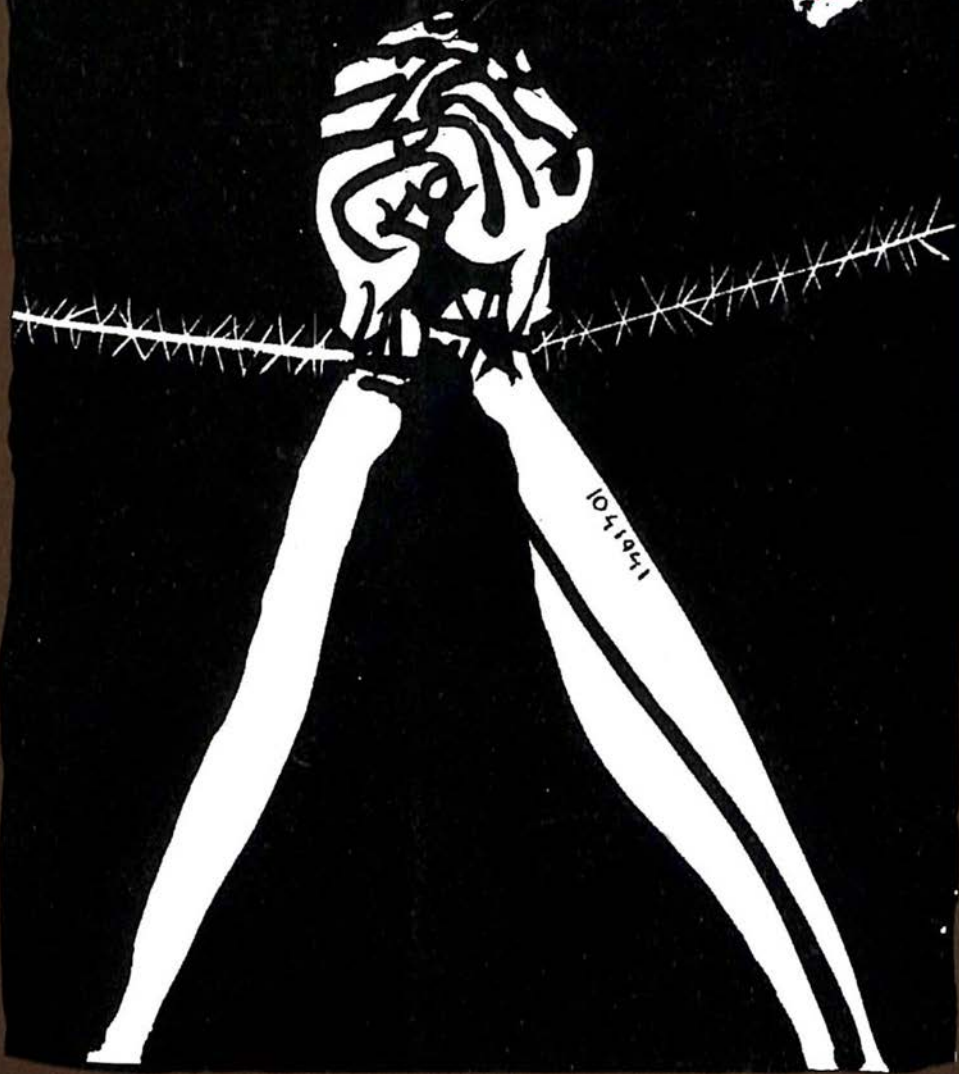

**ZNALI SE
1941-1945**

**ANTISEMITIZAM HOLOKAUST
ANTIFAŠIZAM**

Židovska općina Zagreba

Izdanja Židovske općine Zagreb i Kulturnog društva *Miroslav Šalom Freiburger* od 1990. godine

Bilten, glasilo Židovske zajednice Hrvatske; dvomjesečnik

Motek, glasilo Židovske omladine; izlazi povremeno

Voice/Kol, News Magazine, glasilo Židovske zajednice Hrvatske na engleskom jeziku; godišnjak

Novi Omanut, prilog židovskoj povijesti i kulturi, časopis: dvomjesečnik
(izdaje Kulturno društvo *Miroslav Šalom Freiburger*)

Molitvenik Miroslava Šaloma Freibergera, reprint izdanja iz 1938; 1994.

Jewish Heritage in Zagreb and Croatia. Vodič kulturnom baštinom Židova u Hrvatskoj, 1994.

Note
(izdanja Kulturnog društva *Miroslav Šalom Freiburger*)

Antun Švarc, *Dvije hrvatske pjesme*. Dokumenti glazbene baštine 1/93.

Robert Herzl, *Sonata u d-molu za klavir*. Dokumenti glazbene baštine 2/95.

U pripremi

Magda Bošković, *Obruč*. Biblioteka K'tuba.

Viktor Rosenzweig (Viktor Jovanović), *Naš život*. Biblioteka K'tuba

Jasminka Domaš, *Obitelj - Mišpaha*. (u suizdavaštvu s *Novim Liberom*)

Slavko Goldstein i Ivo Goldstein, *Povijest Židova u Zagrebu*.

ANTISEMITIZAM HOLOKAUST ANTIFAŠIZAM

Studia Iudaico-Croatica 1

Izdavač
Židovska općina Zagreb

Za izdavača
Ognjen Kraus

Odgovorni urednik
Ognjen Kraus

Redakcija
Ivo Goldstein
Snješka Knežević (izvršni urednik)
Vlasta Kovač
Narcisa Lengel Krizman
Ivo Prpić
Žarko Puhovski

Recenzenti
Prof. dr. Mira Kolar Dimitrijević
Prof. dr. Nenad Zakošek

Naslovna stranica
Edo Murtić

Zbornik je ostvaren financijskom pomoći Instituta »Otvoreno društvo«
Hrvatska i Ministarstva za znanost Republike Hrvatske

ANTISEMITIZAM HOLOKAUST ANTIFAŠIZAM

Židovska općina Zagreb
1996.

Tehnički urednik
Krešo Turčinović

Izrada karata
Božidar Feldbauer

Lektura
Ljiljana Cikota
Aleksandra Vagner Perić

Korektura
Ljiljana Cikota

Slikovna dokumentacija
Hrvatski povijesni muzej

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb

UDK 323.12 (=924) (082)
329.18 (082)

ANTISEMITIZAM, holokaust, antifašizam
/ [redakcija Ivo Goldstein . . . [et al.] :
izrada karata Božidar Feldbauer]. - Zagreb
: Židovska općina, 1996. - 384 str. : ilustr.
: 24 cm. - (Biblioteka Studia Iudaico-Croatica ; 1)

Bibliografske bilješke uz tekst.

ISBN 953-96836-0-2

960415090

Sadržaj

Ognjen Kraus Uvodna riječ	7
---	---

I. OD ANTISEMITIZMA DO HOLOKAUSTA

Istraživanja i uvidi

Ivo Goldstein Antisemitizam u Hrvatskoj.....	12
Luka Vincetić Antisemitizam u hrvatskoj katoličkoj štampi do Drugoga svjetskog rata	54
Jaroslav Pecnik Antisemitizam u srednjoeuropskom kontekstu	65
Mirko Mirković Holokaust – najgnusniji zločin u povijesti svijeta.....	80
Narcisa Lengel Krizman Logori za Židove u NDH	91
Mihael Sobolevski Židovi u kompleksu koncentracijskog logora Jasenovac	104
Duško Kečkemet Židovski sabirni logori na području pod talijanskom okupacijom.....	120
Vladimir Žerjavić Demografski pokazatelji o stradanju Židova u NDH.....	133
Jure Krišto Katolička crkva i Židovi u vrijeme NDH	139
Slavko Goldstein Židovi Hrvatske u antifašističkom otporu	148
Dolores Ivanuša Židovi – likovni umjetnici u antifašističkoj borbi i žrtve holokausta ...	156

Svjedočenja

Ivan Supek O pojavi nacionalsocijalizma.....	186
Juraj Hrženjak Sjećanja i svjedočenja	199
Đuka Kosak Nekoliko napomena, kao prilog diskusiji.....	205

Šime Balen Prisjećanje na robijašku epizodu Antifašističke fronte.....	210
Lucija Benyovsky Fašistički logor Kampor na Rabu prema sačuvanim bilješkama Elvire Kohn	214
Iz rasprave.....	224
Lucija Benyovsky Dokumentarna građa o Židovima u <i>Hrvatskom</i> <i>povijesnom muzeju</i> za razdoblje od 1918. do 1945.	234
Narcisa Lengel Krizman Kronologija židovskog stradanja 1938.-1945.	247

II. KONTROVERZE OKO ANTIFAŠIZMA

René Lovrenčić Fašizam i antifašizam do 1939.....	260
Gordana Vlajčić Kominternu prema fašizmu i antifašizmu godine 1921.	278
Ivo Goldstein O antifašizmu jučer, danas i sutra	285
Josip Županov Fašizam i antifašizam u svjetlu bipolarne vrijednosne orijentacije	290
Ivo Banac Fašizam u teoriji i hrvatskoj praksi	302
Ivan Padjen Fašizam kao reakcija na zapadnu pravnu tradiciju.....	307
Dag Strpić Fašizam, antifašizam i političko-ekonomski ciklusi.....	328
Gvozden Flego O psihičkoj strukturi antifašizma	345
Ivo Prpić Smisao antifašizma	350
Žarko Puhovski Pedeset godina neuspjeha antifašizma.....	360
Franjo Zenko Personalistički prinos antifašizmu.....	368
Živko Kustić Hrvatski katolici između dva saveza sa Sotonom	374
Bilješke o autorima	379

Uvodna riječ

Zbornikom *Antisemitizam Holokaust Antifašizam* završen je program kojim je Židovska općina Zagreb – u ime židovske zajednice u Hrvatskoj – godine 1995. obilježila pedesetu godišnjicu pobjede antifašističke koalicije, odnosno poraza nacizma, fašizma i ustaštva. Glavni su dijelovi tog programa bili simpozij *Od antisemitizma do holokausta* i »okrugli stol« – rasprava – *Kontroverze oko antifašizma*. Zbornik, koji predstavljamo javnosti godinu dana poslije, na Dan pobjede, sadrži referate simpozija i priloge raspravi, upotpunjene i dopunjene kronologijom židovskog stradanja u doba holokausta.

Deveti svibanj 1945. bio je kraj najmračnijeg razdoblja u više od 5500 godina dugoj povijesti Židova. Židovi cijeloga svijeta obilježili su pedesetu obljetnicu Pobjede, kao i sve prethodne obljetnice, s punom sviješću o povijesnoj važnosti te pobjede za sebe i za cijelo čovječanstvo. Ali za razliku od svečanosti kojima je svijet obilježio obljetnicu, mi smo je, Židovi, u prvom redu obilježavali komemoracijama. Kraj Drugoga svjetskog rata židovski je narod dočekao sa šest milijuna svojih mrtvih, umorenih u najvećem projektu genocida nad nekim narodom u povijesti evropske i svjetske civilizacije. Ta je rana ostala trajna i bolna brazgotina cijelog židovstva. I kada se u prigodi kakva je pedeseta godišnjica Pobjede, ili u nekoj sličnoj, sjećamo nestalih ljudi i njihove patnje, nade i očekivanja onih koji su preživjeli i dočekali oslobođenje, otvaraju se mnoga pitanja koja se ne tiču samo nas, Židova, nego svih ljudi. Ta su pitanja upućena i politici i ideologiji i znanosti i moralu, a potaknuta našom željom za boljom budućnošću u kojoj ni razum ni srce neće više dopustiti holokaust. Pola stoljeća, koliko je prošlo, opravdava našu želju da pokušamo napokon odgovoriti na njih.

Kad je riječ o stradanju židovske zajednice koja je živjela na tlu Hrvatske prije osnutka ustaške države i ustaško-nacističkim genocidom svedene na desetinu svog predratnog broja, mi moramo utvrditi kako do danas ne postoji potpun prikaz toga stradanja.

Postoji naravno mnoštvo studija koje su se bavile sudbinom Židova iz Hrvatske u različitim tematskim okvirima. Činjenice i interpretacije i svjedočenja o sudbini Židova iz Hrvatske u tom razdoblju rasuti su u različitim publikacijama, knjigama i enciklopedijama. Zato smo prigodom ove obljetnice, pola stoljeća nakon holokausta, željeli naznačiti konture povijesne mo-

nografije o tom dobu organizacijom simpozija na koji smo pozvali istraživače i svjedoke.

Znamo da su se židovskom sudbinom u doba Drugoga svjetskog rata prvenstveno, pa i kod nas bavili sami Židovi. Njima zahvaljujemo sistematsko prikupljanje i interpretaciju građe. Njihovi su razlozi jasni a zanimanje razumljivo. Ali zanima nas, kako se i koliko hrvatska historiografija bavila genocidom nad Židovima iz Hrvatske; kako ga je obradila u istraživanju i tumačenju ustaštva i povijesti takozvane Nezavisne Države Hrvatske i na kraju, je li i koliko je historiografija za tih pedeset godina podlijegala ideologijama. Točnije: kojim ideologijama. Ideologije se i danas bave poviješću. One su sklone zadavati historiografiji reinterpretaciju povijesti. I u našoj smo sredini na žalost svjedoci pokušaja revalorizacije povijesti.

Ti pokušaji, određeni afirmacijom državotvornosti ustaštva, teže ublažavanju, prešućivanju i negaciji zločina što su u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj počinjeni ne samo genocidom nad Židovima, Romima i Srbima, nego i krvavim terorom nad Hrvatima koji nisu prihvaćali ustaški režim.

Mi smo Židovi izuzetno osjetljivi na takve pojave. I kada čujemo da je u ustaškom logoru smrti Jasenovcu stradalo ukupno dvadeset tisuća ljudi i vidimo napisano da je tamo stradalo devet (?) tisuća Židova, pitamo se: gdje je to stradalo 20 000 Židova od 25 000 koji su prije rata u Hrvatskoj bili registrirani kao Židovi, a da ne govorimo o neizbrojenim asimiliranim Židovima koji su prema nacističkim i ustaškim rasnim zakonima također dospjeli u nacističke ili ustaške logore smrti. Takve su manipulacije krvavim povijesnim činjenicama uvredljive, nepodnošljive za pripadnike zajednica koje su teško stradale u genocidu. One produbljuju jazove, ne vode razumijevanju i sporazumijevanju i ne obećavaju drugačiju budućnost.

Simpozijem o stradanju Židova u doba nacističke diktature i »okruglim stolom« o pojavi i praksi antifašizma težili smo, u prvom redu, iznošenju povijesne istine, odnosno skidanju ideoloških naslaga s nje. Vjerujemo da time otvaramo mogućnost učenja od povijesti. Učenja koje bi osiguralo odlučnost da se ne dopuste strahote koje su Drugim svjetskim ratom pogodile cijelo čovječanstvo, a na žalost su i nakon njega, u mnogim dijelovima svijeta – a nedavno i u našoj domovini – i dalje pogadale mnoge nevine ljude.

Dok se simpozij bavio rasvjetljavanjem sudbine Židova iz Hrvatske u doba Drugoga svjetskog rata, »okrugli stol« imao je univerzalnu temu – povijest antifašizma. I simpozij i »okrugli stol« bavili su se antifašizmom budući da su se preklapili vremenski i povijesno. No za razliku od simpozija koji je dodirnuo pojavu antifašizma kao reakciju na političku i vojnu ekspanziju fašizma i nacizma, rasprava je trebala pokazati, u prvom redu, pedesetgodišnju povijest antifašizma; prikazati metamorfoze što ih je za pola stoljeća doživio jedan stav koji je udružio ljude i države različitih socijalnih i političkih opredjeljenja da nađu snage za pobjedu nad mrakom koji se nadvio nad civilizacijom; kako se u tih pedeset godina izražavao, djelovao; što je antifašizam danas. Na kraju, rasprava je trebala pokazati što on, nakon općih političkih potresa i velikih promjena kod nas znači, ovdje i sada, kao realno iskustvo i tekovina novije hrvatske povijesti.

Proslave koje su prošle, u svijetu i kod nas, i Zbornik koji smo za tu godinu dana pripremili, potvrdili su naša očekivanja. Za razliku od dekorativnih i deklarativnih svečanosti, naš je Zbornik svjedočanstvo napora da se prodre u dubinu povijesne stvarnosti i istine. Sudionici simpozija i rasprave, autori priloga Zbornika, odgovorili su na postavljeni izazov. Obuhvatili su ne samo razdoblje rata i holokausta, nego i prethodno, dulje razdoblje jačanja antisemitizma, pojave fašizma i antifašizma, a isto tako i novije, najdulje razdoblje poslijeratne povijesti antifašizma. Holokaust i stradanje Židova za vrijeme Drugoga svjetskog rata, kao povijesno zbivanje, i antifašizam, kao povijesni fenomen ali i problem koji postoji u sadašnjosti, postavili su, čini se, autorima različite probleme i proizveli različite rezultate. Dok smo prvim dijelom dobili konture važnog i sudbonosnog razdoblja povijesti Židova u Hrvatskoj i prilog općoj povijesti holokausta, drugim smo dijelom pridonijeli aktualnoj raspravi o antifašizmu, ukorijenjen u dileme koje su se javile u postkomunističkom razdoblju. Ako je antifašizam i prije, u čitavoj svojoj poslijeratnoj povijesti – kako potvrđuju znanstvenici – i bio tema njihovih analiza, o njemu se općenito počelo raspravljati nakon pada političkog sistema kojem je bio čvrsto ideološko određenje. No bez obzira na to kako su se različite političke prakse služile antifašizmom, a i na teškoće pojmovnog određenja i ocjene povijesne uloge antifašizma u razdoblju »hladnog rata« i kasnijeg rastvaranja političke bipolarnosti svijeta, sigurno je kako je naboj što ga nosi antifašizam kao stav i rezultat za mnoge suvremenike ostao živ i poticajan za stvaranje protutotalitarnih političkih programa i praksa.

Zahvaljujem svim sudionicima simpozija i »okruglog stola« na sudjelovanju i naknadnom naporu koji su učinili da ovaj Zbornik ostane za budućnost. On će istinito svjedočiti sadašnjost – znanjem, vrijednosnim stajalištima, ali i težnjom autora da razmatranjem fenomena fašizma i antifašizma obuhvate i situaciju u kojoj žive, u svijetu i kod nas.

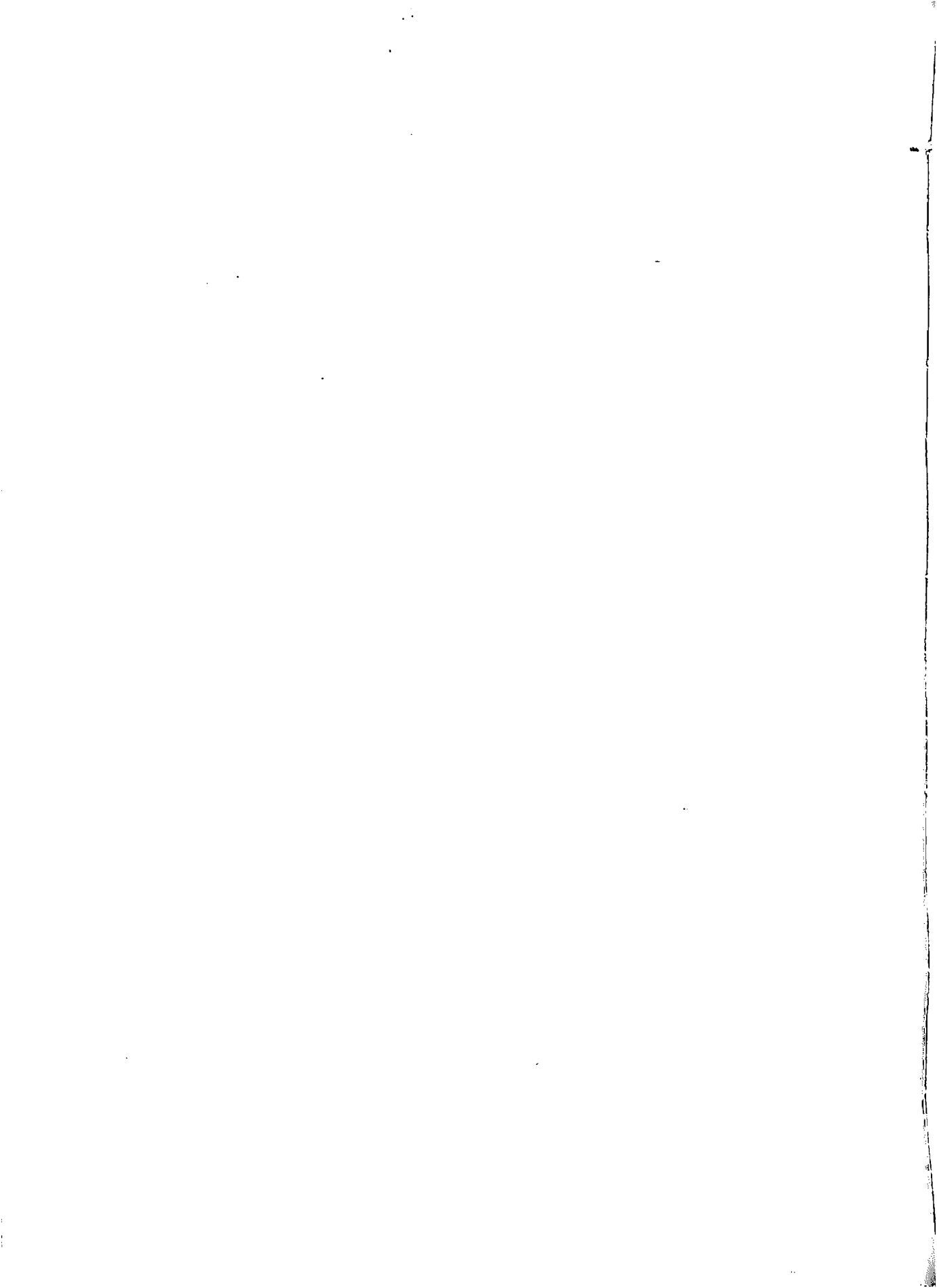
Posebnu zahvalnost dugujem Institutu »Otvoreno društvo« Hrvatska i Ministarstvu znanosti i tehnologije Republike Hrvatske bez čije pomoći ne bismo mogli izdati Zbornik.

Također zahvaljujem Hrvatskom povijesnom muzeju koji nam je darovao reprodukcije slikovne dokumentacije iz svojih fondova.

Zahvaljujem Edi Murtiću koji je kreirao plakat našega programa obilježavanja pedesete godišnjice pobjede antifašističke koalicije godine 1995. i oblikovao naslovnu stranicu Zbornika – kao dar židovskoj zajednici u Hrvatskoj.

Članu naše Općine, Božidaru Feldbaueru zahvaljujem na grafičkoj reinterpretaciji svih karata u Zborniku.

Napokon, zahvaljujem svim članovima redakcije na trudu i pažnji u toku pripreme Zbornika.

I.
OD ANTISEMITIZMA DO
HOLOKAUSTA

Istraživanja i uvidi

Antisemitizam u Hrvatskoj

Korijeni, pojava i razvoj antisemitizma u Hrvatskoj

O stvaranju i razvoju antisemitizma u Hrvatskoj i o antisemitskim pojavama u hrvatskoj povijesti već se desetljećima raspravlja u politici, ali su ozbiljne povjesničarske analize gotovo u potpunosti izostale. Poruke koje političari odašilju raspravljajući o antisemitizmu u Hrvata obično su isključive. U pravilu one glase, s jedne strane - »u Hrvatskoj nije nikada bilo antisemitizma« ili, s druge, »u Hrvatskoj je antisemitizam uvijek bio jak i on je bio ključan element u stvaranju pogodnog tla za ustaški genocid nad Židovima«. ¹ Pojedine činjenice koje će u ovom tekstu biti citirane mogu se, istrgnute iz konteksta, uistinu iskoristiti za argumentiranje ili prve ili, pak, druge teze, ali bi isključivo inzistiranje bilo na prvoj, bilo na drugoj tezi, bilo krajnje netočno i znanstveno nekorektno. Sve te epizode valja promatrati u kontekstu svoga vremena i prostora, u svjetlu konkretnih odnosa. Skrupulozan se povjesničar, naravno, ne obazire na politikantska bavljenja poviješću, on u načelu izbjegava riječi »uvijek« i »nikad«, ali njegova ozbiljnost i objektivnost nisu same po sebi dovoljne da bi istraživanje o antisemitizmu u Hrvatskoj bilo uspješno, odnosno da bi objasnilo društvenu ukorijenjenost, uvjetovanost i rasprostranjenost antisemitskih osjećaja. Naime, povjesničarev se zadatak, u konkretnom slučaju, ne bi smio završiti na urednom kronološkom nizanju antisemitskih ispada u novinama, časopisima ili knjigama. To bi bio tek prvi korak. Drugi bi bio - komparativno istražiti prezentaciju događaja u židovskoj, antisemitskoj i građanskoj publicistici i literaturi. Na temelju svega toga, u sljedećoj, mnogo važnijoj fazi rada valjalo bi odgovoriti na pitanje koliko je takav stav bio rasprostranjen

---

¹ U nizu tekstova koji se time bave spominjem samo posljednji, inače vrijedan znanstveni prilog: K. Boeckh, *Židovska vjerska općina do 1941. godine*, Časopis za suvremenu povijest 1. 27, Zagreb 1995. 36), tvrdi da »o nekom dubokom antisemitizmu u Hrvata nema ni riječi - Hrvati dosta kasno dolaze u dodir sa Židovima, a njihova su nastojanja u to vrijeme u prvom redu bila usmjerena na priznanje vlastite nacije od Mađžarske i Austrije«. Očigledno jest da autorica preko vrlo osjetljivih problema prelazi isuviše olako. Zbog ograničenog prostora nije moguće navoditi sve tekstove, odnosno politikantske članke u dnevnicima i tjednicima kojima je cilj dokazati nepostojanje antisemitizma u Hrvatskoj.

u društvu – dakle, koliko je piščev stav odgovarao širim društvenim nazorima. Je li pisac išao ispred svog vremena? Je li svojim pisanjem poticao stvaranje antisemitske atmosfere? Postoje li vremena kada je antisemitizam jači i vremena kada je slabiji?

Tradicionalni zazor i mržnja prema Židovima, drugim riječima antisemitizam, može se kao pojava u Evropi i na Sredozemlju pratiti još od antičkih vremena. Za razliku od tog »tradicionalnog« antisemitizma, »moderni« se antisemitizam razvija stvaranjem suvremenih nacija i nacionalnog osjećaja od 18., a posebice u 19. stoljeću. U Hrvatskoj se antisemitizam hrani općim tezama: opreka između kršćanstva i židovstva, konkurencija židovskih trgovaca, opći osjećaj ksenofobije prema Židovima kao došljacima i vječnim migrantima. Osim toga, i jednim dijelom i sami se Židovi zbog raznih vjerskih, kulturnih, političkih i drugih razloga izdvajaju i getoiziraju, čime su mogli samo još više poticati animozitet. U Hrvatskoj je postojao još dodatan zazor od Židova koji, barem u prvoj generaciji doseljenika, govore ponajviše mađarskim ili njemačkim, što pogada osjetljivost sudionika u hrvatskom nacionalnom pokretu u vrlo kompliciranim političkim i kulturnim prilikama druge polovine 19. stoljeća.

Prvi podaci o negativnom odnosu prema Židovima u Hrvatskoj mogu se naći u srednjovjekovnoj legendi o Zvonimiru kojeg su ubili Hrvati, koji »počeše na Zvonimira upiti kakono Židove vapiše na Isukrsta«² – kako Židovi trpe pravednu kaznu, tako su morali i Hrvati, jer su, navodno, ubili svoga kralja³. U Dubrovniku 1502. godine Židovi su optuženi za ritualno umorstvo neke starice. Kada je torturom iznuđeno i priznanje krivice, sedam je Židova osuđeno na smrt⁴. O odnosu stanovnika Zagreba prema Židovima svjedoči Zagrepčanin Mihael Oprašnić kada sugrađanina Domka Perovića 1509. godine pita: »Zašto me pljuješ i kašlješ na mene kao da sam Židov?« Jedan drugi građanin, neki Zvoničić, 1534. godine tvrdi da »neće ići ... ni Židovima ni razbojnicima, niti se boji suca«, što je očitó kletva koja na Židove ne baca najbolje svjetlo⁵.

No, sve su to slučajno zabilježeni događaji pretpreporodnog vremena koje bi prije valjalo smatrati tradicionalnim zazorom od Židova, negoli antisemitizmom. Moderni antisemitizam dijete je nacionalnih preporoda i pro-

---

² Tekst se nalazi u *Hrvatskoj redakciji Ljetopisa popa Dukljanina* koji je vjerojatno nastao u 15. stoljeću – napisao ga je, prema M. Ančiću, magistar Nikola, ravnatelj općinske škole u Trogiru između 1416. i 1448. godine – vidi, M. Ančić, »Ljetopis kraljeva Hrvatske i Dalmacije« (*Vrijeme nastanka i autorstvo Hrvatske redakcije Ljetopisa popa Dukljanina*, Zbornik radova Zvonimir, kralj hrvatski, Zagreb 1996, 267-99, u tisku. Također, V. Mošin, *Ljetopis popa Dukljanina*, Zagreb 1950, 67-8.

³ O tome opširnije, I. Goldstein, *Kako, kada i zašto je nastala legenda o nasilnoj smrti kralja Zvonimira*, Radovi Instituta za hrvatsku povijest 17, Zagreb 1984, 35-52.

⁴ L. Munster, *Proces zbog »ritualnog ubistva« u Dubrovniku 1502. godine i tragična smrt lekara Moše Maralja*, Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja, Beograd 1971, 99-11.

⁵ *Monumenta Historica liberae regiae civitatis Zagrabiae VIII*, Zagreb 1902, 192; Isto, t. XIV, Zagreb 1932, 307; I. Goldstein, *Židovi na Gradecu od 14. stoljeća do 1848. godine*, u: *Zagrebački Gradec 1242-1850*, Zagreb 1992, 293-303.

cesa nacionalne integracije te stvaranja nacionalne svijesti. Tradicionalna averzija prema Židovima zasnovana je na njihovu »zločinu (ubojstvu Krista) i nevjerstvu«. Židov je bio parazit, pohlepni zajmodavac, pijavica koja siše kršćansku krv, vječiti protudržavni urotnik – međutim, ukoliko bi se pokrstio i pridržavao se kršćanskih običaja, on bi se potpuno iskupio.

Osnove modernog antisemitizma bile su ponešto drugačije: antisemiti 19. i 20. stoljeća smatraju da se razarajući »židovski duh« infiltrirao u evropske narode putem onih Židova koji su se svojoj kršćanskoj okolini najviše približili i po načinu života i po svjetonazoru. Oni govore o stranjoj, istočnjačkoj »židovskoj biti« koja je u opreci »arijevskom kršćanskom duhu« evropskih naroda. Ništa ne može promijeniti duh Židova i stoga su oni osuđeni na vječno neprijateljstvo i zazor. Objašnjenje ovog sukoba zasniva se na osobinama »židovske rase«, koncepta posuđenog iz antropološke i lingvističke terminologije koji je svoje socijalno značenje dobio u drugoj polovini 19. stoljeća. Otuda i naziv za novu vrstu mržnje prema Židovima – »antisemitizam«, odnosno neprijateljstvo prema osobinama semita, iako je i »antisemitima« bilo jasno da se taj termin odnosi isključivo na Židove, a ne i na pripadnike drugih semitskih naroda. Brzo prihvaćanje novog termina u Evropi, pogotovo u Njemačkoj, pokazuje kako je javno mnijenje bilo zrelo da prihvati novu ideologiju⁶.

Prvi iskazi protužidovske nesnošljivosti u Zagrebu bili su prosvjedi zagrebačkih trgovaca 1769. i 1780. godine protiv konkurencije – radilo se ponajprije o trgovcima Srbima – »pravoslavnima«, ali i o Židovima. Svoju su pobunu katolički trgovci obrazlagali kršenjem njihovih starih pravica i religioznim argumentima⁷. Novi revolt protiv Židova uslijedio je 1838. godine, kada dvijesto zagrebačkih trgovaca, okupljenih u cehovskom zboru, traži njihov izgon iz grada. Došlo je do demonstracija, neki su Židovi zlostavljani, neki bili i prognani⁸.

Velike ličnosti hrvatske povijesti na različite su se načine odnosile prema Židovima: zagrebački biskup Maksimilijan Vrhovac bio je filosemit, a pod biskupskom je jurisdikcijom i osnovana 1806. godine prva zagrebačka židovska općina. I đakovački biskup Josip Juraj Strossmayer javno iskazuje divljenje za židovsku etiku, kulturu i druge vrednote, prijateljuje s nekim rabinima, član je đakovačke »Hevra Kadiše«, ali u privatnim pismima Franji Račkom tvrdi da su Židovi »izrodi čovječanstva, neprijatelji kršćanstva, lihvari, mađaroni, narodne izdajice, nemoralne i smrdljive individue...«. Kako bilo da bilo, Strossmayerov filosemitizam bio je za njegova života općepoznat, a njegovi prezirni stavovi o Židovima izašli su u javnost tek poslije

⁶ O antisemitizmu postoji bogata literatura – primjerice, H. Arendt, *Antisemitism*, New York 1968; J. Parkes, *Antisemitism*, London 1963; kao i djela o povijesti Židova – *A History of the Jewish People*, ed. by H. H. Ben-Sasson, Harvard 1976, 870 i d.

⁷ J. Matasović, *Dva prosvjeda protiv konkurenciji u Zagrebu 1769. i 1780.*, Narodna starina 19, Zagreb 1930, 107-9.

⁸ Opširnije, G. Schwarz, *Povijest zagrebačke židovske općine od osnutka do 50-ih godina 19. vijeka*, Zagreb 1939, 24.

njegove smrti⁹. Različite dokaze o tome da antisemitizam postoji, ali i da ga i nema, daje i književnost: Đuro Deželić zagriženi je antisemit, tu i tamo ima Matoševih protužidovskih invektiva, ali i priznanja židovskoj sposobnosti i korisnosti; u Ante Kovačića i Krleže ima simpatija za židovske likove. Kranjčević, Krleža i Nazor vrlo rado preuzimaju motive starozavjetnih mitova.

Narodni pokret 1883. godine imao je značajnu ulogu u procesu stvaranja hrvatske nacionalne svijesti i u otporu mađarizaciji, ali je u njemu bilo i pojedinačnih antisemitskih ispada¹⁰.

U mađarskom mjestu Nyiregyhaza vodila se u to vrijeme parnica protiv nekih Židova, jer su navodno namamili neku mađarsku djevojčicu u sinagogu i ritualno je ubili. Parnica se, baš kao i Dreyfusova desetljeće kasnije, pretvorila u veliki skandal koji je potresao Mađarsku. Leš djevojčice nije pronađen, optuženi su oslobođeni, a mađarski antisemiti doživjeli blamažu. Sudenje je imalo odjeka i u Hrvatskoj – Ante Starčević je tada pisao »da su Židovi okrivljeni poradi zločina koj kad bi bio dokazan, morao bi krstijane nagnati da sve Židove iz svojih zemalja poteraju...« dok je »Pozor« u tome vidio »srednjovječni atentat na Židove« i tvrdio da, čak i kada bi Židovi i bili ubojice, a to nisu, ne bi se krivnja mogla prebaciti na sve Židove¹¹.

Osnovno obilježje narodnog pokreta 1883. godine bila je pobuna protiv mađarizatorskih tendencija u državnim službama i mađarskog pritiska općenito. U svim tim, često i spontanim događanjima, na meti demonstiranja našli su se i Židovi, ponajprije kao stranci koji ne znaju dobro hrvatski (već mađarski) i kao mrski trgovci – kapitalisti (pogotovo za seljačko stanovništvo). Protužidovskih izgređa bilo je u ivanečkom kraju (Trakošćanu, Bednji, Višnjici, Voći, Maruševcu), oko Novog Marofa, u Velikoj Gorici, Vukovaru, u Koprivnici i koprivničkom kraju, u Zagrebu, u Moravču kod Sesveta i drugim sredinama. Kako protužidovskih ispada takvih razmjera nakon toga u seoskim sredinama više nije bilo (donekle je iznimka 1918. godina), može se uistinu smatrati da je valjan argument koji pokazuje da većina hrvatskog stanovništva nije bila obuzeta protužidovskim raspoloženjima.

Antisemitizam u Hrvatskoj toliko je neistražena i kompleksna pojava da zahtijeva cjelovitu studiju za koju u ovome zborniku nema prostora. Stoga se u ovom tekstu koncentriram na tri razdoblja kada se antisemitska propaganda intenzivira, odnosno kada je ona prisutna kao dio političkog angažmana pojedinaca i određenih društvenih skupina. Radi se o razdoblju oko 1900. godine, potom o 1917.-1919. godini i drugoj polovini tridesetih godina 20. stoljeća. Zbog istih razloga koncentrirao sam se na analizu »Sriemskog Hrvata«, »Sisačkog radničkog glasa« i »Glasa naroda« koji počinju izlaziti u Vukovaru od 1879. godine, odnosno Sisku i Zagrebu od 1898. i od 1899. godine te »Mlade Hrvatske« i »Nezavisnosti«, ekstremističkih,

⁹ Vidl. Omanut 10. 1938; L. Glesinger, J. J. Strossmayer, Židov 27/1938.

¹⁰ D. Pavličević, *Bilten ŽOZ* 15/1990; *Isti, Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj*, Zagreb 1980, na raznim mj.; M. Despot, *Protužidovski izgređi u Zagorju i Zagrebu godine 1883*, Jevrejski Almanah 1957/8, 75-85.

¹¹ Pavličević, *Narodni pokret*, n. dj., 114.

pronacističkih glasila koja izlaze od 1936., odnosno od 1938. godine. Konačno, nešto će biti rečeno i o »Hrvatskom narodu« koji je pokrenut 1939. godine, a uređivao ga je Mile Budak – radi se o jedinom uredniku ovih antisemitskih glasila koji je dosegao visoki položaj u NDH. Antisemitskih ispada gotovo da nije bilo u primorskim dijelovima Hrvatske, odnosno u Dalmaciji. Oni su se uglavnom događali u sjevernoj Hrvatskoj, u Osijeku i Zagrebu, gdje su židovske zajednice bile i najveće, te u Sisku.

Krajem 19. stoljeća u dijelu hrvatskog tiska učestalo je negativno pisanje o Židovima, kako općenito, tako i o njihovim djelatnostima u Hrvatskoj. Takvi stavovi imaju dva ishodišta – prvi im je klerikalni pokret kršćanskih socijalista koji je dijelom rezultat ukupnih kretanja u tadašnjem katoličanstvu (od enciklike »Rerum novarum« iz 1891. godine pape Leona XIII.), ali i specifične hrvatske situacije te iznimne snage kršćanskih socijalista u Beču od 1895. godine¹². Drugi je, uvjetno nazvan, »laički« antisemitizam koji se često i ispreplitao s tim »katoličkim«, izrastao na strahu od konkurencije židovskih trgovaca, na već razvijenim socijalnim idejama koje su kritizirale kapitalističko izrabljivanje siromašnih »narodnih masa« te na utjecaju modernog antisemitizma što je na razne načine stizao na hrvatske prostore.

Osim radanja cionističkog pokreta, središnji događaj koji je postao kamen kušnje za francusku i evropsku demokraciju na prijelomu stoljeća, kao i za kršćansko-židovske odnose u cjelini, bio je proces protiv francuskog oficira, inače Židova, Alfreda Dreyfusa koji je bio krivo optužen i osuđen da je prodavao tajne njemačkoj vojsci. Na zauzimanje Emila Zole i čitave demokratske javnosti, Dreyfus je oslobođen i rehabilitiran. To nije ostalo bez odjeka u Hrvatskoj – Zolu spominje i Sišćanin Milan Ključec u pismu Stjepanu Radiću kada kaže: »Valjda pratite parnicu (Zolu) s pomnjom – mi napeto očekujemo rezultat, u uvjerenju smo ali ipak, da će Zola biti i ostati plaćenik židovski, i kao takav osuđen.«¹³ »Hrvatski radnički glas« misli da se je »neki kršćanin tako zaboravio (kao Dreyfus – op. I. G.) bio bi sigurno na smrt osuđen«¹⁴.

Nema podataka da su u Hrvatskoj knjige Gobineaua, Chamberlaina i drugih teoretičara antisemitizma 19. stoljeća imale većeg odjeka – Stjepan Radić na jednom mjestu u svom spisu *Židovstvo*¹⁵ spominje Chamberlaina i njegove radove u kojima postoji »dublina misli i logika činjenica«, ali bez ikakvih detalja.

---

¹² O katoličkom antisemitizmu detaljnije piše i L. Vincetić u ovom zborniku, a na specifičan način spominje ga i J. Krišto, *Prešućena povijest, katolička crkva u hrvatskoj politici 1850-1918*, godine, Zagreb 1994., 139; tvrdi da »valja razumjeti i pojačanu notu antisemitizma« ... »židovstvo je u retorici opozicije bilo sinonim za nenarodnu i, posredno, protunarodnu djelatnost«. Moglo bi se prihvatiti takvo Kristino objašnjenje samo za vrlo malen, u postotku praktično zanemariv broj slučajeva. Naime, najčešće se termin »Židovi« ili »židovi« upotrebljavao nedvojbeno za sve pripadnike židovske zajednice koja se kolektivno optuživala za stvarne ili navodne grijehе pojedinaca.

¹³ B. Krizman, *Korespondencija Stjepana Radića I*, Zagreb 1973., 302.

¹⁴ »Hrvatski radnički glas« 22, 15.11.1897.

¹⁵ S. Radić, *Židovstvo kao negativni element kulture*, Hrvatsko kolo, knj. II, 1906, 455.

Izgleda da se dio antisemitske atmosfere u Hrvatsku prenosi i iz Praga. U Pragu su, naime, boravili mnogi hrvatski studenti i intelektualci – neki od njih iznosili su u daljnjem političkom i publicističkom djelovanju krajnje negativne sudove o Židovima koji umnogome nalikuju onome što su mogli čuti u glavnom gradu Češke. Naime, praški je židovski krug bio nositelj njemačke kulture i Česi su Židovima prigovarali da »rastaču češki, odnosno slavenski duh njihove zemlje«. Slično je bilo i u Hrvatskoj, gdje se također smatralo kako su Židovi dio germanskog ili mađarskog pritiska na hrvatstvo. Taj je argument bio jedan od najvažnijih i najuočljivijih u antisemitskoj kampanji krajem 19. i početkom 20. stoljeća.

Baš u to vrijeme je antisemitizam u Poljskoj i Rusiji bio na vrhuncu: tada su u Rusiji napisani *Protokoli cionskih mudraca*, falsifikat koji opisuje navodnu židovsku želju da vladaju čitavim svijetom, a u kasnijim je desetljećima vrlo često korišten u antisemitskoj propagandi i progonima. Na prijelomu stoljeća događali su se u Poljskoj i Rusiji veliki pogromi¹⁶. Početkom stoljeća u Zagrebu boravi istaknuti krakovski profesor Marijan Zdiechowski koji je tvrdio da su »devet desetina revolucionara, kao i ruskih socijalista, sami Židovi«¹⁷. Može li se pretpostaviti da je nešto antisemitskih poticaja stiglo i na ovaj način, iz Poljske ili Rusije?

Jedan od važnih uzroka antisemitizmu u Hrvatskoj bila je i politička djelatnost dr. Josipa Franka koji se sve više afirmira nakon smrti Ante Starčevića 1896. godine. Tada je u Stranci prava došlo do raskola. Frank je doduše već u djetinjstvu bio pokršten, pa se niti vjerski niti nacionalno nikada nije deklarirao kao Židov. No, njegova uloga na čelu »čiste« stranke prava kao tobožnjega nasljednika Ante Starčevića u širenju »čvrstoga« hrvatstva izazvala je njegove političke protivnike da se u političkoj borbi posluže njegovim podrijetlom. Antisemitizam se stoga očituje ponajprije iz Franku suprotstavljenih pravaških struja, ali i nekih desnih stranaka – list »Glas naroda« smatra ga jednim od glavnih neprijatelja – za njih je Frank »pokršteni židov« koji ima »židovsku ćud«, radi »za onaj moderno-židovski liberalizam«, a njegova je stranka »židovsko-hrvatska«¹⁸, dočim je svaki broj »Hrvatskog radničkog glasa« prepun napada i objeda na Frankov račun: »najveći razdornik u našem narodu pokršteni židov dr Frank«, »nečuveni drznik, pokršteni židov«, »saveznik zakletih naših narodnih neprijatelja«, »neprijatelj i zlotvor«; Frankova koncepcija je »židovsko hrvatstvo«¹⁹. Pripadnici Frankove struje unutar pravaštva i njihovo glasilo »Hrvatsko pravo« su »židovi«, »košer-židovi«, »košeri«, »košer-žurnalisti«, »Hrvatsko pravo« je »zagrebački semitski list« odnosno »Židovsko pravo«²⁰. No o Franku (pa i o Židovima općenito) u to se vrijeme vrlo nepovoljno izjašnjavao i Stjepan Radić. U antisemitskim ispadima na prijelazu stoljeća, pogotovo

¹⁶ Vidi, H. M. Sachar, *The Course of Modern Jewish History*, N. York 1990, 277 i d.

¹⁷ Radić, *Židovstvo*, 454.

¹⁸ »Glas naroda« 27/1901; 28/1901; 2/1902; 7/1902.

¹⁹ »Hrvatski radnički glas«, 6, 15.3.1897; 9, 1.5.1897.

²⁰ »Hrvatski radnički glas«, 11, 15.5.1897; 2, 19.1.1898; 16, 15.8.1897.

kada se aludira na Franka, u nekim se slučajevima po prvi puta osjeća »moderni« antisemitizam, jer mu se ne oprašta njegovo podrijetlo, unatoč tome što je bio pokršten, ali u načelu pokrštenje za antisemite ima neko značenje: tako »Hrvatski radnički glas« komentira ponašanje pravaša dr. Hinka Hinkovića, pokrštenog Židova, pa se pita – »kad su pokršteni takovi, kakovi su tek nekršteni«²¹.

Jak je i antisemitizam u redovima tadašnje srpske opozicije, ponajprije Srpske samostalne stranke, okupljene oko lista »Srbobran«. Njihov antisemitizam, čini se, dobrim dijelom potječe iz suprotnosti između srpskih i židovskih trgovaca i poduzetnika, što umnogome sličí situaciji u Vojvodini²².

List »Vrač Pogadač« koji u Zagrebu izlazi 1896.-1902. godine, a izdaje ga Sima Lukin Lazić, jedan od glavnih ideologa Srpske samostalne stranke, pun je antisemitskih ispada – termini »čivutski« i »hrvatski« redovito su u simbiozi, brojne su doskočice i pjesme o »novoj Palestini«, odnosno o Hrvatskoj. U ovoj se aludira na smrt Ante Starčevića, na Davida Starčevića, kao i na sve utjecajnijeg Josipa Franka²³:

*Prošao je Jerusalem, čivutska je pala kruna.
Nema više car Davida, nema više Solomuna.
Pa nema im ni proroka! Al Bog vidi Izrailja
Ta 'Hrvata obrezanih' bar imade izobilja.*

Od šezdesetih godina 19. stoljeća broj tiskovina u Hrvatskoj ubrzano se povećavao, jer je rastao broj pismenih ljudi koji su imali novaca da ih kupuju. To je, u isto vrijeme, i doba neposredno pošto su Židovi stekli u banskoj Hrvatskoj puna građanska prava (1873.), čime su u društvenoj i poslovnoj utakmici s ostalima bili potpuno ravnopravni²⁴. Bilo je to i vrijeme intenzivnog useljavanja Židova u Hrvatsku (posebice u sjeverne krajeve) iz drugih dijelova Monarhije, ponajviše iz Ugarske²⁵. Stoga nije slučajno da će krajem 19. stoljeća antisemitski ispadi u tisku učestati – najranije se pojavljuju u »Sriemskom Hrvatu, listu za politiku, pouku i zabavu« koji od 1879. izlazi u Vukovaru, a prvi mu je urednik Pavo Žetić.

Najčešće se opaske o Židovima u »Sriemskom Hrvatu« pojavljuju u rubrici »Pouka« – u svakom broju tiska se neka priča iz onodobnog života, a likovi i njihova imena su stalna. Obično je tu poštteni hrvatski seljak imenom Marko, a vrlo se često spominje Leopold za kojeg se ne kaže da je Židov, ali se podrazumijeva (takav literarni postupak u djelima s antisemitskom tendencijom ponavljat će se u Hrvatskoj, a očigledan je, primjerice, u pripovijetki Ante Pavelića *Liepa plavka* iz 1935. godine): Leopold traži

²¹ »Hrvatski radnički glas«, 2, 19.1.1898. Vidi i 20, 24.10.1898.

²² O sličnoj situaciji u pogledu antisemitizma u Vojvodini – L. Rakić, *Radikalna stranka u Vojvodini (do početka 20. veka)*, Novi Sad 1975; Isti, *Jaša Tomić (1856-1922)*, Novi Sad 1986.

²³ »Vrač Pogadač«, 12/1896, *Dinastija Frank*.

²⁴ Općenito o situaciji, M. Gross, *Počeci moderne Hrvatske*, Zagreb 1985, poglavlje »Položaj i uloga Židova na početku modernizacije«.

²⁵ O tim procesima vidi opširno *Židovi na tlu Jugoslavije*, Zagreb 1988.

osigurinu, loše govori hrvatski, on je »nesretni lihvar koji je već sve selo naše izsisao, kao pijavica, ta svjetska varalica...«²⁶ Potom mu se ruga: »Leopolde, Leopolde, al' ćeš nasjesti, mnoge si izvarao, pravo je da i ti jedanput nasjedneš«²⁷. U pričama se pojavljuje i Srbin Lazar koji je isto tako protivnik Hrvatima (oštar odnos prema Srbima jedna je od bitnih karakteristika »Sriemskog Hrvata«), jer su jednom Lazar i Leopold drugovi, drugi puta Lazar nadmudri Leopolda, pa se autor tome smije²⁸. Na takve priče nadovezuju se izvještaji o stanju u Daruvaru gdje, navodno, Srbi i Židovi ugrožavaju Hrvate²⁹, potom pisma i redakcijski komentari – u anonimnom pismu stoji: »Ako naseljenici misle propagandu čifutsku ovdje širiti, to će se jako u računu prevariti, te jim ništa drugo ne preostaje – u inozemstvo se iseliti, u Srbiju ili Rumuniju...«³⁰ Redakcija straši čitatelje da se Židovi šire te s animozitetom govori o njihovu sve većem broju³¹, a na drugom mjestu iskazuju se stavovi kakav bi trebao biti položaj Židova u društvu: kada se govori o rumunjskim Židovima – »Rumunji nadu najbolje sami, koliko im narod, više nego u drugih državah, trpi od Židova pa zato su oprezni u podieljivanju prava...«³² U izvještaju s nekog plesa vatrogasnog društva pohvaljuje se asimilacioniste: »...niže se liepi broj mladih Izraelićana koji su stupili u hrvatske škole tudjinci, a iz njih su izašli Hrvati. Tako će i biti!«, a na drugom mjestu napada »Izraelićane« koji su »drugačiji«³³. Uglavnom, krivi su tuđinci: »ono što se kod nas radi na narodnogospodarstvenom polju, neda se tajiti da se to stalo činiti unašanjem tudjega elementa u naš narod, unašanjem tudjega jezika...«³⁴. Kao neki programatski stav djeluje izjava da »mi nismo antisemiti koji hoće da židovstvu štetu nanesu, da unište njegovu pravednu vlastnost, da diraju u njegov život, ali mi hoćemo, da se kršćanstvo zaštiti spasonosnimi zakoni koji židovstvu imaju zapriečiti, da globe naš narod...«³⁵. Antisemitizam se očituje i u osvrtima na međunarodna zbivanja, kada se tvrdi da »nitko neće odobriti onoga, što se danas u Požunu biva i u okolicu mu, ali nesmijemo kriviti same antisemite radi svega...«³⁶. Potom se komentiraju događaji u Ugarskoj i ponašanje ministra predsjednika Kolomana Tisze: »I kod nas se mjestimice pojavljuju izgredi proti židovom, pak hoćemo li nakon svega što je kod nas bivalo – samo izgrednikom sve u grieh upisati moći?«³⁷. Konačno, sa simpatijama se obavještava o stvaranju Antisemitske lige u Ugarskoj³⁸.

²⁶ SH 36, 4.IX.1879., 285; SH 46, 13.XI.1879., 363; SH 43, 23.X.1879., 340.

²⁷ SH 43, 23.X.1879., 340.

²⁸ SH 2, 8.1.1880., 14; SH 5, 29.1.1880., 37-8.

²⁹ SH 1, 6.1.1881., 19.

³⁰ SH 34, 21.8.1879., 276.

³¹ SH 13, 25.3.1880., 102 – *Razširenje židova na zemlji*.

³² SH 28, 10.7.1879., 219.

³³ SH 4, 22.1.1880., 29; SH 29, 15.7.1880., 225-6.

³⁴ SH 29, 15.7.1880., 225-6.

³⁵ SH 82/1882.

³⁶ SH 83/1882 – *radi se o teškim antisemitskim ispadima*.

³⁷ SH 82/1882.

³⁸ SH 29, 15.7.1880., 230.

Najžešće antisemitske izjave na prijelomu stoljeća davao je pravaš Grga Tuškan (1845.-1923)³⁹. Jedan od značajnijih antisemitskih ispada bio mu je onaj na Prvom hrvatskom katoličkom kongresu u rujnu 1900. godine u Zagrebu, kada je za bijedu širokih slojeva optužio isključivo Židove i njihov kapital, ali za njime se nisu poveli drugi sudionici Kongresa⁴⁰. U Saboru pak krajem 1897. godine izjavljuje da »narod od ovakova smrada čifutškoga čuje svašta, a njegova se duša zgraža...« našto ga je predsjedavajući prekinuo, ali tu izjavu spremno prenosi »Hrvatski radnički glas«⁴¹.

»Radnički klub stranke prava« 1896. godine želi se suprotstaviti usponu socijalne demokracije te suparničkoj pravaškoj frakciji – »Frankovcima« (stoga su i brojne objede na Frankov račun), pa od 1896. u Zagrebu, a od 1897.-1899. godine u Sisku izlazi »Hrvatski radnički glas« kao njihov organ. Podnaslov mu je »Glasilo radničkih klubova stranke prava« i »List za politiku te promicanje i zaštićivanje interesa hrvatskih radnika i seljaka«. Urednik mu je Stjepan Zagorac (1868.-1936), ključna osoba u listu je Grga Tuškan, a ističu se i braća Ivan i Hinko Sirovatka. U listu se promiče kršćansko-socijalna teorija društva, a jedno od obilježja te ideologije je i antisemitizam. Zbog svega toga list je pun antisemitskih pamfleta, u količini koja je apsolutno nemjerljiva s bilo kojim listom toga razdoblja u Hrvatskoj: tako se, na primjer, u rubrici »Različite viesti« svih pet odnosi na Židove, a Budimpešta se krsti Judinpeštom⁴². Čini se da su izdavači opsjednuti Židovima, pa se u svakom broju redaju brojne uvrede, mnoge od njih već u naslovima: »Mogu li židovi biti rodoljubi? Ne!«, »držovitost židova«, »laž i kleveta bez kraja i konca« (o navodnom židovskom zločinu u Sisku, ali bez navođenja imena), »židovska prostota«, »čifutski stečaj«, »čifutska bezobraznost«, »čifutarije«, »čifte«, »Zašto smo protiv židova«, »lukavost židova«, »čifutska špekulacija«, »židovski knjižarski zakup u Hrvatskoj« (članak uperen protiv zagrebačke knjižare Kugli – Deutsch), »bezobrazni židovi«⁴³.

S ovim ispadima isprepliću se komentari o pobjedi Tuškanove frakcije u Sisku (svi se raduju »osim židovah i Frankovih klientah«, odnosno »si-sački kotar okrenuo je leđa židovima kod zadnjeg saborskog izbora i birao je u sabor svoje krvi čovjeka«⁴⁴). Iz takvih tekstova moguće je iščitati i ponašanje »običnih« ljudi: »Svjestni obćinari u Kratečkom (na lijevoj obali Save, o. 8 km istočno od Sunje – op. I. G.) rekoše g. Weissu u brk da oni neće te sramote, da im Židov u obćini zapovieda, a inače da mu svaka čast i poštenje – i kratečka obćina izabrala je za svoga načelnika svoga čovjeka, po krvi i po srcu Hrvata.«⁴⁵ Formulacija »svjestni općinari« ukazuje

³⁹ O Tuškanu, M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb 1974.

⁴⁰ M. Strecha, »...Mi smo Hrvati i katolici...«, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest 27, Zagreb 1994, 150.

⁴¹ »Hrvatski radnički glas«, 1, 1.1.1898.

⁴² »Hrvatski radnički glas«, 21, 1.11.1897.

⁴³ »Hrvatski radnički glas«, 17, 1.9.1897.; 12, 15.6.1897.; 13, 1.7.1897.; 14, 15.7.1897.; 18, 15.9.1897.; 2, 19.1.1898.

⁴⁴ »Hrvatski radnički glas«, 11, 1.6.1897.; 24, 20.12.1898.

⁴⁵ »Hrvatski radnički glas«, 15, 1.8.1899.

na to da baš svi nisu bili suglasni s takvim postupkom, odnosno da su Weissa odbili samo Tuškanovi simpatizeri. U izvještaju iz Popovače kaže se: »U Popovači je načelnik Židov, mjestni sudac Židov, zamjenik njegov Židov, občinski zastupnici Židovi, trgovci Židovi, krčmari Židovi i narodni zastupnik – Židov! Zar ne, sretno li Popovače? Moslavci, zar ne vidite, da će Vas u brzo Vaš Frank i Vaš Stipac i Kolar dovesti u Palestinu!«⁴⁶. Iz svega nije jasno radi li se samo o Židovima, ili dijelom i o frankovcima, ali agresivnost prema Židovima nije sporna. Ne bi trebalo biti ni sporno da mnogi hrvatski građani nisu prihvaćali takve stavove. U jednom se članku lamentira nad sudbinom Siska: »Naš grad je uistinu jedan od najnesretnijih u Hrvatskoj, jer tek što se malo počela u njem trgovina i obrt podizati, evo već gladnih skakavaca, raznih dotepenih tuđinaca, ponajviše mađarskih Židova...«⁴⁷.

Najznačajnije događanje u vezi s antisemitizmom pokrenuto je kada se u »Hrvatskom radničkom glasu« 2, od 19. siječnja 1898. godine pojavila na naslovnoj stranici velika karikatura (SLIKA!). Nigdje se ne spominju Židovi, već u potpisu stoji: »Po djelima njihovim poznat će te ih«, a na str. 4. objašnjava se: »Cienjenim čitaocem ne trebamo tumačiti što ona znači. Živo se razabire na njoj sve, te i malo misaon čovjek vidi, o čem bi se morala debela knjiga napisati.«⁴⁸ Ne spominjući izričito Židove, uredništvo je gajilo nade da sud neće shvatiti o čemu se radi, odnosno da neće imati osnove da zabrani broj. No sud u Petrinji na prijedlog Državnog odvjetništva odlučuje da »tiskopis tiskan u 'Hrvatskom radničkom glasu' zajedno sa nad tim nalazećom se slikom tvori učin prestupka suprot javnom miru«. Zabranjuje se »razpačanje«, slog se uništava. Obrazloženje je bilo da »čitavim smjerom i sadržajem pomenutog tiskopisa zajedno sa nad njim otišnutom slikom nastoji se poticati i zavesti na neprijateljstva proti Izraeličanom, što tvori učin prestupka suprot javnom miru i redu, označen u toč. 302 KZ...«⁴⁹. Od tog broja učestale su zabrane »Hrvatskog radničkog glasa«, pa izlaze bijele stranice, ali ono što se objavljuje, nabijeno je mržnjom prema Židovima – sud zabranjuje broj 3. »zbog mržnje proti Izraeličanom«, izraženoj u čak sedam tekstova, broj 4. zato što »zavode na neprijateljstva proti vjero-zakonskim družbam zakonito priznatim«, broj 5. zbog članaka o »Zoli, branitelju Židova«. U sljedećih nekoliko mjeseci (»Hrvatski radnički glas« je dvotjednik) od šesnaest brojeva samo dva nisu zabranjena! I sisački su Židovi u više navrata pokretali građansku parnicu protiv »Hrvatskog radničkog glasa«. Reakcije su bile različite: već spomenuti Milan Ključec u pismu Stjepanu Radiću tvrdi da upravo u to vrijeme taj list »cvate«, da se »svaki dan novi predplatnici javljaju«⁵⁰.

⁴⁶ »Hrvatski radnički glas«, 8, 15. 4 1899.

⁴⁷ »Hrvatski radnički glas«, 14, 15.7.1899.

⁴⁸ »Hrvatski radnički glas«, 2, 19.1.1898.

⁴⁹ »Hrvatski radnički glas«, 3, 1.2.1898.

⁵⁰ Krizman, *Korespondencija* I, 302.

„Po djelima njihovim poznat će te ih.“

»Hrvatski radnički glas« broj 2 od 19. siječnja 1898.

U »Hrvatskom radničkom glasu« upravo u prvim mjesecima 1898. godine počinje se objavljivati i humoristička rubrika »Bučkuriš – glasilo semitskih i antisemitskih 'pančovanih' viesti« čijih je četiri stranice u potpunosti posvećeno Židovima. Tako se može pročitati, između ostalog: »Veliko veselje nastalo je među Sisčani povodom viesti da ovih dana dolazi 25 židovskih obitelji iz Grojs-Kaniže ... Evo ga. Emil Zola dolazi u Sisak predavati o nevinosti Dreyfussa i Hellera. Ulaznina 5 nč. Ulaznice prodaje g. Tuškan«. Ili, objavljuje se oglas:

Otvorio sam
POSLOVNICU
za odpremu Židova
TUŠKAN

Od broja 20. »Hrvatskog radničkog glasa« koji izlazi u listopadu 1898. više nema zabrana, jer antisemitski odij više nije toliko izražen, ali antisemitskih napada ima i dalje (još je jednom uređovao petrinjski sud i zabranio list zbog »neprijateljstva proti vjerozakonskim družbam«, kada je objavljeno da su »naši Židovi vrlo bezobrazni u svom ponašanju, vriedjaju naše najveće svetinje i ruglo prave iz naših seljaka, pa se dogodi više puta, da dobe ono što tražili nisu...«⁵¹). No, novine ubrzo prestaju izlaziti, pa Zagorac i braća Sirovatka te drugi suradnici od 1899. do 1902. godine izdaju novine »Glas naroda«. Bile su glasilo Hrvatske samostalne radničke stranke (kasnije Kršćansko-socijalne stranke), odnosno »Neodvisno glasilo za boljak, pouku i prosvjetu hrvatskog radništva«. No, radi se o kršćanskim socijalistima kojima je antisemitizam jedna od bitnih ideoloških odlika. Već u prvom broju izjašnjavaju se o antisemitizmu: za njih članak piše dr. Robert Neuschl, profesor teologije u Brnu – »Jeli opravdan antisemitizam sa stanovišta kršćanskog morala? I koji?«. Odgovor je niječan. »Nije dopušten antisemitizam plemenski koji uči da treba mrziti Židove zato što su Semite, po tomu drugoga plemena ... to je stari, barbarski princip narodnostni kojeg kršćanstvo podpunoma zabacuje...« »Nedopušten i nekršćanski je i antisemitizam vjerski koji mrzi te proganja Židove zato, jer su druge vjere...«. Međutim, Neuschl se zalaže za samoobranu kršćana kojom se zapravo dozvoljava sve – »kršćanstvu nitko ne bijaše od koljevke većim i krvnijim neprijateljem od Židova...«. No, to je i jedan od rijetkih napada na Židove u vrijeme dok je urednik bio Dušan Kalafatić, a kada ga je u ožujku 1900. godine zamijenio Ivan K. Sirovatka, situacija se radikalno mijenja. Primjer je kritika socijalista Bernsteina: u prosincu 1899. godine njegovo se židovstvo ne spominje, dočim se u travnju 1900. posebno ističe. Od toga vremena Židovi su krivi za mnoge stvari – istovremeno su krivi za izrabljivanje radnika, kao i za socijalizam i liberalizam. Osim što se ističe Bernsteinovo židovstvo, i jedna od negativnih Marxovih odlika je njegovo »židovstvo«⁵².

⁵¹ »Hrvatski radnički glas«, 1, 5.1.1899.

⁵² »Glas naroda«, 10/1901.

Činjenica da je štampa u Ugarskoj »židovska« presudna je za njezinu kvalitetu⁵³, u Trstu vlada »židovsko-liberalna iredenta koja radi o smrti našega naroda u Trstu, te Istri i ostalom Primorju...«⁵⁴. Osnivači njihovih ljutih protivnika, socijaldemokrata, »protunarodne i bezvjerske stranke«, zapravo su »Židovi i framazoni«⁵⁵.

»Glas naroda« ovako objašnjava ideološka polazišta: »Danas je doba borbe maloga s jakim. Ta borba jest nuždna posljedica današnjega nemoralnoga i lakomoga kapitalističkog sustava koji je u život priveo u prvom redu židovski elemenat podporom svih mogućih nazovi-liberalaca ... proti tome u pravom smislu rieči židovskom liberalizmu, diže se najsnažnije i s najdubljim i najopravdanijim razlozima kršćanski socijalizam koji po svojim uzvišenim načelima reda i pravice ustaje na stranu izrabljivanoga i potištenoga radnoga naroda...«⁵⁶. Često su se Židovi povezivali s »liberalima«: »Židovi su se najizdašnije poslužili pogriješkom filozofije i 'liberalne' su struje svuda podupirali ... na tom su se temelju Židovi razvili i podigli do internacionalne moći...«⁵⁷. Židove povezuju i sa socijaldemokratima, pa tvrde da je »socijaldemokracija u Austriji već sasama postala 'košer'«⁵⁸. Posebno se obaraju na socijaldemokraciju u Hrvatskoj i njezina glasila, »Radnički glas« i »Slobodu«, pa tvrde: »Pojava 'Slobode' jest tuđinska biljka koja se uzgaja ovdje zato da nas pociepa i oslabi kao narod, a time, da posluži židovsko-internationalnoj misli...«⁵⁹.

Optužbe o »međunarodnoj moći« Židova praktično su identične onima iznesenima u *Protokolima cionskih mudraca* koji će izaći tek za koju godinu. Tako kažu i: »Židovski imetak nema nikakve druge svrhe, nego da vlasnici njegovi (Rotschild i drugi) dobro žive i židovstvo dignu do vlasti nad celim svijetom...«⁶⁰. Ili: »Narod izraelski ne podnaša da bi s kime dijelio moć.«⁶¹

Objašnjava se i kakav bi trebao biti stav Hrvata prema Židovima: »Što može Hrvatskoj više koristiti – da li indiferentizam spram kršćanstva, da predobijemo Židove, ili to, da Hrvatsku politički i socijalno uredimo po kršćanskim načelima? Za nas je odgovor samo jedan i posve jasan, akoprem nismo bezuvjetni protivnici Židova. Mi rado dopuštamo, da se može dogoditi iznimka, te pojedini Židov postane dobar (*sic!* – I. G.) – Hrvat po

⁵³ »Glas naroda«, 43/1902.

⁵⁴ »Glas naroda«, 41/1902.

⁵⁵ »Glas naroda«, 22/1902.

⁵⁶ »Glas naroda«, 3/1902.

⁵⁷ »Glas naroda«, 52/1902. Hrvatski radnički glas 11, 1.6.1898., ovako objašnjava liberalizam: »Treba razlikovati liberalizam od kršćanstva i kapitala u rukama neograničenih slobodnjaka liberalaca od kapitala u rukama kršćana ograničenih odgovornošću pred Bogom ... taj bezbožni liberalizam je sredstvo slobodne zidarice ... takav bezbožni slobodno zidarski liberalizam i kapital je židovski...«

⁵⁸ »Glas naroda«, 7/1900.

⁵⁹ »Glas naroda«, 10/1901; 36/1901.

⁶⁰ »Glas naroda«, 1/1901.

⁶¹ »Glas naroda«, 7/1900.

čuvstvu i srcu, ali takav mora prije svega postati čestitim i plemenitim čovjekom, a takav opet sigurno neće zamjerati našem kršćanskom mišljenju i kršćansko-socijalnom djelovanju, a još manje će moći i smjeti zamjerati socijalnom (a ne vjerskom) antisemitizmu...«⁶². »Nas čuva zdravi, uvijek budni antisemitizam...«⁶³. U drugoj prilici Hinko Sirovatka, čini se vodeći ideolog pokreta, piše sljedeće: »...Imade ljudi koji hoće proširiti uvjerenje da je svejedno je li tko kršćanin ili židov samo da je tobože dobar i čisti Hrvat! TO NIJE ISTINA! To može tvrditi samo onaj, komu nije stalo do siromašnih obrtnika, radnika i seljaka koji su danas izrabljivani židovskim poslovnim spekulacijama...«⁶⁴. U više se brojeva tijekom 1902. godine na prvoj ili na posljednjoj stranici tiska geslo: »Hrvatski narode! Drži se na svakom mjestu lozinke 'Svoj k svome' i kupuj samo kod kršćanskih trgovaca i obrtnika.«⁶⁵ Poziv na bojkot židovskih trgovaca i uopće bavljenje židovskim trgovcima pojavljuje se u »Glasu naroda« rjeđe nego što bi se očekivalo: jednom se pod naslovom »Nova pogibelj hrvatskom obrtu i trgovini« taksativno iznose podaci o trgovcima – Židovima (i Srbima) i smatraju se najvećom opasnošću⁶⁶.

»Glas naroda« informira i o izvjesnom zagrebačkom Židovu Otokaru Heinrichu koji je varao, pa pobjegao iz grada – »ovoga su oterale oblasti, a druge bi moralo zagrebačko pučanstvo prisiliti, da odu, kupujući i nabavljajući sve što je moguće, samo kod kršćana i Hrvata...«⁶⁷ Očigledno je građanska svijest čak i najljućih židovskih protivnika već toliko narasla da im je bilo jasno, uzimajući u obzir i dosegnutu razinu društvene sigurnosti u Monarhiji, kako izgoni nisu mogući – stoga je Židove trebalo izolirati. Slično je razmišljao Stjepan Radić u svom tekstu *Židovstvo* koji zaključuje riječima: »Mi Slaveni ne možemo i ne smijemo nikako dozvoliti, da ikoji član židovstva ... bude našim narodnim predstavnikom i vođom. Mjesto antisemitizma imali bismo dakle najstrože provesti asemitizam: mjesto nedostojne borbe protiv Židova najuztrajniji rad bez Židova...«⁶⁸. Kao ni »Glas naroda«, ni Radić ne razmišlja o protjerivanju Židova. Te bi se riječi mogle shvatiti i tako kao da u njima nema malicioznosti (na što upućuje formulacija »mjesto nedostojne borbe protiv Židova«), što bi značilo da Radić priželjkuje da mjesta u društvu i privredi koja drže Židovi svojim znanjima i sposobnostima izbore Slaveni.

»Glas naroda« u članku pod naslovom »Čifutska drzovitost« obara se i na izvjesnog Otona Krausa koji je počeo izdavati časopis »Okolo« – »to nije ništa drugo, već prosta židovština koja svuda gdje se nalazi hoće soliti pamet drugima ... ističe se židovom prirodjena drzovitost ... taj golobradi židov O. K., kao da si utvara, da je hrvatski narod preglup ... pa se zato namiče

⁶² »Glas naroda«, 52/1902.

⁶³ »Glas naroda«, 7/1900.

⁶⁴ »Glas naroda«, 23/1901.

⁶⁵ »Glas naroda«, 19, 20, 23, 25, 28, 29/1902.

⁶⁶ »Glas naroda«, 15/1902.

⁶⁷ »Glas naroda«, 28/1901.

⁶⁸ Radić, *Židovstvo*, 463.

sudijom cijeloj našoj politici, književnosti, umjetnosti...«⁶⁹ U mržnji prema Židovima »Glas naroda« odlazi i korak dalje, pa osim »drzovitosti« (koja se spominje i u slučaju jednog od Aleksandera – očigledno se radi o Šandoru Aleksanderu – jer se usudio »primiti predsjedništva u jednom kršćanskom društvu«!)⁷⁰, spominje i rasne odlike: »Prostor lista ne dopušta da 'zašumimo' oko ušesa te krasne i korisne svojte dugonosih i klapastoušatih Schumiev, Ergerozov i Bergerov!«⁷¹

Osim ovih konkretnih objeda, u »Glasu naroda« objavljeno je nekoliko priča u kojima je Židov obično pokvareni trgovac koji ne zna hrvatski, a ne navodi se točno niti jedno ime, niti mjesto niti vrijeme događaja⁷². U jednoj od tih epizoda, pošto se neimenovani Židov dogovorio sa seljacima za otkup mošta, navodno im je ponudio nižu cijenu kada su mošt dovezli, »Glas naroda« komentira: »Ovaj skroz istinit događaj nije napisan možda iz mržnje napram židovima, već jedino zato da ilustrira, kako našeg siromašnog seljaka varaju kojekakvi individui...«⁷³.

Stjepan Radić je s oduševljenjem 1906. godine prikazao u »Hrvatskom kolu« knjigu Otta Weiningera »Spol i karakter«, odnosno onaj njezin dio koji na krajnje uvredljiv način govori o Židovima⁷⁴. U tom tekstu Radićevi sudovi o Židovima najdetaljniji su i najoštrij, ali o njima govori i na drugim mjestima: Radić prihvaća da su Židovi istovremeno i revolucionari i najcrnji kapitalisti koji uništavaju proletarijat, da »usprkos neznatnomu svomu broju židovstvo znade odlučivati sudbinom takih velikih naroda, kao što su Francuzi, da i ne spominjemo malih naroda, kao što su Magjari«, govori o »našem ropstvu Židovima i Nijemcima«, o tome da »sva naša gospoda čitaju samo knjige i novine njemačke, u koje najviše pišu naši najveći neprijatelji: bečki i peštanski Židovi«, prenosi Weiningerovu tvrdnju da se »u kršćaninu bori ponos i poniznost, u Židu nadutost i podlost«, što komentira: »Kako se god ovaj sud činio oštar, vidjet ćemo da je temeljito obrazložen izpitivanjem židovskoga materijalizma i židovskog bezvjerstva...«⁷⁵.

Uredništvo »Glasa naroda« hvali se 1901. godine da list ima hiljadu pretplatnika, jer da ih je prethodne godine bilo samo tristo⁷⁶. Čak i da su točne (a imamo razloga sumnjati da nisu), radi se o skromnim brojkama koje su druga suvremena glasila višestruko nadmašivala što pokazuje da je »Glas

⁶⁹ »Glas naroda«, 9/1901.

⁷⁰ »Glas naroda«, 7/1901. O Šandoru Aleksanderu, I. Mirnik, *Obitelj Alexander ili kratka kronika izbrisanoj vremena*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest 28, Zagreb 1995 i tamo lit.

⁷¹ »Glas naroda«, 23/1902.

⁷² »Glas naroda«, 1/1899; 8/1899; 12/1899; 17/1899.

⁷³ »Glas naroda«, 1/1899.

⁷⁴ O tom razdoblju Radićeva života, kada formulira svoju ideologiju, opširno, B. Boban, *Stjepan Radić – opus, utjecaji i dodiri*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest 22, Zagreb 1989, 147-208.

⁷⁵ O tome opširno, I. Goldstein, *Stjepan Radić i Židovi*, Zbornik radova sa znanstvenog skupa o 120-godišnjici rođenja S. Radića, u tisku.

⁷⁶ »Glas naroda«, 22/1901.

naroda« zapravo imao vrlo ograničen društveni utjecaj⁷⁷. Uostalom, kršćanski socijalisti, tražeći svoju bazu u malobrojnom radništvu i obrtnicima i sukobljavajući se s drugim strankama koje su se nastojale nametnuti istim društvenim slojevima te sa crkvenom hijerarhijom na čelu sa zagrebačkim nadbiskupom Đurom Posilovićem⁷⁸, nikada se nisu izvukli iz marginalnosti i postali značajnija društvena snaga u Hrvatskoj, pa je i antisemitizam kojeg su širili morao ostati bez osobitog odjeka. Isto važi i za pravaške struje okupljene oko Grge Tuškana, a i Stjepan Radić je početkom stoljeća bio marginalan političar – kako je njegova važnost rasla, odnosno kako je stvarao karizmu, tako je i izbjegavao govoriti nepovoljno o Židovima, štoviše, čak se i ispričavao zbog ranijih izjava⁷⁹. Stoga se čini da antisemitski ispadi na prijelomu stoljeća većim dijelom ostaju ograničeni na marginalne društvene grupe i da su glavne političke snage i ugledne političke ličnosti orijentirane na rješavanje i raspravljavanje o društvenim problemima koji su im se činili važnijima. Ako je i bilo antisemitskih invektiva, činjenica jest da te snage nisu svoje programe ni praktičnu djelatnost zasnivale na propagiranju antisemitizma. Tako antisemitizam postaje oružje demagoga i marginalaca koji žele na sebe skrenuti pažnju i privući potencijalne birače. Činjenica da se najžešći antisemitski ispadi događaju ne u Zagrebu, gdje je koncentracija svakovrsnih događanja daleko najveća, nego u Sisku, svjedoči o tome da tako oštra antisemitska haranga nije bila društveno najpoželjnije ponašanje⁸⁰.

Optužbe o povezanosti Židova, o njihovoj želji da zavladaju svijetom koje se iznose i u »Glasu naroda« i u »Hrvatskom radničkom glasu« dijelom su neposredan odjek zbivanja u židovskom svijetu. Naime, da bi se obranili od antisemita, Židovi se organiziraju i udružuju, što kulminira stvaranjem cionističkog pokreta. Theodor Herzl izdaje 1896. godine knjigu *Židovska država*, a dvije godine kasnije održava se Prvi cionistički kongres kojim se intenzivira suradnja židovskih zajednica iz mnogih zemalja. To je antisemitima omogućilo da Židove optuže da žele osnovati svoju državu i da državama u kojima žive više nisu lojalni.

Židova u sjevernoj Hrvatskoj, a pogotovo u čitavoj Hrvatskoj, nije bilo mnogo niti su bili toliko moćni kao u drugim dijelovima Monarhije ili u drugim evropskim državama. Osim toga, složeni međunacionalni i unutarmonarhijski odnosi lako su mogli biti povod naizmjeničnom optuživanju Beča, Pešte, pa onda i Srba u Hrvatskoj i Srbiji. To je, čini se, pridonosilo smanjivanju mogućnosti da antisemitizam u Hrvatskoj ojača kao u nekim

⁷⁷ M. Gross – A. Szabo. *Prema hrvatskome građanskom društvu*, Zagreb 1992, 549-551. navodi da je »Vienac« 1875. imao 1429 pretplatnika, što nije zadovoljavalo uredništvo tog časopisa za kulturu. Karakteristično je da je tiraža »Vienca« znatno zaostajala iza one »Gospodarskog lista« (organa Gospodarskoga društva) i »Seoskoga gospodara« – oba oko 2500.

⁷⁸ Detaljnije o »političkom katolicizmu«, Strecha, n. dj., 127-162.

⁷⁹ I. Goldstein, *Stjepan Radić i Židovi*, n. dj.

⁸⁰ U svakom slučaju, razlozi zašto baš pravaški »Hrvatski radnički glas« objavljuje najgoru antižidovske članke zahtijeva opsežniju analizu koja u ovom preglednom tekstu nije moguća.

drugim evropskim zemljama, ponajprije u istočnoj Evropi – u Rusiji i Poljskoj. Uostalom, Hrvatska je bila dio Austrougarske u kojoj je dobro ustrojena vlast održavala socijalni mir, stoga su i pogromi nalik na one ruske teško bili zamislivi.

Pred Prvi svjetski rat, sve do dvadesetih godina, tobožnji bjelovarski novinar (inače srpskoga podrijetla), Milan Obradović, objavljuje čitav niz (možda čak tridesetak) antisemitskih pamfleta. Uz svoje ime i prezime često stavlja i dodatak »antisemita« ili »prvi javni i glavni pokretač antisemitske struje u Hrvatskoj«. Dva pamfleta iz 1909. godine nose naslove »Kako su Židovi varali četrdeset godina jadne i neuke Hrvate, da su oni Hrvati Mojsijeve vjere« i »Zašto smo mi antisemiti i što hoćemo mi?«, i onaj iz 1920. godine »Kako da riješimo židovsko pitanje? Najpreča stvar – spas Hrvata i Hrvatske u zadnjem času«⁸¹. U svim tim tekstovima Obradović se zalaže da se Židovima otkáže gostoprimstvo te da se prognaju iz Hrvatske. U knjižici »Kako da riješimo židovsko pitanje«, uza sve svoje klasične teze predlaže i što hitnije organiziranje »velikog antisemitskog kongresa« na kojem

PUTNIK

PO CIJELOM SVIJETU.

NAUČNO-ZABAVNO-POUČNI LIST.

Uredništvo i uprava nastali su u Zagrebu
ILICA 50.
„PUTNIK“ izlazi svakog 15. i zadnjeg u mjesecu a
cijena do kraja godine samo 3 K., van Europe i dola.
Pojedini broj 10 faira.

Vlasnik, izdavač i odgovorni urednik
MILAN OBRADOVIĆ
ANTISEMITA.

Broj 12. i 13.

ZAGREB dne 15. i 31. srpnja 1908.

Godina II.

bi se prihvatili prijedlozi rješenja »židovskog pitanja« koji bi potom bili poslani Saboru na usvajanje«. Obradović je oko 1910. godine izradio prvi antisemitski plakat u Hrvatskoj i otisnuo ga u *Hrvatskoj pučkoj seljačkoj tiskari d.d.*⁸² Na njemu se govori o »drskosti i grabežljivosti bjelovarskih Židova ... Fischera, Goldšmita i Ungara« te poziva istomišljenike da se organiziraju protiv Židova. Naposljetku, u knjižici *Prva poslanica braći Srbima u Bjelovaru i njegovoj okolici* iz 1912. godine prigovara Hrvatima da nisu antisemitski nastrojeni te nastavlja: »Hrvati su premekani za Čivute

⁸¹ Neki od naslova su i: *Myšpoka. Rodoslovje odabranoga naroda od Isusa do danas; Kršćanski nemar i nehaj – propast Hrvatske i Slavonije; Židovi u tajnim društvima i udruženjima* – Vidi, K. Völkl-Bocckh, *Die Jüdische Kulturgemeinde in Zagreb während der Zwischenkriegszeit*, Magistärarbeit, neobjavljeno, München 1990, 77.

⁸² Hrvatski povijesni muzej, inv. br. 9692.

i dadu se vući za nos od Izraela, ali sa Srbima im je već teže izići na kraj. Hrvati nemaju toliko otporne snage protiv tuđina kao Srbi. Osim toga katolički popovi svi su u džepovima čivutskim, a do popova danas mnogo stoji.«

Javnost je tijekom Prvog svjetskog rata bila uvjerenjena da njegovim završetkom dolaze bolji dani. Posebno su Židovi imali razloga za optimizam, jer je cionistički pokret davao prve realne nade koje su se konačno i realizirale Balfourinom deklaracijom 1917. godine. Na valu tih promjena počinje u Zagrebu izlaziti list »Židov«, najznačajnije međuratno glasilo hrvatskog i jugoslavenskog židovstva. Kao jedan od razloga da se pokrene list uredništvo navodi (očigledno aludirajući na antisemitske tendencije u društvu): »Kod nas više neće biti Židova, koji bi osjetili neugode i malodušja, ako se pred njima u prisuću nežidova govori o židovskim stvarima. A ne-židovi će razumjeti, da nas ne mogu povrijediti, poniziti i poružiti, ako nam dobace – ŽIDOV...«⁸³

U isto vrijeme, kako su teške ratne godine prolazile, situacija je bila sve teža. Hrane je bilo sve manje, a spekulacije s njome sve više, stanovništvo je siromašilo i prijetila je glad. Bijes se dijelom okrenuo protiv Židova pa je tako 1917. godine Sabor izglasao zakon kojim se željelo spriječiti ratnu lihvu, ali su opće restriktivne mjere posebno pogodile Židove.

U tim saborskim raspravama u rujnu 1917. godine narodni zastupnik, izvjesni Kovačević, izjavio je da je »čitav hrvatski Sabor protiv čifuta«⁸⁴. Nitko nije podržao ovu izjavu, ali se nitko nije od nje ni ogradio.

Stjepan Radić je 1916., 1917. i 1918. godine govorio u Saboru često protiv lihvarjenja i rekvizicija – neki puta bezočno napada Židove (»vlada uređuje kao prije, seljaštvo gine kao prije, čifutarija se obogaćuje kao prije«)⁸⁵, drugi put njegove riječi bacaju više svjetla na vrlo složenu i osjetljivu situaciju: »Kako se može nekoga u Hrvatsku poslati, da robu rekvirira, koju nitko ne može i ne smije prodavati komu i kako hoće. Mi dosada nismo imali antisemitizma, ali što sada Židovi rade, koji ne rade kao ljudi poslovni, nego kao štíćenici vlasti, koja samo njima prepušta sve poslove ... to mora dovesti do najoštrijeg antisemitizma. Ja žalim za to, jerbo ja gledam na Židove u prvom redu kao na ljude poslovne, koji se suzbijaju najuspješnije još sposobnijim ljudima ... Došlo je do toga, da svatko veli, da se poslije rata ništa drugo ne će govoriti, nego 'dolje sa židovima', pače još više nego s Magjarima. Dakle uz naše nesreće imat ćemo još i jedan pokret, koji može dovesti do pogroma... Mi nismo antisemiti, ali vidimo činjenicu da Židovi ovu ... nesreću pod zaštitom Stjepanove krune upotrebljuju za obogaćenje...«⁸⁶. Ako se nešto može Radiću ovdje prigovoriti, to su prebrze generalizacije.

⁸³ »Židov«, 1/1917.

⁸⁴ »Židov«, 3/1917.

⁸⁵ Sabor, 137. sjednica od 22. prosinca 1916, 222.

⁸⁶ Sabor, 135. sjednica od 20. prosinca 1916, 95-7.

No, Radić je u Saboru 1917. godine izrekao i slijedeće: »K meni su dolazili naši ljudi i govorili – poslije rata morate dobru dozu antisemitizma staviti u vašu stranku, pak ćete imati jaku stranku. To ja ne bih mogao nikada učiniti, jer držim, da je to jedna groznica...«⁸⁷.

Povremeni, marginalni i nevažni antisemitski ispadi zapravo dobro oslikavaju tadašnju atmosferu: 1917. godine u Ludbregu se zapalila drvvarnica kotarske oblasti, vatrogasci su počeli gasiti, ali kada je požar zahvatio susjednu zgradu, vlasništvo Židova, navodno je zapovjednik vatrogasaca dobio: »Neka gori židovsko.«⁸⁸ U ožujku 1918. godine je neki Vladimir Pavlaković, rođen Steiner, inače pokršteni Židov, poslao svim zagrebačkim novinama maliciozan izvještaj o netom održanoj Purimskoj zabavi u prostorijama Hrvatskog glazbenog zavoda koji završava: »Moramo na žalost konstatirati ... da je u programu i nakon njega izgledalo kao da nismo u Hrvatskoj«, aludirajući da se govorilo uglavnom njemački, mađarski i hebrejski. Nijedne zagrebačke novine to nisu komentirale, osim »Hrvatske države«: »Pitamo upravu hrvatskog konzervatorija kako može davati svoje prostorije za protuhrvatske zabave? S druge strane opominjemo građane Židove da ne zaborave da se nalaze u Hrvatskoj, u doba kad se je nacijonalizam, svijest i ponos narodni tako podigao da apsolutno neće trpjeti, a još manje dozvoliti bilo kakove izazove. Neka ne zaborave, ako nastave ova-ko, da ih svjestan narod može pogoditi u onu žilu kucavicu koja ih je i dovela k nama...«⁸⁹. U osječkom listu »Jug« izvjesni Miroslav K. u članku »Poruka našim Jevrejima« zahtijeva da »u duhu novog vremena, doba demokracije i nacionalnog osvješćenja Židovi promijene svoja njemačka i mađarska prezimena u slavenska radi zbližavanja s narodom s kojim žive«⁹⁰. U »Jugu« u kolovozu iste godine izvještava se o nekom dvanaestogodišnjem židovskom dječaku koji navodno govori njemački i tvrdi da Hrvatska pripada Mađarskoj, što potiče uredništvo »Židova« na komentar, a potom i »Jug« na odgovor u kojem se kaže: »Naše je pravo napasti onog Židova koji ne želi govoriti hrvatski ... protunarodni Židovi nisu imunizirani od opravdanih napadaja...«⁹¹ Kako se u rujnu približavala židovska nova godina, listovi »Hrvatska riječ«, »Obzor« i »Hrvatska država« prigovaraju Židovima da je pošta preplavljena čestitkama na hebrejskom, njemačkom i mađarskom, što je njima dokaz da su Židovi zapravo tuđinci⁹².

Sve teža situacija u državi odražava se i u odnosu prema Židovima: u kolovozu 1918. godine dogodile su se protužidovske demonstracije u Daruvaru. Povod je navodno bio taj da je neki pjevač, Židov, pjevao njemačke pjesme. Skupila se gomila koju je prema riječima izvjestitelja poticao i orga-

⁸⁷ Sabor kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, 158. saborska sjednica od 3. ožujka 1917. godine, 831.

⁸⁸ »Židov«, 4/1917.

⁸⁹ »Židov«, 5/1918.

⁹⁰ »Židov«, 7/1918.

⁹¹ »Židov«, 18/1918.

⁹² »Židov«, 19/1918.

nizirao katolički svećenik dr. Legin i vikala: »Dolje židovska bagaža«, »Dolje Židovi lopovi«, »Sve Židove na vješala«, ali se potom i razišla.

No s približavanjem zime i dezorganizacijom u Monarhiji, potom i njezinim raspadom te sporim konstituiranjem vlasti u Državi SHS, učestale su pljačke i uništavanje židovskih dućana i imovine praktično po čitavoj sjevernoj Hrvatskoj – u Pakracu, Daruvaru, Požegi, Virju, Dugom Selu, Đurđevcu, Kloštru, Novigradu, Pitomači, Slatini, Iloku, Dalju, Našicama.

U Varaždinu je veliki župan, grof Franjo Kulmer, činio snažan pritisak na židovsku općinu da uplati 250.000 kruna, a ista se stvar ponavlja i u Bjelovaru.

U Orahovici je nakon pljačke židovske imovine i njihova bijega iz grada, potpukovnik Zacharias naredio da u roku od dvadeset i četiri sata židovski dušobrižnik napusti mjesto: »Idite samo, jer ja ne trebam Židova u Orahovici. A recite to i drugim Židovima.«

Na zahtjev Socijaldemokratske stranke provedene su u Zagrebu racije po dućanima s obrazloženjem da se traže skrivene namirnice. Od stotinu i dvadeset slučajeva pretraženih trgovina, samo u nekolicini vlasnici nisu bili Židovi. Na traženje tiska da se objave imena onih koji su sakrivali robu, slučaj je zataškan.⁹³

Bilo je i pojedinačnih ispada – kotarski pristav Novske Mihovil Vuković je u vlaku govorio kako Židove treba istrijebiti, uništiti, ubiti, istjerati. Najvažniji izgredi takve vrste bile su izjave Stjepana Radića koji je u studenom 1918. godine na skupštinama HSS-a u Koprivnici i Dugom Selu, prema pisanju »Doma«, savjetovao sljedeće – govoreći o uništavanju židovske imovine: »Nemojte za Boga uništavati! Zašto bi uništavali što je vaše? Nije dosta da Židove opljačkate, treba im kožu oderati. Došli su s pinklom, neka s pinklom i otiđu. Otjerajte ih, onemogućite ih!«⁹⁴ Međutim, za koju godinu, u ranim dvadesetima, u zrelo doba svoje političke karijere, Radić je opet promijenio mišljenje i nastojao relativizirati prijašnje stavove o Židovima. Pomirba je rezultirala i nekrologom Stjepanu Radiću u beogradskom »Jevrejskom glasu« koji je završio sa: »Slava Stjepanu Radiću!«⁹⁵.

Kada je krajem 1918. godine osnovana Država SHS, potom i Kraljevstvo SHS, gospodarsko se stanje nije popravljalo pa je i dalje na čitavom teritoriju Jugoslavije bilo povremenih protužidovskih harangi i istupa⁹⁶, tako da je u osnivačkom aktu Saveza židovskih općina, koji je osnovan u Osijeku u srpnju 1919. godine, posebno istaknuto: »Poslednji događaji, koji su tako teško pogodili jevrejski živalj u pojedinim krajevima naše otadžbine, pokazali su najjasnije, koliko je hitna i neodložna potreba za organizacijom

⁹³ »Židov«, 23/1918.

⁹⁴ »Židov«, 23/1918.

⁹⁵ S. Vinaver, G. Radić i Jevrejt, u: »Jevrejski život« 2, 1925, br. 71, str. 1; Stjepan Radić – voggja hrvatskog naroda, u: »Jevrejski glas« 1, 1928, br. 30. Opširno, Goldstein, Radić i Židovi, n. dj.

⁹⁶ Spomenica 1919-1969. Beograd, 35-38; J. Romano, Jevrejt Jugoslavije 1941-1945, Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata, Beograd 1980, 11.

jevrejskih opština i stvaranjem jednog tela, koje će biti vlasno i pozvano da kod merodavnih faktora interveniše u ime Jevreja...»⁹⁷.

Drugi razlog zašto je Savez trebao intervenirati za Židove jest problem dobivanja državljanstva, jer je mnoge Židove koji su bili rođeni izvan novostvorene Jugoslavije (u Austriji, Mađarskoj, Rumunjskoj, itd.), ali i one koji su živjeli u drugim dijelovima Jugoslavije vlast željela prognati. Prvo su nastradali bosanski Židovi, od kojih su neki nepovratno prognani, drugi su se, nakon višemjesečnih lutanja po sjevernoj Hrvatskoj, mogli vratiti kućama, ali materijalno teško oštećeni. Dok se pitanje izbjeglih iz Bosne još rješavalo, već se ono pojavilo u Zagrebu, odakle je u roku od dvadeset i četiri sata trebalo protjerati šest stotina obitelji, pa u Vojvodini. Intervencija Saveza pripomogla je da se ovi izgoni obustave, ali neki se ipak nisu mogli vratiti kućama⁹⁸.

U sljedećih petnaestak godina antisemitskih je ispada bilo manje, da bi novi val bio pokrenut tridesetih godina, ovaj puta pod utjecajem sve jače nacističke propagande. Argumenti su se prilično izmijenili u odnosu na tridesetak godina ranije: potpuno izostaju prigovori Židovima da su saveznici Nijemaca ili Mađara, jer su nove generacije u međuvremenu dobro ovladale hrvatskim⁹⁹. Nema više, ili su vrlo rijetki prigovori Židovima, čak i na razini pučke naracije, da su ubili Isusa, što je bio vječiti argument tradicionalnog »kršćanskog« antisemitizma. Razlog tome ne leži samo u činjenici da je dobar dio antisemita u međuratnom razdoblju indiferentan prema kršćanstvu, odnosno da su ateisti (jer među njima je bilo i vjernika, pa čak i svećenika), nego što je takav prigovor u zreлом građanskom društvu tridesetih godina uistinu zvučao besmisleno i zastarjelo. Novi antisemiti ponajviše inzistiraju na rasnoj teoriji i po tome, ali i po drugim elementima, praktično se ne razlikuju od antisemitizma nacističkog tipa¹⁰⁰. U Hrvatskoj je to prvi put da se unutar totalitarne ideologije nacističkog tipa pojavljuje cjelovito prezentiran »moderni« antisemitizam, kakav je Evropa upoznala još u drugoj polovini 19. stoljeća.

Ustaški je pokret u svojim počecima bio antijugoslavenski i od osnutka 1932./3. godine putem svoga glasila »Ustaša – vijesnik hrvatskih revolucionaraca« širio je mržnju uglavnom protiv beogradskog režima i svih njegovih službenika, pa potom i protiv Srba. Ustaški je pokret od samog početka navješćivao da će se u postizanju ciljeva služiti nasiljem: »Nož, revolver, strojna puška i pakleni stroj, to su zvona, koja će navijestiti osvit zore i USKRNUĆE NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE...« otisnut je tekst s potpi-

⁹⁷ Jevrejski istorijski muzej u Beogradu, Spisi Saveza 1919. godine.

⁹⁸ *Spomenica*, n. dj., 37.

⁹⁹ Prilično usamljen je prigovor Milana Budimirovića, saveznog poslanika u Srbiji, koji tvrdi da mu nisu dragi »vojvodanski Jevreji jer govore njemački i mađarski bolje nego srpski« – »Židov« 8/1939.

¹⁰⁰ Doduč, »Mlada Hrvatska« u uvodnik 1. broja tvrdi da »ne ćemo Jevrejstvu dolaziti s rasnim teorijama«, ali to je samo zamazivanje očiju policiji kako bi se izbjegla zabrana – činjenica jest da svaki broj vrvi karikaturama Židova s velikim nosevima te invektivama na račun tobožnjih židovskih rasnih obilježja.

som »Poglavnik« u prvom broju »Ustaše« iz veljače 1932. godine. U »Ustaši« nema ni najmanje naznake antisemitizma, čini se, barem iz tri razloga: prvi je da su ustaše imale pred sobom velikog neprijatelja, beogradski režim, i nisu su se ni mogli ni htjeli baviti drugim stvarima. Drugi je razlog taj da u počecima ustaškog pokreta nije bilo intelektualnih kapaciteta koji bi domislili neku konzistentnu ideologiju; nacizmu i fašizmu oni su mogli znati samo osnovne značajke, nacistička antisemitska argumentacija ipak zahtijeva određenu intelektualnu razinu koju većina ustaša nije imala. Treći razlog nepostojanju antisemitizma u ustaša, vjerojatno ne manje važan, jest činjenica da je jedan od vodećih organizatora ustaških ćelija bio Židov, Vladimir Singer (unatoč tome, njegovi su ga suborci 1941. godine ipak ubili), a bilo je još nekoliko Židova koji su pomogli ustaški pokret – Vladimir Schwarz, potom i sinovi Josipa Franka. I kada Pavelić osobno tih godina potpisuje »Odredbu« (listopad 1934. godine), osvetnički bijes prema beogradskom režimu i poziv na čekanje pogodnog trenutka da se stvori nezavisna hrvatska država bili su osnovne značajke tog važnog teksta¹⁰¹.

Kako su se veze ustaša s njemačkim nacistima i talijanskim fašistima tridesetih godina intenzivirale, postupno je izgrađivana i ustaška ideologija. Prvi značajan korak bila su *Načela* ustaškog pokreta objavljena 1934. godine u kojima se pokazuje već jasno izgrađen ideološki sustav, blizak fašizmu. Ustaška ideologija vremenom preuzima i elemente nacizma. Na taj su način prihvaćane i rasističke antižidovske teze. Takve se tendencije jasno očituju u Pavelićevu elaboratu iz listopada 1936. godine namijenjenom Njemačkoj koji je dostavljen njemačkom ministarstvu vanjskih poslova pod naslovom »Hrvatsko pitanje«¹⁰². U njemu se kao neprijatelji hrvatskog oslobodilačkog pokreta ističu »srpska državna vlast, međunarodno slobodno zidarstvo, Židovstvo i komunizam« – »u Hrvatskoj su danas gotovo cjelokupno bankarstvo i gotovo sva trgovina u rukama Židova. To je bilo moguće samo zato što ih je država povlašćivala jer je i u tome vidjela slabljenje hrvatske narodne snage. Židovstvo je s velikim veseljem pozdravilo osnivanje tzv. jugoslavenske države, jer im hrvatska narodna država ne bi nikada tako odgovarala kao Jugoslavija – država raznih naroda... u narodnosnom metežu leži Judino carstvo; tu se može židovstvo kao novčano jak i prividno odan element državnoj vlasti dodvoriti i zadobiti naklonost vladodržaca... Jugoslavija se razvila onako, kao što su to Židovi predvidjeli, u pravi 'Eldorado' židovstva zbog podmitljivosti javnoga života u Srbiji. Ono je bilo veoma zahvalno Beogradu za pruženo zaštitništvo na taj način, da je od hrvatskog naroda ukradeni kapital upotrebilo za borbu protiv hrvatskog oslobodilačkog pokreta. U svakoj prilici očitovalo je židovstvo u Hrvatskoj na njemu svojstven i bučan način svoju odanost jugoslavenstvu i državnom jedinstvu, da bi u inozemstvu stvorilo dojam, kao da su Hrvati zadovoljni svojom sudbinom. U židovskim se rukama nalazi cjelokupno

¹⁰¹ Vidi, B. Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, Zagreb 1978., 187 i d.

¹⁰² U tamošnjem ministarstvu zaprimljen je tek početkom 1941. godine, tiskan iste godine u Njemačkoj, a u Zagrebu 1942. godine – vidi, Krizman, *Pavelić i ustaše*, 235 i d.

novinstvo u Hrvatskoj. To židovsko-slobodnozidarsko novinstvo neprekidno napada Njemačku, njemački narod i nacionalsocijalizam...«¹⁰³ Takve je stavove Pavelić imao i nekoliko godina ranije, samo ih je iznosio u drugim prilikama: već i u »političkom romanu« »Ljepa plavka«, tiskanom 1935. godine (a pisanom od listopada 1934. za boravka u torinskom zatvoru) ima antisemitskih invektiva¹⁰⁴. Radi se o lošoj literaturi i prozirna i loša karakterizacija likova samo je jedna od slabosti Pavelićeva teksta. Uglavnom, svi su Hrvati dobri, odlučni, idealisti, pošteni, uglavnom siromašni dočim su Srbi (koji svi imaju izmišljena prezimena Kuršumljević, Čevapović, Gursuzović, Kalimegdanović, itd.) nepošteni policajci i tlačitelji. Središnja tema romana je borba Hrvata za slobodu, ali u Pavelićevu pripovijedanju i Židovi imaju svoju funkciju: iako se nigdje ne govori izričito o Židovima, prezimena Morgenstern, Blum, Greif, Donner, Rosenfeld, Freitag, Špicler, ime Samuel, svakom čitatelju dovoljno govore. Ti Židovi su ili bogataši ili prevaranti, ili oboje, ili nasrtljivi udvarači, a istovremeno policijski doušnici (radi se o Greifu kojeg poslije stiže zaslužena kazna – izboden je nožem). Njih se opisuje kao »prevejane sluge«, »lakome«.

S vremenom je Pavelić postajao sve radikalniji, pa u proglasu hrvatskom narodu od 1. srpnja 1940. godine tvrdi: »... najveća i najočitija nepravda, koju su bile uzakonile Engleska i Francuska u svom versajskom diktatu, bilo je stvaranje neprirodne i nakazne državne tvorevine, što su je najprije Internacionalni Židovi, a po tome i službeni čimbenici nazvali Jugoslavijom, a koja je u stvari Velika Srbija... Slobodnozidarska i Židovska Francuska već leži u prahu ... danas, kada su Engleska i Francuska, a s njima i židovska demokracija do nogu potučene...«. I u zaključku svoga pamfleta Pavelić otvoreno navješćuje mjere koje će uslijediti po osnutku prema njemu zamišljene hrvatske države: »U hrvatskoj državi ne će ... Židovi trgovati sa svim dobrima i sa svetinjama hrvatskoga naroda...«¹⁰⁵

Neovisno o ustaškom pokretu, antisemitski ispadi u desničarskom hrvatskom tisku počinju se pojavljivati od otprilike 1933. ili 1934. godine. Njihovi autori ili urednici novina u kojima su objavljivani ti napisi ideološki su bili bliski ustaškom pokretu, ali mu se nisu i formalno priključili. Konačno, ti ljudi, iako u NDH uglavnom nisu dosegli značajnije položaje, bitno su svojim prijeratnim aktivnostima pridonijeli da se u dijelu populacije razviju ekstremna antisemitska stajališta. Bili su to, primjerice, Stjepan Buć¹⁰⁶, Janko Šimrak¹⁰⁷ i Kerubin Šegvić¹⁰⁸.

¹⁰³ Krizman, *Pavelić i ustaše*, 241.

¹⁰⁴ A. Pavelić, *Ljepa plavka*, III. izd., Chicago 1968.; IV. izd., Madrid 1969.

¹⁰⁵ Krizman, *Pavelić i ustaše*, n. dj., 332-4.

¹⁰⁶ S. Buć (1888-1975), bio je dvadesetih godina kao član HRSS-a narodni zastupnik, potom pristupa Stranci prava – »frankovcima«, konačno postaje osnivač Hrvatske nacionalsocijalističke stranke – vidi, B. Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, Zagreb 1978, na raznim mj.; »Globus«, *Tko je tko u NDH*, Zagreb 1995.

¹⁰⁷ Godine 1942. imenovan je grkokatoličkim biskupom u Križevcima – vidi, F. Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, Zagreb 1977, 221.

¹⁰⁸ K. Šegvić (1867-1945) bio je od 20-ih godina pa sve do smrti vrlo plodan publicist. Osobito se zalagao za teoriju o gotskom podrijetlu Hrvata; »Globus«, *Tko je tko u NDH*, Zagreb 1995.

Osnovna misao, u tim napisima bila je manje-više uvijek ista: tobože se zagovaraju hrvatski gospodarski i društveni interesi i u maniri nacističke propagande okrivljuju u prvom redu Židove za loše gospodarsko stanje. »Ne ćemo štediti uljeze koji nas izrabljuju na svim stranama ... od Jevreja ćemo tražiti ravnopravnost u svojoj zemlji, u kojoj su oni gosti i moraju se ponašati kao gosti« – tvrdi uredništvo »Mlade Hrvatske« u uvodniku 1. broja¹⁰⁹. S. Buć u »Danici« 1934. godine razvija »rasnu teoriju nacionalno-socijalnog pokreta«¹¹⁰, a Kerubin Šegvić u »Hrvatskoj smotri« u isto doba iskazuje simpatije za hitlerizam i antisemitizam¹¹¹.

U ovom prikazu posebnu sam pozornost posvetio dvama ekstremističkim glasilima: časopisu »Mlada Hrvatska« koja izlazi od 1936. do 1938. godine, te »Nezavisnosti«, frankovačkom glasilu koje počinje izlaziti 1938. godine. Paralelnom analizom lako se uočava da je ono što propagiraju oba lista zapravo jedinstven, zatvoreni ideološki sustav u kojem pomaci ovise o autoru ili trenutku koji će eventualno posvetiti više pažnje jednom od elemenata antisemitske ideologije. »Nezavisnost« tvrdi da su Židovi »najveće zlo u hrvatskoj privredi«. Treba »osigurati pravo na gospodarski razvoj, jer su do sada ta mjesta zauzeli Židovi«¹¹², stoga će »Mlada Hrvatska« iz broja u broj kao svojevrsnu reklamu na stranice ubacivati slogan »Svijesni Hrvati kupuju samo kod domaćih ljudi. Tko kupuje kod tuđinca domovinu svoju prodaje«¹¹³. »Mlada Hrvatska« naširoko i s puno simpatija citira Radićeve teze o Židovima iz 1906. godine, a 1938. godine ponovno tiskaju taj spis.

Uoči početka izlaženja »Nezavisnosti« došlo je do sporova unutar pokreta između »mladih« i »starih«: »mladi« su zahtijevali radikalizam, makar i svaki broj bio plijenjen, dok »stariji« zastupaju umjereniji stav. Urednik lista postaje Stjepan Landikušić. Ne želeći, kao što su tražili omladinci, izravno zalaganje za samostalnu Hrvatsku točno prema programu »poglavnika Pavelića«¹¹⁴, »Nezavisnost« se više bavi inozemnim problemima i samo onim unutrašnjepolitičkim temama o kojima, smatrali su, mogu manje-više slobodno iznositi stavove te da zbog njih neće biti progonjeni, ali je jasno da se zagovara pronacistička, njemačka orijentacija. »Nezavisnost«¹¹⁵ će ipak biti zabranjena zbog članaka K. Šegvića o gotskom podrijetlu Hrvata¹¹⁶. Slično se postavlja i »Mlada Hrvatska«: naime, u uvodniku 1. broja stoji da će list »ne ulazeći na područje dnevne politike, raditi oko toga da se nutarnje

¹⁰⁹ »Mlada Hrvatska«, 1/1936.

¹¹⁰ »Danica«, 130; »Jevrejski list«, 17/1934.

¹¹¹ »Jevrejski list«, 17/1934.

¹¹² »Mlada Hrvatska«, 1/1936.

¹¹³ »Mlada Hrvatska«, 33/1937; 2/1938 i dr.

¹¹⁴ Krizman, *Pavelić i ustaše*, n. dj., 311-2.

¹¹⁵ »Nezavisnost«, 4-9. 1940.

¹¹⁶ »Nezavisnost«, 1/1940. Ta je ideja uvijena u oblandu znanstvenosti, ali se radi o besmislenoj i ispolitiziranoj tezi sa željom da se Hrvate izvuče iz slavenskog svijeta – vidi i I. Goldstein, *Hrvatski rant srednji vijek*, Zagreb 1995, 23-24.

Dok su se ovi udruženi Židovi smješkali kako će zavladatai u Rusiji i koliko će zaraditi . . .

»Mlada Hrvatska« broj 16 iz 1936.

snage hrvatskog narodnog života što više učvrste i otstrane svi štetoinci koji smetaju...«¹¹⁷.

Propagira se i fašizam pod firmom »hrvatskog nacionalizma«, veliča se »vođa«, ruga slavenstvu, divi tuđem imperijalizmu, priželjkuje podjarmljivanje Švicarske, Danske, Čehoslovačke¹¹⁸. Izvjesni B. Marjanović u više brojeva izlaže teoriju »rasne čistoće«¹¹⁹, piše se o arijevcima, a objavljuju se pisma nekih čitatelja koji tvrde da su 100% čisti arijevci¹²⁰. Priželjkuje se povratak etimološkog (»korijenskog«) pravopisa, ocrnjuje Stjepana Radića koji je tobože nastavljatelj Strossmayerove (»Joca Štroca«) jugoslavenske ideologije¹²¹.

¹¹⁷ »Mlada Hrvatska«, 1/1936.

¹¹⁸ Vidi, »Nezavisnost«, na raznim mj.: Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, 48; »Nova riječ«, Zagreb – prenosi »Židov«, 17. travanj 1938.

¹¹⁹ »Nezavisnost«, 4-7/1938.

¹²⁰ »Nezavisnost«, 41/1938; 42/1938.

¹²¹ »Nezavisnost«, 4/1938.

Nema broja »Mlade Hrvatske« ili »Nezavisnosti« u kojem se ne napadaju Židovi, dapače, to im je prilično često i središnja, gotovo jedina tema (povezano s nezaobilaznim napadima na komuniste i masone). Opće je mjesto tih članaka da se tvrdi kako Židovi imaju velik utjecaj u svijetu. To je kao ideja zapravo preuzeta osnovna poruka *Protokola židovskih mudraca*. Tako se tvrdi, na primjer, »židovstvo je internacionalna organizacija koja ni nema, a ni ne može imati ljubavi i osjećaja za narod među kojim živi«, »židomasonerija ima razornu i pogubnu ulogu«¹²². Karakteristični su i naslovi i podnaslovi: »Zašto je to tako: Zašto nas ovako pljačkaju (Uloga međunarodnog židovstva u miru i ratu – Agenti židova internacionalaca u našim krajevima kao »trgovački putnici«)¹²³. »Mlada Hrvatska« ima slične naslove: »Da li su uistinu svemoćni?«, »Zar Židovi«, »Tajnoviti gospodari«. U ovom posljednjem članku tvrdi se da se u Zagrebu gradi »novi Tel Aviv ili Jeruzalim ... naš će list posvetiti posebnu pažnju baš tomu pitanju, da se otkriju tajni pokretači i na sunce izvedu uzročnici nevolja naše sadašnjice...«¹²⁴.

U feljtonu koji se objavljuje u više nastavaka pod naslovom »Njemačka i židovsko pitanje« u kolovozu 1939. godine (dakle, u vrijeme kada su Židovi već bili izloženi svim mogućim vrstama progona, izuzev »konačnog rješenja«) tvrdi se sljedeće: »To i takovo političko djelovanje sa strane židova rasplamsavalo je mržnju i antisemitizam u njemačkom narodu te je samo onaj radikalni obračun sa židovima koji su izvršili nacional-socijalisti mogao dati neko zadovoljenje povrijeđenoj časti njemačkog naroda...«¹²⁵. U sličnom tonu pisala je i »Mlada Hrvatska« koju godinu ranije, a povodom dolaska njemačkih Židova u Hrvatsku: »Kada je vođa Hitler zaveo u Njemačkoj rasiistički sistem i počeo čistiti Njemačku od pogubnog, premoćnog i razornog djelovanja njemačkih Židova, nastao je među Židovima strah i zaprepaštenje ... dok su druge velike i napredne države zatvarale svoja vrata pred Židovima – izbjeglicama, štiteći svoju radnu i intelektualnu snagu i praveć najveće poteškoće njihovu useljivanju, te onemogućavajući priliv nepoćudnih Židova – izbjeglica, kod nas su ti Židovi našli širom otvorena vrata...«¹²⁶. »Mlada Hrvatska« prebrojava u članku »Gospodari filma – u čijim su rukama filmska poduzeća« Židove na hrvatskom filmu i zaključuje da su za sve loše odgovorni baš ti Židovi, a objavljuje i popise liječnika – Židova¹²⁷. Doduše, gotovo u isto doba, iako s osjetno manje huškačkog, ali s neprikrivenom malicioznošću o »židovskom udjelu u njemačkom gospodarstvu« i »židovskom udjelu u mađarskoj štampi« piše i inače relativno umjerena »Danica«¹²⁸. Privrženost uredništva »Nezavisnosti« nasilju potvrđuje se u

¹²² »Nezavisnost«, 7/1938; 19/1938; Usp. i članak pod naslovom »Židokomunističke laži o Španjolskoj«, »Židokomunistička ofenziva proti Njemačke« – 26/1939.

¹²³ »Nezavisnost«, 30/1938.

¹²⁴ »Mlada Hrvatska«, 3/36; 2/36.

¹²⁵ »Nezavisnost«, 28/1939.

¹²⁶ »Mlada Hrvatska«, 4/1936.

¹²⁷ »Mlada Hrvatska«, 3/1938; 13/1937.

¹²⁸ »Danica«, 28/1938; 31/1938.

slavljenju Hitlera koji je za njih »orijaška ličnost«, pa mu se s »Heil Hitler« čestita rođendan¹²⁹, kao i u opravdavanju atentata na Waltera Rathenaua (1867.-1922), njemačkog ministra vanjskih poslova koji je zaključio Rapalski ugovor o miru i prijateljstvu sa SSSR i zastupao Njemačku na Konferenciji u Genovi – »tako svršavaju svi slični rodoljubi«, zaključuje »Nezavisnost«¹³⁰. »Mlada Hrvatska«, pak, kada govori o Francovim fašistima definira ih kao »španjolske rodoljubne čete«¹³¹.

Židovi su hrvatskim antisemitima krivi za sve, oni su istovremeno i najgori komunisti i najgori kapitalisti – »internacionalni po kapitalu, internacionalni po komunizmu, jer su s jedne strane najveći kapitaliste, s druge pak najveći komuniste...«¹³². Takve paradoksalne optužbe i spajanja nespajivih elemenata očituju se i u članku »Da li su uistinu svemoćni?« u »Mladog

»Gledaj, družel Po čitavom svijetu sam razapleo svoje mreže, a najvažnije mi je, da mladost svakog naroda budem imao u svojim rukama!« — ovako govori ovaj Židov komunista svom suradniku...

»Mlada Hrvatska« broj 16 iz 1936.

¹²⁹ »Nezavisnost«, 4/1938; 9/1938.

¹³⁰ »Nezavisnost«, 31/1938.

¹³¹ »Mlada Hrvatska«, 34-35, 1937.

¹³² »Mlada Hrvatska«, 3/1937, str. 5.

Hrvatskoj« kada se kaže da je »pojava našeg lista silno uznemirila židovsku plutokraciju i njihovo drugo lice – koje poznamo pod imenom – komunizam i marksizam...«. Za »Mladu Hrvatsku« je »Židov Trocki« smutljivac kojeg treba prokazati na karikaturi¹³³. Godine 1938. tvrde: »Nezaboravite da su na svim odlučujućim mjestima u Sovjetskoj Rusiji bili do sada sami Židovi«, baš godinu-dvije pošto su počele strašne čistke u kojima su Židovi najviše stradavali – nitko od Židova (osim Lazara Kaganovića) više nije bio u sovjetskom rukovodstvu. Takva propagandna akcija koja nije imala veze sa stvarnim stanjem rezultirala je i stvaranjem svakojakih kovanica koje zapravo ništa ne znače, osim što izražavaju mržnju: »židoliberali«, »židolihvari«¹³⁴, »židokapitalisti«, »židodemokrati«, »sovjetska židovsko-boljševička vlada«¹³⁵, »internacionalni židovi«, »židomasonerija«¹³⁶, ali i »židomarksizam«¹³⁷, »židomarksisti« i »židokomunisti«¹³⁸.

Hrvatski Židovi stalna su meta napada »Nezavisnosti«, čak i onda kada nisu imali nikakve veze s konkretnom situacijom – u dobroj maniri »rasne teorije« piše se o »rasnom instinktu« daruvarskog općinskog načelnika Karla Pollaka za kojeg tvrde da je pokršteni Židov, da bi on kasnije demantirao bilo kakvu vezu sa židovstvom¹³⁹. »Jedina nam pogibelj dolazi od te tuđe krvi, tuđih ljudi, parasita na našem narodnom tijelu.«¹⁴⁰

Upotrebljavaju se i izjave Ante Starčevića i Stjepana Radića, dane u drugačijim okolnostima i istrgnute iz konteksta, da bi se posredno čitateljima predložio način rješavanja »židovskog pitanja« (zanimljivo je da se Radić nemilosrdno napada zbog navodnog jugoslavenstva, ali se upotrebljava kada govori protiv Židova): Starčević je tobože želio odstranjivanje Židova iz javnog života (kako ga tumači Dr. Mirko Puk)¹⁴¹, dočim je Radić uistinu u spisu »O Židovima« bio »za najuztrajnji rad bez Židova«¹⁴².

Bilo je i drugih listova u Hrvatskoj koji su poticali antisemitizam: u takvoj propagandi ističe se i glasilo ustaškog pokreta – »Ustaša« koje izlazi od 1937. godine, a pokoji antisemitski pamflet može se naći i u drugim časopisima, od kojih neki izlaze i od 1929. godine, ali otprilike 1933. godine u redakcije se infiltriraju pristaše totalitarnih ideologija – od 1933. to postaje »Hrvatska straža«, iste godine pokrenut je časopis »Hrvatska smotra« koji zagovara uvođenje novog evropskog poretka. Bilo je i drugih časopisa od kojih većina izlazi samo koju godinu, nakon čega im se zabranjuje izlaženje¹⁴³.

¹³³ »Mlada Hrvatska«, 13-14/1938.

¹³⁴ »Nezavisnost«, 41/1938.

¹³⁵ »Mlada Hrvatska«, 3/1937; 13-14, 1938; 1/1936.

¹³⁶ »Nezavisnost«, 19 i 21/1938.

¹³⁷ »Nezavisnost«, 12/1939.

¹³⁸ »Mlada Hrvatska«, 10/1936; 3/1937.

¹³⁹ »Nezavisnost«, 20/1938; 10/1939.

¹⁴⁰ »Nezavisnost«, 1/1940.

¹⁴¹ »Nezavisnost«, 15/1938.

¹⁴² »Nezavisnost«, 12/1938.

¹⁴³ F. Jelić-Butić, n. dj., 44-5.

U travnju 1936. godine »Židov« objavljuje da su »baš uoči katoličkog i pravoslavnog Uskrsa, u Zagrebu šireni leci koji pozivaju na bojkot jevrejskih trgovaca«¹⁴⁴. U svibnju 1938. godine neki su židovski dućani u Zvonimirovoj i ulici Kraljice Marije bili premazani natpisima: »Pazi Židov – ne kupuj!« Policija je pokrenula istragu, počinitelje nije našla, ali ispadi nisu ni eskalirali niti se ponovili¹⁴⁵. U Dubrovniku se antisemiti okupljaju oko katoličkog društva »Domagoj«¹⁴⁶.

Koliko su god ovi antisemitski ispadi bili izraz zla duha, iza njih nije stajao masovan organizirani pokret, niti je u Hrvatskoj postojala stranka koja bi imala jasan antisemitski program. Sve do uspostave NDH nije bilo ni nasilja, ni u Hrvatskoj ni na jugoslavenskom prostoru (kao što ga je tijekom tridesetih na ovaj ili onaj način bilo u Njemačkoj). S druge strane, postoji i druga Hrvatska; naime, ona koja se takvoj harangi jasno protivi – Vladko Maček u travnju 1938. godine tvrdi da je antisemitizam »neobična i smiješna pojava ... nigdje nema židovske opasnosti i to je samo halucinacija nekih krugova. Stoga antisemitizam ne može postojati među Hrvatima«¹⁴⁷. Zbog te Mačekove izjave počela je debata u beogradskim i zagrebačkim novinama – beogradskom »Vremenu«, zagrebačkom »Hrvatskom Dnevniku« i proustaškoj »Hrvatskoj Straži« koja je Mačeka optuživala da šuruje sa Židovima¹⁴⁸.

Teza da je HSS u uskoj vezi sa Židovima provlačila se u predratnim godinama po ekstremističkom tisku. Trebalo je na svaki način oslabiti HSS, potkopati politiku dogovora s dvorom. Na primjer, taj je argument upotrijebljen kada je na zagrebačkom Šumarskom fakultetu na izborima za Klub studenata jedan židovski student glasao za listu HSS-a, a protiv frankovačke. Na taj je način HSS pobijedio¹⁴⁹. »Nezavisnost« tvrdi da Židovi financiraju HSS¹⁵⁰, a koji mjesec kasnije se pita: »Zar će Hrvate spasiti framazuni, pučkofrontaši, židovi – koji su se ušuljali u redove organizacije HSS?«¹⁵¹

Optužba o povezanosti sa Židovima s vremenom se širila: listovi »Večer«, »Novosti«, »Jutarnji list« proglašeni su »židovskim upljucima«, pod »utjecajem internacionalnog židovstva«¹⁵²; potom je »Jutarnji list« okarakteriziran kao »židovski«, baš kao i »Narodni Val« kojeg je izdavao Vladimir, sin Stjepana Radića, navodno uz pomoć židovskog kapitala¹⁵³. »Nezavisnost« tvrdi da je »hrvatska buržoazija dijelom duševno požidovila« i da

¹⁴⁴ »Židov«, 16, 10. travanj 1936.

¹⁴⁵ Arhiv Hrvatske, Kraljevska banska uprava savske Banovine, 15902.

¹⁴⁶ B. Stull, *Židovi u Dubrovniku*, Zagreb 1989, 83.

¹⁴⁷ Vidi, »Židov«, 18/1938; »Narodne novine«, 24. travnja 1938.

¹⁴⁸ »Židov«, 20/1938.

¹⁴⁹ »Židov«, 50/1939.

¹⁵⁰ »Nezavisnost«, 10/1938.

¹⁵¹ »Nezavisnost«, 28/1938.

¹⁵² »Nezavisnost«, 32/1938.

¹⁵³ »Nezavisnost«, 14/1939; 15/1939.

»treba istjerati židovstvo iz svoje duše, a onda ga treba odgurnuti i materijalno«¹⁵⁴. Najdalje je u tome, u pismu, otišao neki Karlovčanin, potpisan samo kao B. M. Govori o Židovima kao »palestinski internacionalnoj, komunističkoj, masonskoj, degeneričkoj pasmini« te nastavlja: »Hrvatski borci i cijeli narode! Zakuni se na oltaru tvoje mile domovine, da mrziš internacionalne židove ... Ustanimo dok je vrijeme, jer sada je prilika ... Zato svi bez razlike na stalež i dobu, treba da se sjedinimo u jednu frontu, te da složno udarimo...«¹⁵⁵. I »Mlada Hrvatska« ne zaostaje: pišući o »Židovima – vođama radnika« tvrde da »će progledati i zavedeni radnik, a onda će obranu čitati sa svojim današnjim samozvanim vođama onako kako su oni i zaslužili...«¹⁵⁶.

U isto vrijeme koprivničke »Podravske novine« pišu: »Sijanje mržnje protiv Jevreja sve se jače opaža i u Podravini, pa je ova haranga postala u pravom smislu riječi nečovječna ... 'Hrvati' koji baš ništa nemaju zajedničkog s poštenom hrvatskom narodnom dušom, najviše viču na Jevreje, a baš su oni daleko gori i od najgoreg Jevrejina.«¹⁵⁷ U zagrebačkom »Domu« piše¹⁵⁸: »Hajka na Jevreje, zato jer su Jevreji nije u skladu ni sa načelom čovječnosti ni pravičnosti.« »Zelinske novine«, bliske HSS-u, tvrde¹⁵⁹: »Ako se je, ili bi se kada protiv Židova stvorilo neraspoloženje, onda bi to bilo samo na temelju toga načela: ako si čovjek svaka ti čast, a ako nisi – daleko ti kuća od nas!«

U »Novoj riječi« u više se navrata napadaju antisemitske i rasističke tendencije¹⁶⁰, potom se 28. srpnja poimence kritiziraju »Nezavisnost« kao najgori reprezentant antisemitskih tendencija, potom i K. Šegvić, dr. Mintas, prof. Maštrović, Matošić. »Hrvatsku stražu« zbog antisemitizma napada »Hrvatski Dnevnik«¹⁶¹. Taj isti list u komentarima sljedećih mjeseci opet napada rasizam¹⁶². »Nova riječ« od 24. studenog 1938. godine u uvodniku »Židovska sudbina« suosjeća sa židovskim patnjama u »novom evropskom poretku« koji se ubrzano stvarao.

U proljeće 1938. godine otkriveno je u Hrvatskom narodnom kazalištu u Zagrebu poprsje glumcu Josipu Papiću, inače Židovu, a o njemu s mnogo simpatija govori Dubravko Dujšin¹⁶³.

Borac protiv rasizma bila je i katolička crkva. »Katolički list« od 25. kolovoza 1938. godine osuđuje rasizam s biološkog, ideološkog, moralnog i političkog gledišta. Tjednik »Židov« 1938. godine u više navrata svjedoči

¹⁵⁴ »Nezavisnost«, 32/1938.

¹⁵⁵ »Nezavisnost«, 39/1938.

¹⁵⁶ »Mlada Hrvatska«, 6/1936.

¹⁵⁷ »Židov«, 20/1938.

¹⁵⁸ Broj od 7. veljače 1938; vidi i »Židov«, 8/1938.

¹⁵⁹ »Zelinske novine«, 4. veljače 1939; »Židov«, 8/1939.

¹⁶⁰ »Nova riječ«, 23. lipnja i 11. kolovoza 1938.

¹⁶¹ »Židov«, 30, 33, 35/1938.

¹⁶² »Židov«, 39/1938

¹⁶³ »Židov«, 15/1938.

o istupima pape i drugih crkvenih velikodostojnika protiv rasizma i antisemitizma¹⁶⁴. Na Staru godinu 1938. godine opet kardinal Stepinac na povijedi osuđuje rasizam¹⁶⁵. No, i sam je Stepinac u svom dnevniku, objavljenom tek 1990. godine, o Židovima pisao na drugačiji način. Tako je za 5. studenog 1940. godine pribilježio o već razbuktalom ratu: »Pobijedi li Njemačka bit će grozan teror i propast za male narode. Pobijedi li Engleska ostat će na vlasti masoni, židovi, prema tomu nemoral, korupcija u našim zemljama. Pobijedi li SSSR onda je đavo dobio vlast nad svijetom i pakao. Dakle kuda ćemo Gospode nego k Tebi podići oči?«¹⁶⁶

U inače vrlo odmjerenoj crkvenoj hijerarhiji bilo je i iznimaka – jedan od njih je J. Šimrak koji zbog mržnje prema Židovima izokreće temeljni smisao papine poruke i navodi vodu na mlin svojeg antisemitizma¹⁶⁷. No, u tome je prilično oprezan, čini se prvenstveno zbog toga da ne bi izazvao crkvenu hijerarhiju.

Antisemitski je pritisak u Hrvatskoj rastao kako se rat približivao – o tome svjedoči i pjesmica pod naslovom »Neznanki Zagrepčanki« u satiričkom listu »Koprive« u rujnu 1938. godine. U njemu pjesnik pod pseudonimom »Žmigavec« (radi se o katoličkom svećeniku Milanu Dobrovoljcu) napada neku Zagrepčanku koja se buni protiv Židova. Pjesnik kaže da su i »Židovi božji stvorovi«. A u reakciji na taj događaj, objavljenom u »Židovu«¹⁶⁸ tvrdi se kako notorne činjenice o ravnopravnosti Židova prije koju godinu nije bilo ni potrebno spominjati.

Događalo se da se dva mišljenja i odnosa prema Židovima koja su postojala unutar hrvatskog društva i neposredno sukobe – takvi su slučajevi osobito važni za naše istraživanje, jer ukazuju na moguće brojčane odnose koje je inače vrlo teško, čak nemoguće ustanoviti. Na zagrebačkom sveučilištu frankovačke struje su se sukobljavale s HSS-ovcima: na Medicinskom fakultetu frankovci 1938. godine traže da se povede rasprava o *numerus clausus* za Židove, a HSS-ovci se tome protive. Predlažu i da se Židovi izbace iz kluba medicinara i da im se, zbog tobôže prevelikog broja, zabrani upis u slijedeće dvije upisne godine. Istovremeno frankovci prijete Židovima, Srbima i Slovencima. Rasprava završava glasanjem u kojem je frankovački prijedlog podržalo 162 studenta, protiv je glasalo 107, a 100 je bilo suzdržanih. S obzirom na nimalo ugodnu opću atmosferu te na činjenicu da je glasanje bilo javno, podatak da je praktično 60% studenata odbilo frankovački prijedlog prilično je visok. Osim toga, antisemitski tisak po utjecaju i po važnosti nije se ni na koji način mogao mjeriti s novinama i časopisima koji su Židove branili. Najutjecajnije hrvatske novine »Jutarnji list« i »Novosti« jasno su se opredijelile i žestoko suprotstavljale ekstremnom

¹⁶⁴ »Židov«, 38/1938.

¹⁶⁵ »Židov«, 1/1939.

¹⁶⁶ *Dnevnik A. Stepinca*, *Danas*, 7. kolovoza 1990, 66.

¹⁶⁷ »Židov«, 33/1938; »Hrvatski dnevnik«; »Straža« (»Hrvatska Straža«?), 5. kolovoza 1938.

¹⁶⁸ »Židov«, 36/1938.

tisku. Uredništvo »Mlade Hrvatske« žali se da ih ljudi izbjegavaju – da kavana naručuju njihov list, ali da ih gostima uopće ne nude na čitanje¹⁶⁹.

No čitavu ovu analizu valja uklopiti u jugoslavenski politički ambijent. Ne samo zbog toga što se radi o istoj državi, pa su i međuovisnosti velike, nego je i socijalni status židovske manjine posvuda bio prilično sličan. Antisemitskih je ispada bilo u svim dijelovima Jugoslavije: oni, baš kao i u Hrvatskoj, od 1934. godine sve su učestaliji. Te je godine u sarajevskom kazalištu, nakon uspješnih nastupa u Beogradu i Zagrebu, gostovala čuvena skupina židovskih opernih solista »Hanigun«, prognanih iz Njemačke. Nekih dvanaestak studenata (čija se nacionalna ili vjerska pripadnost ne spominje) baca jaja i viče »Dolje komunistički agitatori«. Policija ih privodi, a svi nadležni se ispričavaju, tvrdeći da se radi o izoliranom incidentu¹⁷⁰. Istovremeno u Senatu izvjesni Majstorović izražava zazor prema Židovima, a Milutin Stanojević tvrdi da je »oduševljeni pristalica Hitlerove politike, ali ga ne oduševljavaju bjegunci iz Trećeg Reicha«¹⁷¹. U Petrovgradu (sadašnjem Zrenjaninu) je 1936. godine počeo izlaziti njemački list »Erwache«, kao »nacional-socijalistički borbeni list i organ jugoslovenskog narodnog pokreta 'Zbor' Dimitrija Ljotića«. Parole su bile: »Jevreji su naša nesreća!«, »Bezobzirna i beskompromisna borba protivu Jevreja i svih međunarodnih organizacija, čiji su tvorci i propovednici naši i internacionalni Jevreji – borba na život i smrt«. Potom u svibnju 1937. godine tadašnji srpski patrijarh Varnava u razgovoru za neki njemački list izražava svoje divljenje za Hitlera i njegovu »politiku odbrane od boljševizma«. Na rastanku, patrijarh se od njemačkog novinara oprostio riječima »Čuvajte Adolfa Hitlera!«¹⁷². U Sloveniji je početkom 1939. godine bilo antisemitskih ispada¹⁷³, a gotovo istovremeno neki su krugovi pokušali organizirati bojkot židovskih prodavaonica¹⁷⁴.

Jugoslavenska je vlada u više navrata krajem tridesetih godina uvjerala židovske predstavnike u zemlji da se neće poduzimati ništa što bi na bilo koji način dovelo u opasnost građanska prava i ravnopravnost Židova. I što je tih uvjerenja bilo više, čini se da je nepovjerenje Židova raslo, a nakane vlade bile su im sve sumnjivije. Anton Korošec u »Prekomurju« 11. rujna 1938. godine izjavljuje da »u Jugoslaviji ... ne postoji židovsko pitanje. Židovi kod nas uživaju potpunu zaštitu zakona«¹⁷⁵. I Milan Stojadinović u razgovoru za list »Petit Parisien« demantira »da se u Jugoslaviji pripremaju protužidovske mjere«, ali je nastavak vrlo karakterističan i pokazuje da postoje i druge opcije: »Dok Židovi budu davali dokaza o lojalnosti

¹⁶⁹ »Mlada Hrvatska«, 3/1936.

¹⁷⁰ »Jevrejski list«, 6-17/1934.

¹⁷¹ »Jevrejski list«, 6/1934.

¹⁷² Vidi, *Spomenica*, n. dj., 59-60. No paušalne usporedbe antisemitizma u dvije slične, a ipak prilično različite sredine opasne su i stoga vrlo nezahvalne – da bi se usporedilo stanje u Hrvatskoj i Srbiji potrebno je mnogo više prostora.

¹⁷³ »Židov«, 5/1939.

¹⁷⁴ »Židov«, 3/1939.

¹⁷⁵ »Židov«, 37/1938.

... pitanje se ne postavlja. Budućnost će, dakle, u stvari zavisiti od Židova...«¹⁷⁶. Takva izjava najbolja je potvrda faktične neravnopravnosti Židova.

Potom u veljači 1939. godine Dragiša Cvetković prima predstavnike Saveza i tvrdi da »nema razloga ni za kakvu uznemirenost«¹⁷⁷.

Čini se da je bilo problema i s dobivanjem državljanstva ili su iz njega Židovi otpušteni, baš kao i u drugim evropskim zemljama (primjerice, u Rumunjskoj). Tako je činovnik Mirko Budaj u Zagrebu počinio samoubojstvo, a neposredni je povod bio nemogućnost dobivanja državljanstva¹⁷⁸.

Jugoslavenska vlada donijela je u rujnu-listopadu 1940. godine dva zakona, odnosno »dvije uredbe o ograničenjima prava Jevreja«. Prvi se zakon zvao *Uredba o merama koje se odnose na Jevreje u pogledu obavljanja radnja s predmetima ljudske ishrane*, a praktički je zabranio poslovanje svim veletrgovinama namirnicama ako su im vlasnici ili suvlasnici bili Židovi. Drugi se zakon zvao *Uredba o upisu lica jevrejskog porekla za učenike Univerziteta, viših, srednjih, učiteljskih i drugih stručnih škola* i njime je za Židove uveden *numerus clausus*, što znači da se broj židovskih studenata i učenika mora svesti na postotak židovskog stanovništva u ukupnom stanovništvu. Kako su Židovi stanovali gotovo isključivo u gradovima i tradicionalno školovali svu djecu, to je značilo da mnogi više nisu mogli pohađati školu – naime, Židova je u ukupnom stanovništvu bilo 0,46%, a u trgovačkim ih je školama bilo 4%, u gimnazijama 2,57, te u srednjim tehničkim školama 1,51%.

Vladko Maček u *Memoarima* tvrdi da su ti zakoni doneseni na prijedlog Antona Korošca, a da se on nije protivio, krajnje neuvjerljivo, odnosno dvoлично tvrdeći »da je i sam držao da je u onim teškim prilikama potrebno da se trgovina živežnim namirnicama, a naročito žitom, socijalizira«. No, Maček nastavlja: »Čim je došao u ministarskom savjetu na dnevni red prijedlog promjene tiskovnog zakona, prema kojem se imalo zabraniti Židovima držanje tiskara, odlučno sam se tomu odupro, izjavivši da ću prije otvoriti krizu vlade nego da prođe bilo ovaj, bilo koji slični zakon sa hitlerovsko-nacističkom tendencijom...«¹⁷⁹.

Činjenica jest da je hrvatsko, baš kao i jugoslavensko židovstvo bilo zabrinuto za svoju budućnost, ali da ni izdaleka nije moglo pretpostaviti kakve će se strahote dogoditi. Čak i kasnih tridesetih godina stanje se nije bitno promijenilo. Naime, sudeći barem po židovskom tisku, vrlo se pažljivo prati nacistički pokret i njegov dolazak na vlast, pažljivo bilježe svi antisemitski incidenti u mnogim evropskim zemljama. Kako je židovski tisak u Hrvatskoj i Jugoslaviji bio pretežno cionistički orijentiran, u detalje se analizira stanje u Palestini, napada britanska vlada zbog svoje politike, organizira se potpisivanje prosvjeda i demonstracije po čitavoj Jugoslaviji 1939. godine zbog toga što je britanska vlada donijela dokument nazvan »Bijela knji-

¹⁷⁶ »Židov«, 4/1939.

¹⁷⁷ »Židov«, 16/1939.

¹⁷⁸ »Židov«, 49/1938.

¹⁷⁹ V. Maček, *Memoari*, Zagreb 1992, 140-1.

ga« kojim se otežava, čak praktično onemogućuje useljavanje Židova u Palestinu¹⁸⁰. Međutim, antisemitski ispadi u Hrvatskoj i Jugoslaviji u tisku gotovo da se i ne spominju, i čini se kao da ih niti nema. Izgleda da se prije radi o tome da su Židovi tradicionalno bili oprezni, uvijek »državotvorni«, pa se tako 1938. godine u izjavama nadležnih židovskih organizacija Jugoslavija svrstava među rijetke zemlje istočne i srednje Evrope u kojima nema antisemitskih pojava.¹⁸¹ Čak i kada bi željeli protestirati, židovski predstavnici to čine vrlo uvijeno, bez spominjanja imena, kao što se to događa 1934. godine¹⁸². Krajem tridesetih godina samo prenose pisanje liberalnog građanskog tiska koji kritizira antisemitske ispade. Potpuno izostaju vlastiti komentari, a sve učestaliji antisemitski ispadi jedva da se spomenu. Nitko se ne usuđuje detaljnije opisati te incidente i prozvati počinitelje koji su se u nekim slučajevima, ako ništa drugo, barem mogli naslućivati. Kada 1939. godine spominju ekstremistički, proustaški tisak upotrebljavaju termin »gotska štampa«, što kao termin djeluje podrugljivo, ali svakako ne pogađa bit stvari¹⁸³.

Najviša tijela jugoslavenskog židovstva višekratno su upozoravala na rastuću opasnost od antisemitizma – na VI. kongresu Saveza židovskih općina 1936. godine u Beogradu u posebnoj rezoluciji o antisemitizmu tvrdi se da je »Kongres svestan značaja učestalih protivjevrejskih napada koji se u Jugoslaviji bez zapreke vrše, iako iz osnova vređaju načelo ravnopravnosti verskih zajednica. Kongres naglašava da antisemitizam, kao izraz najmračnijeg nazadnjaštva, ne može da pokoleba osećanje građanske ispravnosti i otadžbinskih dužnosti u Jevreja ove zemlje. Kongres smatra da antisemitizam, pored toga što Jevrejima nanosi uvrede i ponižavanja, nanosi i tešku moralnu štetu ugledu države. Jevreji mogu antisemitskim napadima da suprotstave samo svoje osećanje časti i ljudskog dostojanstva. Kongres konstatuje da su ovakve pojave – doskora nepoznate u nas, a koje po njegovu dubokom uverenju nemaju korena u širokim slojevima naroda zadojenog tradicionalnom širokogrudnošću – stvorile opravdano i veliko neraspoloženje u jevrejskoj zajednici...«¹⁸⁴. U izvještaju Glavnog odbora Saveza jevrejskih vjeroispovjednih općina iz travnja 1939. godine¹⁸⁵ tvrdi se: »Međutim, ne može se prevideti, da se i u našoj zemlji ponekad osetilo jačanje organizovanog jevrejskog talasa koji se stao rasprostrirati po celome svetu. Ali on, zahvaljujući tradicionalnom naprednom političkom stavu jugoslavenskoga naroda, nije uspeo da poremeti miran život jugoslavenskih Jevreja ... merodavni faktori, potpomognuti štampom i javnim mišljenjem ... energično i nedvosmisleno su otklanjali i suzbijali svaki pokušaj da se jugoslavenskim Jevrejima ma što učini na žao.«

¹⁸⁰ »Židov«, na raznim mj., travanj – prosinac 1939.

¹⁸¹ »Židov«, 37/1938; Židov 8-15/1939.

¹⁸² »Židov«, 1934.

¹⁸³ »Židov«, 50/1939.

¹⁸⁴ *Spomenica*, n. dj., 58-9.

¹⁸⁵ »Židov«, 16/1939.

Židovska se zajednica postavila ofenzivnije tek u jesen 1940. godine, kada je vlada izglasala dva spomenuta protužidovska zakona. No, to su bile deklaracije na koje se ni tadašnja javnost, a kamoli vlasti uopće obazirale¹⁸⁶. Izgleda da je židovska zajednica bila svjesna svoje nemoći. Osim toga, nije nipošto željela da izrazi otvoreno ono što misli – diskrepancija između blagih formulacija u prosvjednom pismu i drugih pokazatelja koji posredno svjedoče o tome kako Židovi doživljavaju suvremenu stvarnost je očigledna: nema nikakve dvojbe da su mnogi Židovi tridesetih godina osjećali mnogo veći pritisak antisemita nego što su to u javnosti htjeli priznati. Najbolji dokaz tome je broj istupa iz židovstva koji se uvećava praktično geometrijskom progresijom, kako se rat približava – u 1937. godini bilo je takvih istupa u Zagrebu tridesetak, sljedeće godine čak oko tristo-tine¹⁸⁷. »Hrvatski narod« donosi podatak da je između 1911. i 1937. godine u Zagrebu s izraelitske vjere prešlo 525 osoba, a na izraelitsku 132, pri čemu se prosjek od dvadesetak osoba godišnje čini prilično uvjerljivim¹⁸⁸.

Židovske su organizacije takav postupak osuđivale, pa je čak Savezni odbor Saveza cionista 27. studenog 1938. godine odlučio da se dobrovoljni prilozi pokrštenih Židova više ne primaju, a da se primljeni novac mora vratiti. Napadi na asimilacioniste u židovskoj su štampi žestoki i prilično česti¹⁸⁹. Za pokrštene Židove njihovi bivši sunarodnjaci nemaju razumijevanja, unatoč činjenici da su se svi pokršteni vjerojatno suočavali s teškim životnim dilemama u pokušaju da očuvaju identitet, s jedne i socijalnu sigurnost s druge strane.

S prelaskom na kršćanstvo (katoličanstvo) mogla je biti povezana i promjena prezimena, iako to nije bilo nužno. Naime, i Židovi koji su ostajali privrženi židovstvu mijenjali su prezimena da bi smanjili pritisak kršćanske sredine, a činilo se da oni koji su se pokrštavali promjenom prezimena za izvanjski svijet potpuno brišu svoju židovsku prošlost. No, to i nije bilo tako, jer i prilično umjerena »Danica« donosi popis od tridesetak prezimena »u koja hrvatska nacionalna imena prevode Židovi svoja dosadanja strana imena« – primjerice, Izrael – Ilić, Herrenstein – Hoić, Reich – Raić, Stein – Kamenski¹⁹⁰. Krajem tridesetih godina učestali su u ekstremističkom tisku članci uz koje se objavljuju popisi Židova, što je bio nimalo prikriveni poziv na progon: »Mlada Hrvatska« pod naslovom »Židovi i hrvatska privreda« tvrdi kako »će doći čas, da će Hrvati morati poći u borbu protiv najvećeg zla u hrvatskoj privredi, žele li biti svoji na svom...«¹⁹¹. Potom se objavljuje slika trojice debelih ljudi iskrivljenih noseva koji nose crvene pe-

¹⁸⁶ »Židov«, 41/1940.

¹⁸⁷ »Židov«, 13, 40, 49, 51/1938. »Židov« objavljuje i spisak prelazaka sa židovstva u Beogradu – iako je takvih prelazaka navedeno mnogo manje nego u Zagrebu (nije jasno je li spisak potpun); većina prelazi na katoličanstvo!

¹⁸⁸ »Hrvatski narod«, 2/1939.

¹⁸⁹ »Židov«, 43/1939.

¹⁹⁰ »Danica«, 21/1938.

¹⁹¹ »Mlada Hrvatska«, 6/1936.

– tako »Danica, hrvatski obiteljski tjednik za grad i selo«, dok mu je urednik i vlasnik Joe Matošić, iskazuje simpatije prema Hitleru¹⁹⁵ i Mussoliniju, ali nema antisemitskih ispada. Kada je u svibnju 1938. godine urednik postao Antun Pernić, počinju se učestalije javljati protužidovske invektive. Postojala je bučna manjina koja je jasno izražavala svoj antisemitizam. Ona je imala uporište među građanima, u jednom dijelu radništva i obrtništva, u nekim crkvenim krugovima. S druge strane, u građanskom sloju prevladavali su oni koji su odbacivali antisemitizam kao teoriju i praksu, pa se s vremena na vrijeme i javno o tome izjašnjavali. Do širokih slojeva, neusporedivo najbrojnijih, intelektualističke diskusije o antimisemitizmu nisu očigledno ni dopirale. No, zbog toga nisu bili indiferentni prema problemu: na njihovoj razini svakodnevne prakse miješali su se, izgleda, vrlo raznorodni osjećaji – s jedne strane, vjerska i nacionalna različitost, te opreka prema židovskim trgovcima poticala je kod njih odbojnost prema Židovima s druge, tradicionalna multikulturalnost na širem hrvatskom prostoru i snošljivost koja se na taj način razvija poticala je na suradnju. Ti divergentni stavovi vrlo su se brzo mijenjali i antisemitizam bi jačao ili slabio, ovisno o stanju u Hrvatskoj, u Jugoslaviji, ali i u Evropi i svijetu općenito. No kada je 1941. godine počeo ustaški genocid nad Židovima i drugima, činjenica jest da su neki Hrvati u tome spremno sudjelovali, ali i da je velik dio Hrvata aktivno ili pasivno pružio otpor takvim postupcima.

Posebno mjesto u ovoj raspravi ima list »Hrvatski narod« koji je po povratku iz emigraciju počeo izdavati Mile Budak¹⁹⁶.

»Hrvatski narod« je trebao biti tjednik za bolje informiranu i obrazovanu publiku. Najznačajnije obilježje njihove uređivačke politike bila je opozicija beogradskom režimu (koja neizravno prelazi u antisrpstvo), jasan antikomunistički stav i blaga kritika prema isuviše »mekoj« Mačekovoj poziciji – očigledno jest da je »Hrvatski narod« istinska mišljenja o tim temama donekle ublažavao kako ne bi bio zabranjen ili doživljavao druge neugodnosti (usprkos tome, novine su ipak bile zabranjivane 1940.-41. godine). No redakcija nije skrivala da su u ratu koji već bjesni Evropom njezine simpatije na strani sila Osovine – »fašizam nije nikakvi grijeh«¹⁹⁷. S tim u vezi su i totalitarističke tendencije – na primjer, Božidar Cerovski (1902.-46?) koji u to vrijeme živi u inozemstvu, a 1941. se vraća u Hrvatsku, piše: »Interes pojedinaca mora nestati pred interesom cjeline!«¹⁹⁸ U sklopu takvog ideološkog sustava i Židovi nalaze svoje mjesto, iako antisemitski stavovi nisu ključna karakteristika uređivačke politike »Hrvatskog naroda« (kao što su to »Nezavisnosti« ili »Mlade Hrvatske«) – ima članaka u kojima se

---

¹⁹⁵ »Danica«, 17/1938.

¹⁹⁶ O okolnostima Budakova povratka u zemlju, vidi, Lj. Boban, *Nekoliko izužestaja o povratku Mile Budaka iz emigracije*, Zbornik Historijskog instituta Slavonije 7-8, S. Brod 1970, 510-4; Krizman, *Pavelić i ustaše*, 301 i d.

¹⁹⁷ »Hrvatski narod«, 13/1939; 1/1940.

¹⁹⁸ Usp. Eugen Dido Kvaternik, *Sjećanja i zapazanja, 1925-1945*, Zagreb 1995, 15, 282; »Hrvatski narod«, 50, 1940.

prebrojavaju nehrvati u hrvatskim glazbenim ustanovama i na Muzičkoj akademiji, a pri tome se brojem naročito ističu Židovi¹⁹⁹. Posebno se ističe da su Židovi stranci – kada na studentskim izborima na Sveučilištu pobjeđuje na Šumarskom fakultetu HSS, to čini, prema »Hrvatskom narodu«, »uz pomoć međunarodnih brigada«, a to su židovski glasovi²⁰⁰. Mile Budak u članku »Nekoliko misli o uređenju Hrvatske« zalaže se za dobrobit hrvatskog seljaka, a boljitak bi se trebao postići potiranjem interesa stranaca – Budaka užasava što neki Schlesinger gradi crkvu²⁰¹. »Hrvatski narod«

REDARSTVENO RAVNATELJSTVO
U ZAGREBU

OGLAS

Određujem, da se u roku od 8 dana imadu preseliti u druge dijelove grada Zagreba svi SRBI i ŽIDOVI, koji stanuju na sjevernoj strani Maksimirske ceste, Vlaške ulice, Jelatićevog trga, llice do mitnice, kao i iz onih dijelova grada, koji se nalaze sjeverno od označenog cestovnog poteza.

Oni, koji se ne pokore ovoj odredbi, biti će po isteku gore označenog roka PRISILNO EVAKUIRANI na vlastiti trošak i KAŽNJENI po postojećim ZAKONSKIM PROPISIMA.

Marijan Nikšić v. r.

otvoreno iskazuje nesimpatije prema Židovima, ali se to ne pretvara u harangu – tako se prenosi članak iz sarajevskog »Katoličkog tjednika« o antisemitizmu – »Činjenica je da sve posljedice imadu i uzroke, pa tako i antisemitski pokret u nacionalističkim zemljama...«²⁰². U izvještaju iz Palestine iskazuju se dvostruki kriteriji – kada su napadnuti Arapi, to se ističe, kada su napadnuti Židovi, onda se te činjenice lukavo zaobilaze ili tek neizravno spominju²⁰³. Konačno, i vijesti iz Njemačke o deportacijama Židova

¹⁹⁹ »Hrvatski narod«, 5/1939; 36/1939.

²⁰⁰ »Hrvatski narod«, 42/1939.

²⁰¹ »Hrvatski narod«, 46-7/1939.

²⁰² »Hrvatski narod«, 8/1939.

²⁰³ »Hrvatski narod«, 26/1939.

daju se bez ikakvog komentara²⁰⁴. Prvi se put Židovi napadaju baš zato što su Židovi krajem 1940. godine, kada se govori o stanju u tvornici vagona u Slavenskom Brodu gdje su radnici u teškom stanju, jer ih, navodno, eksploatiraju četvorica Židova.²⁰⁵

Uređivačka politika »Hrvatskog naroda« bitno se promijenila nakon uspostave NDH – »Hrvatski narod« postaje praktično glasnogovornik ustaškog režima. Stoga i nije bilo mnogo članaka o židovskim zakulisnim radnjama, »zavjerama«, »masonima«, itd.²⁰⁶, kakvima je obilovao predratni ekstremistički tisak. Međutim, informacije o židovskom pitanju tako su formulirane da jasno iskazuju simpatije novinara i redakcije. Iz dana u dan bilježe se sve pripremljene radnje u genocidu nad Židovima, štoviše, »Hrvatski narod« prijeti i na neki način potiče daljnje zločine: primjerice, u broju od 13. travnja 1941. godine, obavještava o događaju prethodnog dana (dakle, samo četrdeset i osam sati po uspostavi NDH): naslov je: »Židov Schulhof sakrio veliku količinu živežnih namirnica«, a tekst glasi: »Jučer su predstavnici njemačke i hrvatske vojske došli u trgovinu Žige Schulhofa na Jelačićevu placu i zatražili da im proda kave i brašna. Rečeno je, da ne mogu dobiti zatraženo, jer da toga u trgovini nema. Na to je određeno pregledanje skaldišta, te je nađeno 16 vreća kave i mnogo brašna. Njemačke i hrvatske vojne vlasti su nađenu hranu zaplijenile, uz isplatu protuvrijednosti. Protiv vlasnika proveden je najstroži postupak. Poznato je, da ovaj slučaj nije jedini i svi oni, koji tako postupaju, zaslužuju ne samo najstrožu osudu, nego i najteže kazne. Oni, koji tako postupaju, snosit će posljedice, za koje će sami biti krivi.«

Antižidovski tekstovi učestaju – pod naslovom »Upozorenje zagrebačkim Židovima« slijedi tekst: »Upozoravaju se Židovi da ne stavljaju u trgovine hrvatske i njemačke zastave... svi oni koji budu zatečeni u takvom nečasnom poslu iskusit će najteže kazne.«²⁰⁷ Atmosfera prvih mjeseci postojanja ustaškog režima bila je takva da antižidovska haranga postaje društveno dozvoljeno, štoviše, poželjno ponašanje, pa to slijedi i »Hrvatski narod« tiskajući praktično svakodnevno tekstove koji jasno najavljuju što će se Židovima dogoditi – primjerice, članak pod naslovom »Protiv Židova treba poduzeti najstrože mjere« prenosi se tekst iz »Deutsche Zeitung in Kroatien«²⁰⁸. Prenose se i razne protužidovske odluke novouspostavljenih vlasti – »Donošenje hitnih mjera glede židovskih poduzeća«, »Zakonske odredbe o Židovima«, propis koji su donijele sarajevske vlasti o najstrožem kažnjavanju Srba i Židova ako nose hrvatske znakove i trobojke, ako vješaju hrvatske zastave, a samo Židovima je zabranjeno posjećivanje javnih lokala²⁰⁹.

²⁰⁴ »Hrvatski narod«, 51a/1940.

²⁰⁵ »Hrvatski narod«, 51a/1940.

²⁰⁶ U tom su smislu iznimke, primjerice, članak o »Židovsko-masonske-srpskoj klikli u međuratnom sportu« ili citiranje antisemitskih izvjava nekih poznatih osoba iz evropske povijesti – »Hrvatski narod«, 65, 18.4.1941; 81, 4.5.1941.

²⁰⁷ »Hrvatski narod«, 64, 17.4.1941.

²⁰⁸ »Hrvatski narod«, 67, 20.4.1941.

²⁰⁹ »Hrvatski narod«, 65, 66, 78; 18. 19.4.1941; 1.5.1941.

Za sada se ne može točno utvrditi otkuda je potekla ideja, odnosno tko je bio neposredni inicijator uvođenja rasnih zakona. Uredbe *O rasnoj pripadnosti i o Zaštiti arijevske krvi i časti hrvatskog naroda* potpisali su Ante Pavelić, Andrija Artuković, Mile Dumandžić i Mirko Puk²¹⁰. Primjena tih zakona u školstvu i drugim institucijama sprovedena je *Zakonskom odredbom o zaštiti narodne i arijske kulture hrvatskog naroda* od 4. lipnja 1941. godine, a potpisao ju je ministar Mile Budak. Međutim, nema dokaza da je uloga ijednoga od njih u tome bila bitna i da se neki pojedinac posebno oko tih zakona zalagao. Svi su bili složni u takvim akcijama: naime, nje-mačka vojska je u Zagrebu uspostavila *Einsatzgruppe* koje su nadgledale provedbu genocida nad Židovima i predlagale konkretne mjere – ustaše su bili više nego agilni izvršitelji. Za takvu brzinu i prilježnost bilo je više razloga: ustaše su htjele iskazati zahvalnost Nijemcima što su ih doveli na vlast i odagnati njemačke sumnje da su i dalje skloni talijanskim fašistima koji su ih dugo vremena podržavali (genocid nad Židovima jedna je od ključ-nih razlika između talijanskog fašizma i njemačkog nacizma). Osim toga, bili su opijeni apsolutnom vlašću do koje su se tako nenadano i brzo uspjeli, pa su mislili da im je sve dopušteno – zbog toga hitrost u pljački i surovost u izvršenju genocida (bacanje u jame Nijemci uglavnom nisu prakticirali).

Ustaški genocid nad Židovima rezultat je djelovanja različitih čimbenika: svakako su najvažniji oni koji su u travnju 1941. godine stigli iz inozemstva i koji su surovim postupcima od prvog dana stvorili atmosferu u kojoj je zločin moguć, opravdan, štoviše i poželjan. Bilo je, iako relativno malo, i ekstremistički nastrojenih intelektualaca koji su boravili u zemlji (i koji su više-manje otvoreno najavljivali što će se dogoditi). I jedni i drugi imali su jasnu nakanu da ustroje državu nalik na nacističku Njemačku i faši-stičku Italiju. Donošenje rasnih zakona i masovno ubijanje Židova bili su integralan dio takvog programa. Ustaše – povratnici u Hrvatsku 1941. go-dine, kao i njihove gorljive pristaše u zemlji, možda i nisu bili svjesni što će se dogoditi sa Židovima, ali nasilnička politika koja se provodila od prvog dana morala im je otvoriti oči. Onaj tko je bio dio ustaške vlasti, a zanemario očigledne dokaze da se Židovi pljačkaju i odvođe u logore otkuda se ne vraćaju, spremno je i svjesno preuzeo na sebe makar i neizravnu odgovornost. Iako to nije predmet ove rasprave, valja se prisjetiti brojnih, nepobitnih dokaza da je masovno ubijanje Židova bilo javna stvar. Postoje u tom smislu i brojne Pavelićeve izjave: »Židovsko će se pitanje radikalno riješiti prema rasnim i gospodarskim gledištima«²¹¹. I druge odgovorne oso-be iz vrha ustaških vlasti davale su za javnost slične izjave i antisemitizam ustaša je činjenica koja uopće ne može biti sporna. Uostalom, kada je stvo-rena Nezavisna Država Hrvatska, bila je pokrenuta gorljiva antisemitska kampanja – izravnom ili neizravnom potporom države tiskani su brojni antisemitski pamfleti²¹². Vrhunac te kampanje predstavlja organiziranje an-

²¹⁰ »Hrvatski narod«, od 1.5.1941.

²¹¹ »Hrvatski list«, 6. svibnja 1941. Vidi i F. Jelić – Butić, n. dj., 179.

²¹² Primjerice, St. Gabrijel, *Čtvrt i Talmud ili najveći neprijatelj svih Nežidova*, Osijek 1941.

tisemitske izložbe u svibnju 1942. godine u Zagrebu koja je potom obišla mnoge hrvatske gradove²¹³.

Stoga su potpuno besmislene teze o nekakvom specijalnom odnosu ustaških vlasti prema Židovima, jer da su Židovi tobože bili ili u vrhovima vlasti ili u rodbinskim odnosima s nekim visokim dužnosnicima (one se s vremena na vrijeme pojavljuju u publicistici). Isto tako je besmislena teza o tome da su Nijemci prisilili ustaški režim da izvrši pokolj nad Židovima, jer da su ustaše htjele zaštititi Židove, stvar se mogla barem odugovlačiti, ako ne i izbjeći (kao u nekim drugim evropskim zemljama - Bugarska, Makedonija, Grčka, Mađarska, Danska).

Nije dvojbeno da su restrikcije prema Židovima koje su jugoslavenske vlasti donosile u godinama pred rat nalazile i u nekim slojevima jugoslavenskog, pa i hrvatskog društva dočekivane s odobravanjem, da su poticale snaženje antisemitizma, ali da one nisu predstavljale bitan faktor u kasnijem genocidu.

Ne može se reći da je ustaški pokret u hrvatskom narodu predstavljao većinu. Ne može se ni reći da su se sve ustaše uključile u antisemitsku propagandu, još manje da su kolektivno sudjelovale u ubijanju Židova. No ipak je jasno da su počinitelji zločina nad Židovima bili u najmanju ruku neizravno pod utjecajem prijeratnih antisemitskih ispada i tradicionalnih antisemitskih teza koje su se u Hrvatskoj s manjom ili većom učestalošću pojavljivale.

---

²¹³ Vidi, katalog izložbe, 1.V.1942 - 1.VI.1942. - *Židovi - izložba o razvoju židovstva i njihovog rušilačkog rada u Hrvatskoj prije 10.IV.1941. Rješenje židovskog pitanja u NDH.*

Antisemitizam u hrvatskoj katoličkoj štampi do Drugoga svjetskog rata

Ova je tema strogo ograničena. Riječ je o pregledu, izvještajnom naravno, katoličke štampe od kraja 19. stoljeća do Drugoga svjetskog rata, a ukoliko se ona dotiče pisanja o antisemitizmu ili s pozicija antisemitizma, u što ulazi i neslaganje s tom ideologijom. Svracam pažnju na glavne listove Crkve u Hrvata, koji su znatno utjecali na stav o tzv. židovskom pitanju, ali sam se dotaknuo i nekih popularnih izdanja »pod krilom crkve«, jer su također, posebno među puk, znala plasirati izrazito negativan stav prema – i po kršćanskoj tradiciji – »izabranom Božjem narodu«.

O ovome bi trebalo napisati knjigu – pa je priopćenje zapravo poticaj da se to u skoro vrijeme i učini.

Antijudaizam

Ne može se razumjeti nastanak antisemitizma bez poznavanja globalnih odnosa starih kultura, antike i kršćanstva spram Židova. Ima podataka – svjetovna karaktera – da su se još Egipćani sukobljavali s utjecajem Židova iz dijaspore, a neki su grčki pisci polemizirali s židovskim piscima, dok su Rimljani propagirali priče o kultu u kojemu su se čak prinosile ljudske žrtve. Iz *Biblije Novi zavjet* uvijek je tumačen kao antijudejski spis, iako su ga pisali židovski kršćani, s određenim prijekorom i žalošću što njihova subraća i susestre nisu u Isusu Kristu prepoznali Mesiju. Evandjelja su na žalost bila gotovo do naših dana, na sablazan svakog iole dobronamjerna čovjeka, duhovno izvorište mržnje prema narodu kojega se, s lažnom pobožnom patetikom, optuživalo za ubojstvo Boga, koji je sišao na svijet i otkupio ga. Antijudaizam se može definirati stoga »kao ponajprije neprijateljski stav među kršćanima spram židovstva«.¹

---

¹ V. opširnije u *Lexikon für Theologie und Kirche*, Herder, 1993., natuknica: Antijudaismus, Antisemitismus.

Iznijet ću ovdje za primjer nekoliko stihova iz naših hrvatskih pobožnih narodnih pjesama, koje su kolale među katolicima i pjevale se na pučkim pobožnostima, a koje su u svem svom sadržaju protužidovske. Takva je pjesma *Topola i vrba* za koju je Juraj Lahner zabilježio da se pjeva u bosanskoj i slavonskoj Posavini. Evo je u jednom dijelu:

*Šetala se Marija
Pokraj tija Dunava,
Na ruku je nosila
Slatko čedo Isusa.
Skobiše je Židovi,
Klete majke stnovi.
A govore Židovi,
Klete majke sinovi:
»Oj, Marija, Marija,
Što miriše na ruku?
Il' je sunce il misec,
Il' su sjajne zvizdice?
Il' rumene ružice?«
Al' govori Marija,
Majka Božja divica:*

*»Nit je sunce, nit misec,
Nit su sjajne zvizdice,
Nit rumene ružice,
Već su oto vezovi,
Dragog Boga putovi.«
Marija se podiže,
U goricu pobiže.
Kad je došla topoli,
Al govori Marija:
»Oj topole, topole,
Savij grane dodole,
Savij grane do zemlje,
Pokrij sinka i mene,
Da nas Žide ne nađu,
Da nas Žide ne vide.«*

I tako dalje. Prema toj pjesmi topola se »olila« pa nije Mariju s Isusom htjela sakriti, ali je to učinila »vrbica pa Isusa pokrila«. Tako se u narodu tumači postanak žalosne vrbe koja se smilovala Mariji u bijegu pred opakim Židovima.² Juraj Lahner donio je čitav niz narodnih pobožnih pjesama, nazvavši ih vijencem *Marija i Židovi* koje su u nekim svojim porukama protužidovske, u ovoj ili onoj varijanti. Tako, primjerice, zapisao je jednu iz Oriovca:

*Šetala se, šetala
Sveta Diva Marija
Povrh polja po rajju.
Skrila Sinka za njedra,*

*Da ga Židi ne vide,
Da joj Sinka ne otmu
I na križ ga ne propnu.³*

Iz Kozarevca zabilježio je slične stihove u kojima su opisani Židovi ovim riječima:

*Šetali su Židovi
Do zelene brezice:
»Oj brezica, brezica,
Je l' tud prešla Marija?«
Još govori brezica:
»Je tud prešla Marija.
Otišla je u crkvu*

*Svoga Sina krstiti,
Da bude kralj židovski,
Isus Nazarenski.«
Židovi su skočili,
Da b' Mariju vlovili.
Došli jesu u crkvu,
Nisu našli Mariju.⁴*

² V. *Hrvatska prosujeta*, br. 6, 25. svibnja 1921., Zagreb, str. 185-186.

³ V. isto, br. 19 - 20, 25. listopada 1922., Zagreb, str. 478-480.

⁴ V. isto, br. 6, 25. lipnja 1923., Zagreb, str. 296.

Međutim, nije sve ostalo samo u »pjesmama«. Židovi su često bili za sve nedaće krivi. Netrpeljivost prema njima u mnogim našim krajevima dosegla je gotovo rasističke stavove. Npr. Slavonac Ivan Martinović u svojoj poznatoj knjizi *Povijesne crtice o školstvu* donosi jedan takav primjer. Piše: »Kad se je kojom prilikom pojavila kužna bolest, onda su odmah izdali naredbu, da Čivute (tj. Židove – op. L.V.) tjeraju iz sela, da narod ruke i lice pere sirćetom (octom), da sobe kade borovnicom ili smrekom.«⁵

Drugi vatikanski sabor otvorio je sasvim drukčije obzore u odnosima između katolika i kršćana. Stalo se naime na stajalište pomirenja među vjerama i vjernicima, što se posebno odnosilo na Židove. U koncilskim dokumentima, i u onima poslije toga, ima veoma mnogo lijepih i bratskih riječi za židovske vjernike; spomenut ću samo ovaj kratki iz dogmatske konstitucije *Lumen gentium* koji je znakovit za sadašnje vrijeme: »Oni napokon koji još nisu primili Evanđelje, na različne se načine svrstavaju u Božji Narod. U prvom redu onaj narod kojemu su bili dani zakoni i obećanja i iz kojega se rodio Krist po tijelu (usp. *Rim* 9, 4-5), narod po izabranju veoma drag radi svojih otaca, jer se Bog ne kaje za svoje darove i poziv (usp. *Rim* 11, 28-29).«

Antisemitizam

Antisemitizam kao pojam i praksa znači »dosljedno neprijateljski nazor i držanje prema Židovima«. Sam izraz povezuje se s pojmom »Semita« koji nastaje u teološko – historijskoj literaturi kasnog 18. stoljeća. Potom se pod utjecajem rasnih teorija ponijemčenog H. S. Chamberlainea, pa Francaza Arthura Gobineaua i dr. javlja »antisemitski pokret« kao određena kritika liberalnog društva. Sam pojam »antisemitizam« upotrijebio je prvi put 1879. godine u berlinskom okrugu Wilhelm Marrs, a prvu antisemitsku propovijed izrekao je berlinski dvorski propovjednik, protestant, Adolf Stöcker. Ubrzo se po Njemačkoj, ponajviše po Pruskoj, osnivaju »antisemitska udruženja i lige«, tako da ih je već u 1893. godini u Njemačkoj bilo šesnaest. Nešto se slično dogodilo i u Austro-Ugarskoj, a kršćanski socijalisti su, pod vodstvom Karla Luegera, u tome prednjačili. Širili su naime misli da su u mnogočem Židovi krivi za teško radničko stanje, jer su bili nosioci liberalističko-kapitalističkih zala. Antisemitizam postaje jak i u Pragu, a tamo su ga prenijeli kao konfesionalnu netrpeljivost austrijski svećenici Sebastian Brunner, osnivač katoličkih novina *Wiener Kirchenzeitung*, te August Rohling i bečki župnik Deckert. Oni su lažno optuživali Židove da njeguju »rituale mrtvih«, da obeščašćuju posvećene hostije itd. U Hrvatsku je, naravno, iz tih strana stigao taj pokret i imao je svojih pristalica, barem tihih, također među katoličkim svećenstvom.⁶ Čak je i biskup

⁵ Ivan Martinović: *Povijesne crtice o školstvu*, Zagreb, 1912., str. 54.

⁶ V. u *Lexikon* etc., natuknica: Antijudaismus, Antisemitismus.

Strossmayer bio prilično na njih nabrušen pa je iz neke osječke škole otpustio nastavnika Židova da ne bi kvario kršćansku djecu.

Epizoda s Prvog katoličkog sastanka 1900.

Kako su se hrvatski katolici postavljali prema Židovima, najbolje će posvjedočiti epizoda s *Prvog katoličkog sastanka 1900. godine u Zagrebu od 3. do 5. rujna*. Kad je došla na red sesija o socijalnom pitanju, čiji je referent bio dr. Juraj Vrbanić, pokušali su se neki antisemiti pod vodstvom Grge Tuškana nametnuti diskutantima o rezolucijama socijalne sekcije, ali su ih ovi u većini odbili. Postoji o tome stenogramska zabilješka pa ju je zgodno čuti u svojoj njezinoj dramatičnosti i provokativnosti. Evo toga:

»*Narodni zast. Grga Tuškan: Velepoštovana gospodo! Ja se ne ću upuštati u specijalne pojedine predmete, koji su u ovoj rezoluciji istaknuti; ja se ne ću obzirati na njih niti toliko, koliko g. izvjestitelj, jer je on tako lijepo izvjestio i naglasio sve, što je nužno i što čini sadržaj naših rezolucija. (...) Treba naći onoga, tko je kriv. To nismo mi krivi, da je do ovoga stanja došlo. Treba dakle tražiti toga, tko je skrivio ovo stanje, koje mi danas nalazimo u ljudskom društvu. Dok mi nismo našli toga protivnika, toga našeg neprijatelja, dotle je sve ovo badava i sve naše plemenite namjere ostat će tako bezuspješne, kako su i prije bile sve do danas. Ja ću dopustiti, da mi se kaže: 'mi smo omlitavili', ali koji su razlozi toj našoj mlitavosti, koji su razlozi, da smo mi katolici postali mlitavi?*

Pita se uvijek, kako dođe stanovito pitanje u Francuskoj, u Italiji, a mogu reći iskreno i kod nas, na dnevni red – za koje bi dobro bilo, da se izvede – što će reći Židovi? (*Dugotrajno odobravanje: Živio!*) Ja bih lijepo molio, da ne bude nikakva odobravanja, jer se vrijeme gubi. Ja sam uvjeren, gospodo, da smo svi mi jednaki. Onda dođe kakvo drugo pitanje, gdje se pita, što će na to pravoslavni reći? Što ja u mojem političkom djelovanju već ovo preko 30 godina radim, nikada nisam čuo niti u saboru niti u društvu da se kaže, što će nam na to katolici reći? *Hic Rhodus, hic salta!* (*Pljeskanje i odobravanje: Živio!*). Ja bih to dakako na daleko i široko znao razvijati, ali je vrijeme prekratko. Kako rekoh, treba najprije naći onog protivnika, koji je skrivio ovo stanje, da tako danas govore naši odozdo i da se danas tako govori u našem društvu. Tko je taj krivac? Prije je vladao običaj po Francuskoj, a češće i kod nas, kad se što neugodna dogodilo, da se uzvraćalo *Cherchez la femme!* (tražite ženu) – onda će se osvjedočiti, da je ona povod toj nesreći i zlu. Svemu zlu i nevolji u nas kriv je drugi; na stran sa *Cherchez la femme – Cherchez les Juifs* – tražite Židove! (*Pljeskanje i odobravanje: Živio!*). Ja sam rekao, da je u ovim rezolucijama manjak, i da nisu podpune, te da bi trebalo, da se glede toga nešto ovdje spotakne, jer ima ljudi i vjeruju im, koji kažu, da se socijalno pitanje ne može riješiti, i da nikada ne bude moguće riješiti, ako se prije ne riješi židovsko pitanje. Židovsko pitanje, nemojmo se šaliti, budimo strogi, zanima cijeli europski svijet. I ovo pitanje, što se zove radničko pitanje, nije radničko pitanje, nego židovsko, pod drugom firmom, jer su vođe radnika

Židovi. Oni su to pitanje zametnuli, samo da se ne govori o njihovu. Spopadimo u ruke jedno i drugo pitanje...

Predsjednik: Molim vas, gospodine, da se izvolite ograničiti na predmet rezolucije.

Narodni zast. Grga Tuškan (nastavlja): Mi smo svi strašivi i u saboru i u društvu. Ako Židovi mogu govoriti, što hoće, smijem i ja reći, za što meni nije pravo, da u ovim rezolucijama nema o tom ništa.

Predsjednik: Molim, da se strogo držite rezolucija.

(...)

Dr. Lazar Car: Gosp. Tuškan upozorio je na veliku pogibelj, koja nam prijete od Židova. U ovoj formi ne glasi mržnja proti Židovima. Proti zločestom djelu možemo ustati, ali proti zločestim ljudima ne. Istina je, da su vrlo mnogi Židovi zločesti, ali jedno još veće zlo jesu framasoni. (*Tako je!*) (*Zast. Tuškan: Framasoni su židovsko djelo.*)

(...)

Izvjestitelj: Veleštovana gospodo! Govor moga predgovornika i g. Tuškana, mislim, da su bile samo izmjene misli i nazora. Uprkos burnom povlađivanju, dopustit ćete mi, da nešto iskreno rekнем. Ja ne ću ispitivati, je li sve opravdano, što je rečeno. To ne bi vodilo do svrhe. Ja ću pitati samo jedno: koja je svrha katoličkog sastanka? Rezolucija naša preporuča sredstva, koja smo u istini kadri s naše strane da ih provodimo u život, da se orijentiramo u svijetu i da se borimo proti onom zlu, što opstoji. Ja ne ću reći, da su Židovi svemu zlu krivi. Uzmimo, da jesu. Ali to nije dosta kazati: Židovi su svemu krivi, dolje s njima...«

Usprkos pritiscima, u rezoluciju nije ušlo ono što je tražio Grga Tuškan s istomišljenicima. Svjesni katolici tome su se oduprli, znajući da je jedino u radu i u vlastitu primjeru spas radničkog pitanja.⁷

O kojoj se štampi radi?

Gotovo je nemoguće pregledati sve što se od kraja 19. stoljeća »kao katolički tisak« pojavljivalo; bilo je tu mnogo listova koji su slabo utjecali na hrvatsko katoličko javno mnijenje, odnosno koji su kako – tako oblikovali katolički stav o aktualnim događajima toga vremena. Zato sam se ograničio na štampu za koju se može reći da je »nešto značila« u svom vremenu i da je znatno oformljivala mišljenje tih dana. Ponajprije, tu je riječ o polu-službenim javnim biskupijskim glasilima, teološkim časopisima i o popularnim izdanjima pojedinih biblioteka, a u kojima se može (ili ne može) naći materijala o antisemitizmu; negativnog ili pozitivnog predznaka. Na naročit

---

⁷ V. *Prvi hrvatski katolički sastanak*, uredio Stjepan Korenić, Zagreb 1900., str. 137-147. Usput spominjem da su prije raspada Jugoslavije velikosrpski »istoričari« ovaj časni skup nazivali na sva zvana »ustaškim«.

način zanimljive su tzv. katoličke novine, koje su se povremeno pojavljivale kao pokušaj da se običnim jezikom izrekne katolički svjetonazor.

Nabrojat ću redom pregledani tisak:

- a. Biskupijska glasila: *Katolički list* (osnovao ga kardinal Juraj Haulik 1849. godine u Zagrebu); *Glasnik biskupija Bosanske i Sriemske* (pokrenut od Strossmayera 1872. godine u Đakovu); *Vrhbosna* (Stadlerov list, najprije pod imenom *Srce Isusovo*, a od 1887. nosi ime *Vrhbosna* sa sjedištem u Sarajevu).
- b. Teološki časopisi: *Hrvatska straža* (časopis pod utjecajem krčkoga biskupa Mahnića, izlazi u Rijeci od 1903. godine); *Bogoslovska smotra* (stručni časopis profesora zagrebačke Teologije, početak mu je u 1910. godini); *Život* (časopis otaca isusovaca s početkom 1919.-1920. u Sarajevu, a od 1921. prenosi se njegovo uredništvo u Zagreb).
- c. Popularna izdanja: izdanja *Moderne socijalne knjižnice* (MOSK) a pod utjecajem je A.D. »Domagoj« i »Zbora D.M.Z.«; te biblioteka *Istina i život* koju je osnovao dr. Avelin Čepulić.
- d. Dnevnik *Hrvatska straža* pod uredništvom dr. Janka Šimraka tiska se u Zagrebu od 1929. godine; te *Hrvatska prosujeta*, literarni list HKP-a, od 1916. godine.

Čak i kod površnog čitanja ove štampe može se uočiti antisemitski stav u različitim oblicima, često prikriven i pod kritikom drugih ideologija. Najčešće je riječ o kritici masonstva kao tobože čeda Židova, i socijaldemokracije odnosno socijalizma – komunizma, na čijem se čelu također vide mnogobrojni Židovi. Antisemitizam kao neki ideološki stav uglavnom je rijetkost, osim u nekim brošurama koje nisu bile direktno pod utjecajem katoličke hijerarhije. U Hrvata se nisu mogli naći »autohtoni« rasistički propagatori kao što su kod Srba bili dr. Jovan Cvijić i dr. Jovan Erdeljanović sa svojim teorijama o »dinarskoj rasi«.

U ovoj raspravi ograničit ću se na članke koji se mogu na svoj način uvrstiti u stavove o antisemitizmu, odnosno spomenut ću samo ono što se toga izravno dotiče. Uzet ću zagrebački *Katolički list* kao sliku ili paradigmu u kojoj se može prepoznati ostala štampa. To činim zbog dva razloga: prvo, zbog kratkoće vremena i, drugo, zbog jednostavnog metodološkog prilaza u kojemu će se lakše moći usporedno dodati i druga štampa, dakako, ukratko, koja o tome govori.

Katolički list – model

Katolički list nije uopće opterećen, što na prvi pogled iznenađuje, temom antisemitizma. Gotovo da vas oči zabole tražeći u njemu tako nešto. Tu i tamo u prvim godištimama može se naići na izvještaje o događajima spram Židova u drugim zemljama, kao što se izvješćuje u godištu iz 1882. godine iz Njemačke. Kaže se: »Antisemitski pokret dobiva u Njemačkoj sve ozbiljniji značaj. Nedavno bio je antisemitski sastanak u glavnom gradu Berlinu. Glavni

govornik Dr. Henrici dojavio skupštini, da je državnome kancelaru predao antisemitsku molbu, nu da do danas na nju nejma odgovora. On drži, da antisemiti neće sve dotlje mirovati, dok posljednji žid ne ostavi njemačko zemljište. Napokon bude prihvaćena sliedeća resolucija: Dvie hiljade antisemita i njemačkih državnih pripadnika sakupljenih u Berlinu moli ponizno visoko ministarstvo, da sve oblasti u državi uputi, neke svoje oglase ne učvršćuje u neprijateljskih i na raztrojstvo smjerajućih židovskih listovih, već neka ih povjeravaju vladi sklonim i odanim kršćanskim glasilom.« Slična izvješća ima prije i poslije te godine, ali su ona uvijek bez vlastitog stava i komentara.

Tek kad se u Njemačkoj javlja nacionalsocijalizam kao Hitlerov program obožavanja rase, i kad se u to ime počinju progoniti njemački Židovi, suradnici *Katoličkog lista* načelno se opredjeljuju za temelje ravnopravnosti među ljudima i opiru se toj neopoganštini. Naročito se izlaže jasan stav o tome kad je 1937. izašla enciklika pape Pija XI. *Mit brennender Sorge* u kojoj se osuđuje svaki rasizam i uopće nacionalsocijalističko učenje. O tome sam opširno pisao u serijalu *NDH i kršćanska načela* u nekadašnjem *Danasu*,⁶ pa ću to ukratko prepričati. *Katolički list*, naime iz 1937. i 1938. godine vrlo opširno izvješćuje o teškim prilikama za katolike u nacističkoj Njemačkoj.

S mnogo pozornosti analizira se enciklika pape Pija XI. *Mit brennender Sorge* i javlja se o njezinu odjeku u svijetu. Evo npr. nekoliko tipičnih naslova iz tih godina, koji su svi odreda na jasnim katoličkim pozicijama o ljudskom dostojanstvu: *Nacionalsocijalizam prema crkvi poslije kongresa u Nürnbergu; Što sve nacizam zabranjuje katolicima?; Njemačka štampa i borba protiv Crkve; Hitlerov odgovor na encikliku o položaju katolika; Sv. Otac o progonima Crkve u Njemačkoj; Konfisciranje katoličkih tiskara; Pastirska poslanica njemačkog episkopata*. Itd. U *Katoličkom listu* izašlo je tih godina nekoliko opširnih rasprava o rasizmu i nacionalsocijalizmu, odnosno o fašizmu. Takav je npr. naslov od 1. prosinca 1939. godine: *Katolici i novopogani*, bez potpisa autora. Tu se, između ostaloga, navodi: »Ne radi se ovdje o političkoj koncepciji nacionalsocijalizma, nego o čitavom sistemu doktrinalnih zasada, koje Stranka službeno širi bilo kojim putem i koje imaju biti obvezatne za sve građane, njihov svjetovni nazor. Sveti Oficij je stavio na Indeks najopasnije knjige takvoga svjetovnog nazora. U enciklici *Mit brennender Sorge* suprotstavio je Papa tim novopoganskim zabudama jasnu i svijetlu katoličku nauku. Napokon ove godine upozorila je Kongregacija nauka sjemeništa i sveučilišta na opasnost krivih teza o rasi i krvi. Crkva dakle kategorički osuđuje nacionalsocijalistički svjetovni nazor. To isto čine i njemački biskupi. Treba samo pročitati iz posljednje fuldske poslanice pasus o 'njemačkom bogu'. Taj 'njemački bog' začudo sličan je muslimanskom Allahu, pogotovo, kad se zna, da se kancelar Hitler nije jedanput usporedio s Muhamedom. Nikakav 'njemački bog' ne može

---

⁶ Usp. *Danas*, prosinac 1990. godine i siječanj 1991., osobito broj 462. od 25. prosinca 1990.

zamijeniti pravoga Boga. Zato je nacionalsocijalistički *Weltanschauung* antireligiozan i dužnost je katolika, da se bore protiv njega.« Posebno plijeni pažnju rasprava u broju od 18. kolovoza 1938. prof. dr. Andrije Živkovića, najpoznatijeg tada moralista u katoličkim redovima, a koji ju je naslovio: *Rasizam u svijetlu katoličkih nazora na svijet i život*. Iz vrlo opsežne građe spomenut ću samo ovo: »Naglašavanje 'rase i krvi' ne bi nas po sebi ništa smetalo; čak je držimo i na mjestu da se tolika briga posvećuje narodu i krvi, pa i s jednoga čisto teoretskog promatranja. Puno je toga što imamo u životu izvršiti svi, bili ariji ili ne bili. I kad s čisto partikularističkog gledišta uzmemo na um zadaću pojedinoga naroda u ovo vrijeme koje proživljujemo, ne smeta nas što se svaki narod na osobit način brine za sebe. Jedan nacionalizam, jedno nacionalističko strujanje i isticanje kako nas okružuje, nije nesimpatično nego je čak potrebno. Ali, tu moramo reći: ima vrijednosti u životu koje su iznad nacije (ist. autor)... Ali tako nije s rasizmom. On u *biološkom pogledu* stoji na stanovištu po kojem je veća razlika između arija i Židova nego između najniže ljudske rase i životinje! Jedna tvrdnja naučno potpuno neispravna, koju sada ovdje nemamo namjere dokazivati, a inteligentnom će čitatelju biti i suvišno dokazivati. U *etičkom pogledu* rasizmu je vrhovna norma, kriterij dobra i zla interes rase i krvi – opet tvrdnja filozofski posvema kriva. Svi izvodi iz toga načela, dakako, stubokom ruše moral i pravo. U *pitanju vjerskom* postavlja rasizam cio niz tvrdnja koje nikako nisu dokazane i ne mogu se dokazati. Da spomenem: on niječe Objavu, izvor naše vjere; ne priznaje Svetoga Zavrjeta kao pripravnog dijela kršćanske ekonomije spasenja; postavlja teorije o 'rasnoj duši' u potpunoj protivnosti s naučnom psihologijom i filozofijom; uvodi za razvoj i napredak društva zakone koji ne vode računa o prirodi čovjeka i nanose joj silu, ruše osnovne zahtjeve jednoga čovjeka dostojnog života ...« Itd.

Eto, tako *Katolički list*, dok mu slobodu pisanja nije ograničila nova ustaška vlast za Nezavisne Države Hrvatske, koja je činila upravo suprotno od onoga što se zastupalo u tome centralnom listu, može se reći, cjelokupne Crkve u Hrvata. Slično tome piše se u đakovačkome *Glasniku*, a zanimljivo je da i sarajevska *Vrhbosna*, koja je slovila kao »tvrđi« katolički list, nije posebnu pažnju posvećivala samoj temi antisemitizma, odnosno rasizma i nacionalsocijalizma. Više su se njezini suradnici bavili masonstvom i komunizmom, spominjući usput židovski utjecaj na te ideologije. Ovdje treba spomenuti i neka križarska glasila koja su izlazila u Zagrebu i u Sarajevu, kao tjednik *Nedjelja* i *Katolički tjednik*, koja su u nekim svojim stavovima odudarala od općenitih katoličkih procjena, ali su zbog toga često bila u polemici s ostalima koji su drukčije mislili.

Ostalo

Mahnićeva *Hrvatska straža* ne bavi se ovim pitanjima. *Bogoslovska smotra* donosi poneki izvještaj o »židovsko-kršćanskom problemu«, i to je gotovo sve. Jedino sam naišao na podulji članak, tj. prikaz knjige Židova Friedri-

cha Neumanna: *Die Judenfrage und christliche Jude* (Češký Těšín – Leipzig 1935.). Taj je prikaz pod naslovom *Židov – kršćanin* komentirao dr. Pero Ivanišić, inače profesor đakovačke Teologije. Autor uporno ostaje na tezi »da je obraćeni Židov na kršćanstvo, dobar Židov« te to, da ga citiram, objašnjava na ovaj način: »Zato ako hoće Fr. Neumann, da njegovi sunarodnjaci postanu Mesijin narod, tada treba u prvom redu nastojati, da oni – vjerni svetim knjigama *N. Zavjeta* i poučeni ispravnim tumačenjem tih knjiga – najprije *sami* potraže Krista, kao izvor *svoga* blagoslova i spasa, te tako ujedinjeni i izjednačeni sa čitavim svijetom, koji je Krist privukao k sebi s križa, postanu dionici 'čiste žrtve' Božjega Sina.«⁹

Posebno je zanimljiv za proučavanje predratni časopis otaca isusovaca *Život*, koji je u početku nosio i podnaslov *List za unutarnju kulturu*. Od 1930. uređuje ga o. Karlo Grimm, a od 1937. o. Stjepan Poglajen do njegova ugasnuća za rata.¹⁰ Taj časopis sustavno je donosio izvještaje iz Hitlerove Njemačke, a njegovi su suradnici – ne samo isusovci – u mnoštvu teoretskih članaka razotkrivali bezboštvo nacionalsocijalističke ideologije i fašizma. Bio bi svakako potreban opsežni rad samo o tom listu, jer je praktički riječ o »gomili« materijala koji bi bio relevantan za istraživanje o fenomenu otpora *Života* tim suludim idejama svoga vremena. Ovdje ću samo nabrojati neke teme o kojima se čestito raspravljalo u časopisu. Npr. u godištu od 1930. godine (br. XI) o. Ivan Kozelj raspravlja o nacionalizmu,¹¹ u 1931. donosi se članak o. E. Przywara o položaju njemačkih katolika za Hitlera,¹² u sljedećim godištim autoru se nose »s bezbožnim pokretom u Njemačkoj«, ili se piše »o problemu fašizma«, odnosno »o njemačkom poganstvu« i sl.¹³ Za ilustraciju donijet ću jedan tekst iz 1939. god. u kojem se odrješito suprotstavlja aveti rasizma »kao svjetske revolucije«, a koju je pokrenuo Adolf Hitler, na očigled svjetskih moćnika i političara. To je zapravo prijevod riječi o. Friedricha Muckermanna D.I., i od njih citirat ću jedan karakterističan odlomak: »Nacionalsocijalizam sam po sebi poređujući velike ljudske rase postaje pobornikom za prava bijele rase. Kako je nadalje Evropa obećana zemlja bijele rase, to ovim putem diktatura nordijske krvi postaje diktaturom kontinenta, koji upravlja svijetom. Dok je Evropa bila kršćanska i dok je bila nošena sviješću svoje kršćanske misije u cijelome svijetu, njena prava proizlazila su iz one više kršćanstvom prožete kulture. Usprkos želje da se prizna značenje kulture ostalih rasa, nije naprosto bilo ni jedne, koja bi bila nadmašila visoku kršćansku kulturu. Crkva je kroz mnogo stoljeća zastupala taj zahtjev svog kršćanskog poslanja i u tom je smislu papinstvo predstavljalo svjetsku silu. Nacionalsocijalizam započinje borbu

⁹ V. *Bogoslovska smotra*, 1936., XXIV, str. 174-185.

¹⁰ O. Stjepan Poglajen D.I. bio je vrlo zanimljiva i osobujna ličnost. O njemu se u Hrvatskoj malo zna – bio je izraziti protivnik nacifašizma – i trebalo bi ga otkriti hrvatskoj javnosti kao znamenitu osobu njegova vremena. Danas se o njemu pišu knjige u Češkoj, gdje je završio svoje djelovanje i rad.

¹¹ V. *Život* 1930., br. XI, str. 401 i 462.

¹² V. E. Przywar: *Njemački katolici u sadašnjosti*, *Život* 1931., br. XII., str. 449.

¹³ V. *Život*, 1932. godina, 1933., 1935. i dr.

upravo na tom području. On smatra proširenje hegemonije bijele rase – u njoj dakako nordijske, njemačke rase – za svoju religioznu misiju. To nužno mora dovesti do razmirica sa Crkvom, koja u kraljevstvu Kristovom ne ustupa ni jednoj rasi prvenstvenih prava...«

Na žalost, izdanja popularne biblioteke MOSK, koja je pod utjecajem i u vlasništvu katoličkih laika, vrve antisemitskim naslovima. Iako se i u toj biblioteci mogu naći pojedine brošure s respektabilnim temama, veliki je dio tog materijala na niskoj razini poruke. Sablažnjivo djeluju protužidovski tekstovi, s nekritičkim materijalom i s kvaziargumentima. Npr. u knjižici dr. A. Matijevića: *Zašto u Njemačkoj progone Židove* brani se užas koji su nacionalsocijalisti činili sa židovskim narodom, a u trinaestom svesku pod naslovom: *Židovska masonerija okrivljuje se Židove da hoće perfidno, preko masonskih organizacija zavladata svijetom*. Većina autora brošura nije se potpisala, kao što to ne čini ni pisac knjižice iz 1934. godine: *Tko vlada u Rusiji? Židovi*. Iz mnoštva bljutavih riječi o židovsko-boljševičkoj sprezi – bez stvarnog ulaska u problem Židova za carske Rusije – izdvojit ću ovaj dio teksta: »Iz svega, što smo iznijeli, nitko ne može nijekati da su u Rusiji pravi gospodari Židovi. Dosta je pogledati slike ljudi, koje donosimo u ovom svesku. Sve su to redom najistaknutije ličnosti boljševičke revolucije, predstavnici boljševičke diplomacije i najistaknutije ličnosti današnje sovjetske vladavine. Za prosuđivanje ruske revolucije dobro je zapamtiti i tu u našoj javnosti malo spominjanu činjenicu, da je sam Lenjin polužidov. Za današnji položaj od bitne je važnosti, da je Staljin došao na vlast, jedino uz pomoć Židova, da je Staljin i sam bio oženjen Židovkom, sestrom Židova Kaganovića, da je njegov glavni zamjenik, pouzdanik i budući nasljednik Židov Kaganovič i da je jedna od najvažnijih ličnosti iz njegove okoline i njegov najmiliji drug Ordonkidze, georgijanski Židov, koji baš sada provodi izbore za sovjete...« Taj polupismeni tekst završava upozorenjem »da su se u Rusiji Židovi umjeli spretno poslužiti boljševizmom, da dobiju vlast i da danas slavenskom Rusijom, slavenskom Ukrajinom i slavenskom Sibirijom ne vladaju Slaveni nego Židovi...«

Jedan od najružnijih tekstova o Židovima izašao je u katoličkoj biblioteci *Istina i život* pod uredništvom Dušana Žanka, a bio je prijevod antisemitskog pamfleta *Židovi i katolici* od H. de Vriesa de Heekelingena, nizozemskog pisca i »jednog od najvećih stručnjaka za židovsko pitanje«, kako se navodi u predgovoru hrvatskog izdanja. Knjiga je doduše tiskana 1941. godine za Nezavisne Države Hrvatske, ali je priređivač naveo da »ova knjiga, prevedena i potpuno spremljena za štampu čeka već pune dvije godine«; zato sam je uzeo u svoje promatranje koje ide do zbivanja za Drugoga svjetskog rata. Što sve autor misli o Židovima, lijepo se vidi iz pojedinih poglavlja koja karakteriziraju židovsku svijest. To su: oholost, mržnja, okrutnost, nemoral, pokvarenost, izopačenost, bogatstvo, moć, Talmud i neprijateljski stav prema kršćanstvu, odnosno Crkvi. Valjda nema poroka kojega im ovaj »znalac za Židove« nije pripisao i nije ih njima »okitio«. Autor izdanja daje slikovitu definiciju antisemitizma. Kaže: »Na južnom portalu katedrale u Strasbourgu nalaze se dvije simbolične statue. Jedna sa zavojem preko očiju drži u ruci zastavu smotanu oko jednoga slomljenog drška, koji ima

svršetak u obliku koplja. Druga s čelom, oko kojega se ovila kraljevska kruna, ima otvorene oči i nosi u ruci zastavu, koja se vije oko drška, a na vrhu drška stoji križ. Držak je uspravan i čitav. Prva od tih statua prikazuje sinagogu, a druga simbolizira Crkvu.

Pravi antisemitizam nije ništa drugo, nego volja zapriječiti ženi zavezanih očiju da gospodari sa ženom, kojoj se vije oko čela kraljevska kruna.« (str. 164)

O Šimrakovoj *Hrvatskoj straži* pisao sam također u spomenutom serijalu u *Danasu* iz 1990. godine, kad sam uspoređivao Pavelićevu državu s kršćanskim načelima, te sam konstatirao da su tekstovi u tom dnevniku bili »čas ovakvi, a čas onakvi« – već kako je to određena pragma tražila. Poznato je i to da su u redakciji *Hrvatske straže* radili novinari i suradnici s različitim pogledima na svijet, i da se u novinama upravo drastično iskazivala razlika u mišljenjima. Tome je pogodio i jednaki stav osude Crkve spram oba zla toga vremena, tj. spram boljševizma i nacizma, pa se svatko »pravovjerno« mogao strpati u pojedini tabor. Ipak je veći dio redakcije za građanskog rata u Španjolskoj na strani generalissimusa Franka, ne shvaćajući da su se time privezali uz režim koji je površno bio uz katolištvo, dok mu je duh lebdio između fašizma i nacizma u koji se zaljubljeno ogledao.¹⁴

Hrvatska prosujeta, list katoličke inteligencije unutar HKP-a, praktički se ne bavi tim pitanjima i ostavlja ih po strani.

Zaključak

Prema *Općem šematizmu Katoličke crkve u Jugoslaviji*, Sarajevo 1939. godine, nabrojano je gotovo stotinu (!) naslova što katoličkih novina, što listića ili glasila pojedinih redovničkih kuća, što časopisa sa znanstvenom reputacijom. Sva je ta tiraža bila na hrvatskom jeziku. Iz tog mnoštva izdvojio sam one naslove koji su znatno utjecali na hrvatske katolike – kako sam to na početku rekao – i koji su se direktno doticali ove tematike. Ostaje mi zaključiti: antisemitizma u hrvatskoj katoličkoj štampi je bilo, ali ponajprije »kao uvezene robe« koja se *iščašeno* ponašala u općem okruženju koje se nije dalo zavesti novim idolopoklonstvima. Međutim, zlo je uvijek agresivno i bučno; zna se nametnuti, kao što su se nametnuli Hrvatima jedan Ivo Bogdan, Ivan Oršanić ili Dušan Žanko. Oni su se spetljali s ustašama, iako su se dičili svojom katoličkom vjerom, ne shvativši, citiram, »do kraja svojeg života da su služili zlu«. Druga se grupa katolika, mnogobrojnija, nije dala u to kolo, kao npr. prof. Petar Grgec, dr. Ljubomir Maraković ili dr. Mate Ujević, kojega je zbog zasluga židovska država nedavno proglasila pravедnikom. Na svu sreću, oni su imali veliku pomoć u nastupima tadašnjeg zagrebačkog nadbiskupa dr. Alojzija Stepinca koji se nije dao slomiti – ni od jednog totalitarizma, zvao se on nacionalsocijalizam ili fašizam, jer se radilo o putu u mrak, ljudsku patnju i grijeh.

---

¹⁴ Usp. više u *Danasu*, 1990. godina, br. 462 od 25. prosinca.

Antisemitizam u srednjoeuropskom kontekstu

Pojam Srednje Europe

Velika tema koja je prethodila revolucionarnim događanjima u bivšim zemljama »sovjetskog bloka« i, uopće, Istočne Europe bila je rasprava o fenomenu Srednje Europe. Nositelji ove teme bili su uglavnom »podzemna« politička oporba i egzilanti svih boja, poput Milana Kundere, Györgya Konrada ili Czeslawa Milosza, ali njihove ideje teško su dopirale do javnosti komunističkih režima, jer su »propagandisti« aparata shvaćali da te rasprave u sebi kriju i velike opasnosti za tada postojeće realsocijalističke, političke sustave; prije svega podsjećanjem na tradiciju dotičnih zemalja, zahtjevima za njezinom revitalizacijom i na kulturološku pripadnost Zapadu.

Rasprave su posebice intenzivne bile u Austriji – obojene s primjesom habsburške nostalgije, sjevernoj Italiji, posebice Trstu, politički usmjerene regionalizmu, i u Francuskoj, naročito oko časopisa *La Nouvelle Alternative*, gdje je vodeću ulogu imao češki emigrant i disident, povjesničar Karel Bartošek.

Njemačka je kao negdašnje kulturno-povijesno i političko središte stajala nekako po strani tih rasprava, iako im je osamdesetih godina poticaj davala Eva Hartmann i krug oko profesora Rudolfa Jaworskog, tj. časopisa *Historische Zeitschrift*. Razlozi pasivnosti su brojni; naime, uz pojam *Mitteleurope*, u njemačkim krugovima, vezani su kompromitantni nacionalni programi Prvoga i Drugoga svjetskog rata. Upravo je integracijski Neumannov projekt (1915.) prethodio i na svojevrsan način potaknuo nacizam i ideje o Velikoj Njemačkoj koja je trebala obuhvatiti teritorije Austrije, Češke, Poljsku do Krakova i Lavova, te biti zaštićena koridorom političkih satelita na istoku, sve do Mađarske i Rumunjske, a na jugu do Hrvatske.

S druge strane opet, Njemačka je povijesno i duhovno spojena s neodređenim granicama Srednje Europe, te su u mnogim krajevima izuzetnu ulogu imale njemačka i židovska manjina, a njihovi jezici, tj. jidiš i njemački, »proizvodili« su sve, do 1934. godine, izuzetna kulturna i duhovna dostignuća. To se podjednako osjećalo kako u Berlinu i Pragu, tako i u

Lavovu i Temišvaru, sve do Kišinjeva i Odese. Ta dvojnost u odnosu Njemačke prema problemu Srednje Europe bitno je obilježavala i život njemačkih intelektualaca; jedni su, poput socijalnog demokrate Glotza, pacifista Lösera ili Schillya sanjali Srednju Europu kao prostor nove duhovne obnove i novog kozmopolitizma, a drugi, tj. tradicionalisti i neokonzervativci, doživljavali su taj prostor više politički, kao put dugo iščekivanoga, ponovnog njemačkog ujedinjenja. Veći dio desnice prigovarao je kako san o Srednjoj Europi vodi zapravo nepolitičnosti i utopijskoj slici svijeta i na toj osnovi izbio je poznati spor (*Historikerstreit*) između ljevičara Habermasa i konzervativca Mihaela Sturmera koji je tvrdio da preferiranje srednjoeuropskog sna odvodi Njemačku novoj stramputici, tj. njenom umjetnom odvajanju od zapadne tradicije i kulture u kojoj Njemačka ima povlašteno i iznimno mjesto.

Puninu tog zahtjeva preciziraju 1988. godine dva značajna autora njemačkog neokonzervativizma B. Willms i P. Kleinewefers (u knjizi *Erneuerung aus der Mitte*) predlažući projekt buduće organizacije Srednje Europe inspiriran starim srednjoeuropskim carstvom, tj. Svetim rimskim carstvom njemačke provenijencije. Oni zagovaraju srednjoeuropsku federaciju s tri glavna grada: Pragom, Bečom i Berlinom, ali okosnicu federacije ne bi činile zemlje pomenutih gradova u sadašnjim državnim granicama, već povijesne i kulturološke, tj. duhovne granice ovoga prostora.

Postoje brojni problemi ove konstelacije (pozicija Slovačke; specifična austrijska svijest, bolje rečeno osjećanje koje odbija puku identifikaciju s njemačkom tradicijom i kulturom; Hrvatska i njena trodioba itd.) ali autori nude sveobuhvatno rješenje njegova prevladavanja. Nazivaju ga »velikom amnestijom« i tvrde kako treba »zaboraviti« problematični i po zlu znani dio povijesti; ako treba, čak ga i cenzurirati, a svaka »drskost« kojom bi se na nju podsjećalo, bila bi tretirana kao krivično djelo, jer u ime povijesnog kompromisa moguća je, čak i neophodna, određena prisila »proizvođenja zaborava«. Međutim, prepoznatljivo je da se posredovanjem staronovog pojma o Srednjoj Europi zapravo nudi tradicionalni velikonjemački nacionalizam i intelektualna javnost Srednje Europe s pravom je ove ideje označila antidemokratskim. Nakon »baršunaste« revolucije u Pragu 1989. godine spor »historičara« nastavljen je posebice intenzivno između Rudolfa Hilfa i Jana Křena, prije svega iz ugla češko-njemačkih nesporazuma, ali paradigmatičnih i karakterističnih za sve zemlje Srednje Europe.

Hilf tvrdi kako »nitko od nas, u smislu povijesnosti društva, a ne individue, nije bez krivice«. Nijemci, dakle, nose povijesnu krivicu, jer su uništili tisućljetnu cjelovitost češke krune, holokaust da i ne spominjemo, ali ni češka strana nije bez krivnje, jer je nakon oba rata proglasila Nijemce kolektivnim krivcima, bez obzira na pojedinačnu, osobnu (ne)odgovornost. Stoga ne treba inzistirati na međusobnom ispričavanju zavađenih naroda ili ideologija, već treba poraditi da se što prije obnovi mir u punom smislu te riječi, a to može biti učinjeno samo zajedničkim naporom i voljom, ali ipak, prije svega, respektirajući osjećaje žrtve. Kako tvrdi Křen, respektiranjem onoga što »Česi smatraju ispravnim i istinitim, ali bez ikakvih pri-

tisaka izvana«. I na toj osnovi Hilf zagovara Comonwealth Srednje Europe, ali proširen i na Poljsku, Mađarsku, Hrvatsku i Ukrajinu.

Dakako, rušenjem *berlinskog zida* rasprave o Srednjoj Europi samo su privremeno utihnule; zamijenile su ih nove o tzv. »povratku u Europu«, ali radi se zapravo samo o identičnom problemu postkomunističkih zemalja koje se pokušavaju na nov način artikulirati. Stoga Ralph Dahrendorf upozorava na novu nesigurnost socijalnog i nacionalnog bunta, uopće opasnost neizvjesne budućnosti, a povratak Europi, srednjoeuropskom duhovnom bratstvu, može se graditi samo kritičkim osvrtom na prošlost. A razdjelnica svakog takvog govora nužno mora biti antisemitizam, odnosno holokaust.

Antisemitizam u Srednjoj Europi

Formalnim nestankom komunističkog projekta s ideologijske (srednjo) europske karte, uz pojavu novih tržišnih vrijednosti, posebice na ovim našim prostorima, revitalizirali su se stari demoni nacionalizma i antisemitizma. To i nije nekakvo iznenađenje, jer još od 1848., u ovom dijelu svijeta, vrlo intenzivno, svi srednjoeuropski narodi proživljavaju krizu u traženju svoga identiteta. Nakon Drugog svjetskog rata, u vrijeme komunističke diktature, židovsko pitanje nije bilo riješeno, samo je spretno konzervirano, a da se o temeljnim nespozumima zapravo i nije diskutiralo. Židovi su živjeli svojim pritajenim, alternativnim životom. Odlazak komunističke garde s vlasti značilo je i novo oslobađanje mnogih starih žarišta, uključujući antisemitizam koji je zapravo bio i ostao tradicionalnim, integralnim iskazom mađarske, poljske, rumunjske, slovačke narodne inteligencije, ili bolje rečeno, barem onog njenog dijela u borbi za nacionalni identitet. Iznova je oživio i konzervativni i autoritarni koncept naroda koji je sebe jedino mogao prepoznati u strogom (re)definiranju neprijatelja; drugi narodnosni integracijski projekti su mu bili naprosto neprihvatljivi jer su odudarali od zadanih političkih, ideologijskih i inih stereotipa.

Ne smijemo zaboraviti da u srednjoeuropskom prostoru dolaskom nacista na vlast antisemitizam postaje službenom politikom, često usko poistovjećivanom sa totalitarnim nacionalizmom. Povezanost nacionalizma i antisemitizma tridesetih godina nije bila nikakvim slučajnim razvojem, akcidentom, već rezultantom koja se učvršćivala još od 19. stoljeća. Svodila se na konstataciju da Židovi stvarno nisu dijelom većinskih, domicilnih naroda, odnosno kako su strano tijelo koje se uspjeva nametnuti, te tako narušiti autentični identitet većinskog naroda. Što se više širila ta organska, romantičarska teorija naroda, što se više naglašavala posebnost i izuzetnost pojedine nacije, to su Židovi sve više postajali *outsiderima* koji nemaju ničeg zajedničkog sa srednjoeuropskom poviješću i tradicijom. Čak i onda kada su se Židovi asimilirali u jednu zajednicu, antisemiti su ih smatrali nositeljima jedne druge i drukčije kulture, smatrali su ih liberalima, kozmopolitima itd. koji ništa drugo i ne rade nego snivaju kako promicati

»škodljive« ideje koje će onemogućiti punu (samo)realizaciju pojedinog nacionalnog identiteta.

Međutim, kada već govorimo o antisemitizmu, valja naglasiti da je ta pojava starija i od samog kršćanstva, iako je to pojam uz koji se najčešće veže. Grci i Rimljani se nisu isticali (pre)velikom ljubavlju prema Židovima, posebice stoga što se potonji nisu htjeli prisposodobiti kulturi i tradiciji zemalja koje su ih »ugostile«. Prvi kršćanski mislitelji poput Justina, Ivana Zlatoustog ili sv. Augustina u svojim traktatima oslikavali su Židove kao lutalice, grješnike osuđene na vječno izgnanstvo kao kaznu za učešće u smaknuću Isusa Krista. Prema njima, Bog je izveo Židove iz domovine, uništio njihov Hram jer su odbili prihvatiti Krista. Ali tzv. augustinska dogma i kada je pozivala na diskriminiranje Židova, nije tražila i njihovo fizičko istrebljenje, za razliku od modernih tumača židovskog pitanja koji su propagirali povezanost židovske povijesti s »đavoljim usudom«. Novovjekovna dogma sve židovsko sagledavala je kao svekoliko зло koje je moguće iskorijeniti potpunim uništenjem ne samo judaizma, već i svih mu pripadnika. Tako se tema urotništva Židova s đavolom, bolje rečeno Antikristom, transformirala u svojevrsni suvremeni politički mit o židovskoj konspiraciji, t(r)ajnoj želji da ovladaju cijelim svijetom. Rođen je novi, paranoidni stil politike, čijom je posljedicom bio genocid nad Židovima. Fantazije o svjetskoj uroti, koja je, usput rečeno, uvijek temelj totalitarne ideologije, počele su se umnožavati pretvarajući naše stoljeće u vrijeme holokausta. Struktura logike mita o »svjetskoj zavjeri« određena je mnoštvom ideologijskih, političkih, psihosocijalnih i inih karakteristika. Prvo: pruža relativno prosta i jasna obrazloženja za sve složene povijesne procese, a stvarnost se podvodi pod jedan, svima razumljiv princip. Mnogostrani realitet se simplificira u skladu s dominirajućom političkom voljom vladajuće ideologije. Drugo: sve što je suprotstavljeno smislu kako ga »Ja« vidim, tj. moja stranka, moj narod itd., tumači se kao egzistencijalno ugrožavanje nacionalnog, političkog, itd. bića kojem pripadam; stvarnost tumačim tako da u njoj neprestano pronalazim samo neprijatelje; metodologijom utvara, dakle, skriveno i tajno, želi se naprosto uništiti sve što ne pristaje na podčinjavanje. Falsificiranje dokaza, korigiranje empirije i činjenica načini su primjene ove metodologije. Odgovornost za sve naše nedaće, za svaki negativan događaj, snosi netko drugi, najčešće Židovi, a pogreške ili eventualno međusobno suprotstavljeni svjetonazori unutar jednog etnosa nisu drugo do rezultat najčešće »židokomunističkog komplota«, Internacionalne zavjere. Naravno, neminovno su prisutne i tzv. elitističke, (neo)konzervativne ideologije koje, uvjerene da sudbinu Zapadne kršćanske civilizacije nose na svojim leđima, preporučuju odlučnost i nasilnost u borbi za moć, kako bi se »naš autentični« svijet zaštitio od židokomunističkog projekta zla. Židovska zavjera u kontekstu proleterskog i klasnog rata, omiljenom je temom brojnih ruskih antisemita, danas okupljenih oko organizacije »Pamjat«.

U vrijeme kada su crkva i feudalna europska elita negirale Židovima pravo na imovinu, parakodsarno – ali u isto vrijeme ustanovljeni su i zakoni za zaštitu Židova pred izravnim persekucijama. Istina, 1492. godine Židovi

su prognani iz Španjolske, a 1497. iz Portugala. A još ranije na IV. Koncilu (1215. godine) zahtijevano je da Židovi nose oznake kojima bi se razlikovali od kršćana, odnosno iznose se ideje o potrebi njihove getoizacije. Ni reformacija nije Židovima donijela poboljšanje situacije. Martin Luther, glede Židova, robovao je istim stereotipima kojima je bilo prožeto i katoličanstvo. Tek u 18. stoljeću u Europi, sa iznimkom Rusije i Rumunjske, dolazi do emancipacije Židova. U Rusiji su, uostalom, i rođeni tzv. *Protokoli sionskih mudraca*, danas izvjesno dokazani falsifikati, a koji su dobro pripomogli naglom širenju antisemitizma. Hitler, pozivajući se na »autentičnost« *Protokola*, dakle na stoljeća protužidovskih polemika, od Židova je načinio obrednu žrtvu, optuživši ih kao kolektivitet za glavnog krivca njemačkog poraza i sramote u Prvom svjetskom ratu. Kako bi »očistio« arijsku rasu od »prljavih« Židova, oduzeo im je 1935. godine i građanska prava; a mi sve do danas živimo u (ne)vremenu označenom grozotama holokausta.

Još u vrijeme pape Pija XI. (1937.), a posebice nakon Drugog vaticanskog koncila, Katolička Crkva osudila je sve iskaze i akcije antisemitizma, dakle sve ono što »nije vođeno ljubavlju evanđelja«. Međutim, mnoštvo je izvora antisemitizma: jedni ih iznalaze u moralnoj krizi kršćana koji nisu živjeli u skladu s evanđeljem, drugi ih otkrivaju u temeljnim socijalnim i gospodarskim problemima koji onda moraju pronaći »dežurnog krivca«, »žrtveno janje« za svoje neuspjehe. Antisemitizam se tumači i kao mentalna bolest nezrelog kolektiviteta; kao kulturološka razlika kršćanstva i judaizma, te još mnoštvom psihopatoloških teorija. Ali kada govorimo o tzv. realnoj povijesti, netrpeljivost prema Židovima pojavljuje se u obliku »blizanača«: rasizma i nacionalizma. Pa čak i onda kada ljudi odbacuju antisemitizam, u anticionizmu iznalaze (ne)hotimice putove ksenofobičnosti prema Židovima. Dakle, da bi se uopće otvorio prostor eliminiranja uzroka antisemitizma, treba dobro proanalizirati i sam karakter anticionizma, posebice od kako su se Židovi formirali kao suvremeni narod te imaju Izrael kao svoju državu.

Boljševička revolucija u Rusiji 1917. godine, te izrazita uloga Židova – revolucionara koji su u njoj učestvovali (Kamenjev, Zinovjev, Trocki, itd.) u Srednjoj i Istočnoj Europi samo su još više pospješili već i onako prisutan nacionalni antagonizam. Veliki broj građana, posebice u Njemačkoj i Mađarskoj, nakon 1918. godine, tj. nakon avanture sovjelizacije, tumačili su komunizam kao import židovskih revolucionara, dakle i samu rusku revoluciju definirali su kao »židovsku urotu«. Posljedica su veliki pogromi nad ukrajinskim Židovima; u razdoblju od 1917. do 1920. godine dolazi do novog vala genocida nad Židovima; tragično iskustvo Kišinjeva, Odese i drugih gradova carske Rusije se ponovilo. U tom sklopu nemoguće je Hitlerov nacionalsocijalizam, dakle sam holokaust, shvatiti bez (s)poznavanja manipulacija s židovsko-boljševičkim mitom. Kako piše R. Wistrich: »...ultra-nacionalistički antisemitizam, hranjen je vehementnim antikomunizmom...«. U vrijeme Staljinove diktature, Rusija se vraća ruskom šovinizmu, duboko ukorijenjenom u narodnoj tradiciji. Staljinova kampanja protiv židovskog kozmopolitizma svoj vrhunac doživljava u tzv. »liječničkoj zavjeri«, koja je smrću »hazjajina« srećom obustavljena.

U razdoblju od 1948. do 1956. godine, veliki broj srednjoeuropskih komunističkih lidera, židovskog podrijetla, rukovodio je sovjetizacijom svojih zemalja. Mit židokomunista je tako iznova postao plodnom podlogom antikomunizma, bez obzira što je kasnije veliki broj komunističkih prvaka, Židova, postao žrtvom monstr-procesa dirigiranih iz Moskve. Sovjetskoj komunističkoj nomenklaturi židovsko pitanje poslužilo je za konsolidaciju režima, totalnu kontrolu nad državom, za odvrćanje pažnje građanstva od stvarnih problema boljševičkog projekta. Antisemitizam je, posebice nakon 1968. godine (ruska intervencija u ČSSR), poslužio diskreditiranju reformskih procesa, diskreditiranju demokratizacije i liberalizacije jednostranačkih sustava koji su definirani kao revizionizam, tj. cionizam. Time je bio zatvoren put svakoj racionalnoj argumentaciji, a antisemitizam je postao nezaobilazan čimbenik kojim se nova vladajuća struktura mogla poslužiti pri učvršćivanju vlasti i nakon novih »revolucionarnih« promjena 1990. godine. Tako je I. Csurka okrivio Židove – komuniste da su sustavno »uništavali dostojanstvo mađarskog naroda«. U Rumunjskoj, u kojoj danas živi jedva 18 000 Židova, desnica okrivljuje Židove kako su u zemlju »uvezli« komunizam, a rumunjski Parlament i dandanas slavi diktatora Iona Antonescu kao velikana nacionalne povijesti; to su sve znakovi trijumfirajućeg nacionalizma karakterističnog za (post)totalitarna srednjoeuropska društva. Poljska je dobar primjer kako su za antisemitizam dovoljni i tzv. »imaginarski Židovi«. Taj »antisemitizam bez Židova« govori o prisustvu specifične tradicije odgoja i aktivnosti posebnog sloja građanstva koji se to više dezorijentira što društvo iskazuje želju za većom demokratskom otvorenošću. Strah od slobode, nestankom komunizma samo se povećao, svojevrsni interregnum za milijune ljudi samo je specifičan nastavak dugogodišnje srednjoeuropske »bolesti na smrt«. Tako i sada, kada Židova u Srednjoj Europi skoro da i više nema, antisemitizam mora postojati kao dokaz egzistencije za one koji drukčije ne znaju niti mogu niti žele postojati.

Na prostorima bivše Jugoslavije sustavno osmišljeni antisemitizam nije postojao; najteže iskustvo na ovim prostorima Židovi su proživljavali tijekom Drugog svjetskog rata. Ali i dandanas osporava se, na žalost, broj njihovih žrtava. Tako je Tuđman u svom djelu *Bespuća povijesne zbiljnosti* iznio problematične podatke o broju pobijenih Židova, te o njihovom ponašanju u logoru Jasenovac. Prema njemu, Židovi su uzeli više nego aktivnog učešća u likvidaciji Roma; iako zatočnici, surađivali su sa logorskim vlastima, te se iskazivali svojim okrutnostima prema ostalim zatočenicima. Bitno je umanjio i brojke, tj. broj žrtava holokausta; dr. Primorac, hrvatski filozof, koji danas predaje na sveučilištu u Haifi, takav stav obrazlaže Tuđmanovom težnjom da udovolji svom nacionalističkom projektu, te su i Židovi neminovno postali »oruđe politike« kako bi se s Hrvatske skinuo grijeh odgovornosti za Jasenovac. Bolje rečeno, kako bi se demitologizirao zadani antifaziizam koji, kako svugdje tako i u Hrvatskoj, ima svoje specifičnosti za koje svijet nije mario. Napori novih, demokratski izabраниh vlasti u Hrvatskoj, kao i samog Tuđmana da se distanciraju od ratne prošlosti NDH, često nisu uvjerljivi. To je bio razlog što su, uz preimenovanje Trga žrtava

fašizma, dodjeljivane ulice ratnom zločincu Budaku itd., te su brojne židovske organizacije svijeta protestirale protiv takvog trenda u Hrvatskoj. Sam predsjednik Tuđman, bio je prinuđen ispričati se K. Schineru, predsjedniku najveće židovske organizacije B'nai B'rith napisavši, u povodu svoje knjige, kako »shvaća štetnost pojedinih dijelova knjige«, te ih je »odlučio izostaviti za englesko izdanje«. Činilo se da se tenzije polako smiruju, a onda je u Splitu izašla knjiga *Protokoli sionskih mudraca i novi sujetski poredak* R. Tafra. Kako su *Protokoli* već mnogo puta poslužili kao osnova genocida nad Židovima, mogao se steći utisak kako netko namjerno, intenzivno radi na narušavanju povjerenja Židova u novostvorenu hrvatsku državu bez obzira što su je »hrvatski Židovi« prihvatili kao činjenicu, kako je o tomu govorio Slavko Goldstein. Međutim to nije priječilo M. Schwartzu da izjavi kako je: »...židovska politika puna mržnje prema svakom drugom narodu koji nije židovski, a pogotovo prema Hrvatima...«. Ali to je samo potvrda kako su autoritarizam i egocentrijski nacionalizam rođeni iz iste utrobe »majke koja ne zna za stid«. Tuđman je u interesu zaštite Hrvata, kako bi omogućio realističko istraživanje povijesne egzistencije NDH ali i hrvatskog antifašističkog pokreta te tako artikulirao ideje nove »pomirene« Hrvatske, naprosto ignorirao pojedine činjenice židovske tragedije u Hrvatskoj. To ne može biti shvaćeno kao antisemitizam, ali pokazalo se kako svaka »bezosjećajnost prema žrtvama povijesti« (Steinberg) – jednako Židovima ili danas Hrvatima, a potom i tako zasnovana politika, gubi moralni kredibilitet, otvara vrata »vampirima prošlosti«. Suodgovornost politike i političara svoga naroda postaje tim veća što se manje uspijeva racionalno »obračunati s poviješću«; politička suglasnost na tim i takvim osnovama uvijek se na kraju iskazuje kao privid. A novi pogromi zatim postaju iznova povijesnom nužnošću, uvodom u nova tragična bespuća povijesne (ne)zbiljnosti.

Vampiri i(li) andeli

Prostori Srednje Europe oduvijek, a posebice danas, nalik su velikom trusnom području koje se nakon kataklizmi polako smiruje. Ali opasnosti novih erupcija nisu minule i ljudi i cijeli narodi u strahu za svoju sudbinu, u traganju za boljim životom i izvjesnijom budućnošću, utočište traže u starim »dobrim« provjerenim vrijednostima. Uglavnom ih nalaze u tradiciji, običajima i svemu onome što ih je oblikovalo kroz povijest, ali mnogo češće na planu politike, nego na planu kulture. Želeći rehabilitirati sebe same, narodi Srednje Europe traže i rehabilitaciju vlastite prošlosti. Međutim, za objektivnan uvid u povijesne činjenice nije dovoljna samo dobra volja, puki politički voluntarizam, nego prije svega sposobnost, kako vremenska, tako i mentalna, kritičkog prosuđivanja i problematiziranja suvremenosti u kojoj živimo. A do nje je moguće doći samo posredovanjem povijesti same ali bez stvaranja novih mitova i mistifikacija. Dakle, tek i samo suprotstavljajući se novim mogućim političkim histerijama. Naravno, rehabilitacija povijesnih »istina« pretpostavlja visoku razinu nacionalne samosvijesti, liše-

nu svakog kompleksa inferiornosti ili nadmoći. Sve suprotno ovom zahtjevu, iznova, u pravilu, vodi novim konfliktima velikih razmjera na – narodima, vjerama, tradicijama, jezicima i kulturama izmiješanom srednjoeuropskom »potkontinentu«. Ali kako je općenito poznato da nas povijesno iskustvo malo čemu uči, novoformiranim, uglavnom nacionalno komponiranim političkim elitama ovih prostora, čini se nikada nije dosta ponavljanja povijesnih lekcija. Naravno, (i na žalost) uvijek i samo isključivo u zaštiti svojih ideologija, svojih nacionalnih, a zapravo stranačkih interesa. Rasna higijena, nacionalna i politička jednodimenzionalnost uvijek se tumače kao privremene i preventivne mjere, a njihove brojne žrtve, kroz cijelu povijest, sukladno tomu, samo kao neželjeni akcidenti.

Kakva i koliko mala, tanka, ali ipak prepoznatljiva crta o(ne)mogućava da se preko noći, nepodnošljivom lakoćom ignoriranja činjenica, izdajice, vampiri povijesti proglašavaju domoljubima, anđelima ili obratno, najlakše je ilustrirati primjerima iz bogate galerije političkih likova srednjoeuropske međuratne povijesti. Mađarskom regentu Miklosu Horthyju, slovačkom predsjedniku države i katoličkom teologu Josefu Tisu, rumunjskom generalu Antonescuu, uz naravno različite poglavnike, namjesnike i đenerale s tla bivše Jugoslavije, u ovom muzeju voštanih figura pripada počasno mjesto.

Demistificirati povijest ne znači prijeći u drugu krajnost, te crno-bijelom tehnologijom, sve negativno, sada u »doba nove slike svijeta«, iščitavati kao pozitivno. Dakle, prepoznavanje vlastitih nacionalnih ideala i vrijednosti nije moguće otkriti pukim denunciranjem povijesti same, u kojoj onda, svaka postojeća vladajuća politička elita, u duhu svojih nacional-emancipacijskih projekcija traži za sebe, za potrebe dnevne politike, instrumentalizaciju »političke paradigme« kojom se opravdavaju vlastite zablude, pa čak i zločini kao nešto posve prirodno. Naravno, sve bi to moglo biti i jako veselo s podsjećanjem na sugestivnu Kunderinu *Knjigu smijeha i zaborava*, samo kada nakon toga posljedice ne bi bile takve da nam svima smijeh prisjedne, a svi mi, građani Srednje Europe, od civiliziranog svijeta budemo odbačeni, osuđeni na vječno ponavljanje istog. Progovoriti o povijesnom fakticitetu i njegovoj tvrdoglavosti, unatoč svakom voluntarizmu, nužno je kako bismo pokazali da onaj tko nije svladao »totalitarne lekcije povijesti«, prisiljen ih je iznova živjeti, istina kao farsu, ali podjednako krvavu kao i ranije.

Primjer kontroverznog mađarskog kontraadmirala, M. Horthyja, vrlo je poučan i za nas u Hrvatskoj, jer njegov nedavni, sada domovinski pokop u rodnom Kenderesu (nakon Drugog svjetskog rata Horthy je završio u portugalskom egzilu, gdje je i umro i gdje je prvi put pokopan), očito ilustrira sve dileme i opasnosti koje u ime »povijesne pravde i istine« može (pro)izvesti novi »bal vampira« kojim bi se, suprotno očekivanjima, onemogućio, a ne omogućio polet dugo zapretonoj nacionalnoj samosvijesti i građanskom društvu autentične demokracije.

Kada govorimo o Horthyju, upravo uloga istaknutoga mađarskog pisca, ultranacionalista Istvana Csúrke, vođe populističke i utjecajne Stranke mađarskog prava, u prenošenju regentovih posmrtnih ostataka u domovinu,

pokazuje kuda i kamo kreće novo »čitanje« naše suvremenosti. Csurka je retorikom revanšizma, prepoznatljivim antisemitizmom, »osvježio« zahtjeve Mađarske za povrat »svojih« teritorija koji se nalaze, prema njegovim riječima, pod srpskom, rumunjskom i slovačkom okupacijom. Ovo srpskom, odnosi se (i) na hrvatsku Baranju, danas privremeno okupiranu. Svakome tko na ovim prostorima ne vidi ili ne želi vidjeti realne implikacije ovakvih stavova, svakako nije do rehabilitacije povijesti same, nego sve to znači i novo otvaranje teritorijalnih zahtjeva, novo pitanje granica u Europi, a iz iskustva znamo, ili bismo barem trebali znati, kamo to u pravilu vodi. Pa, pogledajmo na primjeru Horthyja kako to izgleda...

MINISTARSTVO UNUTARNJIH POSLOVA

RAVNAJELSTVO ZA JAVNI RED I SIGURNOST NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE

OGLAS

Pred pokretnim prijetnim sudom održana je dne 27. o. m. rasprava proti židovu Roth Belu 39 god. starom rodom iz Segedina u Mađarskoj, židovu Eskenazy Ašeru 51 god. starom rodom iz Beograda, koji su krivotvorili i stavljali u promet jubilarne marke izdane u spomen uspostave Nezavisne Države Hrvatske od 10. travnja 1941., i proti Prodanović Đorđu, 53 god. starom, pravoslavne vjere, rodom iz Širobrana, kotar Stari Bечеј, koji je od optuženog Roth Bele kupio i dalje prodavao na krivotvorene jubilarne marke, a nije - kad je opazio da bi iste mogle biti krivotvorene - to prijavio vlastima.

Nakon provedene rasprave pokretni prijetni sud osudio je svu trojicu na smrt.

Poglavnik je Prodanović Đorđu pomilovao, pretvorivši smrtnu kaznu na kaznu od 20 godina teške tamnice. Osuda nad Roth Belom i Eskenazy Ašerom izvršena je istop dana u 23⁰⁰ sati strjeljanjem.

Iz Ministarstva unutarnjih poslova
Broj 7396/1941.

OGLAS

Dana 24. o. m. zatečeni su od redarstvenih vlasti Šikie Ivan 30 god. star. rkt. rodom iz Martera, kotar Šibenik-Suštarie Ivan 22 god. star. rkt. rodom iz Zagreba, Skerjuz Stjepan 21 god. star. rkt. rodom iz Krap. Toplica, Gasparović Vilim 19 god. star rkt. rodom iz Podsapulja kotar Črikvenica, Krznarić Stjepan, 18 god. star. rkt. rodom iz Brinja, kako bazeju na ulici letke komunističkog sadržaja. Letci sadrže najpogrdnije izraze po hrvatsku državu i vlast, izazivaju i parlamentarne vijesti, narod se poziva na vrsnije sabotaze, a vojsku na odraz poslušnosti, kao i najpogrdnije izraze i uvrede za savezničke države i njihove vojske.

Redarstvene vlasti su nakon dovršene istrage predale optužene na postupak pokretnom prijetnom sudu, koji ih je nakon provedene rasprave dne 27. o. m. osudio na smrt.

Poglavnik je Krznarić Stjepana pomilovao, pretvorivši smrtnu kaznu na kaznu od 20 godina teške tamnice.

Mad ostalima izvršena je osuda istop dana u 17 sati strjeljanjem.

Iz Ministarstva unutarnjih poslova
Broj 7395/1941.

Mađarska državna televizija potrudila se da u trodijelnom serijalu, u koprodukciji s Austrijancima, pokuša prikazati regenta s ljepše strane. U serijalu nije bilo ničeg što bi moglo potamniti njegov životni lik: »o bijelom teroru« nakon Prvog svjetskog rata, strijeljanju pobunjenih mornara, antižidovskim zakonima, suradnji s Hitlerom i Mussolinijem, te ratnim »podvizima« koje je postigao boreći se uz njihov bok, nije bilo riječi. Nedavno preminuli mađarski premijer Antall, nazvao je Horthyja velikim domoljubom, a Csurka je regentova nastojanja oko revizije Trijanonskog sporazuma prikazao kao njegovu »veliku zaslugu«. U istom tonu, populistički tjednik *Magyar Forum* pisao je o Horthyju kao »osloboditelju« jer je u razdoblju od 1938.-1941. godine uspio (povratiti) dio ranije oduzetoga mađarskog

teritorija. Ali, naglasimo, u Mađarskoj su se paralelno »odigrala« dva regentova pokopa: na prvom, u Kenderesu, bilo je nazočno nekoliko Antallovih ministara, naravno, kao »privatnih« osoba, a samog mađarskog premijera zastupala je najbliža rodbina. Drugi je »organizirala« Demokratska povelja u Budimpešti, simbolički, pokapajući »horthyjevski režim« u nazočnosti predsjednika PEN-kluba, mađarskog Židova, Gyorgyja Konrada, glasovitog redatelja Miklosa Jancesa itd. Prisutni su u Dunav bacili vijence s natpisima: »iredenta«, »antisemitizam«, »militarizam«... Židovske organizacije održale su prosvjednu komemoraciju pred spomenikom holokausta, žrtvama Horthyjeva režima. Pridružili su im se američki kongresmen mađarskog podrijetla Tom Lantos i poznati povjesničar, naturalizirani Francuz, Ferenz Fejto. Protiv narastajuće nostalgije za Horthyjevim vremenima i politikom, oporbeni liberali iz FIDESZ-a izdali su proglaš u kojem upozoravaju da vlada neće biti u stanju spriječiti polarizaciju društva, a samim time i konflikte, ako se ne distancira od oficijelnog pokopa ili onoga što bi kao takvo moglo biti shvaćeno. Vlada se na sve to oglušila, uostalom kao i na napis u oporbenom *Nepszabadsagu* kojim se Horthy proziva »simbolom revizionističke politike potpomognute fašističkim silama«, te pomalo arhaično-ideološkijskim rječnikom upozorava: »Ako Mađarska želi demokratsko društvo, ako Mađari žele živjeti u miru sa susjedima, onda moraju jasno staviti na znanje da se danas ne solidariziraju s regentovom politikom, niti politikom njegovih nastavljača.«

Ne sporeći vrijednost određenim Horthyjevim potezima – uvođenje osiguranja za radnike, konvertibilnost nacionalne valute, relativno slobodno djelovanje političkih stranaka, osim komunistima koji su bili zabranjeni, te (ali tek) 1944. godine odbijanje nacističkih zahtjeva za deportacijom budimpeštanskih Židova, istaknuti intelektualci u brojnim napisima podsjetili su mađarsku javnost i na drugu stranu medalje Horthyjeva djelovanja. Mađarska je kao prva zemlja u Europi »pravno« sankcionirala antižidovski *numerus clausus*; uvela je zemlju u ratnu avanturu s katastrofalnim posljedicama a u koaliciji s nacističkim Hitlerovim režimom, *Zakonom o obrani države* ugasila je rad Parlamenta i legalizirala po zlu poznate »strelaste križeve« Ferenza Szalasija. Jednom riječju, stvoren je totalitarni i nedemokratski režim.

Drugi primjer o kome želimo govoriti jeste primjer katoličkog teologa dr. Jozefa Tisoa, tvorca ratne i »neovisne« slovačke države, koji je kao politički sljednik ideja Andreja Hlinke, tvorca slovačkog klerikalizma i ultranacionalizma, te osnivača Slovačke narodne stranke (SLS), uz pomoć Hitlera pokušao realizirati san o nacionalnoj slobodi i neovisnosti. Dolaskom Hitlera na vlast, u tadašnjoj Čehoslovačkoj širila se gospodarska kriza koja je pogodovala pojavi Konrada Heinleina, tvorca i osnivača Sudetonjemačke stranke (SDP), a koja je pod patronatom njemačkog *Führera* preuzela vodstvo nad tromilijunskom njemačkom manjinom u sastavu Masarykove Prve republike. To su iskoristili slovački narodnjaci, te slično kao i Heinleinovi sljedbenici počinju primjenjivati nasilje tamo gdje im ponestaje argumenata. Ideološkijska bliskost Hlinke, a kasnije i Tise s Heinleinom, rađa dogovor

u Ružomberku (1938. godine) o suradnji, a osnova zajedničke djelatnosti bila im je u destrukciji Masarykove države za koju se moglo štošta negativno reći samo ne kako nije bila demokratska. Istovremeno, SDP i SLS ustrojene su na istim načelima kao i Hitlerov NSDAP. Tiso uvodi u Slovačku tzv. »narodni socijalizam«, a zapravo preslikan nacionalsocijalizam, tako da su protužidovski zakoni izglasani još 1939. godine. Sustavni pogrom Židova počinje 1942. kada ih je preko osamnaest tisuća deportirano u njemački logor. Tiso je zagovarao »totalni antisemitizam«, a zločin tadašnje slovačke države, uostalom kao i Pavelićeve NDH, utoliko je teži što je Židove ubijala i iz »osobne inicijative«. Primjerice, od stotinu osamdeset slovačkih rabina, preživjela su samo šestorica; tri četvrtine slovačkih Židova je pobijeno. Međutim, Tiso ništa manje nije bio žestok ni u represiji prema vlastitom narodu, u čije ime se zaklinjao; 1944. godine, na njegov poziv, njemačka vojska ulazi u Slovačku da »uspostavi red«.

Istina, danas u Slovačkoj, uostalom kao i u svim srednjoeuropskim državama, oživljavaju nostalgičari »horthyjevskih« ili »Tisinih« vremena, pa okretno li se oko sebe, u dostatnoj mjeri ćemo ih prepoznati i kod nas, u Hrvatskoj. Hrvatski put u Europu nastoji se na žalost iznaći i kroz »hrvatski nacionalni program« Pavelićeve, tj. ustaške provenijencije. Ali NDH, država koja je htjela biti ispunjenjem hrvatskog sna, ispala je hrvatskim košmarom u kojoj se ništa (pa ni antižidovski zakoni) nije dogodilo slučajno.

Esencija nacionalnog bića, pa tako i hrvatskog, ne može se niti smije tražiti i provoditi fizičkim uništavanjem drugih, što je ustaški pokret, evidentno, planski činio. Danas, u vrijeme obljetnice pobjede antifašističke koalicije, kojoj je svoj puni doprinos dao i hrvatski narod, posebice je važno biti krajnje osjetljiv na svako, pa makar i (ne)namjerno identificiranje ustaškog pokreta s nacionalnim programom koji bi trebao i morao u nas imati demokratski konsenzus. Naravno, bez primjesa nostalgije za prohujalim vremenima. Valja naglasiti, bez obzira na postojeća nastojanja dijela vlasti u Hrvatskoj, da ustaški pokret nikada nije imao masovni oslonac u narodu, te je stoga za hrvatsku desnicu jedini izlaz da iznova artikulira »povijesni napor« kako bi za vojne poraze, političke promašaje i brojne zločine nad nedužnim ljudima, bili to Židovi, Srbi, Romi ili nepodobni Hrvati, svejedno, javnosti predstavila nove žrtvene jarce. To su antifašisti, koje se nasilno danas identificira s komunizmom; pri tome se zaboravlja kako se u nas antifašizam, posredovanjem komunističkih vlastodržaca destruirao u boljševički surogat. Groteskno, ali u punom duhu totalitarističke ustaške metodologije odvikavanja od zdravog razuma. Istinu može svatko pokušati objasniti na vlastitu štetu, ali pri tome ipak ne smijemo zaboraviti pravo činjenično stanje povijesti. NDH, bez obzira na sve isprike, bila je i ostala najcrnja antihrvatska propaganda. Ali u sklopu stoljetne hrvatske povijesti, NDH je, ma kako krvava i tragična bila, ipak samo epizoda kojom se ne može do vijeka prozivati i okrivljavati svekoliki hrvatski narod. Stoga, ne progovoriti s kritičke distance o hrvatskom nacionalizmu ustaški artikuliranom, znači suglasiti se s hrvatskim demonima prošlosti koji nas i danas žele zvesti. Fašizam, nacizam, boljševizam, posljedice su novije povijesne

realnosti koja se tek danas ispravlja i(li) »dotjeruje«. Spomenuti pokreti nisu drugo do nezakonita djeca povijesti, koja su se silom naturila; danas to žele opetovati na sličan način kao i u prošlosti, traže svoja priznanja, ali na način (pre)pun frustracija, tako karakterističan za sve hendikepirane. Stoga svaka rehabilitacija povijesti same, mora voditi računa o tomu da se zločini (u)činjeni u cilju ma kako »uzvišene ideje«, ne mogu tim istim ciljevima opravdati. Sve to danas i ne bi bilo tako tragično da ustaški pokret ne »predstavlja krajnje ideološku istinu« barem dijela aktualne vlasti, koju izvjesno toleriraju i sami predsjednički dvori. Sjetimo se, danas već glasovite Tuđmanove izjave o NDH, kao izvornoj, povijesnoj težnji hrvatskog naroda, izjave koja je medijski isturena u prvi plan samo s jednom, ali jasnom zadaćom: skrenuti pozornost javnosti s onih koji danas stvarno i uporno rade što su negda Pavelić i njegovo društvo zdušno zagovarali, propovijedali i realizirali.

Antisemitizam se danas najrelevantnije iskazuje u Poljskoj, zemlji u kojoj je u XVIII. stoljeću živjelo dvije trećine svih Židova u svijetu. Kada je kralj Kazimir Veliki u XVI. stoljeću pozvao Židove da nastane prostore njegove države, Poljsku su krakovski i varšavski rabini nazvali »obećanom zemljom«. Uoči Drugog svjetskog rata u Poljskoj je živjelo tri i pol milijuna Židova. A holokaust je preživjelo tek stotinjak tisuća. Većina ih je od tog broja emigrirala svršetkom rata u Izrael i SAD; a emigracija je posebice bila izražena u vrijeme antisemitske kampanje Gomulkina komunističkog režima 1968. godine. Od tada u Poljskoj živi oko tri i pol tisuće Židova koji »priznaju« svoje židovsko podrijetlo. Kako su se u Poljskoj osamdesetih godina intenzivirale političke borbe, posebice od vremena smještaja samo-

ŽIDOVIM MORAJU NOSITI ŽIDOVSKI ZNAK

OBAVJEST ISPOSTAVE USTAŠKOG POVJERENIŠTVA — ŽIDOVSKI ODSJEK

Pozivaju se svi Židovi, koji su obuhvaćeni Židovskim zakonom br. XLV. — 68 Z. p. od 30. travnja 1941. god. muškog i ženskog spola bez razlike godina starosti i bilo koje vjeroispovijesti, da odmah nakon primitka židovskog znaka, prikopčaju taj znak na lijevu stranu prsiju i lijevu lopaticu.

Svaki prijatelj dužan je svakog Židova ili Židovku, koji se ovom pozivu ne odazove prijaviti Ispostavi Ustaškog red. povjereništva, Židovski odsjek, Bogovićevo ul. br. 7, t. kat.

Židovski znakovi primaju se u Bogovićevoj ul. br. 7 od 8 sati u jutro ovim abecednim redom:

U petak	23. svibnja 1941. g. od A do D.
u subotu	24. svibnja 1941. g. od E do H.
u ponedjeljak	26. svibnja 1941. g. od I do N.
u ulorak	27. svibnja 1941. g. od O do S.
u srijedu	28. svibnja 1941. g. od Š do Ž.

Tko se ne odazove pozivu i ne prikopča znak na odredjenom mjestu, bit će najstrože kažnjen.

...U ZAGREBU, dne 22. svibnja 1941.

Povjerenik:
BOŽIDAR CEROVSKI v. r.

stana karmelićanki na teren bivšeg koncentracijskog logora u Oswiecimu (Auschwitzu), u svijetu se iznova počelo govoriti o rastućem poljskom antisemitizmu, najčešće definiranom kao »antisemitizam bez Židova«. To je sve kulminiralo izjavom Jicaka Shamira (1989. godine) o »Poljacima koji u sebe usisavaju antisemitizam zajedno s majčinim mlijekom«. I ne samo to, pojedini vođe radikalnih židovskih organizacija u SAD, danas šire teze o holokaustu tvrdnjama kako se on uopće ne bi dogodio da u Poljaka nije tako snažno izražen »urođeni antisemitizam«. Međutim ove tvrdnje, naravno, imaju i svoje naličje, jer u svemu se prešućuju činjenice da je upravo među Poljacima najveći broj nositelja počasnih odličja »Pravednosti među narodima svijeta« koja su dodjeljivana za osobnu hrabrost u zaštiti Židova od istrebljenja tijekom Drugog svjetskog rata.

Danas gotovo sve poljske stranke desnog političkog spektra koketiraju s nacionalizmom, pa se tako i neizbježno dodiruju s antisemitizmom. Sami poljski Židovi danas negiraju postojeće predrasude o nekoj većoj sklonosti Poljaka k antisemitizmu od, primjerice, Francuza ili Rusa. Problem više vide u tome da Poljaci ne žele »priznati« kako je antisemitizam i danas postojeći fenomen, a ne samo povijesni relik. Sami Poljaci, duboko zagledani u svoj nostalgичni autoportret »dobrog i plemenitog naroda« koji se uvijek u povijesti borio za pravdu i slobodu, negiraju bilo kakvo oživljavanje te pošasti. Ali, istodobno se nikako ne mogu otresti osjećaja stida zbog, do dana današnjeg, previše (za)ostalih »bijelih mrlja« u svojim odnosima s poljskom židovskom zajednicom. Većina poljskih intelektualaca, posebice lijeve orijentacije, slaže se u tvrdnji da je antisemitizam danas lakmusom demokracije. Odbijaju prihvatiti termin »poljski antisemitizam« jer pobuđuje dojam kao da je tu riječ o nekakvom poljskom specifikumu, a zapravo antisemitizam u njihovoj zemlji samo je izravnom posljedicom onoga što kao predrasuda stoljećima egzistira svekolikom Europom. U tom pogledu pomalo ironijski se slažu da je njihova zemlja oduvijek bila »vrlo europskom«. Istodobno naglašava se već ranije izrečeni paradoks, a sadržan je u tomu kako Židova danas u Poljskoj zapravo i nema. Tu se i krije bit nesporazuma: takve konstatacije pretpostavljaju da je začudna prisutnost antisemitizma u zemlji u kojoj ne žive Židovi zbog nečeg manje zaražavajuća od iste takve pojave u zemlji gdje Židova danas ima u većem broju.

Katedra sociologije Varšavskog sveučilišta ispitivanjem javnog mišljenja 1990. godine utvrdila je da je 12% ispitanika iskazalo radikalni antisemitizam, a 24% ga je u cijelosti negiralo. U ponovljenom ispitivanju sljedeće godine, u oba slučaja broj se udvostručio, s naznakom da se antisemitizam osobito iskazivao u mlađoj populaciji i to uglavnom u ljudi s višim obrazovanjem. Zanimljivo je da njihov stav zapravo nema ničeg zajedničkog s »osobnim« odnosom prema Židovima; antisemitizam se razvija na identičan način kao i svaki drugi rasizam. Antisemitizam se tretira naprosto kao bolest koju čovjek ima, ali se trudi da je javno ne iskazuje. Ispitivanje je pokazalo da je u Poljskoj, na žalost, još uvijek moguće istodobno biti i pristojnim čovjekom i antisemitom.

Govorimo li o Poljskoj, moramo konstatirati da je antisemitizam u posljednje vrijeme oživio i u cijeloj Europi. Čini se, to ovisi i o tome kako je generacija koja je bila svjedokom genocida nad Židovima, u svom vremenskom »odlasku«. Stoga nije isključeno da se ubrzo pokaže kako je povijesno delegitimiranje antisemitizma samo privremena mjera, te da se stupanj (ne)tolerancije može bitno (po)kretati u oba smjera. Europska kultura pružila je odgovor kakav je znala i umjela na sindrom Auschwitza, ali u Europi se još uvijek nije dogodilo ništa bitno što bi jamčilo da se tragedija koncentracijskih logora smrti neće ponoviti. Događa se upravo suprotno.

Na prvi pogled (u)činilo bi se da je stoljetni život, kao u slučaju (su)odnosa Židova i Poljaka, osiguranje tolerantne i mirne koegzistencije. Ipak, danas se iznova potvrđuje pravilo, za Židove posebice tragično, da su u mnogo čemu bliski i srodni narodi međusobno krajnje nesnošljivi. Zajednička povijest ne mora samo spajati, već i suprotno, može dijeliti narode. Poljaci i Židovi, kako tvrde neki poljski povjesničari, nemaju zajedničku povijest, nego samo zajedničku geografiju. Presudni događaji poljske povijesti pokazuju kako su imali za svaki narod drukčije značenje. Primjerice, kada je 1939. godine sovjetska vojska počela osvajati istočni dio Poljske, Židovi su Crvenoarmijce dočekivali cvijećem jer to je za njih značilo da ih neće dohvatiti ruka SS-ovaca. U očima Poljaka Sovjeti su bili oni što su stvarno i bili, okupatori. Naravno, u tom i takvom kontekstu, samo suprotna predznaka, Poljaci su Židove smatrali izdajicama. Dakle, tu ne govorimo o zajedničkoj poljskoj-židovskoj povijesti, nego o dvjema paralelnim povijestima.

Ali postoji još jedan razlog rastućeg antisemitizma danas u Poljskoj. I Poljaci i Židovi u svojoj povijesti izuzetno su mnogo trpjeli i stradavali. Oba naroda svjesna su te činjenice, kao i spoznaje da njihova buduća egzistencija nije niti sigurna, niti samorazumljiva. Stoga se i jedan i drugi narod poziva na svoj tragični povijesni usud kako bi »ostatak svijeta« uvjerali u svoje pravo na postojanje. Međutim, na top-listi mučeništva ima mjesta samo za jednoga, što je možda najbolje ilustrirao gradonačelnik grada Nagasakija rekavši kako je samo jedna stvar gorom nego li biti prvim mjestom na koje je bačena atomska bomba. A to je – biti drugim takvim mjestom; svi pamte Hirošimu, a malo tko Nagasaki.

Pokušaji da se suodgovornost za holokaust svali na Poljake, naravno su besmisleni. Hitler nije gradio svoje logore smrti u Poljskoj zato što je bio vođen tamošnjim antisemitizmom, nego stoga što je tamo živjelo najviše »dijete Izraelove«. Odgovornost za sustavno uništenje Židova snose Nijemci, bolje rečeno nacisti i samo oni. A poljski antisemitizam učinio je samo to da onim Židovima koji su se skrivali pred nacistima nije bila pružena pomoć od većine Poljaka, u skladu s moralnim normama zaštite nevine žrtve.

Antisemitizam izražava, kako tvrdi Konstantin Gebert (poznatiji kao Warszawski) »bolesne emocije«, iako donekle egzistiraju i neki »realni« razlozi poljske netrpeljivosti prema Židovima. Prvim krivcem je poljsko katoličanstvo koje je sve do II. vatikanskog koncila u Židovima gledalo krivce za ubojstvo Isusa Krista. I dandanas, u pojedinim katoličkim krugovima

egzistiraju stavovi koji potenciraju povijesnu židovsku krivnju, a posebice se velike opasnosti tog problema kriju u vjerskoj poduci djece u školama. Prevedeno to znači: nije grijeh mrziti Židove, jer zasluženno nose krivnju za svoj zločin. Ne manja krivnja pojave antisemitizma krije se u uvjerenju poljskog plemstva kako je njihova kultura propala zahvaljujući Židovima koji su u njihovom društvu »funkcionirali« kao promicatelji građanskih ideja. Naročito se to iskazivalo u XIX. stoljeću; »šljahta« je kulturološki sve više gubila utrku u konkurenciji sa Židovima. Poljski nacionalizam povlačio se pred židovskim kozmopolitizmom. Naravno, ne treba smetnuti s uma da je između dva rata tri i pol milijuna Židova u Poljskoj posjedovalo vlastiti jezik, kulturu, tradiciju, te nisu bili nikakvom konfesionalnom manjinom, nego narod u punom smislu. Ali tijekom Drugoga svjetskog rata veći broj Židova priklonio se komunistima i u proleterskom kozmopolitizmu i internacionalizmu našao je svoje »udomljenje« kao branu pred agresivnim poljskim nacionalizmom. Poljaci, većinom *par excellence* katolici, posvema distancirani od marksističkih ideja to više su mrzili komuniste što su ih više identificirali sa Židovima. Naravno, to ni u kojem slučaju ne opravdava antisemitizam kao pojavu, ali olakšava razumijevanje egzistencije njegova mehanizma i danas. Sve se to uklapa u prepoznatljivu psihologiju mase koja nikada i nikako ne voli nevinu žrtvu; jer ako netko nepravedno trpi, a mi mu ne želimo iz straha pomoći, onda prirodno vršimo tzv. negativnu projekciju i tražimo za sebe i svoju bespomoćnost ispriku. Na kraju iznalazimo je u samozavaravanju; svijet je pravedan, a ako netko trpi, za to sigurno ima i razloga. Žrtva je sigurno pružila dovoljno dobrih razloga za nasilje nad njom.

Zaključak

Židovska je kultura uprkos svim nesporazumima, (pre)često diktirana političkim okolnostima, ipak savršeno korespondirala sa svojim srednjoeuropskim okruženjem. »Židovska pamet«, pojam kojim se služi J. Kohn, govori da »ne može, niti smije imati ikakvih ambicija« jednostavno zato što je svaki Židov obilježen neizbježnošću svoga usuda. Svaki Židov p(r)ošao je jednim od tri puta: obilježen je holokaustom; dugotrajnim utamnjičenjem posredovanjem geta i egzodusom. Zajedničko srdnjoeuropsko iskustvo holokausta koje je, paradoksalno, Židove unatoč svemu više jačalo nego li slabilo, na dnevni red naše civilizacije postavilo je kao nezaobilazno pitanje dobrog odgoja i ukusa tzv. židovsku tematiku. Židovsko pitanje danas je nečim daleko značajnijim od puke povijesne ili političke konvencije. Međutim, tisućljetna *Molitva za Katarinu Horowitzovu* Arnošta Lustiga, podjednako se tragično intenzivno nastavlja i danas. Samo, s jednom malom razlikom: da bi se preživjela židovska sudbina, više nije nužno biti Židovom. Utoliko je ovo vrijeme možda lakše za Židove, ali utoliko teže za sve nas.

Holokaust – najgnusniji zločin u povijesti svijeta

Ako »povijest nije ništa drugo do lista zločina i nesreća«, kako je zapisao Voltaire, onda su najveće žrtve u toku povijesti bili Židovi. Dva tisućljeća progona i pokolja Židova, od kršćansko-crkvenih do nacionalističkih i rasnih, dva tisućljeća predrasuda i mržnje prema Židovima, bili su u ovom našem, najgorem od svih stoljeća, okrunjena zločinom koji svojim razmjerima nadilazi sve što je povijest ljudskog roda dosad poznavala. Bio je to sistematski pokušaj nacističke Njemačke da uništi cjelokupno europsko židovstvo, poznat kao holokaust. Ubijanje Židova u okupiranim zemljama Europe trajalo je neprekidno više od četiri godine. Do trenutka kada je Treći Reich konačno poražen, šest milijuna europskih Židova, među njima milijun i pol djece, na okrutan je način pobijeno.

Sadistička zlostavljanja, premlaćivanja i ubojstva Židova počela su u Njemačkoj ubrzo nakon Hitlerova dolaska na vlast 1933., u Austriji poslije *Anschlussa* 1938. Pri tome su se austrijski nacisti iskazali čak i više od njemačkih, kao što je i uloga Austrijanaca u provedbi holokausta bila, razmjerno broju stanovništva Austrije, izvanredno velika. Da spomenemo samo nekolicinu od mnogih: Hitler, Eichmann, Kaltenbrunner, Globočnik, te krvnici nizozemskih Židova, Hans Rauter i Seyss-Inquart, bili su Austrijanci. Na popisu ratnih zločinaca u bivšoj Jugoslaviji gotovo polovica njih je iz Austrije. Njemačkim napadom 1939. na Poljsku, gdje je živjelo oko tri milijuna Židova, počinje prva faza onoga što su nacisti nazvali *Endlösung*, »konačno rješenje«. Svega nekoliko sati nakon što bi Nijemci zauzeli neki grad ili selo, Židovi bi postali žrtvama pokolja. U gradu Bedzin dvjesto je Židova zaključano u sinagogu, koja je zatim zapaljena. To je samo jedan primjer od stotina. U prvih pedesetak dana njemačke okupacije Poljske ubijeno je pet tisuća Židova, mnogi na sadistički način. »Jednom židovskom građaninu u Lodzu svezali su užetom noge i privezavši kraj užeta za auto, jurnuli naprijed. Nesretni čovjek, udarajući licem o oštro kamenje, izdahnuo je ostavljajući na cesti krvavi trag.« (Iz dnevnika očevica Mary Berg, 13.11.1939.)

Trebalo je ne samo iskorijeniti jedan narod s lica zemlje već i uništiti njegov duh. Evo iskaza njemačkoga vojnika o uništenju Talmudske akademije u Lublinu, koji je objavljen u listu *Frankfurter Zeitung*, 28. ožujka 1941.

Razaranje Talmudske akademije, koja je bila poznata kao najveća u Poljskoj, za nas je bila stvar posebnoga ponosa. Izbacili smo golemu Talmudsku knjižnicu iz zgrade i zapalili knjige na prostoru tržnice. Požar je trajao dvadeset sati. Lublinski Židovi okupili su se oko plamena i od njihova gorka jadikovanja nismo se gotovo mogli čuti. Pozvali smo zatim vojnu glazbu, a vojnici su svojim povcima radosti zaglušili židovske krikove.

Prva etapa konačnoga rješenja židovskog pitanja, kako je to izrazio šef Sigurnosne službe Heydrich, sastojala se 1940. i 1941. u stvaranju geta u većim poljskim gradovima. U stiješnjeni prostor tih geta stjerane su stotine tisuća ljudi. Posljedica toga bile su neopisive higijenske i sanitarne prilike, bolesti i glad. Povjesničar Emanuel Ringelblum, zatočenik Varšavskoga geta, svojim je *Dnevnikom* ostavio svjedočanstvo o uvjetima života u getu. Bili su to, kako kaže Vladimir Bartuszewski, užasi za koje nedostaju riječi u ljudskom govoru. U siječnju 1941. samo od gladi umrlo je 2000 odraslih i djece, a isto toliko u veljači. »Ljudi padaju mrtvi usred ulice«, piše Ringelblum. Za svaki pokušaj pribavljanja hrane izvan geta Nijemci su se okrutno osvećivali. 28. veljače 1941. Ringelblum je zabilježio:

Šest njemačkih stražara zapazili su kako iz podruma uništene zgrade pošte u ulici Leszno viri glava jednog židovskog krijumčara. Pozvali su dva Židova s ulice i zapovjedili im da ga izvuku. Kundačili su ih dok su ga izvlačili. Zatim zapovjede krijumčaru da otpuže natrag u svoju rupu. Dok je on puzao, proboli su mu glavu bajunetama.

Poljski željezničar Franciszek Zabecki bio je očevidac tih užasa na postaji Treblinka. Evo jednog od njegovih iskaza:

Jedna majka izbacila je iz vlaka (na putu u logor istrebljenja) svoje malo dijete umotano u jastuk vičući: 'Pokupite to, ima unutra i nešto novca.' Jedan esesovac je dotrčao, razmotao jastuk i smrskao djetetu glavu o kotač vagona. Učinio je to pred očima majke koja je tulila od bola.

Naveo sam samo nekoliko primjera od bezbroja sličnih i gorih. Svi oni svjedoče o monstrumima s likom čovjeka.

Masovna umorstva Židova počela su istodobno sa zauzimanjem dijelova Sovjetskog Saveza 1941-42. Operacije ubijanja provodili su posebni odredi, *SS-Einsatzgruppen*, a u mnogo slučajeva sudjelovale su u masakru i regularne jedinice njemačkog Wehrmachta. Svega nekoliko dana nakon njemačkoga napada od 22. lipnja 1941., jedan je očevidac rekao što se zbilo u pograničnom selu Virbalis. »Židovi su natjerani u protutenkovske rovove i pobijeni mitraljezima. Posipani su vapnom, a zatim je dotjerana druga skupina Židova i pobijena. To se ponovilo šest puta. Jedino djecu nisu streljali. Njih bi uhvatili za noge, glavu im smrskali o kamenje i još žive bacili u jamu.«

Logor Jasenovac: pogled na put kojim su vodene žene - zatočenice na likvidaciju 21.4.1945.

U Rigi se *Einsatzkommando* poslužio hermetički zatvorenim kamionima, u koje su uvedeni ispušni plinovi motora. Žrtve su ugušene za vrijeme prijevoza do unaprijed iskopanih jama. Te »dušegupke« nacisti su prvi put upotrijebili u umorstvu beogradskih Židova. Zapovjednik tih SS-odreda, general Otto Ohlendorf, saslušan kao ratni zločinac pred Međunarodnim vojnim sudom u Nürnbergu, izjavio je da se njegovi odredi nisu rado služili tim kamionima, jer je zakapanje plinom ugušenih ljudi bilo, kako reče, »neugodno«. Ali ti su kamioni bili djelotvorni. U pismu Eichmannova pomoćnika navedeno je da je od prosinca 1941. njima »obrađeno« (*verarbeitet*) 97 000 ljudi, a da nije bilo kvarova na kamionima. SS-general Ohlendorf imao je tri sveučilišne diplome i doktorat prava. I sijaset drugih nacističkih ubojica imali su sveučilišno obrazovanje kao inženjeri, liječnici, pravnici, kemičari, profesori filozofije. Prema podacima iznesenim pred sudom u Nürnbergu, specijalni SS-odredi ubili su do kraja 1941. više od milijun Židova.

Bila je to prva faza u planiranu potpunom uništenju Židova. Šef Sigurnosne službe Reicha, Reinhard Heydrich, kao »opunomoćenik za pripremu konačnog rješenja židovskog pitanja u Europi«, saziva 20. siječnja 1942. konferenciju u vili na Wannseeu, kraj Berlina. Zapisnik, koji je vodio Adolf Eichmann priložen je kao dokument Međunarodnom vojnom sudu u Nürn-

bergu. Sudionici Konferencije bili su predstavnici Uprave za okupirana područja Poljske i Sovjetskog Saveza te visoki funkcioneri njemačkih ministarstava unutarnjih poslova, pravde, vanjskih poslova, Gestapoa i Kancelarije Reiha. U uvodnoj riječi Heydrich je dao statistički pregled Židova u Europi. U ukupan broj od 11 milijuna Židova podložnih konačnom rješenju ubrojio je i Židove Britanije te neutralnih zemalja: Turske, Švedske, Švicarske, Španjolske, Irske i Portugala. Zatim je nastavio: »Radi provedbe konačnog rješenja u zemljama pod njemačkom okupacijom ili pod njemačkim utjecajem, Židovi će biti dopremljeni na Istok i iskorišteni za rad, pri čemu će mnogi nesumnjivo stradati iz prirodnih razloga.« Koji su to »prirodni razlozi« objasniti će ministar pravosuđa Thierack: *Vernichtung durch Arbeit* – uništenje putem rada. »U toku praktične provedbe konačnog rješenja, nastavio je Heydrich, Europa će biti pročešljana od Zapada prema Istoku... Židovi će, skupinu po skupinu, biti dopremljeni u tzv. tranzitna geta, a zatim prebačeni dalje na istok.« Zatraživši suradnju »specijalista iz Ministarstva vanjskih poslova« s funkcionarima Sigurnosne službe i policije, Heydrich je dodao: »U Slovačkoj i Hrvatskoj više nema teškoća, jer su tamo bitna pitanja u tom pogledu već riješena«. Što je, jasno rečeno, značilo da je u objema zemljama većina Židova već bila likvidirana. U NDH gubilišta Jadovno, Pag, Stara Gradiška, Jasenovac, Loborgrad dala su svoj prinos konačnom rješenju.

S Heydrichom se složio i predstavnik Ministarstva vanjskih poslova dr. Martin Luther napomenuvši da bi, kako reče, za »temeljito rješavanje tog problema« moglo jedino biti problema u nordijskim zemljama, ali da u zemljama zapadne i jugoistočne Europe »ne vidi nikakvih teškoća«. Herr Luther je imao pravo. Danci, iako pod njemačkom okupacijom, spasili su 7000 svojih židovskih sugrađana, prebacivši ih u Švedsku. Finska je također odbila izručiti svoje židovske državljane. No kvislinški režim Petaina pripremio je veliki lov na francuske Židove i predao nacistima sve one kojih se mogao dočepati. Ukupno oko 80 000. Posljednje skupine Židova u NDH ustaše su izručile Eichmannu 1943., tj. otpremili su ih izravno u plinske komore.

Na suđenju u Jeruzalemu Eichmann se sjetio Wanseea i rekao: »Kada je konferencija završila, Heydrich, Müller (šef Gestapoa) i ja sjeli smo udobno kraj kamina kao drugovi. Ne da govorimo o poslu (to jest o najboljoj tehnici masovnog ubijanja Židova), već da se odmorimo poslije dugih sati naporna rada.« Dok su ti »kameradi« časkali uz topli kamin u vili na Wanseeu, u logoru Chelmno ubijali su ljude plinom svakodnevno. Andrzej Mszczak, mještalin u selu Chelmno, svjedočio je o zadovoljstvu esesovaca, koji su govorili: *Ein Tag – ein Tausend*, tj. po tisuću ubijenih svaki dan. Konačni rezultati: U Chelmnu ugušeno je plinom 360 000 ljudi i djece, u Belzecu 600 000, u Sobiboru 250 000, u Treblinki 840 000, u Majdaneku 800 000.

O najvećem gubilištu za provedbu »konačnog rješenja« progovorio je komandant logora Auschwitz, Rudolf Höss, prije suđenja. Znajući da je stigao na kraj svog puta, nije krio ništa: »Upravljao sam logorom Auschwitz do 1. prosinca 1943. Procjenjujem da je barem 2,5 milijuna deportiranih oso-

ba ubijeno u plinskim komorama i spaljeno u krematorijskim pećima, da je pola milijuna umrlo od gladi i iscrpljenosti. Izuzevši 20 000 ruskih zarobljenika koje je doveo Wehrmacht, bili su to Židovi dovedeni iz svih okupiranih zemalja. U toku ljeta 1944. ugušeno je u Auschwitzu 400 000 Židova iz Madarske.«

*Leševi zatvorenika logora Jasenovac nadeni
na obali rijeke Save nedaleko od logora*

Nasuprot nekim nazovipovjesničarima, koji su pokušali relativizirati ili umanjiti opseg tog najvećeg umorstva ikad počinjenog na ovom planetu, nalazi se golemi dokazni materijal o holokaustu i zločincima koji su ga provodili, svjedočanstva tisuća očevidaca, iskazi slučajno preživjelih logoraša i nakon rata uhvaćenih krvnika, te mnogobrojni dokumenti iz arhive Trećeg Reicha. Velik dio tih svjedočanstava sakupio je engleski historičar Martin Gilbert u svojem kapitalnom djelu *The Holocaust*. Iznošenje broja žrtava je statistika. Ono što se žrtvama stvarno dogodilo daje uvid u grozotu zločina.

Nijemac Kurt Gerstein radio je u Odjelu tehničke dezinfekcije Waffen SS-a. U kolovozu 1942. pozvao ga je u Lublin SS-general Odilo Globočnik radi dezinfekcije odjeće ubijenih Židova, Poljaka i drugih žrtava. Devetnaestoga kolovoza poveo ga je sa sobom da prisustvuje ubijanju plinom u Belzecu. Evo njegova iskaza pred savezničkom komisijom u Tübingenu 6. svibnja 1945.: »Nešto prije sedam sati javljeno je 'Prvi vlak stići će za 10 minuta'. Nekoliko časaka zatim stigao je vlak iz Lawova: 45 teretnih vagona s više od šest tisuća ljudi; dvjesta Ukrajinaca otvorilo je vrata i bičevima tjeralo ljude iz vagona. Preko mikrofona dane su naredbe: 'Svucite se, skidajte i proteze i naočale. Predajte sav novac i dragocjenosti na šalteru za dragocjenosti. Ženama i mladim djevojkama odrezat će se kosa u frizerskoj baraci.' Zatim je kolona krenula kroz koridor ograđen bodljikavom žicom, a iza nje dvadesetak Ukrajinaca s puškama. Došli su bliže. Wirth (komandant logora Belzec) i ja stajali smo ispred komora smrti. Muškarci, žene, djeca i bogalji prolazili su potpuno goli. Jedan visoki esesovac glasno je dovikivao nesretnicima: 'Ništa vam se neće dogoditi! Samo dišite duboko to će vam ojačati pluća. Tako ćete spriječiti zarazne bolesti. To je dobro dezinfekcijsko sredstvo!' Neki su pitali što će biti s njima, a on je odgovorio: 'Muškarci će morati raditi, graditi kuće i ceste, žene će biti zaposlene kućanskim poslom i u kuhinji'.

Bila je to posljednja nada za neke, dovoljna da rezignirano idu prema komorama smrti. Ali većina je znala; kužni vonj odavao im je to! Popevši se malim drvenim stubištem ulazili su u komore, većina bez riječi, gonjeni korbačima esesovaca, natiskivani su jedni na druge. Jedna Židovka, četrdesetogodišnjakinja, plamena pogleda, proklinjala je ubojice. Kapetan Wirth ju je nekoliko puta ošinuo korbačem prije nego što je nestala u plinskoj komori. Esesovci su nagurali ljude u komoru. 'Dobro je napunite!' zapovjedio je Wirth. Sedam do osam stotina ljudi na devedeset kvadrata. Vrata se zatvaraju. Poslije tridesetak minuta svi su bili mrtvi. Kada su na drugoj strani vrata otvorena, ugušeni ljudi još su stajali poput okamenjenih kipova, nije bilo mjesta da padnu. Čak u smrti mogle su se vidjeti obitelji, držali su se za ruke. Bilo je teško odvojiti ih dok su židovski zatočnici praznili komoru za sljedeću skupinu žrtava. Tijela su izvučena iz komore. Zatim su zubi i krune izbijane čekićem... Tijela su zatim bačena u jame, a poslije nagomilana na željezničke pragove i spaljena.«

Dr. Kremer, esesovski liječnik u Auschwitzu, izjavio je prilikom saslušanja 18. srpnja 1945.: »U toku specijalnog postupka (tj. gušenja plinom) koji sam opisao u svom dnevniku, u Auschwitz je 18. studenog stigao transport od 1700 ljudi iz Nizozemske. Tri Nizozemke nisu htjele ući u plinsku komoru; zaklinjale su esesovce da im poštede život. Bile su to žene mlade i u dobru zdravlju. Kao odgovor esesovci su ih ustrijelili na licu mjesta.«

Tisuće Židova iz Kielca deportirani su 24. kolovoza 1942. u Treblinku u zatvorenim teretnim vagonima. Evo što o tome kaže preživjeli Izak Helfing: »Od vrućine i žeđi mnogi su izgubili svijest. Stotine ljudi su se ugušile. Kada je vlak stigao nakon 24 sata u Treblinku, gotovo trećina bila je mrtva. Prvo su žene odveli u plinsku komoru. Zatim je neki Friedman žiletom

posjekao vrat nekom Ukrajinu. Straža je odmah otvorila vatru. Kada su završili, 80% muškaraca i dječaka bili su mrtvi.« Helfing se sakrio među lešine i kriomice priključio onima koji su bili određeni za rad. »Cijeli smo dan izlačili lešine iz vagona. Kada je pala noć, sakrio sam se među mrtvace. Tako sam uspio izbjeći plinskoj komori.«

OGLAS

Po pokretnom priekom sudu u Zagrebu osudjeni su dana 25. kolovoza 1941. na kazan smrtni strijeljanjem:

1. IVAN FERBER, četkarski obrtnik iz Zagreba, židov, star 26 god., što je vršio protudržavnu i protuustašku promičbu izjavama, da Nezavisna Država Hrvatska nije nikakova država već špijla razbojnička, te da će doći vrijeme – kako je rekao bivši ban Šubišić, da ne će biti stupa u Zagrebu, na kojemu ne će yisiti koji hrvatski prvak.

2. ŠURLAN MIHAJLO, grčkoistočne vjere, star 33 god. rudarski nadzornik iz Vodičeva, općina Dobrljin, što je vršio nakon nelegalnog povratka iz Njemačke komunističku promičbu, a naročito izjavama „Rusija je ušla u Njemačku; da u Njemačkoj nema kruha; da se tamo ne može živjeti; da će Njemačka izgubiti rat, te da Niemci naše ljude ubijaju“.

Obje osude istoga dana nad gornjima izvršene su.

Zagreb, 25. kolovoza 1941.

Iz Ministarstva unutarnjih poslova
Broj 8270-1941.

28. kolovoza 1942. deportirana je iz Pariza u Auschwitz velika skupina francuskih Židova, među njima 280 djece. Jedan od osmorice preživjelih bio je Albert Hollender. Evo njegova iskaza: »U prenatrpanim teretnim vagonima nismo se mogli micati, vrućina i smrad strašni... Već to je bio pakao. Nakon nekoliko dana i noći vrata su otvorena. Jedno dojenče otrgli su iz majčina naručja i smrskali ga o stup. Majka, luda od bola, stade vikati. Jedan esesovac je kundakom udari u glavu. Izbezumljeno je kriknula dok joj je krv zalila krasnu kosu. Esesovac ju je zatim ubio metkom u glavu.«

Esesovski liječnik dr. Johann Kremer, koji je dan prije tog transporta francuskih Židova stigao u Auschwitz i promatrao ubijanje Židova plinom, zapisao je u svoj dnevnik 2. rujna 1942.: »Prvi put sam u 3 sata ujutro bio prisutan specijalnoj obradi. U usporedbi s time Danteov pakao je gotovo komedija. S pravom se Auschwitz naziva logor istrebljenja.«

*Mrkla noć moja je prijateljica
Suze i krici moja su pjesma
Plamen spaljenih moje je sujetlo
Po lešinama vonja moj zrak
Pakao je moj dom.*

To je 7. listopada 1942. zapisao u svoj dnevnik Zalman Grodovski, zatočenik Auschwitzta.

U provedbi plana za totalno uništenje Židova u Europi sudjelovali su ne samo neposredne ubojice i njihovi naredbodavci već cijeli državno-administrativni aparat Trećeg Reicha, velik dio njemačke industrije te upravni i policijski aparat kvislinških država: Petainove Francuske, Slovačke, Nezavisne Države Hrvatske, Rumunjske te nacističkih pomagača u Srbiji i okupiranoj zapadnoj Europi. U svemu više milijuna ljudi.

U travnju 1945., oslobodivši logore Belsen, Buchenwald, Dachau, Mauthausen, Englezi i Amerikanci prisilili su Nijemce i Austrijance da se suoče s prizorima užasa što su ga pružali ti logori u njihovu neposrednom susjedstvu. Videći ih, bili su zbunjeni i govorili: *Wir haben nichts gewusst* – »Nismo ništa znali.« Milijuni u Trećem Reichu su šutjeli ili nisu željeli znati ono što nisu mogli NE znati. Da, bilo je Nijemaca i Austrijanaca koji su pomogli svojim židovskim sugrađanima da se spasu. I bilo je Nijemaca koji su svoj otpor nacizmu platili glavom.

Ali neusporedivo veći bio je broj ljudi u Njemačkoj i u zemljama saveznicama Trećeg Reicha, koji su se okoristili progonima Židova, došavši u posjed njihovih poduzeća, trgovina, kuća, umjetničkih slika. Da slike mogu govoriti, poneki poslijeratni kolekcionari, među njima i jedan poznati koji je živio u Austriji, zavukli bi se u mišju rupu.

Povijest čovječanstva obiluje okrutnim progonima iz vjerskih, nacionalističkih i ideoloških razloga. Beskrajne su žrtve Gulaga. Lomače antisemitizma gorjele su stoljećima. Ali nikad nijedna državna tvorevina nije se prisvojila pravo na totalno uništenje jednog naroda kao što je to učinio Treći Reich. »Svatko tko sudjeluje u organiziranom pokolju jednog naroda čini nešto što se iz temelja razlikuje od svih zločina koji su ikada počinjeni« – rekao je njemački filozof Karl Jaspers.

Ideolozi nacizma namijenili su Poljacima, Česima, Rusima, Južnim Slavenima ulogu manjevrijednih slugu, ropskih radnika u Hitlerovu Novom poretku. Jedino su Židovi morali nestati s lica zemlje. Svakog židovskog čovjeka, svaku ženu, svako dijete trebalo je uništiti. Protiv osam milijuna Židova, koliko ih je u Europi živjelo 1939., stavljen je u pokret cjelokupni mehanizam Trećeg Reicha: policija, željeznice, golem birokratski aparat, industrijski potencijal, vojska, mitraljezi, topovi, otrovni plin. A zdušno su pri tome pomagali režimi nacističkih kvislinga: Petaina, Pavelića, Tise, Nedića, Antonescua.

Može li se takvo organizirano umorstvo cijelog jednog naroda zaboraviti? Ako se ne može zaboraviti, može li se oprostiti? Je li Gospod oprostio Kainu što je ubio Abela?

Tada reče Gospod Kainu: gdje ti je brat Abel? Glas krvi tvoga brata vapije sa zemlje k meni.

Ne vapije li krv šest milijuna ljudi, krv njihove nedužne djece, u nebo sve do dana današnjeg? Samo bi oni mogli oprostiti. Ali njih više nema.

Daleko od nas da krivimo sinove za grijehе otaca. Znamo kako je Njemačka, zemlja iz koje je potekao plan o uništenju Židova, obračunala sa svojom prošlošću iz mračnih vremena. Vidjeli smo kako danas njemački mediji, a osobito njemačka televizija, otvoreno, bez ikakve suzdržanosti prikazuje monstruozne zločine Trećeg Reicha. Čuli smo od čelnih ljudi posljeratne Savezne Republike da su ti zločini najveća ljaga na povijesti Nje-

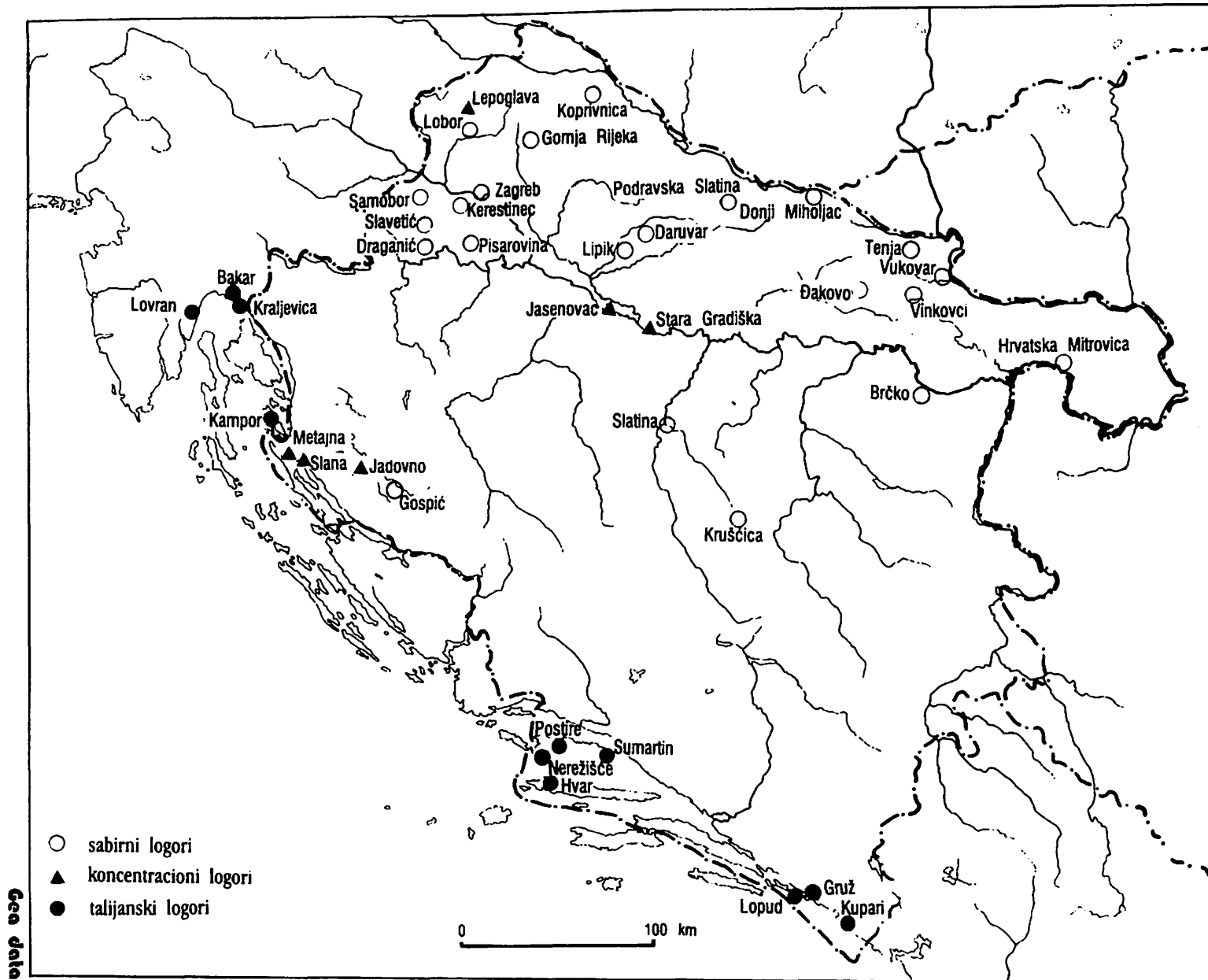

I djeca su morala obvezatno nositi židovsku oznaku

mačke. Ne bi bilo zgorega da se takvo što čuje i u zemljama čiji su režimi sudjelovali u tim zločinima.

Danas, pedeset godina poslije, možemo reći da je holokaust urezao neizbrisiv trag u sjećanju židovskog naroda. A u onima koji su izgubili svoje očeve i majke, svoju braću i sestre, svoju djecu, ostavio je neprolaznu traumu.

U Jeruzalemu je izgrađen potresni memorijal holokaustu – *Yad Vashem*. Do njega vodi staza koja se zove Aleja pravednika. To su ljudi koji su uz osobnu opasnost spasili svoje židovske sugradane od sigurne smrti. Unutar spomenika, uz brojne logore uništenja uklesano je i ime Jasenovac. A u Aleji pravednika nalaze se imena iz bivše Jugoslavije i dvadesetak imena iz Hrvatske.

LOGORI ZA ŽIDOVE U NEZAVISNOJ DRŽAVI HRVATSKOJ

Logori za Židove u NDH

Jedna od prvih akcija odmah nakon proglašenja ustaške države bio je zahtjev za naplatu kontribucije od Židova po uzoru na nacističku praksu.¹ Postupak u vezi s utvrđivanjem i utjerivanjem kontribucije bio je gotovo uvijek isti: Nijemci ili ustaše uhapsili bi najimućnije i najistaknutije Židove nekog mjesta i držali ih tako dugo u zatvoru kao taoce, dok svi Židovi toga mjesta ne bi prikupili, u određenom roku, stanovitu svotu novca. Prijedlozi Židova da se nametnuta kontribucija pokrije vrijednošću nekretnina ili privrednih poduzeća u njihovom vlasništvu bili su odbijeni. Zahtijevao se isključivo gotov novac, dragocjenosti, cesije (ustupanje), potraživanja u inozemstvu ili strana valuta.

Nijemci su u Zagrebu već 10. i 11. travnja 1941. uhapsili nekoliko javnih i kulturnih radnika Židova, a ustaše su zatim od 25. do 28. istog mjeseca uhapsili veću grupu odvjetnika, odvjetničkih pripravnika i pojedine imućne Židove i sve ih internirali u logor u Kerestincu. Bila je određena kontribucija najprije od 500 kg zlata (odnosno njegove protuvrijednosti), a zatim je u svibnju povećana na 1000 kg zlata. U travnju 1941. bio je osnovan tzv. kontribucijski odbor koji je 8. svibnja proširen desetoricom židovskih odvjetnika, uvjetno puštenih iz Kerestince upravo zato da rade u odboru. Nakon kraćih pregovora postignut je dogovor o visini kontribucije od 100 milijuna dinara. Nakon što je isplaćena, svi su taoci pušteni.² U Osijeku je

---

¹ Prva kaznena kontribucija nametnuta je bila njemačkim Židovima poslije Kristalne noći 9. i 10. studenog 1938. godine, kada je nacistička partija preko svojih SA odreda organizirala prvi masovni pogrom. Osim ubojstava i masovnih hapšenja Židova, bilo je uništeno bezbroj radnji, više od 250 sinagoga, kancelarija, židovskih škola, javnih zgrada i drugih ustanova. Ukupna šteta bila je tada procijenjena na više od pola milijarde njemačkih maraka, što je čak i za razvijenu njemačku privredu predstavljalo golemu štetu. Tu sumu morali su nadoknaditi kolektivno njemački Židovi (tako su to uništili nacisti) i to tako što je država konfiscirala sva osiguranja kod osiguravajućih društava koja bi inače dobili Židovi kao naknadu. (A. Barbić, *Teror nad Židovima u Slavoniji za vrijeme II svjetskog rata*, Zbornik Centra za društvena istraživanja Slavonije i Baranje, Sl. Brod, 1, 1984., str. 363-364.)

² Prema izjavi Vl. Košaka, ministra financija NDH, dio tog »blaga« bio je predan Eugenu-Didi Kvaterniku, šefu Ustaške nadzorne službe (F. Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, Zagreb 1977., str. 181).

od 13. do 15. travnja iste godine bila uhapšena grupa od tridesetak Židova i određena kontribucija od trideset milijuna dinara, tj. kontribucijska svota za svakog pojedinca bila je milijun dinara. Nakon dužih pregovora između kontribucijskog odbora, sastavljenog od predstavnika *Volksgruppe* i delegacije osječkih Židova, konačno je utvrđena visina kontribucije od 20 milijuna u gotovom novcu, bankovnim knjižicama i hipotekama na nekretnine onih Židova koji nisu imali gotovine. Dio te sume utrošila je njemačka narodnosna grupa, a zatim je – nakon sporazuma s ustaškom vladom – preostali dio podijeljen između »hrvatske vlade, gradske općine u Osijeku i njemačke narodnosne grupe«. Drugu kontribuciju u Osijeku od 20 milijuna dinara raspisale su ustaške vlasti potkraj srpnja god. 1941. poslije prvog masovnog hapšenja Židova u noći 30/31. srpnja. Na ime te kontribucije uspjelo se realizirati samo dodatnih tri milijuna dinara. U Bjelovaru je u travnju Židovima nametnuta kontribucija u visini od 300 000 dinara. Ustaški logor u Daruvaru samoinicijativno je odredio kontribuciju od 1 700 000 dinara, koju su Židovi morali platiti u gotovom, dok su u Sl. Požegi, npr., bogati Židovi bili pozvani u ustaški logor ili prostorije *Kulturbunda* sa zahtjevom da predaju novčane svote veće od više milijuna dinara. U Vukovaru i Srijemskoj Mitrovici također su bili uhapšeni svi stalno naseljeni Židovi u tim mjestima i oslobođeni tek nakon što su isplatili iznos od 3 milijuna

odnosno 200 000 dinara.³ U Zemunu su ustaše 14. travnja uhapsili sve imućnije Židove, a pušteni su nakon što je svaki od njih isplatio na ime kontribucije iznos od 20 do 80 000 dinara, ovisno od imovnog stanja. U nekim mjestima Bosne i Hercegovine ustaše su također primijenili postupak kontribucije, npr. u Bihaću su uhapsili sve Židove i za njihovo oslobađanje zahtijevali isplatu u vrijednosti od 25 kg zlata i 100 kg srebra.⁴ Nije utvrđeno kolika je uistinu bila visina i vrijednost uplaćene kontribucije jer ne postoji evidencija budući da su oduzeti novac i dragocjenosti prisvajali pojedini ustaški dužnosnici za svoje osobne potrebe, ali pretpostavljam da je ipak najveći dio bio pohranjen u Hrvatskoj državnoj banci iz čijih su trezora 6. svibnja 1945., ustaše uzeli: 202 701,28 grama zlatnih poluga, 11 993,50 komada napoleondora, dukata, turskih lira u zlatu i sl., 2378 komada zlata u pločicama, raznih deviza u vrijednosti od nekoliko milijuna kuna i dijamanata raznih veličina od ukupno 1715,89 karata.⁵

Sistematski progoni Židova nastaju nakon donošenja *Zakonske odredbe o rasnoj pripadnosti* i *Zakonske odredbe o zaštiti arijevske krvi i časti hrvatskog naroda* (od 30. travnja 1941.). Usljedile su i druge mnogobrojne odredbe kojima su Židovi u potpunosti isključeni iz privrednog, društvenog i kulturnog života,⁶ a od lipnja 1941. i one kojima je sistematski i organizirano opljačkana židovska imovina.⁷ Sve te odredbe bile su, međutim, samo uvod u akcije s ciljem potpuna fizičkog uništenja Židova u NDH. Od hapšenja nisu bili pošteđeni ni oni koji su do rata ili u prvim mjesecima NDH bili prešli na rimokatoličku ili islamsku vjeroispovijest. Naime, iako je bila donesena *Zakonska odredba o prijelazu s jedne vjere na drugu* (6. svibnja 1941.), kojom su bili ukinuti svi dotadašnji zakonski propisi o načinu prijelaza na drugu vjeru, a s tim u vezi i ona zakonska prava koja bi osoba time dobila, prijelaz cijelih obitelji s mojsijeve vjere na rimokatoličku ili islamsku nije značio i priznanje arijevstva pa čak ni djeci čiji su roditelji i praroditelji već prije to učinili. S osobama u mješovitim brakovima postupalo se različito. Gotovo redovito, Židovke udate za arijevence pri sklapanju crkvenog braka (kao jedino pravovaljanog) prelazile su na katoličku vjeru, pa su djeca iz tog braka – iako poluarijevci – bila katoličke vjere i izuzeta od hapšenja. U suprotnom slučaju: suprug – Židov, supruga arijevka, postupalo se od slučaja do slučaja. Određeni se broj muškaraca spasio

³ N. Lengel-Krizman, *Prilog proučavanju terora u tzv. NDH – Ženski sabirni logori 1941-1942. godine*, Povijesni prilozi, Zagreb, 4/1985., str. 4-5.

⁴ J. Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945. Žrtve genocida i učesnici NOR-a*, Beograd 1980., str. 93, 126.

⁵ B. Krizman, *Ustaše i Treći Reich*, Zagreb 1983., knj. II, str. 326, 329.

⁶ Opš.: N. Lengel-Krizman, *Kronologija židovskog stradanja*, Bilten Židovske općine, Zagreb, 39-40, 1995/5755, str. 5-6.

⁷ Prema procjeni stručnjaka, vrijednost opljačkane židovske imovine na području NDH bila je veća od 25 milijardi, a poslije rata utvrđena je vrijednost zatečene imovine od svega oko 6 milijardi (u nekretninama), pa je prema tome efektivna šteta oko 20 milijardi, i to u vrijednosti prema paritetu iz 1939. godine. Pri tome nije uračunat ni minimalni prihod te imovine za četiri ratne godine (N. Lengel-Krizman: *Borbeni Zagreb*, Zagreb 1980., str. 81).

koristeći se najrazličitijim vezama i intervencijama, osobito ako su djeca iz tih brakova bila krštena u katoličkoj crkvi i prema tome bila katoličke vjere.⁸ Židovima je tako u NDH ostao samo goli život, a i taj su najvećim dijelom provodili u mnogobrojnim logorima, iščekujući bez mnogo nade smrt kao posljedicu epidemija zaraznih bolesti ili pojedinačnih ili masovnih ubojstava.

Ustaški logori mogu se razvrstati u dvije osnovne grupe: sabirni i radni. Prva faza u stvaranju sistema logora bilo je osnivanje tzv. sabirnih, pri čemu su ustaške vlasti kod masovnih hapšenja u mnogim mjestima osnovala provizorne smještaje za Židove, bilo na otvorenim ili zatvorenim ograđenim prostorima, zatvorima, napuštenim tvorničkim zgradama, školama, židovskim hramovima ili za to pogodnim većim zgradama. Iz tih sabirališta uhapšenici su nakon određena vremena bili odvedeni u druge logore ili na stratišta, ako je trebalo popuniti broj talaca pri masovnim odmazdama. Druga faza, koja je tekla usporedno s prvom, bilo je podizanje tzv. radnih (koncentracijskih) logora koji su imali biti mjesta prisilnog i besplatnog rada logoraša, a u praksi su postali masovna gubilišta. Takva formalna podjela zadržala se s manjim iznimkama do kraja 1942. godine. Svi su logori bili pod jedinstvenim zapovjedništvom i svaki od njih imao je svoju organizacijsku strukturu, više-manje sličnu. Treba spomenuti i to da ustaše nisu organizirali nikakav ozbiljniji rad, a ako se nešto i radilo, to se isključivo odnosilo na poslove vezane za izgradnju i organiziranje logora, a tek djelomično na rad u logorskim ekonomijama. Do organizirana rada logoraša dolazi tek u jasenovačkoj grupi logora i Kaznenom zavodu u Lepoglavi.

Od travnja do lipnja 1941. hapšenja Židova bila su pojedinačna,⁹ a masovna hapšenja i deportacije u logore počinju krajem lipnja i kulminirala su tokom srpnja, kolovoza i rujna, a praktično traju do ranog proljeća 1942. godine.¹⁰ Za sve to vrijeme ustaška antisemitska propaganda ne jenjava i doseže kulminaciju otvaranjem protužidovske izložbe u Umjetničkom paviljonu u Zagrebu na kojoj je na najvulgarniji način bio prikazan rad i dje-

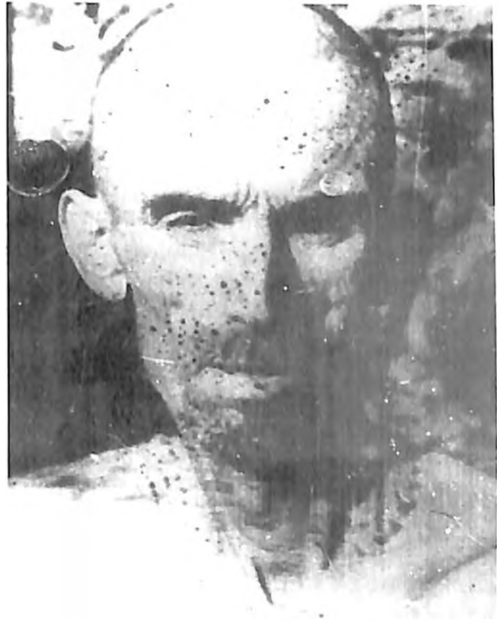
---

⁸ N. Lengel-Krizman, *Prilog...*, n. rad, str. 6-7.

⁹ Iznimka je hapšenje grupe od 165 mladića raznih profesija u dobi od 18 do 21 godine 27. svibnja 1941. u Zagrebu. Svi su natrpani u tri vagona, otpremljeni 30. istog mjeseca »na vršenje dačke radne službe« u logor Danicu (Koprivnica). Zatim su iz Koprivnice prebačeni u logor Jadovno, gdje su svi – izuzev desetorice – bili ubijeni. Ta preostala grupa odvedena je u Gospić, odakle su dvojica puštena (kasnije ponovno uhapšeni i ubijeni), a ostali su zajedno s preživjelim Židovima iz logora u Slanom (na Pagu) odvedeni u logor u Jastrebarsko i zatim u Jasenovac. Na početku god. 1942. tih osmero preživjelih odvedeno je u Staru Gradišku, odakle im je sedmorici uspio bijeg (12. rujna 1942.). U partizanskim jedinicama poginula su četvorica, tako da su svega trojica od njih 165 ostala živa (N. Lengel-Krizman, *Prilog...*, n. rad, str. 6).

¹⁰ Od hapšenja u ljetu-jeseni 1941. bila je izuzeta i veća grupa liječnika iz raznih krajeva NDH (npr. iz Zagreba bilo ih je oko 90) koji su se dobrovoljno prijavili na rad u Bosni radi suzbijanja endemijskog sifilisa. Njihove porodice također su bile zaštićene i smjele su ostati u svojim dotadašnjim stanovima. Međutim, početkom 1942. godine i njih je zadesila ista sudbina kao i ostale njihove židovske sugrađane (isto, str. 7).

Logoraši talijanskog logora Kapor na Rabu

lovanje Židova. Izložba je trajala od 1. svibnja do 1. lipnja 1942., a zatim je bila prenesena u Karlovac, Dubrovnik i Sarajevo.¹¹

U ljeto 1942. počinje novi val masovnih hapšenja. Naime, iako su ustaše poduzeli drastične mjere protiv Židova i do tog vremena već ih na tisuće internirali u logore i masovno ubili, Nijemci ipak time u potpunosti nisu bili zadovoljni. Glavna uprava sigurnosti Reicha u Berlinu, tzv. Referat IV B 4, nadležan za rješenje »židovskog pitanja«, počeo je u ljeto 1942. i NDH uvlačiti u svoje planove. Njemački policijski ataše u Zagrebu prenio je ustaškoj vladi direktivu o »preseljavanju« Židova u istočne dijelove Reicha. U vremenu od 29. do 31. srpnja 1942. provedena je nova registracija preostalih Židova, a zatim su od 8. do 10. kolovoza uslijedila hapšenja preostalih Židova. U Zagrebu je tako bilo uhapšeno oko 1200 osoba, od kojih je pušteno oko 400 fizički nesposobnih za transport. Između 13. i 18. kolovoza 1942. Nijemci su iz Zagreba za Auschwitz odveli sve zatočenicke iz logora u Lobargradu i Gornjoj Rijeci; njima su priključili i logoraše iz Tenja, kao i sve tada uhapšene Židove iz raznih mjesta. Poslije tih hapšenja ni samo ustaško redarstvo nije više znalo ima li još i koliko Židova na

¹¹ Posjet izložbi bio je obvezatan za sve učenike i »činovnike državnih nadležstava«. Na izložbi je – uz ostali krivotvoreni materijal – prikazano i rušenje zagrebačkog židovskog hrama koje je počelo 10. listopada 1941. i završeno u travnju 1942. (N. Lengel-Krizman, *Borbeni Zagreb*, n. dj., str. 83).

slobodi. Ono je bilo prisiljeno (24. rujna 1942.) konstatirati da ne može ni približno dati podatke o eventualno preostalim Židovima, izuzev onima u mješovitim brakovima, budući da su mnogi otpremljeni u logore, a da o njima nije postojala dokumentacija u kartoteci jer su – da bi izbjegli progone – ilegalno došli u Zagreb i neprijavljeno neko vrijeme tu živjeli. Nakon toga nastaje relativno zatišje koje je potrajalo do svibnja 1943. godine. Na ponovno inzistiranje Nijemaca uslijedio je posljednji val masovnog hapšenja. Tada je u Zagrebu uhapšeno oko 1700, a u ostalim dijelovima NDH oko 2500 Židova. Svi su predani Nijemcima i odvedeni u njemačke logore smrti. Na slobodi je ostalo svega oko 1500 Židova, od kojih je 1000 bilo u mješovitim brakovima, a nekoliko stotina i dalje se skrivalo. Od posljednjih je do kraja rata bilo pronađeno i uhapšeno stotinjak.¹² Da bi dala privid uvažavanja »hrvatskog suvereniteta«, ustaška je vlada potvrdila odredbu kojom se ne priznaje državljanstvo NDH Židovima, čak je tadašnji ministar za financije izjavio spremnost (9. listopada 1942.) da Reichu prizna svotu od 30 maraka za svakog iseljenog Židova kao prilog njemačkim naporima u »konačnom rješenju židovskog pitanja« u NDH.¹³

Opskrba logora bila je u nadležnosti Odjela za narodnu opskrbu u Ministarstvu za obrt, veleobrt i trgovinu NDH, i to preko židovskih bogoštovnih općina koje su bile dužne nabavljati dozvole (doznake) za nabavu potrebnih kontigenata hrane, medicinskog, građevnog i drugog materijala. Novčana sredstva za to općine su dobivale od tzv. državne pomoći doznačene Židovskom odsjeku pri Ravnateljstvu ustaškog redarstva, a potjecala su od općinskih prinosa koje su morale plaćati sve osobe obuhvaćene *Zakonskom odredbom o rasnoj pripadnosti*. Kako su pak Židovi najvećim dijelom ostali bez sredstava, njihovi tekući računi bili blokirani, a najamnine stavljene pod zapor, to oni nisu mogli plaćati obvezatan prinos. Ustaški povjerenici koji su preuzeli upravu židovskim poduzećima gotovo redovito su uskraćivali plaćanje punog iznosa svote prinosa, i to bez obzira na Zakonsku odredbu od 3. srpnja 1941. prema kojoj je židovskim bogoštovnim općinama bilo dopušteno ubirati općinske prinose u svim židovskim poduzećima u onom iznosu što su ga i do tog vremena davali. U svojim mnogobrojnim molbama i predstavkama općine su tražile da im se za izdržavanje logora stave na raspolaganje novčana sredstva iz blokiranih bankovnih računa ili prikupljene kontribucije, s time da se ta svota uzme kao predujam u račun pri konačnom rješavanju financijskih pitanja u vezi sa židovskom imovinom, jer su za pokriće najnužnijih izdataka iz državne pomoći opetovano bila doznačivana nedovoljna sredstva. Naime, tri najveće bogoštovne općine (zagrebačka, sarajevska i osječka) u potpunosti su izdržavale logore u Lobjogradu, Gornjoj Rijeci i Đakovu, i to po 20 kuna dnevno po osobi, a za dopunsku opskrbu zatočenika u Jasenovcu po 10 kuna dnevno po osobi. Općine su, uz zatočenike u logorima, pomagale i brojne židovske obitelji

¹² N. Lengel-Krizman, na istom mjestu, str. 83-84; F. Jelić-Butić, n. dj., str. 180.

¹³ N. Lengel-Krizman, *Prilog....* n. rad, str. 20.

čiji su dotadašnji hraniooci ostali bez sredstava, a morale su se brinuti i za opskrbu brojnih sabirališta i transporta koji su stizali s raznih strana u veće gradove na putu prema koncentracijskim logorima. U Zagrebu i Osijeku osnovale su se posebne institucije bogoštovnih općina, tzv. Skrb za logore, s autonomnim financijama, a uspostavile su se veze i sa židovskim organizacijama u Švicarskoj, Portugalu i Turskoj (tj. s državama koje nisu bile u ratnom sukobu ni na jednoj strani) pa su financijska sredstva i određene količine hrane pristizala i iz tih zemalja. Bila je također uspostavljena i veza s međunarodnom organizacijom Crvenog križa čijim je posredstvom u travnju 1942. bila prebačena grupa od 40 djece preko Turske za Palestinu.¹⁴

Osim logora u Tenju (lipanj 1942.) i logora pod talijanskom upravom (jesen 1942.) svi ostali u kojima su bili zatočeni Židovi osnovani su tokom 1941. godine. Ustaška je vlada donijela tek 26. studenog 1941. Zakonsku odredbu o upućivanju »nepoćudnih i pogibeljnih osoba« na prisilni rad u sabirne i radne logore, čime je formalnopravno ozakonjen sistem logora koje su ustaše počeli osnivati već prvih dana od preuzimanja vlasti, a većina je do tog vremena bila i ukinuta. S obzirom na rezultate dosadašnjih istraživanja, navodim sažete podatke za sljedeće logore, i to kronološkim redom prema vremenu njihova osnivanja:

jesen 1941. – u Samoboru osnovan logor za Židove – izbjeglice iz Austrije, Njemačke, Poljske i Čehoslovačke – njih dvjestotinjak. Uspostavom NDH internirani su u dvorac Bistrac (kraj Samobora) odakle je dio prebačen u logor u Daruvar a preostali, 27. svibnja 1941., u Kerestincac odakle su 20. lipnja odvedeni u Sarajevo a zatim u druge logore, gdje su svi ubijeni.¹⁵

15. travnja 1941. – osnovan logor Danica (kraj Koprivnice); u njemu je – među ostalima – bilo zatočeno šestotinjak Židova koji su u srpnju 1941. prebačeni u Gospić.¹⁶

19. travnja 1941. – osnovan logor u Kerestincu u kojem je 1. svibnja organiziran i tzv. židovski dio logora u kojem je bilo zatočeno 487 osoba, od toga više od 400 izbjeglica; oni su 27. lipnja 1941. odvedeni u Sarajevo, zatim u logor Krušćicu, odakle su muškarci u rujnu prebačeni u Jasenovac, a žene s djecom u logor u Loborgradu i kasnije u Auschwitz; preostalo – njih 44 – u drugoj polovici srpnja 1941. odvedeni su u Gospić.¹⁷

travanj 1941. – u Pisarovini osnovan logor za Židove – izbjeglice; od njih 47 u jesen 1941. uspjelo se prebaciti na područje Hrvatskog primorja 19 osoba, a preostali su u ožujku 1942. odvedeni u Jasenovac (muškarci) i Staru Gradišku (žene s djecom).¹⁸

¹⁴ Isto, str. 8, 16-18.

¹⁵ Z. Dizdar, *Logori na području sjeverozapadne Hrvatske u toku drugog svjetskog rata 1941-1945 godine*, Časopis za suvremenu povijest, Zagreb, 1-2/1990., str. 96.

¹⁶ Isto, str. 88-89.

¹⁷ Isto, str. 91-92; Isti, *Logor Kerestinec*, Povijesni prilozi, Zagreb, 1/1989., str. 163-164, 189-190.

¹⁸ Isti, *Logori....*, n. rad, str. 95-96.

- svibanj 1941. – u Daruvaru osnovan logor za Židove – izbjeglice; njih stotinjak u srpnju 1941. odvedeni su u Gospić.¹⁹
- početak lipnja 1941. – kaznionica je Okružnog suda u Gospića pretvorena u logor u koji je masovan priljev zatočenika otpočeo u srpnju i trajao do rasformiranja logora 21. kolovoza 1941.; računa se da je kroz taj logor prošlo oko 2500 Židova, od kojih je dio bio prebačen u logore na Pagu i Jadovnu dok su preživjeli – njih oko 1500 – odvedeni u logore Jastrebarsko, Krušćicu, Lobograd i Jasenovac.²⁰
25. lipnja 1941. – osnovani logori u Slanom i Metajni (na Pagu); ubijeno je 407 muškaraca, 293 žene i 91 dijete u židovskom muškom i ženskom dijelu logora; preživjeli – njih oko 450 – prilikom rasformiranja logora (19. kolovoza 1941.) odvedeni su u logore Jastrebarsko, Krušćicu, Lobograd i Jasenovac.²¹
- lipanj 1941. – u zaseoku Jadovnom (na Velebitu) osnovan logor u kojem je do njegova rasformiranja – 19. kolovoza 1941. – bio ubijen i ne-utvrđen broj Židova.²²
- lipanj 1941. – u Slavetiću (kraj Jastrebarskog) osnovan logor za oko 100 Židova – izbjeglica; muškarci su 6. studenog 1941. odvedeni u Jasenovac, a žene s djecom u Lobograd.²³
- lipanj 1941. – u Draganiću (kraj Jastrebarskog) osnovan logor za Židove – izbjeglice – njih 181; sljedećih mjeseci u njemu se prikupljaju pojedinci iz drugih logora, a neki ga premještanjem napuštaju, tako da se ukupan broj kreće oko 200 osoba; u lipnju 1942. za njih je pronađen smještaj u Ravnoj Gori (u Gorskom kotaru), ali su ubrzo i oni odvedeni u druge logore.²⁴
- lipanj 1941. – u Lipiku za 88 židovskih izbjeglica osnovan logor; svi su u srpnju odvedeni u Gospić.²⁵

¹⁹ J. Romano, n. dj., str. 184.

²⁰ Društvo Hrvatskog Crvenog križa dobilo je dozvolu od Ravnateljstva ustaškog redarstva da prima pakete za zatočene Židove, ali i da pruža pomoć u hrani transportima koji su se na putu za Gospić kraće vrijeme zadržavali na sporednim željezničkim kolosijecima u Zagrebu. Društvo je do 11.VIII.1941. u Gospić otpremilo mnogo pošiljaka, što je Ravnateljstvo ustaškog redarstva u Gospiću potvrdilo; međutim, Društvo ističe u svom dopisu od 22. istog mjeseca (upućenom Ravnateljstvu ustaškog redarstva u Zagrebu) da su primili mnogo pritužaba da velika količina tih paketa nije dostavljena naslovnici i zato predlaže da se ubuduće dopusti »prilagati paketima dostavnice na kojima bi naslovnik mogao potvrditi primitak paketa«. Ujedno moli da se odobri slanje dopisnica jer »prema ženevskim konvencijama imaju zatočeniци pravo da se mjesečno jedan do dva puta javljaju svojim obiteljima otvorenim dopisnicama Crvenog križa. Sadržaj tih dopisnica smije biti samo lične naravi, a dozvoljen broj riječi može biti do 25 riječi«. Toj molbi nije udovoljeno i paketi koji su posredstvom Crvenog križa i poslije pristizali u logore bili su opljačkani (N. Lengel-Krizman, *Prilog...*, n. rad, str. 9).

²¹ J. Romano, n. dj., str. 122-124; A. Zemljarić, *Haron i sudbine*, Beograd 1988.; B. Ostojčić-M. Sobolevski, *Pakao u kamenoj pustinji. Ustaški koncentracioni logor Slano na Pagu*, Novi list, Rijeka, br. 173-218, 26.VII.-18.IX.1985.

²² J. Romano, n. dj., str. 113.

²³ Z. Dizdarević, *Logori...*, n. rad, str. 98.

²⁴ Isto, str. 89.

²⁵ *Arhiv Instituta za suvremenu povijest, Iseljenički komesarijat*, br. 1346.

- lipanj 1941. – u Zagrebu na prostoru tadašnjeg Zagrebačkog zbora (danas Studentski centar) osnovano sabiralište kroz koje je prošlo oko 2500 Židova iz raznih mjesta NDH; ustaška je komisija određivala tko će ići u logor te su ti potom upućivani u Gospić, dok su oni iz mješovitih brakova kao i osobe kojima je bio odobren odlazak u druge zemlje bili oslobođeni.²⁶
- srpanj 1941. – u Jastrebarskom osnovan logor kroz koji je prošlo i oko 1500 do 1700 Židova, uglavnom preživjelih iz logora u Gospiću, Jadovnom i Pagu; do kraja rujna 1941. – kada je logor rasformiran – odvedeni su u druge logore.²⁷
- 20-21. kolovoza 1941. – u jasenovačku grupu logora počeli pristizati prvi zatočeniци.
28. kolovoza 1941. – u Krušćici (kraj Travnika) osnovan logor za oko 3000 Židova; muškarci stariji od četrnaest godina 28. rujna odvedeni su u Jasenovac, a žene s djecom u logor u Loborgradu.²⁸
- kolovoz 1941. – u Zagrebu na Zavrtnici osnovano sabiralište kroz koje je prošlo od 1000 do 1500 Židova, uglavnom iz Zagreba; svi su do kraja rujna bili odvedeni u druge logore.²⁹
- kolovoz 1941. – osnovan logor u Loborgradu za oko 1700 žena s djecom; u logoru je umrlo više od 200 osoba, dok su preživjele u vremenu od 13. do 28. kolovoza 1942. predane Nijemcima i odvedene u Auschwitz.
- studeni 1941. – u Gornjoj Rijeci osnovan logor za stotinjak starijih žena prebačenih iz Loborgrada; preživjele – njih 73 – u svibnju 1942. ponovno su vraćene u Loborgrad, a u kolovozu iste godine odvedene u Auschwitz.
2. prosinca 1941. – u Đakovu osnovan logor za 1865 žena s djecom dovedenih iz Sarajeva i za još 1161 žena s djecom prebačenih 26. veljače i 6. ožujka 1942. iz logora u Staroj Gradiški; u logoru je umrlo 569 osoba, a preostale su u vremenu od 15. lipnja do 5. srpnja 1942. odvedene u Jasenovac, gdje su sve ubijene neposredno po dolasku.
- lipanj 1942. – osnovan logor u Tenji (kraj Osijeka) za oko 3000 Židova iz raznih mjesta Slavonije; iz logora je 15. kolovoza 1942. izravno u Auschwitz odvedeno oko 1000 osoba, od toga 600 do 700 djece, koliko ih je ukupno bilo u logoru; daljih 100 do 300 odvedeno je u Jasenovac i logor Jablanac gdje su do rujna 1942. svi bili ubijeni; preostali su prebačeni u Zagreb i dalje za Auschwitz, gdje su likvidirani neposredno po dolasku.³⁰
- srpanj 1942. – u Vinkovcima osnovan logor za oko 400 Židova iz Vinkovaca i nekih mjesta u Srijemu; mjesec dana kasnije manji je dio odveden u Jasenovac, a ostali u Zagreb i dalje u Auschwitz.³¹

²⁶ N. Lengel-Krizman, *Prilog...*, n. rad, str. 9-10.

²⁷ Z. Dizdar, *Logori...*, n. rad, str. 90.

²⁸ N. Lengel-Krizman, *Prilog...*, n. rad, str. 10-11.

²⁹ Z. Dizdar, *Logori...*, n. rad, str. 99.

³⁰ N. Lengel-Krizman, *Prilog...*, n. rad, str. 12-35.

³¹ J. Romano, n. dj., str. 111.

Osim nabrojanih logora bila su osnovana i privremena sabirališta. Kako ona uglavnom nisu imala ni stražu ni logorsku upravu, a neka su zapravo bila mjesta konfinacije, to ih nisam uvrstila u logore. Tako npr. u selu Golenić (kraj Podravske Slatine) uoči rata bila je konfinirana grupa od 147 židovskih izbjeglica. Prebačeni su u Brčko, gdje su u noći 16/17. prosinca 1941. ubijeni jednako kao i šest dana ranije oko 150 Židova iz Brčkog. Ustaše su 24. lipnja 1941. uhapsili Židove iz Bihaća i odveli ih u Kulen Vakuf, zatim u selo Bukovaču i onda u Bosanski Petrovac, odakle su sredinom rujna 1941. prebačeni u Prijedor i pušteni. Oni koji su tada napustili Prijedor uspjeli su se spasiti, a preostali su odvedeni kasnije u Jasenovac i Staru Gradišku. U Vukovaru u noći 15/16. kolovoza 1941. ustaše su internirali sve vukovarske Židove u židovski hram, gdje su ih držali do 8. studenog 1941. kada su odvedeni u Jasenovac. U Slatini (kraj Banje Luke) uoči rata bilo je konfinirano 58 židovskih izbjeglica koji su (u svibnju 1942.) odvedeni u Jasenovac.³² U ljeto 1942. Židovi iz okruga Đakovo konfinirani su na prostoru privrednog objekta u Vinkovcima, gdje su mladi radili na poljoprivrednim objektima, a oni iz Donjeg Miholjca na napuštenom imanju u blizini mjesta. Židovi iz Podravske Slatine bili su konfinirani u mjestu Dubrava kod Slatine. U srpnju 1942. svi su bili odvedeni u logor u Tenje.³³

Kada je riječ o logorima pod talijanskom upravom, treba istaknuti da Talijani nisu provodili, niti naviještali, mogućnost genocidnih mjera na anektiranom području, pa je razumljivo da na te prostore počinju pristizati sve brojnije grupe Židova. Tako je npr. do 1939. u Splitu živjelo svega 415 Židova, međutim, kako je na tisuće Židova bježalo iz zemalja gdje su već tada bili neposredno ugroženi (Poljske, Austrije, Njemačke, Češke) njih oko 3000 stiglo je i u Split. Privremeno su bili smješteni u Čapljini i Makarskoj, a splitski su im Židovi pomagali da emigriraju u Italiju ili Sjedinjene Američke Države. Nakon okupacije Jugoslavije broj židovskih izbjeglica povećao se u Splitu na nekoliko tisuća. Izuzev grupe od oko 200 osoba prebjeglih u Kotor, svi ostali našli su se u Splitu. Talijani su pojedinim grupama omogućili odlazak u Italiju u tzv. liberalnu konfinaciju (npr. 28. studenog 1941. grupi od 233 osobe), a zatim su za konfinaciju u Dalmaciji bila određena mjesta Korčula, Vela Luka i otok Mljet – ukupno za 652 osobe. Poslije kapitulacije Italije dio Židova iz Splita i Korčule pristupio je partizanskim jedinicama, dio je uspio pobjeći u Italiju, a preostale su uhapsili Nijemci i odveli u logore smrti.

Na područje Hrvatskog primorja prebjeglo je oko 1300 osoba, od kojih je najveći dio došao u Crikvenicu (prema nekom procjenama čak do 1500), zatim u Novi Vinodolski (njih 67), dok su pojedine manje grupe dobile dozvolu da se nastane u nekim drugim mjestima (Bakar, Kraljevica, Senj i dr.), ali je njihov broj zanemarljiv. Bile su to uglavnom izbjeglice iz Hrvatske.

---

³² Isto, str. 111, 129, 132-133; A. Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945*, Dokumenti, Beograd 1987., knj. III, str. 155-156.

³³ N. Lengel-Krizman, *Prilog...*, n. rad, str. 10-11.

U Dubrovniku je pak do okupacije živjelo svega 148 Židova, a zatim se broj židovskih izbjeglica u toku 1941. povećao na oko 1600. Bili su to uglavnom Židovi iz Bosne i Hercegovine. U Dubrovnik je također prebačena i grupa od 117 židovskih izbjeglica iz Poljske, Njemačke i Austrije, koji su uoči rata bile konfinirani u Gackom, a zatim su Talijani prebacili i 110 Židova iz Mostara kada im je zaprijetila opasnost od ustaša. Oko 200 Židova iz Bosne sklonilo se u Knin i Drniš.³⁴

Međutim, vlada NDH uporno je od Talijana zahtijevala da im predaju Židove, a isto su tražili i Nijemci, koji su posebno inzistirali da im se predaju svi Židovi koji se nalaze u Dubrovniku U vezi s tim zahtjevima dolazilo je čak do manjih diplomatskih sukoba između Italije i NDH. Da bi se izbjegli dalji nesporazumi, a ujedno spasili Židovi od fizičkog uništenja, talijanska je vlada donijela odluku o interniranju Židova (krajem listopada 1942.). U vezi s tim Talijani organiziraju prihvata Židova u pojedinim mjestima u tzv. liberalnu konfinaciju, tj. oni su bili smješteni najčešće u napuštene hotelske objekte, a talijanski vojnici samo su nadzirali da ne napuštaju zgrade u toku noći, odnosno da danju ne prelaze iz određenog dijela naselja. U pogledu ishrane, smještaja i zdravstvenih prilika uvjeti su bili snošljivi. U literaturi i ta se mjesta nazivaju logorima, ali smatram taj termin neprimjerenim. Pored konfinacije Talijani provode i interniranje Židova u već do toga vremena postojećim logorima što su ih osnovali za civilno, neboračko stanovništvo nakon tzv. *rastrellamenta* (»čišćenja«, odnosno totalnog uništenja ljudskih i životinjskih nastambi), do čega dolazi nakon partizanskih akcija na određenom području. Do rasformiranja svih tih sabirališta i logora dolazi u lipnju 1943. godine, kada Talijani sve Židove prebacuju u logor na Rabu, smatrajući da će područje Hrvatskoga primorja i cijela Dalmacija i nakon izlaska Italije iz rata i dalje ostati u sastavu Kraljevine Italije. Mjesta internacije Židova pod talijanskom upravom su sljedeća:

listopad 1942. – u mjestima Sumartin, Postire, Milna i Nerežišće (na otoku Braču) smješteno 211 Židova, najvećim dijelom onih koji su se u toku 1941. sklonili na područje Knina i Drniša; početkom lipnja 1943. prebačeni su u logor na Rabu.

1. studenoga 1942. – u Kraljevici osnovan logor za oko 1250 Židova. Logor je rasformiran 13. lipnja 1943., kada su svi logoraši – razvrstani u četiri grupe – bili ukrcani i odvedeni u logor na Rabu.

studeni 1942. – u mjestu Hvar (na istoimenom otoku) bilo je internirano 404 Židova dovedenih iz Metkovića gdje su pobjegli (uglavnom) iz Sarajeva i Mostara; početkom lipnja 1943. i oni su odvedeni u logor na Rabu.

---

³⁴ Za odlazak Židova na područja pod talijanskom upravom razvila se nova profesija »šverccra« i »crne burze«. Oni su donosili, točnije prodavali, za veliku novčanu nagradu, isprave koje su glasile na ime nekog arijevca, s fotografijom osobe Židova. Isprave su bile opskrbljene svim potrebnim pečatima i potpisima, i ustaških, i. npr., talijanskih vlasti. Odlazilo se željeznicom preko Karlovca u Rijeku ili Split, odnosno preko Sarajeva u Dubrovnik. Talijani su uglavnom tolerirali te dolaske.

studenj 1942. – u Gružu, Kuparima i na Lopudu internirano oko 1700 Židova iz Dubrovnika, Makarske, raznih mjesta u Bosni kao i 117 izbjeglica iz Gackog; svi su u lipnju 1943. odvedeni u logor na Rabu.

lipanj 1943. – osnovan židovski logor u mjestu Kapor (na Rabu) za oko 3500 do 3600 zatočenika koji su se prilikom kapitulacije Italije 8. i 9. rujna 1943. oslobodili samostalnom akcijom.³⁵

Zaključak

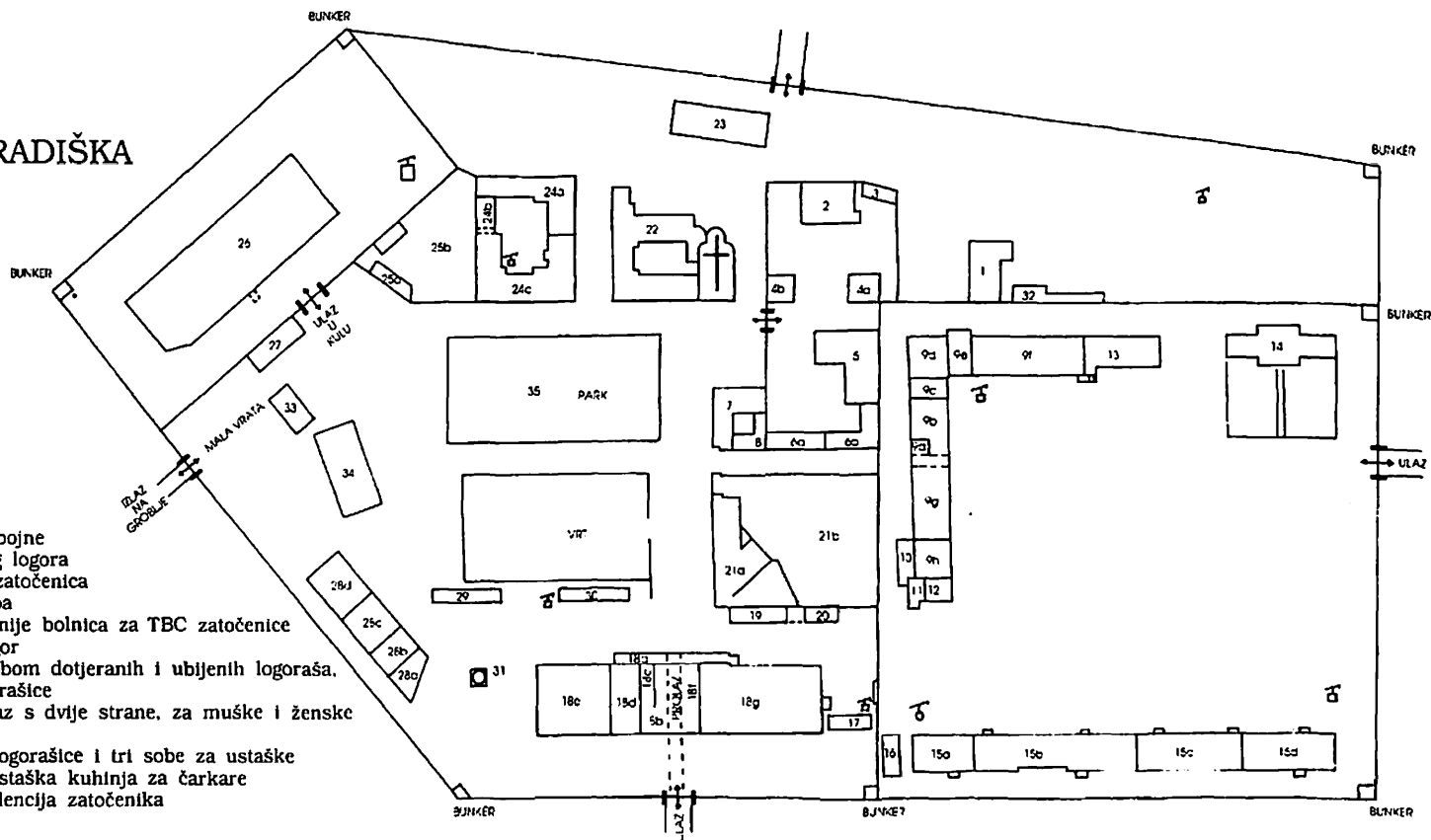
U sabirnim logorima NDH Židovi su bili izloženi zlostavljanjima, mučenjima, teškom fizičkom radu, ponižavanjima svih vrsta, gladi i žeđi. Osim pojedinačnih ubojstava u njima nije bila primjenjivana metoda masovne likvidacije zatočenika, kao u »logorima smrti«, »logorima uništenja« u Jadovnom, Pagu i jasenovačkom kompleksu logora. To nikako ne znači da u njima nije bilo umiranja u velikom broju kao posljedica iscrpljenosti zbog nedovoljne ishrane, nepostojanja potrebne i pravodobne liječničke pomoći – i naročito – kao posljedica epidemija zaraznih bolesti koje su u pojedinim logorima dosezale masovne razmjere. Osim toga, dosad nisu u potpunosti rekonstruirani povodi, mjesta i brojevi obujam odmazdi u kojima su stradali Židovi. Sačuvani mnogobrojni dokumenti – izvori – o tome kao dokaz da je »definitivno riješeno židovsko pitanje« u NDH što je »izazvalo zadovoljstvo« H. Himmlera i A. Eichmanna, nadležnih za uništavanje cijelih naroda – zaprepašćuju, ali su vjerodostojni. Vjera ili porijeklo izazvali su da Židovi postanu žrtve fanatične, rasističke ideologije i predodređeni da postanu oni koji ispaštaju za djela – koja uopće nisu počinili!

---

³⁵ N. Lengel-Krizman, *Koncentracijski logori talijanskog okupatora u Dalmaciji i Hrvatskom primorju 1941-1943*, Povijesni prilozi, Zagreb, 2/1983., str. 269-281.

LOGOR STARA GRADIŠKA

- 1 - stambena zgrada ustaške bojne
- 2 - glavna zgrada »H« ženskog logora
- 3 - praonica, kasnije bolnica zatočenica
- 4 - kuhinja i »karlovačka« soba
- 4a - peraćnica i nastamba, kasnije bolnica za TBC zatočenice
- 4b - vrata za ulaz u ženski logor
- 5 - u prizemlju skladište s robom dotjeranih i ubijenih logoraša, na katu nastamba za logorašice
- 6a - ambulanta za logoraše, ulaz s dvije strane, za muške i ženske
- 6b - radionica - puškarnica
- 7 - na katu tri nastambe za logorašice i tri sobe za ustaške dužnosnice, u prizemlju ustaška kuhinja za čarkare
- 8 - kancelarija - prijem i evidencija zatočenika
- 9a - brijačnica
- 9b - sodara
- 9c - kemijska čistionica
- 9d - kupaonica - tuševi
- 9e - logorska centrala na parni pogon
- 9f - zaločenička kuhinja
- 9g - nastambe
- 9h - keramička radionica
Na katu iznad svih prostorija 9a-9h bile su nastambe za zatočenike i tiskara
- 10 - limarija
- 11 - mlin
- 12 - košaračka radionica
- 13 - »K« nastambe zaločenika - samice
- 14 - bolnica - u podrumu samice za mučenje
- 15a - strojarnica - električna centrala
- 15b - krojačka radionica
- 15c - stolarska radionica
- 15d - postolarska radionica
- 16 - generator za pr. plina za električnu centralu

- 17 - svinjci
- 18a - kancelarija ustaškog nadzornika Ekonomije
- 18b - skladište hrane za stoku
- 18c - mljekarstvo
- 18d - svinjci
- 18e - staje
- 18f - skladište alata
- 18g - staje
- 19 - kolarska radionica
- 20 - kovačka radionica
- 21a - spavaonica čarkara na katu, prizemno skladište Ekonomije
- 21b - vrt
- 22 - ustaško zapovjedništvo
- 23 - ustaško skladište hrane
- 24a - krojačnica ženska
- 24b - praonica ustaškog rublja
- 24c - ranije džamija, kasnije smještena djeca

Od proljeća 1943. te prostortije su služile kao nastambe za ustaške čarkare

- 25a - zgrada za raskuživanje robe žena koje su otjerane na rad u Njemačku, kasnije crtaonica građevinske grupe
- 25b - dvorište u kom su se nalazili kotlovi za raskuživanje
- 26 - kula
- 27 - spremište za motorna vozila
- 28a - kuhinja Ekonomije
- 28b - mesnica i klaonica
- 28c - stočna kuhinja
- 28d - staja i tor za telice
- 29 - spremište za kukuruz
- 30 - šupe
- 31 - silos
- 32 - kuglana
- 33 - daščara za smještaj bolesnih zatočenika
- 34 - zgrada u kojoj su ciklonizirana djeca
- 35 - prostor na kome je bila pravoslavna crkva

Židovi u kompleksu koncentracijskog logora Jasenovac

Ističem odmah na početku da mi je kao povjesničaru uvijek bio osnovni cilj, pa tako i pri ovoj temi, istražiti i prezentirati istinu. Samo na taj način povijesna znanost može pridonijeti prevladavanju prošlosti i ispuniti časnu namjeru u rasvjetljavanju zločina iz prošlosti. Zbog toga sam ovoj istraživačkoj zadaći pristupio s izvjesnom mjerom strahopoštovanja, nastojeći da ostanem isključivo unutar terminologije koja ne bi prekoračivala znanstveno područje. Ne želim ponavljati na ovom skupu već iznijete činjenice; svoju pažnju usmjerit ću na sudbinu Židova u kompleksu ustaških logora Jasenovac. Njihovo odvođenje u ovaj najveći ustaški sabirni, radni i likvidacijski logor prouzročen je istim onim protužidovskim i rasnim uredbama i zakonima različitih institucija vlasti Nezavisne Države Hrvatske (NDH), zbog kojih su Židovi i ranije bili odvođeni u mnoge druge logore na području NDH, a u sklopu »konačnog rješenja« židovskog pitanja u ustroju »novog europskog poredka«. Ovom prigodom ne bih ulazio ni u objašnjenje različitih teza prisutnih u povijesnoj literaturi i publicistici: od onih najradikalnijih, kako su vlasti NDH štatile Židove, a protužidovske mjere da su se isključivo provodile pod pritiskom njemačkih vlasti, do onih teza kako na području NDH nije stradao niti jedan »nevini Židov«. Raspoložive činjenice o sudbini Židova na području NDH u tijeku Drugog svjetskog rata upravo su u suprotnosti sa svim tim navedenim tezama, jer ovdje nije bila riječ o individualnim sudbinama, već o klasičnom genocidu ustaškog pokreta prema židovskom narodu. Židovi su odvođeni u logore, ne da budu spašeni, već poniženi i u njima uništeni. Nadalje, dobro je znano, u kompleksu logora Jasenovac bili su zatočnici i pripadnici mnogih naroda (Srbi, Cigani, Hrvati, Muslimani i dr.); međutim, naša je pažnja usmjerena Židovima, jer je to osnovna tema ovoga rada.

Hrvatska i inozemna historiografija i publicistika i do sada su obraćali veliku pozornost istraživanju kompleksa logora Jasenovac, te je o toj problematici objavljeno više od 1300 raznovrsnih radova (monografija, rasprava, članaka, memoarskih zapisa i izvorne građe). Pri tome je uočljivo da je o toj problematici objavljen vrlo mali broj studioznih znanstvenih priloga

temeljenih na svestranom istraživanju izvorne i druge građe, te kritičkom korištenju izvora, publicističke i memoarske literature. Ako pomno analiziramo tu veliku izdavačku produkciju, a u odnosu na Židove u kompleksu logora Jasenovac, onda je vidljivo da ne postoji ni jedan znanstveni ili publicistički rad koji bi nastojao u cijelosti obuhvatiti sudbinu Židova u ovom logoru, tj. od njihova deportiranja, života u logoru, do njihova stradanja. Međutim, postoji više od sto radova, poglavito židovskih pisaca, ali i mnogih hrvatskih, koji pružaju dragocjenu osnovu za dalje istraživanje te teme. Posebnu pozornost treba usmjeriti na dalja istraživanja nove arhivske građe, jer pouzdano znam, iz vlastitih istraživanja, da je istražen tek manji dio građe i uopće korišten u dosadašnjim znanstvenim i publicističkim radovima.

Do osnivanja i postupna izgrađivanja kompleksa logora Jasenovac (od kraja ljeta 1941. godine i nadalje) manje ili veće skupine Židova, a poglavito s područja NDH, već su bile zatočene u pojedina, uglavnom improvizirana sabirališta i logore (o tome vidi opširnije u radu dr. Narcise Lengel-Krizman). Međutim, kompleks koncentracijskih logora Jasenovac (u literaturi i izvornoj dokumentaciji, pa i onoj NDH, različito se naziva, a najčešći nazivi su bili: Sabirni logor Jasenovac, Koncentracioni logor Jasenovac, Sabirni i radni logor Jasenovac, Radni logor Jasenovac i sl.) bio je prvi sustavno izgrađivani logorski kompleks. On je bio najveći na području NDH, kako po prostoru koji je obuhvaćao, tako i po broju zatočenika koji su kroz njega prošli, ali i po broju nastradalih osoba. Sve ove činjenice odnose se i na Židove s područja NDH, kada je riječ o njihovom dovođenju u kompleks logora i veličinu njihova stradanja. Ako k tome dodamo da je kompleks logora kontinuirano djelovao sve do potkraj travnja 1945. godine, gotovo pune četiri godine, tada nam je i jasnija slika o ljudskim tragedijama koje su se zbile u tom zloglasnom logoru. Ne ulazeći detaljnije u sam proces osnivanja kompleksa logora Jasenovac, jer je ta činjenica zadovoljavajuće predstavljena u dosadašnjoj historiografiji i publicistici, samo bih istaknuo neke osnovne činjenice. Naime, u nevelikom vremenskom razdoblju tijekom ljeta 1941. godine ustaške vlasti osnovale su logore Bročice i Krapje (numerirani kao logori I. i II.), a rasformirani su početkom studenog iste godine. Preostali logoraši u studenom 1941. godine preseljeni su u novoosnovani logor Jasenovac koji je bio smješten na ciglani Bačića, a numeriran je kao logor III. u kompleksu logora Jasenovac. Poslije su osnovani i drugi dijelovi logora kao što su bili Logor IV. (Kožara u Jasenovcu) i logor V. (Stara Gradiška). Povremeno su postojali i pojedini drugi logori, kao što su bili ciganski u Uštici ili ženski radni logor u Mlaki. U kompleksu logora Jasenovac najveći su bili logor III. i V. Logor III. na ciglani Bačića bio je opasan visokom bodljikavom žicom, a tijekom 1942./1943. godine i visokim zidom (3 m) u dužini od 3360 metara i s brojnim stražarnicama. Unutar njega bila su izgrađena 53 raznovrsna objekta, od nastambi za zatočenike do pojedinih privrednih objekata i zanatskih radionica. Sličnu je strukturu imao i logor V. u Staroj Gradiški, samo što je on bio smješten unutar objekta i zidina bivše kaznionice i imao je 35 raznih objekata.

Logor Jasenovac – nasip smrti: grobnica desetine tisuća zatvorenika koji su ubijeni pri njegovoj izgradnji

Kompleks logora u Jasenovcu, kao i mnogi drugi na poručju NDH, bili su pod izravnom upravom Ustaške nadzorne službe odnosno njegova Ureda III., a od siječnja 1943. godine pod upravom Glavnog ureda za javnu sigurnost. Neposredno osiguranje logora obavljale su jedinice Ustaške obrane. U logoru, oko logora i na širem prostoru Jasenovca bile su tijekom cijelog postojanja kompleksa logora Jasenovac koncentrirane jake vojne ustaške snage, te ga je bilo vrlo teško osloboditi, iako su takvi planovi od strane narodnooslobodilačke vojske postojali od proljeća 1942. godine.

Kompleks logora Jasenovac imao je zajedničko zapovjedništvo i zapovjednike pojedinih njegovih dijelova. Postojala je i tzv. unutarnja uprava u logoru, koja se sastojala od zatočenika, a to su bili logornici i njihovi zamjenici, zapovjednici rada (grupnici, stotnici i desetnici). Predstavници interne uprave u logoru bili su najčešće postavljeni od ustaške uprave u logoru, a ponekad izabrani i od samih zatočenika. Oni su primali naredjenja izravno od ustaškog zapovjedništva u logoru, te su trebali biti osnovna sporna između zatočenika i ustaške uprave. Ne treba posebno ni isticati da su na taj način ustaške vlasti nastojale putem unutarnje uprave u logoru i vrbovanjem pojedinih zatočenika steći pravovremene informacije o zbivanjima među zatočenicima. Zbog toga su neodržive konstatacije pojedinih pisaca, da su logorničke dužnosti uglavnom vršili židovski zatočnici, već

je istina da su tu dužnost vršili pripadnici i svih drugih nacionalnih skupina zatočenika u kompleksu logora Jasenovac. Od ukupno 22 logornika bilo je samo šest Židova. Svi su oni nastojali, osim rijetkih pojedinaca, da zaštite logoraše i olakšaju im životne uvjete, bez obzira na posljedice. Najzad, i brojne logornike likvidirale su ustaške vlasti, jer su pomagali svoje drugove logoraše, bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost.

Masovna transportiranja Židova u kompleks logora Jasenovac otpočela su u kolovozu 1941. i s prekidima trajala su do kasne jeseni 1942. godine. Sljedećih godina u taj logor dovođeni su Židovi samo pojedinačno ili u manjim skupinama, a uglavnom je bila riječ o naknadno uhićenim osobama i po presudi redarstva, te o uhićenim pripadnicima narodnooslobodilačkog pokreta. U ovaj logor dovođeni su Židovi s područja NDH, a u manjem broju Židovi emigranti, te Židovi s područja bivše Jugoslavije. Naime, u vrijeme kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, u travnju 1941. godine, i na području novostvorene NDH našle su se u pojedinim mjestima u izbjegličkim logorima veće skupine Židova pobjeglih iz Njemačke, Austrije, Poljske, Mađarske i Rumunjske, očekujući tu vize, kako bi se prebacili u pojedine prekomorske zemlje. Iako se radilo o stranim državljanima, ustaške vlasti one-mogućile su im odlazak, te su i njih poslale u logore i postupno likvidirale. Na osnovi sačuvanih spiskova Židova za Transporte kao i sjećanja preživjelih logoraša moguće je utvrditi da je u logor Jasenovac upućeno oko 60 transporta Židova s više od 15 000 osoba (muškarci, žene, djeca). Točan broj teško je utvrditi, jer o svim transportima nisu sačuvani pouzdani pokazatelji, a zatim su Židovi često bili premješteni iz jednog logora u drugi ili pak unutar samoga kompleksa logora Jasenovac. Prve skupine Židova (oko tisuću) dopremljene su u logor Bročice 21./22. kolovoza 1941. Riječ je o Židovima muškarcima koji su preživjeli u logorima Gospić, Jadovno, Slana i Metajna, dok su žene i djeca iz tih logora u isto vrijeme odvedeni u sabirni logor Krušćicu. Drugi transport Židova (1200 do 1300) upućen je u logor Krapje krajem kolovoza 1941. godine, a u njemu su bili oni koji su prethodno bili zatvoreni u logorima Gospić, Slana, Jastrebarsko i Koprivnica. Židovi su tada činili većinu zatočenika i u logoru Bročice i u logoru Krapje. U tim logorima imali su svoje posebne barake, ograđene bodljikavom žicom i stražarskim mjestima. Prvi transport Židova u logor Stara Gradiška došao je početkom siječnja 1942. godine (oko 1200 žena i djece), ali je ubrzo bio prebačen u logor Đakovo. Zbog stalne likvidacije Židova u kompleksu logora Jasenovac, premještanja iz jednog logora u drugi, pojedinačnih oslobođenja, bijega i zamjene, teško je na osnovi raspoložive izvorne građe i literature utvrditi točan broj Židova u logoru u pojedinim razdobljima. Tako se iz molbe Židovske bogoštovne općine u Zagrebu upućene 8. prosinca 1941. Državnom ravnateljstvu za gospodarsku ponovu NDH može vidjeti da je u to vrijeme u logoru u Jasenovcu bilo zatočeno oko 4000 Židova muškaraca i za njih se zahtijevalo za izdržavanje 10 kuna po osobi i danu. Do kraja 1942. godine, što u pojedinačnim, skupnim i masovnim likvidacijama, Židovi su u kompleksu logora Jasenovac u najvećem broju bili uni-

šteni. Narednih godina u tom logoru bile su zatočene samo manje skupine. Tako je u logoru Stara Gradiška tijekom 1943. i 1944. godine bilo zatočeno pedesetak žena i nešto malo više muškaraca koji su radili u pojedinim logorskim radionicama. Nadalje, u logoru u Jasenovcu do njegove likvidacije bilo je zatočeno oko 500 Židova koji su radili u pojedinim radionicama kao što su bili kožara, mehanička radionica »Brzi sklop«, te u logorskim

Pljačka zatvorenika po dolasku u logor Jasenovac. 1941.

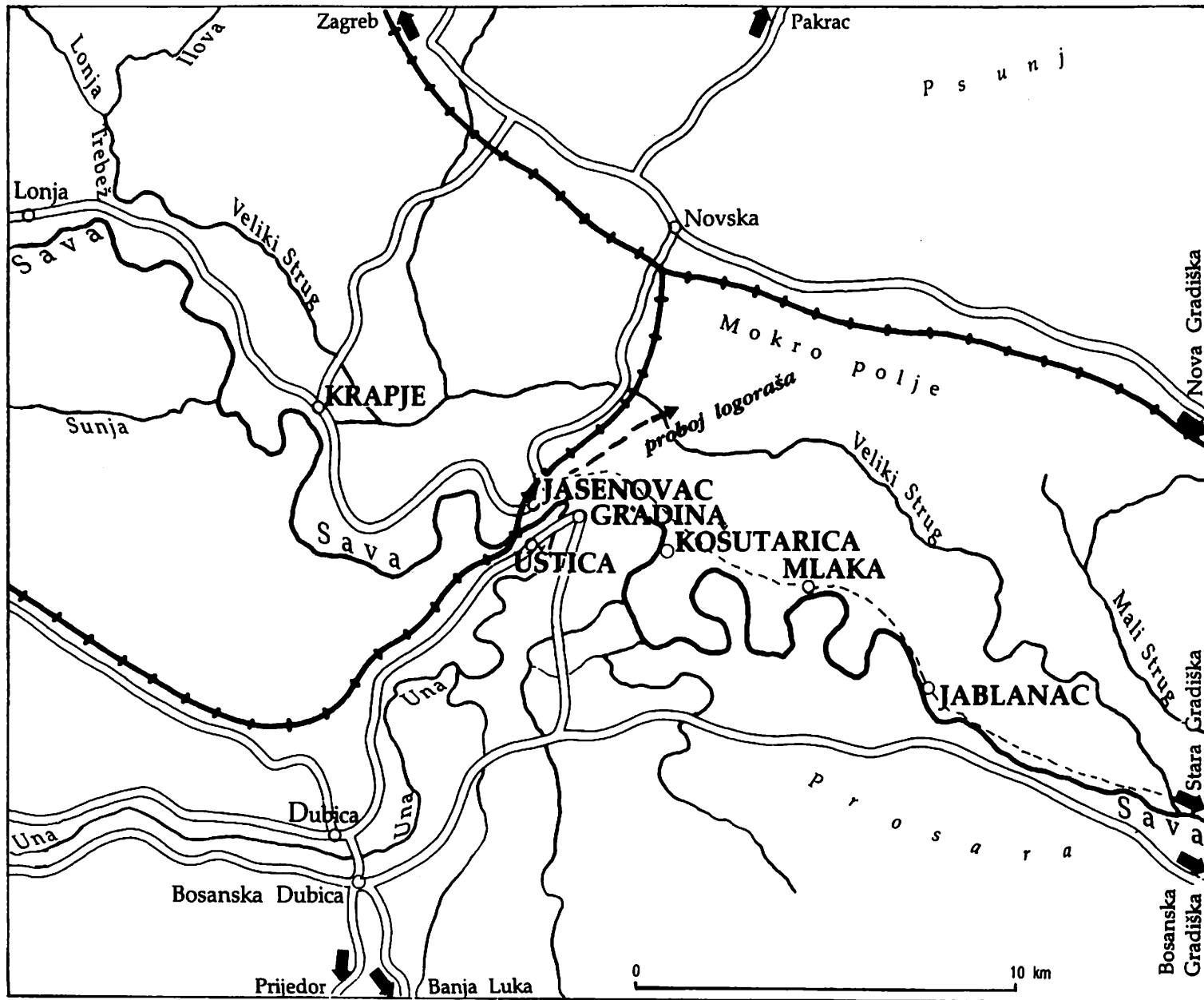
i ustaškim bolnicama i ambulancama. Prigodom ustaške likvidacije logora Jasenovac u travnju 1945. godine, nastradali su i preostali Židovi, a samo njih četrdesetak uspjelo se spasiti prigodom prodora zatočenika iz logora ili pak prigodom povlačenja ustaške bolnice i radionice »Brzi sklop« prema Zagrebu.

O strahotama koje su se događale unutar kompleksa logora Jasenovac 1941. i početkom 1942. godine ubrzo su se proširile vijesti u hrvatskoj i svjetskoj javnosti. Ustaške vlasti, nastojeći da neutraliziraju istinitost vijesti, organizirale su u veljači 1942. godine posjet međunarodne delegacije, a predvodio ju je osobno Eugen Kvaternik Dido, dakle osoba koja je bila najodgovornija za ustroj logora i za sve ono što se u njima događalo. Međunarodnoj delegaciji pokazani su samo oni dijelovi logora koji su za tu prigodu bili posebno uređeni, probrani su zdravi logoraši obučeni u čista zatočenička odijela, obilježena brojevima i trakama (Židovi logoraši bili su obilježeni žutim trakama). Toga dana u logorskoj kuhinji kuhala se bolja hrana, te se time trebalo dokazati da nije riječ ni o kakvu mučilištu. U ustaškom i njemačkom tisku pojavili su se hvalospjevi o kompleksu logora Jasenovac i životu u njemu, a za Židove se još konstatiralo da su prvi put prinuđeni da žive od svog rada, a ne na »grbači hrvatskog naroda«. Njemački predstavnici u međunarodnoj delegaciji koja je posjetila kompleks logora Jasenovac prvi su shvatili podvalu ustaških vlasti, te su izvještavali svoje pretpostavljene da je riječ o 'potemkinovim selima'. Ustaškoj tvrdnji da je logor Jasenovac samo uzorni radni logor trebala je poslužiti i postavljena izložba logoraških proizvoda održana na Zagrebačkom zboru u rujnu 1942. godine. Raznovrsni logoraški proizvodi bili su izloženi u novopodignutoj baraci opasanoj bodljikavom žicom (valjda da se stvori logoraški ugodaj), a posjetiocima se putem tekstova sugeriralo kako su ustaški logori isključivo radni, a proizvodi logoraša da su od velike važnosti za gospodarstvo NDH.

Unatoč svemu tome ustaške vlasti nisu mogle sakriti od javnosti teški položaj logoraša u kompleksu logora Jasenovac. Posebno su to znale pojedine židovske bogoštovne općine koje su se trebale brinuti za osiguranje hrane, odjeće i lijekova za logoraše Židove, ne samo u tom logoru, već i u nekim drugima na području NDH. Židovska bogoštovna općina u Zagrebu još je u prosincu 1941. godine zahtijevala da njezina predsjednika – dr. Hugu Kohna primi u audijenciju poglavnik NDH Ante Pavelić, kako bi ga mogao upoznati s položajem Židova u ustaškim koncentracijskim logorima. Kako do te audijencije nije došlo, to je Židovska bogoštovna općina u Zagrebu uputila 7. travnja 1942. godine molbu Paveliću, a preko predsjednika Hrvatskog državnog sabora Marka Došena, u kojoj je traženo da se ukinu koncentracijski logori i Židovi puste na slobodu. Kako je riječ o izvanredno važnom povijesnom dokumentu, navodim ga u opširnijem ulomku.

Stanje Židova je očajno, kako u materijalnom tako i u moralnom pogledu.

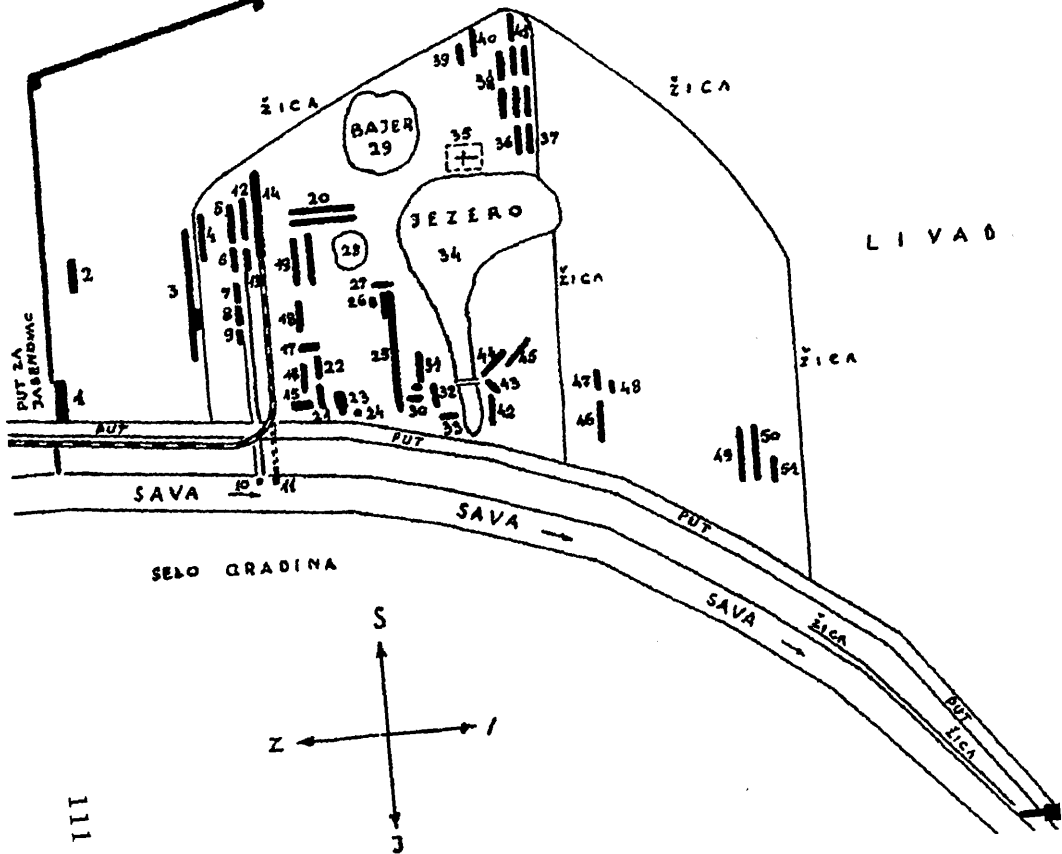
Kroz ovo godinu dana obstanka Nezavisne Države Hrvatske provedene su mjere, koje su potpuno riješile židovsko pitanje u pravcu pot-

KONCENTRACIONI LOGOR JASENOVAC III.

62 LOGOR 3C

-
- 1 - stražarnica i Upraviteljstvo logora, ulaz u logor
2 - rafinerija
3 - glavno skladište
4 - skladište i radionice
5 - šupa za cigle
6 - lančara
7 - Upraviteljstvo logora
8 - paketarnica
9 - zvonara
10 - skela na Savi
11 - granik na Savi
12 - šupa za cigle
13 - ciglana
14 - šupe radionice (tzv. tuneli)
15 - stražara
16 - nastamba ustaških časnika
17 - stolarija
18 - kuliinja i nastamba ustaša
19 - dvije šupe za cigle
20 - dvije šupe za cigle
21 - pilana
22 - šupa
23 - pogon sa dimnjakom (električna centrala)
24 - krečana
25 - Ekonomija
26 - ugljenara
27 - drvvara i pekara
28 - iskopana jama odakle se uzimala zemlja za ciglu
29 - tzv. bajer odakle se uzimala zemlja za ciglu
30 - remenarija
31 - štala
32 - kancelarija nadzornika
33 - kancelarija grupnika i radionice
34 - veliko jezero s drvenim mostom
35 - zatočeničko groblje
36 - bolnica
37 - ambulanta
38 - šest baraka za nastambu zatočenika
39 - pomoćna kuhinja
40 - kuhinja
41 - baraka obrtne grupe
42 - štala
43 - kuhinja
44 - mljekarna i mesnica
45 - zgrada ženskog logora
46 - nova mesnica
47 - ledana
48 - svinjac
49 - ustaške radionice i nastambe
50 - zgrada ženskog logora
51 - kuhinja
52 - logor III. c
53 - izlaz iz logora i stražarnica (istočna vrata)

A

punog izlučivanja Židova iz političkog, privrednog, društvenog i kulturnog života Hrvatske. Židovi su izgubili svoja namještenja ne samo kod državnih i samoupravnih ustanova, nego i kod posebničkih poduzeća, izgubili su svoje trgovine, obrte i veleobrte, ne izvršuju u stvari više ni slobodna zvanja, oduzete su im kuće i druge nekretnine, izgubili su u najvećoj mjeri i svoje stanove, uređaje, čak i odijelo, rublje i slično.

Ostao je Židovima samo goli život, a i taj najvećim dijelom provode – ukoliko nisu umrli, što se također ogromnom broju desilo – u najtežim prilikama u logorima: muškarci u Jasenovcu i Staroj Gradiški, a žene i djeca u Lobor-gradu, Gornjoj Rijeci i Đakovu.

Zatočenjem hiljada i hiljada Židova u skupne logore, raskinulo se ono, što je ljudima najsvetije, što je odvajkada bilo središte i žarište požrtvovanja, neutrudivosti, svijesti zajedništva i dužnosti.

Muževi su rastavljeni od žena, djeca od roditelja. Uništila se obitelj.

Stambene, ishrambene i zdravstvene prilike u tim logorima su neobično bijedne, pa od toga svi trpe, a naročito djeca i mladež do 18 godina te starci i starice preko 50, a uz to i veliki broj teških bolesnika, tako da je i smrtnost u tim logorima sve veća.

I zatim dalje:

Bit će uzvišeno, bit će Bogu milo djelo, bude li Vaša Preuzvišenost povodom proslave godišnjice proglašenja Nezavisne Države Hrvatske putem milosti razpustila židovske skupne logore i zatočenike pustila na slobodu.

Nije moguće utvrditi je li Židovska bogoštovna općina u Zagrebu dobila na ovu zamolbu bilo kakav odgovor, osim onoga kojeg je Ante Pavelić izrekao 23. rujna 1942. prigodom susreta s Adolfom Hitlerom u Ukrajini, a taj je bio »da je židovsko pitanje u velikom dijelu Hrvatske praktički riješeno«.

Kada je riječ o Židovima u kompleksu logora Jasenovac, želio bih istaknuti još neke bitne činjenice. U dijelu povijesne literature i publicistike ističe se kako su Židovi imali bolji položaj u logoru u odnosu na logoraše – pripadnike drugih nacionalnih skupina. To stanje ne može se suditi na osnovi pojedinačnih slučajeva (pojedinih slobodnjaka, logornika, grupnika ili stručnih osoba), već se ono mora suditi na osnovi vrlo teškog položaja daleko najvećeg broja židovskih logoraša. On je bio jednak ili sličan svim drugim zatočenicima u kompleksu logora Jasenovac; Židovi su kao i drugi logoraši bili izloženi svim nedaćama logorskog života: iscrpljujućem radu, gladi, zaraznim bolestima, duhovnom poniženju, fizičkom i psihičkom zlostavljanju, umiranju, te pojedinačnim, skupnim i masovnim likvidacijama. A Židove u kompleksu logora Jasenovac, kao i brojne druge logoraše, likvidirale su ustaše na brojne i najokrutnije načine: vatrenim oružjem (pištoljem, puškom, mitraljezom, bombama), hladnim oružjem (nožem i sjekirom), tupim tvrdim predmetima (drveni malj, kolac, gvozdena šipka, željezni čekić, motika, korbač, vile), vješanjem, termičkim sredstvima (spaljivanje), ubijanjem hladnoćom, gušenjem, glađu, tjelesnim iscrpljivanjem prekomjernim radom i sl. Egzekucije su se obavljale u manjim opsezima javno, a većina skupnih i masovnih tajno, tj. odvođenjem logoraša na brojna

stratišta izvan logorskoga kompleksa. Pojedini transporti židovskih žena, djece i staraca po dolasku u Jasenovac odvođeni su izravno na stratišta, a nisu ulazili u sam logor.

Iako su židovski logoraši tijekom 1941. i 1942. godine u većini bili smješteni u posebne nastambe, poslije su bili uglavnom u mješovitim grupama. Općenito, među logorašima je vladala solidarnost i spremnost na međusobno ispomaganje, ne samo unutar jedne nacionalne skupine već i među pojedinim nacionalnim skupinama. U nastojanju da se olakša prehrana i zdravstvena zaštita Židova, općenito u ustaškim logorima, a posebno u kompleksu logora Jasenovac, židovske bogoštovne općine na području NDH (one koje su imale mogućnost djelovanja) prikupljale su sredstva i kupovale hranu, odjeću i lijekove, te ih slale u logore. Te se potrepštine nisu davale samo židovskim logorašima nego i logorašima pripadnicima drugih nacionalnih skupina. Tako su npr. pojedini Hrvati logoraši prve pakete dobili upravo od židovskih bogoštovnih općina. U kompleksu logora Jasenovac među zatočenicima djelovale su ekonomske zajednice, te su se primljena hrana, odjeća i lijekovi raspoređivali među sve logoraše unutar jedne nastambe. Dakako, mnogi paketi nisu ni dospjeli do logoraša, jer su ih često pljačkali ustaše ili ih tako dugo zadržavali dok se u njima nije pokvarila hrana. Što je sve činila Židovska bogoštovna općina u Zagrebu da se pomogne logorašima, ilustrirat ćemo jednim primjerom. Naime, prema izvješću te općine od 22. ožujka 1943. godine, upućenu ravnatelju za Unutarnju upravu Ministarstva unutarnjih poslova NDH, između ostaloga, navodi se i ovo:

Po zahtjevu Ustaške Nadzorne službe i Zapovjedništva logora, općina već mjesecima šalje za zatočenike u skupnim logorima Jasenovac, Stara Gradiška i Gređani dopunsku hranu, lijekove, a po potrebi odjeću i obuću.

Do napuštanja ženskih logora u Lobargradu i Đakovu općina je te logore uredila i iste obskrbljivala hranom, lijekovima i odjećom.

Za taj rad uredila je općina odsjek 'Skrb za logore', koji sada tjedno odprema do 450 odnosno mjesečno do 1800 paketa.

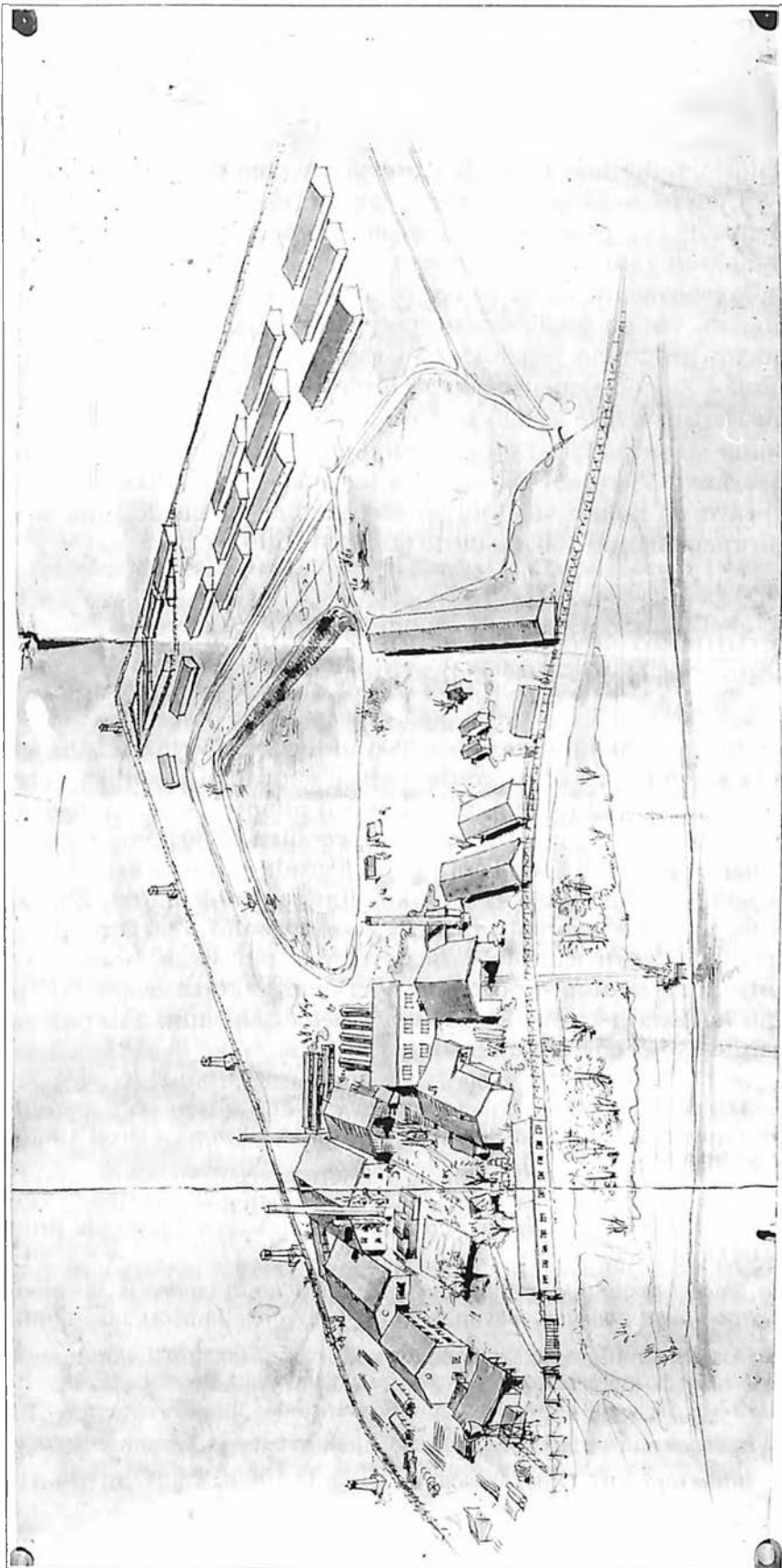
Postojali su i drugi koji su nastojali pomoći logorašima, pa tako i Židovima, u kompleksu logora Jasenovac, ali i u ostalim ustaškim logorima. To su bili, prije svega, hrvatski Crveni križ, Pokrajinski odbor Narodne pomoći za Hrvatsku (imao je i odbor za logore), isto takav odbor za grad Zagreb i Unutarnji jugoslavenski front u Zagrebu. Navedeni je odbor neko vrijeme djelovao preko Židovske bogoštovne općine u Zagrebu, a zatim je i sam dobio dozvolu od ustaških vlasti, da može djelovati samostalno. Unutarnji jugoslavenski front bio je povezan i sa zagrebačkim nadbiskupom dr. Alojzijem Stepincem, a osobito u njegovim intervencijama prigodom spašavanja pojedinih osoba iz ustaških logora, među kojima je bilo i Židova.

Velika je i nedostavno istražena povijesna tema o spašavanju pojedinih Židova iz ustaških logora. O tome u arhivskoj građi postoje mnoge molbe, a ovdje ćemo samo navesti primjer hrvatskih seljaka sela Dolića kod Krapine. Molbu su potpisale 72 osobe iz navedena sela i uputile je velikom

županu župe Zagorje, moleći da se iz logora u Državnoj ovčarskoj stanici kod Gospića oslobodi zatočeništva obitelj Josipa Kleina (žena, dva sina i brat). Seljaci iz Dolića tada nisu ni znali da su se Kleinovi u vrijeme slanja molbe već nalazili u transportu za Jasenovac. U molbi se, između ostalog, isticalo i ovo: »...mi potpisani susjedi i seljani kojima je rad i držanje ove čestite obitelji dobro poznat molimo da bi se Josip i Josipa Klein zajedno s navedenim članovima svoje obitelji pustili iz logora i vratili svojoj kući i da im se tu dozvoli trajan i miran boravak.«

Iako ova molba nije povoljno riješena za obitelj Klein (cijela je obitelj ubijena u logoru Jasenovac), ostala je zabilježena plemenita i hrabra namjera hrvatskih seljaka sela Dolića.

Za kraj ovog saopćenja preostalo je najsloženije pitanje, a to je utvrđivanje ukupnog broja nastradalih Židova u kompleksu logora Jasenovac. Tu zadaću tek mora obaviti hrvatska historiografija i ona ne smije izbjegavati tu i tome slične teme. Dakle, utvrđivanje istine o broju stradalih Židova u kompleksu logora Jasenovac i pored mnogih postojećih procjena još je enigma, nerazmrsivi čvor i izazov za historiografiju. Zbog toga su istinski istraživači iznimno oprezni u donošenju sudova kako ne bi stvorili podlogu mogućem manipuliranju brojem žrtava. To se često čini u publicistici i politici, te jedni umanjuju, a drugi opet uvećavaju žrtve. Budući da nisam završio istraživanje stradalih Židova u kompleksu logora Jasenovac, a ono se vrši poimeničnom identifikacijom, o toj problematici ne bih mogao dati vlastite sudove i rezultate istraživanja. Međutim, u povijesnoj literaturi najčešće su procjene da je u kompleksu logora Jasenovac ukupno stradalo oko 20 000 Židova. Ima nemali broj i onih autora koji procjenjuju da je u navedenom kompleksu logora stradalo od 16 000 do 17 000 Židova. Međutim, postoji i najnovija procjena, da je samo u logoru Jasenovac (bez Stare Gradiške) stradalo 9000 Židova. Oprezan sam prema svim tim procjenama, jer se one ne zasnivaju na odgovarajućim znanstvenim principima i odgovarajućoj znanstvenoj argumentaciji. Zagovornik sam onih težnji u historiografiji koje idu u pravcu poimenična utvrđivanja stradalih osoba u pojedinim logorima, pa tako i u kompleksu logora Jasenovac. Iako su ta istraživanja teška i dugotrajna, ona ipak omogućavaju približnu istinu o broju stradalih osoba. To potvrđuju i postojeća istraživanja za pojedine teritorijalne cjeline ili pak za pojedine kategorije Židova. Tako je poimeničnom identifikacijom utvrđeno da je u kompleksu logora Jasenovac ubijeno 98 Židova aktivnih pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta. Nadalje, isto takvom metodologijom utvrđeno je za područje bivše općine Slavonski Brod da su u tom kompleksu, od ukupno 151 stradalog Židova, u navedenom kompleksu logora ubijena 104 Židova. S područja bivših općina Donja Stubica, Ivanec, Klanjec, Krapina, Pregrada, Zabok, Zaprešić i Zlatar Bistrica u Drugom svjetskom ratu ukupno je stradalo 107 Židova, a od toga broja 43 u kompleksu logora Jasenovac. Takvih i sličnih primjera poimenične identifikacije Židova ima, dakako, još u historiografiji. A primjere sam naveo samo kao putokaz kojim smjerom treba ići naša histo-

Nacrt logora Jasenovac, 1946.

riografija kada je riječ o ljudskim gubicima Židova u tijeku Drugog svjetskog rata.

Zadaća historiografije nije da sudi i presuđuje, već da istinito istraži činjenice i o toj temi i sagleda sve uzroke koji su doveli do tih tragičnih događanja. Genocid, koji je ustaški pokret izvršio općenito nad Židovima u Drugom svjetskom ratu, a posebno nad logorašima Židovima u kompleksu logora Jasenovac, ne može se opravdati ni izbrisati. U tome ustaše nisu bili osamljeni, već su imali snažnu potporu njemačkih okupacijskih vlasti i u mnogim prilikama zajednički su radili na »konačnom rješenju židovskog pitanja«. Za počinjeni genocid nad židovskim narodom odgovorni su oni koji su stvorili uvjete za zločin i oni koji su te zločine počinili, a ne narodi kojima su pripadali. Dakle, postoji isključivo osobna, a ne kolektivna odgovornost. Vjerujem da se svi u tome slažemo. Nitko nam ne može odreći pravo da nakon više od pedeset godina od tih događanja o njima trezveno razmišljamo i znanstveno prosuđujemo.

Izbor iz literature o stradanju Židova u kompleksu logora Jasenovac 1941.-1945. godine

Literatura o tom ustaškom koncentracijskom logoru vrlo je opsežna, te ovdje donosimo samo najuži izbor građe, knjiga, zbornika, rasprava i člana, u kojima se u većoj ili manjoj mjeri dotiče i pitanje Židova u logoru. To je tim potrebnije učiniti jer moj rad nije opremljen bilješkama i neophodnim uputama o korištenoj izvornoj i drugoj građi, te literaturi. U ovaj izbor uvrštene su i one knjige koje nisu toliko bitne za problematiku Židova u navedenom logoru, već zastupaju različite teze općenito o stradanju Židova u Hrvatskoj i na području bivše Jugoslavije ili pak te židovske žrtve umanjuju ili niječu da su uopće postojale. Vjerujem kako će ovaj izbor iz bibliografije biti koristan i za one koje ova problematika zanima ili pak za one koji se namjeravaju baviti istraživanjem te teme.

Barbić, Anđelko, *Metode mučenja i oblici likvidacije u KCL Jasenovac*, Zbornik Centra za društvena istraživanja Slavonije i Baranje, Slavonski Brod 1985., br. 22 (1), str. 153-178.

Barbić, Anđelko, *Teror nad Židovima u Slavoniji za vrijeme II svjetskog rata*, Zbornik Centra za društvena istraživanja Slavonije i Baranje, Slavonski Brod 1984., br. 21 (1), str. 359-380.

Barbić, Anđelko, *Počeci osnivanja kompleksa koncentracionih logora u Jasenovcu*, Slavonski povijesni zbornik, Slavonski Brod 1987., br. 24 (1-2), str. 67-80.

Barbić, Anđelko, *Prilozi problematici istraživanja broja žrtava u KCL Jasenovac od 1941. do 1945.*, Slavonski povijesni zbornik, Slavonski Brod 1988. br. 25 (1-2), str. 81-97.

Berger, Egon, *44 mjeseca u Jasenovcu*, Zagreb 1966. (drugo izdanje Jasenovac 1978.).

Berger, Egon, *Pobuna u kožari, Otpor u žicama*, Beograd 1969., knj. 1, str. 74-81.

- Berger, Egon, *Teror u Jasenovcu. Ratna sjećanja aktivista jugoslavenskog revolucionarnog radničkog pokreta 1941-1945*, Beograd 1961., knj. 3 str. 457-476.
Isto u: *Četrdeset godina 1941-1945*, Beograd 1961., knj. 7, str. 457-476.
- Blum, Emerik i Ajanović, Fahrrija, *Gradani Sarajeva u koncentracionim logorima, Sarajevo u revoluciji*, Sarajevo 1984., knj. 4, str. 485-512.
- Blum, Emerik, *Bjeg, Otpor u žicama*, Beograd 1969., knj. 1, str. 572-577.
- Boban, Ljubo, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, Zagreb 1989., knj. 2.
- Bulajić, Milan, *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine*, Beograd 1988., knj. 1-2, Beograd 1989., knj. 3-4.
- Bulajić, Milan, *Jasenovački mit Franje Tuđmana*, Beograd 1994.
- Bulatović, Radomir, *Koncentracioni logor Jasenovac s posebnim osurtom na Donju Gradinu*, Sarajevo 1990.
- Ciliga, Ante, *Sam kroz Europu u ratu*, Rim 1978.
- Crljen, Danijel, *Naš Poglavlak*, Zagreb 1943.
- Dedijer, Vladimir, *Vatikan i Jasenovac. Dokumenti*, Beograd 1987.
- Doprinos Hrvatske pobjedi antifašističke koalicije*, Zagreb 1995.
- Frick, Gert, *Kroatien 1941-1944. Der »Unabhängige Staat« in der Sicht des Deutschen Bevollmächtigten Generals in Agram, Gleise v. Horstenau*, Freiburg 1972.
- Haramina, Mijo, *Zločini i protujevrejske mjere u Zagrebu u toku drugog svjetskog rata. Istorijski pregled*, Zagreb 1961., br. 2, str. 89-96.
- Hrečkovski, Slavica, *Slavonski Brod u NOB i socijalističkoj revoluciji 1941-1945*, Slavonski Brod 1982.
- Hrvatsko Zagorje u revoluciji*, Zagreb 1981.
- Izveštaj jugoslavenske državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Međunarodnom vojnom sudu u Nürnbergu*, Beograd 1947.
- Jareb, Jere, *Polu stoljeća hrvatske politike 1895-1945*, Zagreb 1995.
- Jelić-Butić, Fikreta, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*, Zagreb 1977.
- Katalinić, Kazimir, *NDH, BiH, Bleiburg i genocid*, Zagreb 1993.
- Kečkemet, Duško, *Židovi u povijesti Splita*, Split 1971.
- Kočović, Bogoljub, *Žrtve drugog svjetskog rata u Jugoslaviji*, Sarajevo 1990.
- Koncentracioni logori*, Izdanje Vjesnika JNOFH 1944.
- Konforti, Josef, *Travnički Jevreji*, Sarajevo 1976.
- Kvaternik, Eugen-Dido, *Sjećanja i zapažanja 1925-1945. Prilozi za hrvatsku povijest*, Zagreb 1995.
- Lengel-Krizman, Narcisa, *Borbeni Zagreb*, Zagreb 1960.
- Lengel-Krizman, Narcisa, *Prilog proučavanju terora u tzv. NDH. Ženski sabirni logori 1941-1942. godine, Povijesni prilozi*, Zagreb 1985., br. 4 (1), str. 3-38.
- Lengel-Krizman, Narcisa, *Organizacija i rad Pokrajinskog i Mjesnog odbora Narodne pomoći u Zagrebu 1941-1942, Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb 1969., br. 1-2, str. 93-113.
- Lengel-Krizman, Narcisa, *Sabirni logori i dječja sabirališta na području sjeverozapadne Hrvatske 1941-1942. Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-i i socijalističkoj revoluciji. Zbornik radova*, Varaždin 1976., str. 884-899.
- Lengel-Krizman, Narcisa, *Prilog za proučavanje terora u tzv. NDH - Sudbina Roma 1941-1945, Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb 1986. br. 1, str. 29-42.

- Levental, Zdenko, *Logori. Za čovjeka. Zbornik zapisa i dokumenata iz Narodne revolucije*, Zagreb 1957., str. 67-106.
- Miletić, Antun, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945. Dokumenta*, Beograd 1986. knj. I-II; Beograd 1987., knj. III.
- Miletić, Antun, i Obućina, Branko, *Jasenovački logor »Gradina« 1941-1945, Vojno-istorijski glasnik*, Beograd 1980. br. 1. str. 209-232.
- Miletić, Antun, *Ustaška fabrika smrti 1941-1945*, Beograd 1988.
- Miliša, Đorđe, *U mučilištu – paklu Jasenovca*, Zagreb 1945.
- Nikolić, Nikola, *Jasenovački logor*, Zagreb 1948.
- Nikolić, Nikola, *Jasenovački logor. U paklenom kotlu*, Zagreb 1968.
- Nikolić, Nikola, *Jasenovački logor smrti*, Sarajevo 1985.
- Okrugli stol 21. travnja 1984. Materijali i rasprave*, Jasenovac 1985.
- Okrugli stol »Jasenovac 1986« 14. i 15.11.1986. (bez godine izdanja)*.
- Omrčanin, Ivo, *Hrvatska 1941-1945*, Washington 1988.
- Omrčanin, Ivo, *Diplomatische und politische Geschichte Kroatiens*, Nechargesünd 1968.
- Otpor u logoru Stara Gradiška. Iz sjećanja bivših logoraša*, Jasenovac.
- Paris, Edmond, *Genocide in satellite Croatia 1941-1945. A Record of Racial and Religions Persecutions and Massacres*, Chicago 1961.
- Peršen, Mirko, *Ustaški logori*, Zagreb 1966.
- Peršen, Mirko, *Ustaški logori*, Zagreb 1990.
- Pinto, Avram, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1987.
- Pinto, Avram i Pinto, David, *Dokumenti o stradanju Jevreja u logorima NDH*, Sarajevo 1972.
- Riffer, Milko, *Grad mrtvih*, Jasenovac, Zagreb 1946., drugo izdanje Jasenovac 1981.
- Romano, Jaša, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945. Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*, Beograd 1980.
- Rutheford, Ward, *Genocid Židova*, Zagreb 1977.
- Sjećanja Jevreja na logor Jasenovac*, Beograd 1972. (drugo prošireno izdanje 1985.).
- Sobolevski, Mihael, *Prešućena istina – žrtve rata na području bivše Jugoslavije 1941-1945. prema popisu iz 1964. godine*, *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb 1993., br. 25 (2-3), str. 87-114.
- Spomenica 1919-1969*, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije (bez godine izdanja).
- Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu 1566-1966*, Sarajevo (bez godine izdanja).
- Stanojević, Branimir, *Ustaški ministar smrti. Anatomija zločina Andrije Artukovića*, Beograd 1985.
- Stulli, Bernard, *Židovi u Dubrovniku (Jews in Dubrovnik)*, Zagreb 1989.
- Tajni dokumenti o odnosima Vatikana i ustaške »NDH«*, Zagreb 1952.
- Trivunčić, Radovan, *Jasenovačka drama*, Zagreb 1985.
- Trivunčić, Radovan, *Spomen područje Jasenovac*, Jasenovac 1975. (osam izdanja).
- Tudman, Franjo, *Bespuća povijesne zbiljnosti. Rasprava o povijesti zločinca*, Zagreb 1989.
- Tudman, Franjo, *Usudbene povjestice*, Zagreb 1995.

- Ustaša. Dokumenti o ustaškom pokretu*, Zagreb 1995.
- Vajs, Albert, *1905-1964. Spomenica*, Beograd 1965.
- Vasiljević, Zoran, *Sabirni logor Đakovo*, Slavonski Brod 1988.
- Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Beograd 1952.
- Zločini u logoru Jasenovac*, Zagreb 1946. (reprint izdanja: Jasenovac 1977. i 1980.).
- Žerjavić, Vladimir, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom sujetskom ratu*, Zagreb 1989.
- Žerjavić, Vladimir, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga. Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom sujetskom ratu*, Zagreb 1992.

Židovski sabirni logori na području pod talijanskom okupacijom

Sabirni logori što su ih Talijani organizirali za Židove u našim okupiranim krajevima u razdoblju od 1941. do 1943. bili su posve drukčiji od onih što su ih uspostavili Nijemci i ustaše. Imali su za cilj izolaciju Židova, a ne njihovo likvidiranje i malo je koji zatočenik ostavio kosti u njima. Zvali su ih *Campo di concentramento per internati civili di guerra*, kraće *Campo di concentramento* ili pak *Confinazione libera*, tj. Sabirni logori ili Slobodno prognaništvo.¹ Talijanski progoni Židova su se očitovali više u antisemitskoj propagandi nego na djelu, za razliku od onih njemačkih; dapače, mnogi su se Židovi spasili od smrti u njemačkim logorima bijegom na talijanski teritorij i zatočeništvom u tim talijanskim logorima. Svjedočanstva Židova iz talijanskih sabirnih logora sasvim su drukčija od svjedočanstava onih koji su preživjeli njemačke logore. U prvima su u najgoroj uspomeni ostali pretežno fašisti, crne košulje, dok je u drugima cijeli sustav bio zločinački. U prvima se moglo naći i razumijevanja i samilosti; često se moglo i potplaćivanjem nešto postići; u drugima je sustav bio dosljedan i nesmiljen.

Bježanje Židova iz Nijemcima okupiranih zemalja zapadne Europe, počelo je još prije nego je Jugoslavija ušla u rat; posebno iz Austrije, Čehoslovačke i Poljske. Bježali su naročito preko Splita i Dubrovnika. Splitom je tada prošlo preko tri hiljade izbjeglica. Bili su smješteni u Čapljini i u Mostaru, a splitski su im Židovi pomagali da emigriraju dalje u Italiju ili preko Oceana. Masovno je bježanje nastalo osobito nakon njemačke okupacije naših krajeva, osim iz Dalmacije koju su okupirali Talijani.²

Talijani su zauzete krajeve podijelili u dvije zone: u anektiranoj Zoni I. imali su svu vlast, dok je okupirana Zona II. formalno bila u tzv. Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i ustaše su u njoj imali upravnu vlast, ali je vojna i politička vlast stvarno bila u rukama Talijana. I u jednoj i u drugoj zoni Talijani su organizirali sabirne logore za Židove. Židovi su iz krajeva što su ih okupirali Nijemci bježali u one pod talijanskom okupacijom, pogotovo u Zonu

---

¹ J. Romano: *Jevreji Jugoslavije 1941-1945*, Beograd 1980., str. 148.

² D. Kečkemet: *Židovi u povijesti Splita*, Split 1971., str. 174.

I., zbog povoljnijeg odnosa talijanske vlasti prema njima od onog što su ga provodile njemačke vlasti, ili ustaška, koja je postupala prema njemačkim uputama.

U splitskoj Židovskoj općini osnovan je Emigrantski odbor koji se brinuo za prihvaćanje židovskih izbjeglica, pomaganje i dalje upućivanje, uglavnom u Italiju. Na čelu toga odbora je bio ugledni Splitsčanin inž. Viktor Morpurgo.

Emigrantski je odbor pomagao izbjeglicama odjećom, hranom i lijekovima; zalagao se kod talijanskih vlasti radi njihova privremenog smještaja i daljeg upućivanja, a kada su osnovani sabirni logori slao je u logore odjeću, ispraćao je i posjećivao zatočenike. U tom su odboru djelovali i mnogi istaknuti Židovi prebjegli iz ostalih naših krajeva. Organizirana je i zdravstvena služba, ne samo za prebjegle, nego i za zatočenike u logorima. Organizirana je i školska nastava. Odbor je posredovao i preko talijanske židovske organizacije »Delassem« (*Delegazione per l'assistenza agli emigranti*) u Genovi, filijale međunarodne organizacije za pomoć izbjeglicama »Joint«, ili putem Crvenog križa. Preko njih su naročito izbjegla djeca uklonjena na sigurno i tako preživjela rat.³

D. Samokovlija u autobiografskom romanu *Dolar dnevno* spominje da je vidio dokument o sporazumu talijanske Vlade s organizacijom »Joint«, u kojemu se Vlada obvezuje židovskim internircima u logorima i bolnicama poboljšati ishranu, a ta međunarodna organizacija, uglavnom američkih Židova, će za svakog Židova prema popisima platiti jedan dolar.⁴

I dubrovačka je židovska zajednica, iako mnogo manja od splitske, pomagala židovskim prebjezima iz inozemstva i iz domovine. U Čapljini je još 1940. bilo konfinirano 147 židovskih izbjeglica iz Austrije, Poljske i Čehoslovačke, a po padu Jugoslavije prebjeglo je u Dubrovnik, uglavnom iz Bosne, oko hiljadu sedamsto Židova, kojima je malena Židovska općina u Dubrovniku pomagala koliko je mogla.⁵

Prvi sabirni logor što su ga Talijani osnovali za židovske izbjeglice iz NDH i iz ostalih krajeva pod njemačkom okupacijom bio je na otoku Korčuli. U početku nije ni bio logor, nego samo okupljalište izbjeglica u mjestima Korčuli i Veloj Luci, pod nadzorom talijanske vlasti. Slanje prvih grupa izbjeglih Židova preko Splita obavljeno je pod kraj 1941. godine, dakle godinu dana prije službenog osnivanja sabirnih logora u Dalmaciji. Bili su to Židovi emigranti koji su se odmah po padu Jugoslavije i po dolasku njemačkih okupatora i ustaša u Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu sklonili u Split i u okolna mjesta. Među njima je bilo i prebjega iz Austrije, Njemačke, Poljske i Čehoslovačke. Tu su boravili do studenoga 1941., a zatim su otpremljeni, u nekoliko kontingenata, na Korčulu.

³ Isto, str. 175-178.

⁴ D. Samokovlija: *Dolar dnevno*, Beograd-Sarajevo-Zagreb 1956., str. 96. Također izjava u navedenoj magnetofonskoj registraciji.

⁵ J. Romano, nav. dj., str. 397. Bijeg sarajevskih Židova u Dubrovnik i njihova daljnja stradanja i boravak u sabirnim logorima opisuje Danko Samokovlija u navedenom autobiografskom romanu.

U Državnom arhivu u Rimu sačuvani su popisi tih grupa Židova, sastavljeni u talijanskoj policiji (kvesturi) u Splitu u studenome i prosincu 1941. Za kopije dokumenata zahvaljujemo istraživanju Jozice Di Nola iz Torina.⁶

U jedanaest popisa navedeno je 1931 ime, s imenima roditelja, mjestom i datumom rođenja, zanimanjem i narodnošću. Prvi transport od 50 Židova koji su se bili sklonili u Split obavljen je 20. studenoga 1941.; druga grupa od 29 izbjeglica poslana je 24. studenoga; treća grupa od 231 osoba 28. studenoga; četvrta od 198 osoba 13. prosinca; peta od 20 osoba 9. prosinca; šesta od 212 osoba 15. prosinca. U tih šest grupa otpravljeno je ukupno 1095 osoba a da nije naznačeno kamo.

Slijedi (*Elenco No 3*) popis Židova za koje se veli da su bili sklonjeni, a otpremljeni u glavno mjesto na Korčuli. Tih je bilo 224.

Sljedeći spis (*Elenco No 4*) sadrži »Popis izbjeglih Židova sklonjenih u Splitu nakon 6.IV.1941., interniranih na otok Korčulu u mjestu Vela Luka«. Sadrži 272 osobe.

Spis br. 5. je »Popis Židova koji borave u općinama Kaštel-Sućurca, Kaštel-Staroga, Kaštel-Lukšića, Visa i Trogira«, a sadrži 52 osobe.

Šesti popis bilježi 288 imena s podacima Židova sklonjenih u Split nakon 6.IV.1941., a koji su tada boravili u Splitu.

Iz naslova posljednja dva popisa moglo bi se zaključiti da tih 340 Židova nije tada bilo otpremljeno u korčulanske sabirne logore.

Od oko dvije tisuće popisanih Židova većina su bili Hrvati ili Srbi (navedeni kao *ex jugoslavo di origine croata ili serbo*), zatim Poljaci, Nijemci (Austrijanci su registrirani kao Nijemci), manje Mađari, Bugari, Čehoslovaci i Rumunji. Uz neke, rjeđe, navedeno je da su katoličke, pravoslavne ili evangeličke religije, ili samo »mješovite rase«. Prema zanimanju žene su gotovo sve bile domaćice, djeca i omladina najčešće đaci i studenti (osobito je mnogo studentica). Inače su zastupljena gotovo sva zvanja. Najviše je bilo trgovaca, zatim činovnika i odvjetnika. Ostala zanimanja su bila: inženjeri, građevinari, industrijalci, posjednici, liječnici, ljekarnici, zubari, bankari, ravnatelji osiguravajućih zavoda, trgovački putnici, hotelijeri, arhitekti, geometri, tehničari, špediteri, gostioničari, šoferi, mornari, ribari, učitelji, jedan profesor, umjetnici, jedan slikar (Josip Levi), glumci, artisti, novinari, jedan pisac (Naftali Joković), glazbenici (među njima Bruno Bjelinski), klaviristi, jedan pjevač, dva rabina, radnici, više nezaposlenih i brojni zanatlije: krojači, tkalci, mehaničari, instalateri, pekari, tapetari, zlatari, knjigoveže, jedan postolar, jedan kinooperater, jedan frizer, jedan klesar, fotografi, električari, urari, jedan drvodjelac i jedan tipograf.

Opširne podatke o logorima u Korčuli i Veloj Luci na otoku Korčuli pribilježio je Aleksandar Mošić, a na temelju vlastitih sjećanja, magnetofonskog zapisa kazivanja Aleksa Rozenberga Joelića i razgovora s Beograđanima

---

⁶ Questura di Spalato. *Elenco degli ebrei rifugiati a Spalato e da Spalato internati in località del Regno*. Archivio centrale dello Stato, Roma. Lavoro studioso Di Nola Jozica, No 2/5864-1986. Kopije u Židovskoj općini u Splitu.

Ladislavom Brunerom, dr. Mirkom Brunerom, Elijem Altaracom, Isom Levijem i Silvijom Maestrom, 1983. godine.⁷

Konfinacija Židova na Korčuli je bila nešto ranija od ostalih navedenih.⁸ Navodno se sam korčulanski hotelijer Andreis, nakon završetka ljetne sezone 1941., obratio talijanskoj kvesturi u Splitu da dio Židova koji su iz raznih krajeva NDH, kao i iz ostalih zemalja pod njemačkom okupacijom prebjegli u talijansku anektiranu zonu I., pošalje u Korčulu i Velu Luku, tim više što se u Veloj Luci već zatekla, nakon sloma Jugoslavije, židovska ribarska škola (»hahšara«).

I zaista, splitska je kvestura u kolovozu i rujnu iste godine uputila na otok Korčulu oko 700 Židova izbjeglica i nekoliko austrijskih i njemačkih emigranata. Oni su imali status »slobodnih konfiniraca«, tj. sami su plaćali svoj smještaj po hotelima i privatnim sobama, sami su se hranili, a u mjestima gdje su poslani slobodno su se kretali. Među njima je bio i austrijski književnik Franz Theodor Tschokor (Čokor) koji je boravak u konfinaciji opisao u romanu *Otok (Die Insel)*.

U samom mjestu Korčuli bilo je oko 400 Židova. U početku među njima nije bilo nikakve posebne organizacije, osim što ih je pred talijanskim vlastima zastupao njihov drug Angelo Farhi koji je kao lingvist dobro poznao talijanski jezik, a od strane Talijana za njihov je nadzor bio zadužen karabinjerski poručnik Roncoroni. U studenome su Jozeh Alkalaj i braća Isak-Kučo organizirali u hotelu »Bon repos« neku vrstu zadruga. U tom je hotelu boravilo stotinjak konfiniraca, dok su drugi bili smješteni po privatnim kućama. Siromašniji su omladinci zarađivali za smještaj i hranu radom u hotelu. Nakon diverzantskih akcija u Splitu uveli su Talijani i na Korčuli za mještane *copri fuoco* – policijski sat, dok je konfiniranim Židovima bio zabranjen svaki izlazak iz hotela i iz kuća.

Malo zatim, 13. prosinca 1941., prevezena je prva stotina konfiniranih s Korčule, brodom preko Trsta, u Modenu u Italiji.

Preostali se organiziraju u privremenu Židovsku općinu, sa sarajevskim trgovcem Hajnrihom Levijem na čelu, koji ih je zastupao pred talijanskim vlastima u Korčuli, ali je i odlazio u Split gdje se povezao s tamošnjom Jevrejskom općinom, a preko nje s organizacijama »Delassemom« i »Jointom«, od kojih su otada stalno dobivali pomoć. Tako su mogli u Korčuli organizirati menzu, a zatim i školu, tj. nižu gimnaziju, s nadom da će učenici moći polagati razredne ispite u Splitu, što se nije ostvarilo, pa je škola u jeseni 1942. prekinula rad.

Slično kao u Korčuli bilo je i u Veloj Luci, iako su tamo raspoloživa sredstva bila manja. Tri stotine interniraca predstavljao je pred talijanskim vlastima Josef Maestro iz Sarajeva. Nadzor nad njima je obavljao jedan karabinjerski narednik, potčinjen poručniku Roncoroniju u Korčuli. Omladinci

---

⁷ A. Mošić: *Konfnacija na Korčuli. Jevreji u Korčuli i Veloj Luci od leta 1941. do jeseni 1943.* Beograd 1983. Kopija rukopisa u Židovskoj općini u Splitu.

⁸ J. Romano je ne spominje među ostalima. Nav. dj., str. 144-186.

su u bivšem ribarskom udruženju organizirali menzu s ekonomom Avramom Papom. Oni su svojim brodićima prevozili ljude s jedne strane zaljeva na drugi i fizički radili u Veloj Luci da bi zaradili za izdržavanje.

Korčulanski su konfinirci razvili među sobom i živu kulturnu djelatnost. Održavali su koncerte s ploča uz popratna predavanja, koncerte harmonikaša Samuela Čačkeza iz Mostara, pjevača Maksa Savina i Zvonka Glika, uz pomoć zagrebačkog skladatelja Bruna Bjelinskog. Austrijski je književnik Čokor također držao predavanja na njemačkome. Uz to su učili engleski i talijanski.

Korčulanske je internirce uzbunila vijest da je Himler u jeseni 1942. u Rimu tražio izručenje Židova s talijanskih teritorija, pa i iz Dalmacije. To su doznali preko fratara franjevaca u samostanu na Badiji, među kojima je bio i fra Vid, kasniji profesor povijesti umjetnosti Andrija Vid Mihičić.

Padom Italije, u jeseni 1943., Židovi konfinirani u Korčuli i Veloj Luci su zatražili od narodne vlasti da im dopusti evakuiranje u Italiju, što im je odobreno. Mlađi su se priključili partizanima, a stariji, žene i djeca otputovali su brodom. Na Korčuli su ostala još 84 neborca i 4 Austrijanca. Kada su Nijemci 23. prosinca 1943. zauzeli Korčulu povukli su se koji dan zatim i preostali Židovi s vojskom na Vis, a zatim s dalmatinskim zbjegom u južnu Italiju. Za razliku od ostalih dalmatinskih logora, korčulanski je duže trajao i jedino njegovi Židovi nisu 1943. bili prebačeni na Rab.

U Kraljevici je također postojao jedan sabirni logor za Židove iz Hrvatske i Bosne. Djelovao je od studenoga 1942. do svibnja 1943., kada su internirci odvedeni na Rab. Internirci kraljevičkog logora su bili židovske izbjeglice koji su se prethodno bili sklonili u Crikvenici, Novom, Hrebljini, Selcima, Senju, Kraljevici, Skradu, Moravicama i drugim okolnim mjestima. Prema izvještaju Komande 2. armije bilo ih je 1172, a prema naknadnim istraživanjima oko 1250. Jedino je taj logor, među do sada poznatima, bio organiziran kao pravi logor. Logoraši su bili smješteni u drvenim barakama i konjušnicama, u kojima su ranije bili internirani zarobljeni partizani. Logor je bio ograđen bodljikavom žicom; imao je stražarske osmatračnice i stalne straže na ulazu. Smještaj i ishrana su bili loši. U osam drvenih baraka smještene su žene i djeca, a u konjušnicama muškarci. Sami su logoraši poduzeli neke mjere za poboljšanje života u logoru. Organizirali su kuhinju, ambulantu, čak i kulturni i zabavni život.⁹

Da bi spriječili odvođenje Židova u koncentracione logore iz II. zone, što su je Talijani okupirali, ali ne i pripojili Italiji, Talijani su aktom Komande 2. talijanske armije br. 7037 od 27.VI.1942. odlučili sprovesti internaciju Židova u sabirne logore u toj hrvatskoj zoni, gdje bi internirci ostali pod njihovim nadzorom. Uzalud su ustaše nastojale da im Talijani predaju te Židove, a u tome su ih podržavali i Nijemci, ali su konačno odustali od traženja, uz uvjet da se konfinirani Židovi u talijanskim sabir-

⁹ Isto, nav. dj., str. 145-147, 186.

nim logorima odreknu hrvatskog državljanstva. Odluku o interniranju Židova II. zone donijela je talijanska Vlada početkom lipnja 1942. godine. Kao lokacije »slobodne« internacije predložena su mjesta: Crikvenica, Novi, Senj, Omiš i otoci Brač, Hvar i Lopud, tada sva na teritoriju NDH. Obrazloženje je bilo da se ta internacija provodi »iz humanih razloga«. To je donekle i bilo točno jer su svi ti Židovi preživjeli do pada Italije, a mnogi i kasnije. Židovi koji su se nalazili u anektiranoj talijanskoj oblasti nisu bili konfinirani jer im do pada Italije i dolaska Nijemaca nije prijetila životna opasnost.

Tada su u II. zoni, tj. na području NDH pod talijanskom okupacijom, uspostavljeni sabirni logori (*Campi di concentramento per gli internati civili di guerra*) u Kraljevici, na Braču (u Sumartinu, Supetru, Bolu, Postirama) i u Hvaru.

Internacija Židova u navedene logore obavljena je početkom studenoga 1942. godine.¹⁰

Postojala su na području NDH i prije toga dva koncentracijska logora: muški u Slanome i ženski u Metajni na otoku Pagu. Tu su ustaše u lipnju 1941. doveli zatočenike iz Hrvatske i iz Bosne koji su prethodno bili u logoru u Gospiću, i većinu ih pobili, a ostale odveli u kolovozu 1941.; muškarce u Jasenovac, a žene u Krušćicu. Oni s talijanskim sabirnim logorima nemaju nikakvu vezu.¹¹

»Dubrovački logor« je obuhvaćao mjesta Gruž i Kupari i otok Lopud. U njemu su bili konfinirani Židovi iz Dubrovnika i iz Bosne i Hercegovine. Bio je pod zajedničkom vojnom upravom, s natporučnikom Ricardom Riccijem na čelu.

Neke su Židove još u kolovozu 1942. odveli u Dubrovnik, gdje su slobodno boravili, a tek u studenome prebacili u novoosnovane sabirne logore u blizini Dubrovnika. U dubrovačkim je logorima bilo ukupno oko 1700 Židova (prema izvještaju talijanske Komande 2. armije samo 874).

Oko stotinu Židova iz Dubrovnika i okolice je smješteno u hotelima »Wreg« i »Petka« u Gružu. Tu su bile i dubrovačke obitelji Tolentino, Ferera i druge.

U Kupare su otpravljeni pretežito Židovi iz Bosne, ukupno oko hiljadu zatočenika. Bili su smješteni u do tada čehoslovačkom kompleksu hotela »Kupari«.¹²

Prema sjećanju Zagrepčanke prof. Branke Akerman, koja je s majkom i dvogodišnjom kćerkom bila tu smještena nakon kraćeg boravka u Dubrovniku, u Kuparima im je bilo dobro. Smještaj je u hotelima bio udoban. U početku su odlazili i do Mlina i Srebrnog, a kasnije im to nije bilo dopušteno, ali su se šetali okolicom. Ona smatra da ih je bilo nekoliko stotina (oko 2400?). Zapovjednik logora je bio colonello Favoloro, dobar i kulturni čovjek, koji im je pravio društvo. Ostale talijanske čuvare jedva da su i primjećivali.

---

¹⁰ Isto, str. 141-143. J. Romano ne spominje na Braču logore Supetar i Bol. Prijevoz interniraca iz Splita na Brač opisuje D. Samokovlija u navedenom romanu, str. 75-76.

¹¹ J. Romano, nav. dj., str. 186.

¹² Isto, str. 145.

Židovi su se sami organizirali. Predsjednik logora je bio Rudi Bier, ekonom Maestro, poštar Sprung iz Sarajeva, glavna kuharica Icković iz Doboja. Posredništvom bivšeg upravnika hotela mogli su naručiti mlijeko, povrće i ostalo, a dobivali su i hranu od znanaca ili rodbine iz Dubrovnika. Hrana je bila loša i oskudna, ratna, ali istu su dobivali i talijanski vojnici. Uz dodatne pošiljke iz Dubrovnika konfiniranima nije bilo loše, pa su višak hrane odvažali za svoje mladiće kojima nikad nije bilo dovoljno. Organizirali su i kulturne priredbe na kojima su sudjelovali čak i talijanski časnici. Općenito im je u logoru bilo dobro, tek su bili zabrinuti neizvjesnom budućnošću.

Najviše je bilo sarajevskih, odnosno bosanskih Židova koji su prethodno, preko Mostara, bili prebjegli u Dubrovnik. S mostarskim Židovima (Hajon, Kohn i drugi) stigli su u logor i zagrebački liječnici koji su se bili zatekli u Mostaru na akciji suzbijanja sifilisa (dr. Jungwirth, prof. Arpad Hahn, zubar Oskar Stern, dr. Bela Kohn). Oni su kasnije prišli partizanima. Bilo je i dosta Židova izbjeglica iz Austrije i Njemačke koji su se još prije pada Jugoslavije bili sklonili u manje gradove po Bosni.¹³

Mihajlo Kohn i njegova supruga Nela Kohn-Flesch također se sjećaju boravka u logoru Kupari. U Dubrovniku su ih prethodno obavijestili da će biti poslani u jedan logor, nakon čega su ih odveli u Kupari i smjestili u istoimenom hotelskom kompleksu.

To je bio jedini logor ograđen bodljikavom žicom, ali unatoč te ograde i karabinjerske straže, nije vladala logoraška atmosfera jer je život u logoru bio slobodan. S okolnim stanovništvom inače logoraši nisu dolazili u dodir. Hrana se kuhala zajednički. Sami su logoraši organizirali svoj život. Kapo što su ga izabrali održavao je vezu sa zapovjednikom logora. Život je, prema njihovom sjećanju, općenito bio podnošljiv.

Jednoga su im dana rekli da se sprema. Nisu znali kamo odlaze. Kamionom su ih odveli u Gruž, a odatle parobrodom na Rab.¹⁴

Logor je na Lopudu bio organiziran jednako kao i onaj u Kuparima, samo što nije bio ograđen žicom jer je dovoljnu izolaciju predstavljao sam otok.

Krajem svibnja odvedeni su internirci iz dubrovačkih logora na Rab.

Brački je logor osnovan u studenome 1942., a tvorila su ga mjesta Supetar, Postira, Sumartin i Bol. Bio je to, brojem, najmanji logor s 211 interniranih Židova, a pod zapovjedništvom 18. talijanskog korpusa. To nisu bili logori u pravom smislu, nego su se internirci slobodno smjestili po kućama ili hotelima, slobodno su se kretali, ali se iz mjesta nisu smjeli udaljavati. Tu su bili smješteni uglavnom Židovi koji su se nakon pada Jugoslavije bili sklonili u Knin i Drniš.¹⁵

---

¹³ Pismene podatke mi je ljubazno dostavila 1988. god. gđa prof. Branka Akerman iz Zadra, na čemu joj zahvaljujem.

¹⁴ Magnetofonsku registraciju sjećanja i razgovora obavio sam u stanu Mihajla Kohna 6. IV. 1988. Bili su prisutni: Mihajlo Kohn (rodod iz Mostara, 1917.), njegova supruga Nela Kohn-Flesch (rodod iz Sarajeva, 1926.), Eduard Tauber (rodod iz Sarajeva, 1926.) i Danko Samokovlija (rodod iz Sarajeva, 1924.). Svima zahvaljujem na podacima. Magnetofonska vrpca pohranjena je u Židovskoj općini u Splitu.

¹⁵ J. Romano, nav. dj., str. 146.

Danko Samokovlija, koji je kao mladić bio zatočen u bračkom logoru, sjeća se boravka u Postirima, što je i opisao u navedenom kratkom, autobiografskom romanu.

Negdje u travnju ili svibnju 1942. prebačeni su brodom iz Splita na Brač, u Supetar. Onda su upućeni u Postira. Rečeno im je da se sami smjeste po kućama ili u hotelu, a da starješine obitelji prijave njihov smještaj. Njegova se obitelj smjestila u jednom hotelu u mjestu, vlasništva obitelji Petrić. Otac obitelji se redovito javljao u talijanskoj komandi. Kako je opskrba Brača, koji se nalazio pod vlašću NDH, bila loša, mnogo lošija od one u zoni I. anektiranoj od Italije. Talijani su davali internircima sljedovanja hrane (riže, tjestenine, graha, sira, kruha i dr.). Ribolov je dopunjavao ishranu i mještana i Židova. Internirci su se mogli slobodno kretati do večernjeg *copri-fuoca*, ali se nisu smjeli udaljavati. S otočanima su se brzo sprijateljili, a kako su mnogi Židovi bili vrsni u pojedinim strukama, pomagali su gdje je trebalo. Tako je autor s bratom pomagao u elektrifikaciji otoka koja se tada provodila, ili je mještanima popravljao brodske motore. Osobito su liječnici bili dobrodošli.

Iako je Brač bio u II. zoni, tj. pod vlašću NDH, s hrvatskom vlašću ili s ustašama, nisu imali nikakva dodira. Stvarna je vlast bila u rukama talijanske vojske. Na čelu Židova je bio kapo koji je održavao vezu s Talijanima (Buki Salom Montiljo).

Jednog su dana svi Židovi pozvani u talijansku komandu i saopćeno im je da se sprema za put. Nisu znali kamo. Na brod su ih ispratili mještani Postira s kojima su se bili sprijateljili. U Splitu je brod preuzeo druge internirce i krenuo na Rab.¹⁶

Hvarski se logor nalazio u mjestu Hvaru, u Starom Gradu i Jelsi. Postojao je također od studenoga 1942. do kraja svibnja 1943., kada su internirci odvedeni u logor na Rabu. Internirci su bili izbjeglice iz Mostara i Sarajeva koji su se prethodno bili sklonili u Metkoviću. Prema izvješću Komande 2. talijanske armije bilo ih je 404 osobe. Ni ti logori, zbog malog broja interniraca, nisu posebno organizirani, nego su Židovi smješteni, kao na Braču, po privatnim kućama, a nisu se smjeli udaljavati iz mjesta.¹⁷

Eduard Tauber je bio, prvo, interniran u mjesto Hvar, u »Hotel Kovačić«, zajedno s grupom Židova. Svi su Židovi u Hvaru bili smješteni po hotelima, a ne privatno (Hotel »Slavija«, Hotel »Palace«, Hotel »Olevan«, Hotel »Kovačić«). Ostali su smješteni u Starome Gradu i u Jelsi. U svibnju 1943. sakupljeni su iz sva ta tri hvarska mjesta i prevezeni u Split. Tu su ih smjestili u baraku na zapadnoj strani luke. Nakon što im se pridružila još jedna grupa Židova, vjerojatno s Brača, odvedeni su na Rab.¹⁸

Iz kraljevičkog, bračkog, hvarskog, korčulanskog i dubrovačkog logora, krajem svibnja 1943., internirci su dovedeni u glavni sabirni logor na Rabu. On se nalazio u I. zoni, dakle talijanskoj anektiranoj zoni, i bio je organi-

¹⁶ Danko Samokovlija, nav. magnetofonska registracija. Isti, nav. dj., str. 77-81.

¹⁷ J. Romano, nav. dj., str. 146-147, 186. Autor ne spominje logor u samom mjestu Hvaru.

¹⁸ Eduard Tauber, nav. magnetofonska registracija.

ziran kao pravi logor. Imao je naziv *Campo di concentramento per internati civili di guerra Arbe*. Nalazio se na jugoistočnom dijelu otoka, između zaljeva Kampor i Sv. Eufemije, šest kilometara od mjesta Raba. S druge strane, preko puta, bio je već od srpnja 1942. Slovenski logor, za internirane Slovence, pripadnike partizanskog pokreta.

Prema službenim talijanskim dokumentima bilo je u židovskom logoru 2400-2500 interniraca, dok ih je prema kasnijim provjeravanjima bilo preko 3500, od toga oko 15% djece do 15 godina, 38% muškaraca i 47% žena.

Židovski je sabirni logor na Rabu bio ograđen bodljikavom žicom, imao je stražarnice i osmatračnice, reflektore, stražu na ulazu. Sprječavan je svaki dodir s obližnjim Slovenskim logorom, u kojemu je režim bio stroži, kao u pravim koncentracijskim logorima.

Zapovjednik oba logora je bio pukovnik grof Cuiuli, najodgovorniji za zlostavljanja i brojne zločine u Slovenskom logoru.

Židovi su bili smješteni u zidanim prizemnicama i u drvenim montažnim barakama. U prvima – prevezeni oni iz dubrovačkog logora, a u drugima, iz ostalih logora, pa su ih zvali Dubrovački i Kraljevički logor. U zasebnoj je prizemnici bila ambulanta. Teži su bolesnici slani u posebnu logorsku bolnicu u mjestu Rabu, u bivše hotele »Adria« i »Imperijal«. Liječnici su bili isključivo talijanski. U kratkom razdoblju djelovanja Rapskog logora, od svega nekoliko mjeseci, umrlo je u logoru jedanaest Židova.

Život je u Rapskom logoru bio svakako teži nego u onim ranijima, koji jedva da su se i mogli nazvati logorima. Higijenske su prilike bile loše, pogotovo u ljetnom razdoblju. Ipak Židovi nisu bili odvođeni na prisilne radove kao susjedni Slovenci. Bilo im je omogućeno sudjelovanje u poboljšanju života u logoru, ambulatnim uslugama, dopuštene su im vlastite radionice i kupanje u moru radi poboljšanja inače slabih higijenskih uvjeta.¹⁹

Prof. Branka Akerman se sjeća da je hrana bila loša, barake su prokišnjavale i bile pune stjenica, ali su im dopuštali da se u pratnji stražara mogu ići kupati u moru.²⁰

Danko Samokovlija veli da su oni s Brača brodom stigli u Rab. Zatim su pješice išli do logora ograđena žicom, sa stražarnicama. Preko puta je bio Slovenski logor sa strašnim režimom. Tu je mnogo ljudi nastradalo, osobito u epidemiji trbušnog tifusa koja je harala prije dolaska Židova u logor. Na Rabu postoji veliko njihovo groblje. Židovi su raspoređeni po barakama u kojima su se mogle okupiti obitelji po želji. Zidane prizemnice i drvene barake podigli su prethodno zarobljenici iz Slovenskog logora. Postojala je organizacija među Židovima. Kapo logora bio je književnik Ervin Šinko, s nadimkom Špiccer. Organizirana je i židovska kuhinja i drugo.

Da bi se novčanim doprinosom pomoglo bolesnim drugovima i ilegalnom pokretu, organizirana je u logoru velika kulturna priredba. Kako je među logorašima bilo istaknutih umjetnika, književnika, glazbenika i pjevača, ne samo iz zemlje nego i iz inozemstva, priredba je bila na zamjernoj visini.

¹⁹ J. Romano, nav. dj., str. 148-151, 185.

²⁰ Navedeno pismo B. Akerman.

Iako prisilni rad židovskim logorašima nije bio propisan, neki su omladinci išli tucati kamen na cesti ili raditi u bolnici da bi dobili dvostruko sljedovanje hrane. Boravak je u logoru bio otežan i zbog čestih kiša koje su stvarale lokve i blato.²¹

Eduard Tauber je radio u logorskoj kuhinji, pa je mogao odlaziti u Rab po hranu. Sjeća se da je bilo znatno lošije nego u ranijim logorima, ali se dalo podnijeti. Kako je u bolnici bila bolja ishrana, mnogi su simulirali neku bolest, osobito kožnu, pa bi u bolnici dobivali obilatiju hranu.

I Mihajlo Kohn svjedoči da je ishrana bila oskudna, ali se dobivala redovito po propisima, a ni sami Talijani nisu bolje jeli. Posebne vjerske židovske ishrane niti je bilo, niti su je internirci u takvim prilikama zahtijevali. Talijanski su vojnici bili općenito prijateljski naklonjeni logorašima, osim jednog crnokošuljaša koji je išao s korbačem i kojega su se bojali, i samog zapovjednika logora, također fašista, kojega je pratio njegov pas. Fašista crnokošuljaša inače nije bilo. Mlada supruga Mihajla Kohna je tada bila trudna. Talijani su bili toliko susretljivi da su trudnice svakodnevno vodili u šetnju u pratnji trojice karabinjera. Dvije ili tri žene su i rodile u logoru. Inače je bilo neprilika s dizenterijom koja se širila zbog oskudice vode, pa je bilo i smrtnih slučajeva. Umrli su pokopani na obližnjem, logoraškom groblju.²²

Iako je u židovskim sabirnim logorima bilo više žena, djece i staraca nego muškaraca srednjih godina, iako su ti logori bili kratkog trajanja, svega od po nekoliko mjeseci, ipak se u svima odvijao ilegalni rad i postojala je suradnja s partizanskim pokretom.

Prve su aktivnosti započele među židovskom omladinom u Korčulanskom logoru, kako u Korčuli, tako i u Veloj Luci. Osumnjičeni za suradnju s partizanima, uhapšeni su u Veloj Luci braća Fedor i Boris Njemirovski iz Zagreba i sprovedeni u Šibenik, gdje su ostali zatočeni do kapitulacije Italije. Krajem siječnja 1943. petnaest omladinaca, bivših polaznika ribarske škole, iz korčulanske židovske kolonije otišlo je u šumu. (Rat su preživjela samo trojica.) Doznajući to, fašisti su strijeljali dvadeset osoba, među njima trojicu njihove braće. Ostale Židove mlađe od trideset godina su sproveli u zatvor u Korčuli. U samoj Korčuli tražili su Talijani da Židovi izaberu među sobom tri taoca, a kada ovi to nisu učinili, proglasili su taocima dvadesetak omladinaca. Velolučke su omladince zatim pustili iz zatvora, ali su se svakog jutra morali prijavljivati u karabinjerskoj postaji. Velolučka je menza postala mjesto ilegalnog djelovanja partijske organizacije. Na čelu joj je bio Zagrepčanin Aleks Joelić, koji je bio povezan s mjesnom organizacijom. Tiskali su se leci na geštetneru, a u proljeće 1942. započeto je i prikupljanje novčanih priloga za partizane. Kada se dočulo da bi Talijani mogli predati Židove Nijemcima, počele su pripreme za odlazak u partizane.

---

²¹ D. Samokovlija, nav. dj., str. 83-92 i nav. magnetofonska registracija.

²² Eduard Tauber, Mihajlo i Nela Kohn, nav. magnetofonska registracija.

Kako to nije ostvareno, do priključenja partizanima došlo je tek padom Italije. Neki su židovski omladinci sudjelovali i u napadu korčulanskih skojevaca na talijansku izvidničku postaju iznad mjesta.²³

Odmah po dolasku na Rab formiran je Antifašistički odbor u Dubrovačkom i Kraljevičkom logoru. Predsjednik je Izvršnog odbora bio Viktor Hajon, a među članovima je bio i Franjo Špicer (Ervin Šinko). Odbor se brinuo za poboljšanje života zatočenika i za prikupljanje novca, lijekova i sanitetskog materijala za partizane. Ilegalno su se u židovskom logoru tiskali bilteni i vijesti, pa su logoraši bili obavještavani o stanju na ratištima.²⁴

Kapitulacija Italije zatekla je zatočene Židove samo u Rapskom i u Korčulanskom logoru. U posljednjem, nakon odlaska talijanske vojske, početkom rujna 1943., konfinirani Židovi traže odobrenje da se prebace u Italiju. Većina mladih se već ranije pridružila partizanima, a preostali, mlađi, sposobni za borbu, uključili su se u XIII. brigadu. Ostali su krenuli motornim jedrenjakom, ali su se morali vratiti zbog nekog nesporazuma u vezi s njihovom evakuacijom. Smješteni su u hotel »De la ville«, na teret narodne vlasti. Kad se riješilo pitanje evakuacije, otputovala je većina konfiniranih Židova, a ostala su na Korčuli još osamdeset četiri neborca i četiri Austrijanca. Kada su se 23. prosinca Nijemci iskrcali na Korčulu, preostali su se Židovi s partizanskom vojskom povukli u Velu Luku, zatim 28. ili 29. prosinca na Vis, a iz Visa, s ostalim dalmatinskim zbjegom, u južnu Italiju.²⁵

Židovi iz svih logora su dočekali kapitulaciju Italije i svoje oslobođenje u Rapskom logoru. Nekoliko dana prije kapitulacije osjećalo se u logoru komešanje, i među Talijanima i među logorašima. Talijani su pojačali straže, a logoraši su bili potajno obaviješteni o napredovanju NOV i o kritičnom stanju u Italiji. Tada se sastao logorski Antifašistički odbor i načinio plan za eventualnu promjenu stanja. U zoru 9. rujna doznalo se za kapitulaciju Italije. Na Rab je stigla delegacija NO pokreta da pregovara s Talijanima o predaji. Pregovorima su prisustvovali i rukovodioci pokreta iz oba rapska logora. Talijani su se ustezali od predaje oružja logorašima, bojeći se, osobito, osвете Slovenaca koje su ugnjetavali. Sa zapovjednikom logora pukovnikom Cuiulijem pregovarali su toga dana u ime logoraša Franjo Špicer-Šinko i Moric-Moro Kampos i izjavili »da se više ne smatraju internircima i da će oni izabrati svoju upravu«, zahtijevajući razoružanje talijanskih vojnika i predaju oružja. Zapovjednik je pristao da logoraši napuste logor, ali bez oružja. Nastojao je otegnuti pregovore očekujući Nijemce, da njima preda logor. Izaslanici interniraca nisu na to pristali i pregovori su prekinuti.

Tisuće ljudi okupilo se oko žica na kapiji i tražilo izlaz. Ponovno smo počeli pregovarati, ali ovaj put s talijanskim vojnicima koji su stražarili oko logora. Vojnici su bili spremni popustiti, ali ne i oficiri. Osjećali smo ipak, da će pod većim pritiskom popustiti. Obećavali smo im sigurnost

²³ A. Mošić, nav. rukopis, str. 3, 6-12.

²⁴ J. Romano, nav. dj., str. 292-293; D. Perera: *Godine katastrofe 1941-1945*. U: *Spoimenica 1919-1969.*, str. 102-104.

²⁵ A. Mošić, nav. rukopis, str. 12-15.

i povratak kućama, i konačno su popustili i dozvolili da izađemo do talijanskih vojničkih braka. To je bio naš cilj, jer se u barakama nalazilo njihovo oružje. Sve je bilo obavljeno u tren oka. Iznenadeni Talijani nisu pokazivali ni najmanjeg znaka volje da pruže otpor, već su i sami počeli davati oružje. (V. Hajon).

Logorska straža uspjela je tog dana (13. rujna) da uhvati Cuiulia, a djelomično naoružane jedinice Rapske brigade zauzele su borbene položaje. Neke karabinjerske jedinice pružile su u početku otpor, ali su logoraši uspjeli da u potpunosti razoružaju talijanske vojnike. Tom prilikom oduzeto je oko 2000 pušaka i veća količina streljiva, kao i 6 topova bez zatvarača. (J. Romano).

Tada su među bivšim logorašima osnovane vojne jedinice. Omladinska četa od 150 momaka, s kratkom vojničkom i bolničarskom obukom, postala je jezgro Jevrejskog bataljona. Židovski bataljon i Četiri slovenska bataljona osnovali su Rapsku brigadu. Židovski rapski bataljon je brojio 243 borca raspoređena u tri čete i jedan sanitetski vod. Zatim je Rapska brigada Slovenaca upućena u Sloveniju, dok je židovski rapski bataljon prevezen u Senj, Jablanac i Crikvenicu, a zatim je krenuo u Liku, u Otočac. Budući da nisu bili iskusni u ratovanju, raspoređeni su u Točku na Kordunu u VII. banijsku diviziju koja je nešto ranije u V. ofenzivi bila desetkovana. Liječnici, bolničari i farmaceuti iz bivšeg Rapskog logora raspoređeni su u razne jedinice. U slovenske je bataljone raspoređeno trideset i pet židovskih bolničarki. Od bivših logoraša ukupno je u NOV stupilo 691, a od njih je tijekom rata umro devedeset i jedan čovjek.

Preostali Židovi logoraši, uglavnom stariji, žene i djeca, prebačeni su brodovima na kopno i evakuirani na slobodnu teritoriju u Liku, Kordun i Baniju. Od njih je u listopadu 1943. stupilo u NOP 648 osoba. Stradalo ih je od neprijatelja, u bombardiranjima ili umrlo još 45, pa je tako ukupan broj poginulih i umrlih Židova iz Rapskog logora iznosio 136 osoba u sastavu NOP, a od ostalih evakuiranih na oslobođenom teritoriju još 141.

U samom su logoru na Rabu ostale još 204 osobe, uglavnom starci i bolesnici. Kad su došli Nijemci, odveli su ih u Auschwitz i pobili.

211 osoba se prethodno samoinicijativno evakuirala preko Visa ili drugim putovima u Italiju. Malo ih je stiglo u zbjeg u El Shattu.

Spomenimo još da je zloglasni zapovjednik oba Rapska logora, pukovnik grof Cuiuli, nakon oslobođenja logora bio stupio u vezu s Nijemcima na kopnu s namjerom da im preda logor. Bio je, međutim, uhvaćen, pa mu je odmah suđeno. U zatvoru se sam ubio presjekavši vene. Onaj koji je tolike zlostavljao, osobito slovenske logoraše, pokopan je na samom ulazu u groblje vlastitih žrtava, da prolaznici gaze po njemu.²⁶

---

²⁶ Za događaje u vezi s kapitulacijom Italije, oslobađanjem logora i priključenja NOV: J. Romano, nav. dj., str. 282-284; V. Hajon: *Konačno sloboda! Formiranje jevrejskog bataljona na ostrvu Rabu. Jevrejski almanah 1954.*, Beograd, str. 110-113; navedena magnetofonska registracija.

Tako je završila sudbina židovskih sabirnih logora na Jadranu, koji su bili kratkog vijeka i nisu ni približno bili tako strašni kao oni na kontinentu, u nas i u ostalim zemljama.

Pedeset godina nakon oslobođenja Rapskog logora u Kamporu, 11. rujna 1993., održana je komemoracija na mjestu nekadašnjega logora. Uz nekada mladog zatočenika, a sada višeg savjetnika hrvatskog Ministarstva vanjskih poslova Mihaela Montilja, svečanosti su prisustvovali službeni predstavnici židovske zajednice u Hrvatskoj, te predstavnici hrvatske i slovenske Vlade, naglasivši i istaknuti doprinos Hrvata u oslobođenju toga logora.²⁷

---

²⁷ Pandža – M. Montiljo: *U povodu 50. obljetnice oslobođenja talijanskog fašističkog logora u Kamporu na Rabu. Slobodna Dalmacija*, Split, 11. rujna 1993., str. 8-9.

Demografski pokazatelji o stradanju Židova u NDH

Problemi utvrđivanja stvarnog broja stradalih

Namjena je ovoga napisa utvrditi broj stradalih Židova na teritoriju Nezavisne Države Hrvatske koja je osnovana 10. travnja 1941. i postojala do 8. svibnja 1945. To se razdoblje upravo poklapa s trajanjem rata te progonom i stradanjem Židova, jer je NDH primijenila rasističke zakone Hitlerovog fašističkog režima.

Posljednji službeni popis stanovništva prije Drugoga svjetskoga rata bio je 31. ožujka 1931. On je proveden u banovinama (devet banovina i Beograd s Zemunom i Pančevom) Kraljevine Jugoslavije. Brojčano stanje Židova svodimo samo na teritorij koji je zauzimala NDH. Prvi popis nakon završetka rata bio je tek 15. ožujka 1948. i to u republikama i pokrajinama Federativne Narodne Republike Jugoslavije. Zbog praćenja kontinuiteta od 1931. do 1948. trebalo je stoga to cijelo razdoblje obraditi za Židove, kao i za ostale nacionalnosti, po tadašnjim republikama i pokrajinama.

Do podataka za NDH dolazimo zbirom podataka broja Židova u Republici Hrvatskoj (bez Međimurja i Baranje) te broja Židova u Republici Bosni i Hercegovini i broja Židova u Srijemu, koji je sada dio Pokrajine Vojvodine.

Problem je nadalje u tome što je popis u godini 1931. proveden prema kriterijima jezika i vjere, dok je iza rata proveden prema kriteriju nacionalnosti. Poznato je, a to je naznačeno i u popisu, da su se neki Židovi izjašnjavali da govore njemački ili mađarski, zbog čega bi ih se moglo uključiti u te dvije nacije. Zato sam smatrao najispravnijim tretirati Židovima one koji su se kao takvi izjašnjavali po vjeri te sam kao osnovu za početno brojno stanje 31. ožujka 1931. koristio stanje prikazano u *Definitivnim rezultatima popisa po vjeroispovijesti*, iskazano po banovinama, ali i ukupno za Kraljevinu Jugoslaviju.

Raščlanjen je ovako:

Židovi-sefardi	26 168 osoba
Židovi-aškenazi	39 010 osoba
Židovi-ortodoksni	3 227 osoba
Ukupno	68 405 osoba.

Daljnji je problem bio nepostojanje podataka o emigraciji domaćih Židova, koje je već započelo 1939. godine te o istodobnoj imigraciji iz drugih europskih država. Naime, dosljedno sam se pridržavao kako ukupnog broja stanovnika, tako i broja pripadnika određenih nacionalnosti koji su 31. ožujka 1931. živjeli na teritoriju Kraljevine Jugoslavije, kako ne bi došlo do povećanja ili smanjenja broja jednih na račun drugih.

Iseljeni i preživjeli Židovi

Da bismo došli do broja Židova koji su izgubili živote, potrebno je utvrditi broj onih koji su emigrirali, odnosno na kraju rata ostali živi.

O emigraciji Židova postoji više izvora informacija. Milo Bošković (Lit., 8) navodi da je »oko 8000 Jevreja uspjelo pobjeći iz Jugoslavije, jedan dio prije, a drugi u toku rata«. Ovdje nas u prvom redu interesiraju podaci za NDH. *Atlas of the Holocaust* (Lit., 1) navodi da je »između travnja 1941-42. više od 3000 Židova izbjeglo u Italiju«, *Crimes of the Fascist...* (Lit., 2), da je za vrijeme talijanske okupacije prošlo kroz Split oko 2000, na Korčulu poslano 500, a u Italiju 1100 Židova. To isto navodi i Slobodan Milošević (Lit., 5). On dalje navodi da je u logoru na otoku Rabu u momentu kapitulacije Italije, u rujnu 1943. bilo oko 3000 Židova, od kojih se veći dio uključio u partizanske jedinice, dio izbjegao u Italiju, vjerojatno oko 1000, a oko 300 do 500 njih ostalo; prema *Atlasu* oni su poslije otpremljeni u Zemun i tamo ubijeni. Može se računati da je i onih 500 s Korčule izbjeglo u Italiju preko Visa. Među Židovima dopremljenima iz Dubrovnika na Rab bilo je i Židova iz Bosne i Hercegovine. Prema tome može se računati da je iz teritorija NDH u Italiju, odnosno preko nje, izbjeglo najmanje 5000 Židova.

Prema popisu stanovništva od 15. ožujka 1948. u Jugoslaviji je ukupno bilo 6853 Židova, na žalost, bez detaljnih naznaka po teritorijama republika i pokrajina. Kako je iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine izbjegao najveći broj, to se može pretpostaviti da se i najveći broj vratio u te dvije republike, tj. ukupno 2600 Židova. Smatrao sam vjerojatnim da je također preživio dio Židova koje su Mađari iz Bačke otpremili u svoje logore u Mađarsku, tj. 1300 njih.

Do nedoumice dovodi podatak naveden u *Atlasu* (str. 242, Map 315) da je »preživjelih i onih koji su se vratili 1945. bilo 12 000«, dakle, 5000 više nego je to utvrđeno popisom iz 1948. Može se pretpostaviti da se znatan broj onih koji su se 1945. vratili u Jugoslaviju našao u nezadovoljavajućoj situaciji te se iselio u Izrael do 15. ožujka 1948. kada je bio popis. Poznato je da su u Izraelu, čak i na mnogim visokim dužnostima mnogi Židovi koji su doselili iz Jugoslavije – i iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Vjerojatno u statističkom uredu u Jeruzalemu raspoložu podacima o broju doseljenika i datum doseljenja Židova iz pojedinih dijelova Jugoslavije, npr. od 1939. do 1948. Kada bismo to znali, točnije bismo došli do podataka o broju onih koji su izgubili živote. U svom sam izračunu broj preživjelih uzeo iz popisa od 15. ožujka 1948., tj. 6853 ljudi. Jedan je od razloga zašto sam

u izračun uzeo taj niži broj to što je Slobodan Milošević naveo kako se u Jugoslaviju uoči izbijanja Drugog svjetskog rata, iz drugih europskih zemalja doselilo između 3000 do 5000 Židova, čime bi bio kompenziran i njihov gubitak ako se naknadnim istraživanjem pokaže da je iz Jugoslavije od svibnja 1945. do ožujka 1948. u Izrael iselilo 3000 do 5000 Židova. Međutim, kako sam to i uvodno naveo, moja izračunavanja, u principu, trebaju pokriti gubitke jugoslavenskih Židova koji su sadržani u popisima stanovništva, a ne i useljenika.

Izračunavanje gubitaka Židova u NDH

Smatram da je neophodno iskazati zasebno gubitke koji su nastali u inozemstvu, a zasebno oni koji su nastali u zemlji.

Gubici nastali u inozemstvu

Prema podacima Jaše Romana (Lit., 7) živote je u Osviecinu izgubilo: iz Hrvatske 4500, iz Slavonije 1500, iz Bosne 2000, te sa Raba 300, tj. ukupno 8300 Židova iz NDH. Narcisa Lengel-Krizman (Lit., 4) navodi da je iz NDH otpremljeno u njemačke logore 4927 Židova. Mirko Peršen (Lit., 6) navodi da je od 13. do 27. kolovoza 1942. iz Jasenovca otpremljeno 5000 Židova. *Crimes*, Milošević i Fikreta Jelić-Butić (Lit., 3) navode da je u svibnju 1943. na zahtjev Nijemaca u Zagrebu uhićeno 1700, a 2500 Židova u drugim mjestima Hrvatske. Dalje *Crimes* navodi da je iz Loborgrada odvedeno u Osviecin 1100 žena i djece, te iz Tenja, od ukupno 3000, u Osviecin 15. kolovoza 1942. otpremljena grupa od 1000, druga grupa 18. kolovoza 1942. u Jasenovac, a posljednja grupa 22. kolovoza 1942. preko Loborgrada također u Osviecin.

Za Bosnu i Hercegovinu navode se kontradiktorni podaci. Jaša Romano navodi da je iz Bosne otpremljeno u Osviecin 2000, Slobodan Milošević iznosi podatak da je od 12 000 ubijenih njih 11 000 otpremljeno u Njemačku i Osviecin, dok se u *Atlasu* navodi da je 6000 djece otpremljeno u Staru Gradišku, 4000 u Jasenovac, te 4000 u Loborgrad i Njemačku. *Crimes* navodi da je 1400 otpremljeno u logore u Hrvatsku, a ostalih 8500 internirani u ustaške logore.

Na osnovi tih podataka može se zaključiti da je u inozemstvu izgubilo živote:

iz Hrvatske	1942. iz Tenja	1600 do 2000
	1943. iz Zagreba i okolice	4200
iz BiH	1942. iz Sarajeva i dr.	od 1000 do 1500
	Ukupno između	6800 do 7700 osoba.

Smatram da je za razliku od podataka u *Atlasu* i *Crimesu* pouzdaniji podatak da je iz BiH najveći dio Židova stradao u Jasenovcu i logorima u tuzemstvu, a mali dio u inozemstvu.

Gubici nastali u tuzemstvu

u Hrvatskoj:

jame i manji logori:	Jadovno	1000
	Đakovo	600
	Loborgrad	1000
	Rab, Pag	400
	Tenje	400
	u partizanima i dr.	1000
u BiH:	Krušćica i dr. manji logori i jame	1600

Ukupno:

jame i manji logori	6000
u Jasenovcu i St. Gradiški ... (Hrvatska 6000 i BiH 7000)	13 000
Sveukupno:	19 000

U navedeni izračun nisu uključeni gubici Židova u Srijemu, oko 1000 osoba, jer je prema podacima Pokrajinske Komisije *Zločini okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini knjiga 2. Zločini u Sremu 1941-1945.* (Novi Sad 1946.) navedeno, da je u njemački logor Sajmište odvedeno 10 000 ljudi, pa se može pretpostaviti kako se među njima nalazi i tih tisuću Židova.

Pregled gubitaka života Židova u NDH i Jugoslaviji

Iz priložene *Tabele 1* može se vidjeti moj izračun gubitaka, koji počinje s popisnim rezultatima iz 1931. godine, kojim je dodan prirast i tako se za NDH dobio realno očekivan broj od 34 400 na dan popisa 15. ožujka

Tabela 1. Židovi u Jugoslaviji (u tisućama)

	BIH	HRVAT.	MAKED.	SLOVEN.	SRBIJA	BANAT	SRIJEM	BAČKA	KOSOVO	UKUPNO
Popis 1931.	11,1	20,2	7,5	0,8	9,2	3,7	1,1	13,2	0,4	68,4
Očekivani 1948.	11,8	21,4	8,2	0,9	9,7	4,1	1,2	14,1	0,5	71,9
Popis 1948.	0,8	1,8	0,3	0,1	1,7	0,7	0,2	1,3	-	6,8
Demografski gubici	11,0	19,6	7,9	0,8	8,0	3,4	1,0	12,8	0,5	65,0
Emigrirali	1,0	3,7	0,4	0,1	1,2	0,2	-	1,3	0,1	8,0
Stvarni gubici	10,0	15,9	7,5	0,7	6,8	3,2	1,0	11,5	0,4	57,0
Umrli u inozemstvu	1,1	6,0	7,4	0,7	-	-	-	8,4	0,4	24,0
Umrli u zemlji	8,9	9,9	0,1	-	6,8	3,2	1,0	3,1	-	33,0

U ZEMLJI	U NDH	U SRBIJI	
BIH	8,9	Srbija	6,8
Hrvatska	9,9	Banat	3,2
Srijem	1,0	Bačka	3,1
UKUPNO	19,8	Kosovo	0,4
Makedonija	0,1	UKUPNO	13,5
Slovenija	-		

1948. U usporedbi s popisom dobio se demografski gubitak koji je iznosio 31 600, od kojeg treba odbiti 4700 za emigraciju, pa da se dobiju stvarni gubici života od 26 900 od kojih 7100 u inozemstvu i 19 800 u tuzemstvu. Ovdje je uračunat i gubitak u Srijemu.

Iz priloženih navoda iz pisama gospodina Reuvena Dafnija može se vidjeti kako u *Yad Vashemu* u Jeruzalemu navode kako je u Hrvatskoj (misli se na NDH) 1941. bilo 40 000 Židova, dok je prema mojim podacima bilo 34 400, dakle za 5600 manje. U podacima gospodina Dafnija nema podataka o broju popisanih 15. ožujka 1948. a podaci ukupno stradalih nisu podijeljeni na one koji su stradali u inozemstvu i one koji su stradali u tuzemstvu. U pismu upućenom gospodinu Dafniju spomenuo sam da je vrlo važno raspolagati podacima ubijenih u inozemstvu, jer, na primjer, prema njegovom prikazu proizlazi da su svi Židovi stradali na onim područjima Jugoslavije gdje su živjeli. To daje potpuno iskrivljenu sliku, jer su, primjerice, sve makedonske Židove Nijemci utovarili u tri vlaka i odveli u Treblinku, gdje su ubijeni, a ne u Makedoniji! Zato mislim, da bi bila moralna obaveza *Memorijalnog Centra* u Jeruzalemu, da iskaže zasebno podatke za one koji su ubijeni u inozemstvu, a zasebno za one koji su ubijeni u zemlji. Prema mojem izračunu u inozemstvu je iz cijele Jugoslavije ubijeno 24 000, tj. 42 posto, dok je u zemlji ubijeno 33 000, tj. 58 posto od ukupno broja od 57 000. Kada bi se podaci iskazali tako, posjetioci *Memorijalnog Centra* dobili bi pravu sliku o tome gdje su Židovi u stvari izgubili živote. Osim toga, ako su ubijeni u inozemstvu, oni su uključeni u broj ubijenih u odnosnim logorima smrti (Osviecinu i Treblinku) pa u broju gubitaka života Židova zemlje iz koje su deportirani neminovno dolazi do djelomičnog udvostručavanja broja ukupno ubijenih.*

* U prilogu prijevod navoda iz pisama gospodina Reuvena Dafnija od 17. svibnja 1993. i 28. studenog 1994.

1. Pismo R. Dahnija od 17.5.1993.

Što se tiče dokumentacije o sudbini jugoslavenskih Židova za vrijeme holokausta, mogu vas jedino obavijestiti da je od otprilike 80 000 Židova koji su živjeli unutar granica bivše Jugoslavije poginulo nekih 83%, a na osnovi sljedećih procjena:

	Broj Židova 1941.	Ubijeno	Postorak %
Hrvatska	40 000	30 000	75
Srbija (uklj. Banat)	16 000	15 000	94
Bačka	16 000	14 000	88
Makedonija	8 000	7 000	88
Ukupno	80 000	66 000	83

Dokumentacija o ostalim žrtvama Drugog svjetskog rata ne pripada području našega rada i zato je nemamo.

2. Pismo R. Dahnija od 28.11.1994.

Porvrđujem prispeće vašega pisma od 9. studenoga 1994. i želim primijetiti sljedeće:

1. Naša brojka od 80 000 Židova u Jugoslaviji bijaše više ili manje utemeljeno nagađanje.
2. Pretpostavljamo da je između popisa 1931. i onoga 1941. prirodni prirast i posebice priljev Židova koji su bježali iz Njemačke i Austrije mogao dovesti broj Židova koji su živjeli u Jugoslaviji 1941. na 78-80 000, što zapravo znači povećanje od nekih 8000 u odnosu na broj 71 900 prema popisu 1941.
3. Kako emigracija, koja je uglavnom započela nakon 1941., prema vašim podacima dosiže nekih 8000, to čini naše nagađanje posve plauzibilnim.
4. Kako bilo, želim naglasiti da nemamo boljih podataka od vas, te ako osjećate da brojka od 80 000 koju smo utvrdili nije korektna, rado ću prihvatiti vaše brojke.

Literatura

Atlas of the Holocaust, by Martin Gilbert, izd. Steinmatsky, Jeruzalem-Tel Aviv-Haifa

Crimes of the Fascist Occupants and Their Colaborators Against Jews in Yugoslavia, izd. Federation of Jewish Communities of the F.P.R.Y., Beograd 1957.

Jelić-Butić, Fikreta, *Četnici u Hrvatskoj 1941-1945*, Globus, Zagreb 1986.

Lengel-Krizman, Narcisa, *Prilog proučavanju terora u NDH, Ženski sabirni logori 1941-1942*, IHPRH, Zagreb 1985.

Milošević, Slobodan, *Izbeglice i preseljenici na teritoriju Jugoslavije 1941-1945*, Narodna knjiga, Beograd 1981.

Peršen, Mirko, *Ustaški logori*, Stvarnost, Zagreb 1966.

Romano, Jaša, *Jevreji u Jugoslaviji 1941-1945.*, Beograd 1980.

Bošković, Milo, *Antijugoslavenska fašistička emigracija*, Sloboda, Beograd, Dnevnik Novi Sad 1980.

Katolička crkva i Židovi u vrijeme NDH

U režimima obilježenima nasiljem i neljudskošću, na svu sreću postoje i svijetle iznimke. Time zapravo muževi i žene potvrđuju da povijesno trajanje i zalaganje za dobro imaju smisla. U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (dalje: NDH) u kojoj se režim obilno služio nasiljem, ta je iznimka bila Katolička crkva (dalje: KC).

Kad se govori o ulozi KC u vrijeme Drugog svjetskoga rata, u svijesti se javlja lik nadbiskupa zagrebačkog dr. Alojzija Stepinca; on strši kao hridina, čvrsta i postojana u naletima olujnoga valovlja. Stoga je i najlakši način oslikavanja odnosa KC prema progonima Židova u to vrijeme, davanje kratkoga pregleda najvažnijih postupaka zagrebačkog nadbiskupa kao glave i nedvojbenog autoriteta Crkve u Hrvata u to tragično vrijeme. U ovom kratkom radu mogu izdvojiti samo mali dio njegovih riječi i čina, važnih za osvjetljenje te tematike.

U nadbiskupovu odnosu prema Židovima (i ostalima progonjenima) istaknuo bih tri komponente: njegov proročki glas protiv nepravednih i neljudskih zakona i ideologija; njegovo skrovito i javno zauzimanje za pojedince i skupine; konačno, njegovo zauzimanje koje ide i do materijalnog žrtvovanja za dobrobit progonjenih i slabih.

Proročki glas nadbiskupa Stepinca

U judeo-kršćanskoj tradiciji prorok je osoba koja, u suglasju s Božjim mjerilima stvari, uviđa sve odmake naroda i pojedinaca u njemu od puta pravde i istinitosti, te neustrašivo na njih ukazuje. Prorokov glas tako postaje glas opomene i poziva na »ispravljanje putova« i na povratak na kročenje dobrim stazama, postaje glas Božji.

Postoji mnoštvo svjedočanstva o podizanju takva proročkoga glasa zagrebačkog nadbiskupa. Kako vrijeme odmiče i arhivska građa postaje dostupnija, sve jasnije se pokazuje kako postoji cijela skupina tih svjedočanstava: od članova izbjegličke vlade Kraljevine Jugoslavije, preko oporbenih političara, diplomata i raznih emisara, do obavještajaca, pa čak i partizana koji su bili pod snažnim utjecajem protuvjerske komunističke ideologije.

Ubrzo nakon uspostave NDH i ustaškoga zauzimanja vlasti, a pošto je čuo o donošenju rasnih zakona, nadbiskup Stepinac piše 22. svibnja 1941. dr. Andriji Artukoviću, ministru unutarnjih poslova, upozoravajući ga kako su takvi zakoni nemoralni i nečovječni: »Ali da se pripadnicima drugih narodnosti ili drugih rasa oduzme svaka mogućnost egzistencije i da se na njih udara žig sramote, to je već pitanje čovječnosti i pitanje morala.«¹ Malo kasnije, 21. srpnja, nadbiskup je pisao i dr. Anti Paveliću, poglavniku NDH, o sličnim pojavama »koje me bolno diraju«, uz napomenu svojstvenu istinskom proroku: »Pripominjem odmah, da će se jedva tko naći, koji će imati smjehlosti, da Vas na njih upozori, pa da mi je to više dužnost, da ja to učinim.«²

Nadbiskup Stepinac nije ograničio svoj proročki prosvjed protiv nepravde samo na privatna pisma; poslužio se vrlo efikasno propovjedaonicom. U svečanoj prigodi 26. listopada 1941. upozorio je vjernike: »U ovo zadnjih nekoliko decenija uspjele su razne bezbožne teorije i ideologije zatrovati svijet da je mržnja postala regbi pokretalom sviju ljudskih čina. Pogibelj je, da i oni, koji se diče katoličkim imenom, da ne rečem čak i duhovnim pozivom, postanu žrtve strasti, mržnje i zaborava na zakon, koji je najljepša karakteristika kršćanstva, zakon ljubavi.«³ Stepinac je, dakako, bio i jedan od važnijih sastavljača predstavke Biskupske konferencije (sredina studenog 1941.) u kojoj se hrvatski katolički biskupi zauzimaju za progonjene Srbe, a s propovjedaonice zagrebačke katedrale znao se oboriti i na nepoželjne pojave u kulturi, kao što je bila pojava Budakove novele *Buntovna krv*.⁴ Jedan od snažnijih glasova bila je nadbiskupova propovijed na blagdan Krista Kralja 1941. godine, iz koje je vrijedno zabilježiti nekoliko citata:

Svaki narod i svaka rasa, kako se danas odrazuju na zemlji, ima pravo na život dostojan čovjeka i na postupak dostojan čovjeka. Svi oni bez razlike, bili pripadnici ciganske ili koje druge rase, bili Crnci ili ugladeni Europejci, bili omraženi Židovi ili ponosni Arijci, imaju jednako pravo da govore – 'Oče naš, koji jest na nebesima'.

Nadbiskup je zatim istaknuo kako se to načelo primjenjuje na i u KC: *Zato je Katolička Crkva uvijek osuđivala, a i danas osuđuje svaku nepravdu i nasilje, koje se počinja u ime klasnih, rasnih ili narodnosnih teorija. S jasnoćom i odlučnošću karakterističnima za proroke, Stepinac je zaključio:*

*Crkva Katolička je digla svoju riječ u obrani naših hrvatskih narodnih prava, čak i okrunjenim glavama. Ali ona bi se iznevjerala svojoj zadaći, kad ne bi s istom dosljednošću dizala i danas glas na obranu sviju, koji se žale na nepravde, bez obzira kojoj rasi ili narodu pripadaju. Nitko nema prava da na svoju ruku ubija ili na koji drugi način oštećuje pripadnike druge rase ili narodnosti.*⁵

¹ Hrvatski Državni Arhiv (HDA), Osobni fond I. Politea (dalje: Fond Politeo), 22c.

² Fond Politeo, 332.

³ *Katolički list* (KL), 31. listopada 1941.

⁴ Stepinac mu je ime *Zbornik uspomena, svjedočanstva i dokumenta*, ur. Vinko Nikolić, knj. 1, München-Barcelona 1980, 233.

⁵ Službeni vjesnik zagrebačke nadbiskupije, Zagreb, XXXII, 4, 1945, 15-16.

Prema svjedočenju francuskog konzula u Zagrebu u vrijeme NDH, još je jedna propovijed zagrebačkog nadbiskupa »duboko potresla sve«; bila je to propovijed na godišnjicu krunidbe Pape Pija XII., 14. ožujka 1943. Stepinac nije poštedio ni građanske ni okupacijske vlasti. Tu on naziva rasizam »najluđom materijalističkom doktrinom koja postoji na svijetu.«⁶

I njemački službeni krugovi na svoj način su posvjedočili zauzimanje nadbiskupa Stepinca za Židove. Tako Hans Helm, policijski *attaché* pri njemačkom poslanstvu u Zagrebu, u svom izvješću od 25. ožujka 1943. veli kako je »poznato da je nadbiskup Stepinac veliki prijatelj Židova«. No, taj izvještaj je interesantniji zbog nečega drugoga. U njemu Helm kaže da se Stepinac zaprijetio zatvaranjem svih crkava u Hrvatskoj ako se budu primjenjivali proturasni zakoni na Židove u mješovitim brakovima. To je jedan od nekoliko slučajeva koji se mogu interpretirati kao nadbiskupova primjena građanske neposlušnosti i nenasilnog protesta protiv vlasti.⁷ Drugi slučaj, odmah poslije uspostave NDH, nalazi se u već spomenutom Stepinčevu pismu Artukoviću u kojem je 22. svibnja 1941. upozorio na nepravdu zbog odredbe da Židovi nose raspoznajni znak. Nadbiskup prijeti da će u slučaju Židova katoličke vjere biti prisiljen upozoriti ih da u crkvi ne nose te znakove.⁸

Upravo kao biblijski prorok, nadbiskup Stepinac je ukazivao vlastodršcima na njihove nedosljednosti u primjeni svojevolja. Dne 8. ožujka 1943. prozvaio je Pavelića zbog progona Židova, dok na sebe i na članove svoje vlade ne primjenjuje »arijevski zakon«. Bilo je, naime, poznato da su Pavelićeva supruga kao i supruge nekih njegovih ministara bile Židovke. Poimenice, S. Kvaternik i Žanić imali su Židovke za supruge, a supruge židovskog podrijetla imali su Vilko Lehner, Robert Vilček, David Karlović, Ljubo Kremzir, Viktor Gutman, David Sinčić, Ivo Korski i Vlado Singer.⁹

Ne čudi da je takav proročki glas izazivao protivljenje i da je značio opasnost koju treba eliminirati. Uistinu, prema svjedočenju istoga H. Helma, specijalizirana ustaška grupa za atentate na nepoželjne osobe visokoga ranga planirala je takav atentat i na nadbiskupa Stepinca.¹⁰ Atentat nije izvršen samo zbog toga što je procijenjeno da nije bio pogodan trenutak.

---

⁶ *Les Archives diplomatiques*, Paris, Vichy 945, Dossiers 1, 2 Croatie. *Questions religieuses Israelites*, Mai 1941 – Mars 1943, 31-32, *L'Eglise et le national-socialisme*. Da je ta propovijed imala veliki odjek, svjedoče izvještaji Ustaške nadzorne službe čak iz Zemuna. Izvještaj je upućen 24. svibnja 1943. Glavnom ravnateljstvu za javni red i sigurnost u Zagrebu (HDA MUP RH, I-21, 756, Ustaška nadzorna služba. Povjereništvo za Vel. župu Vuka i grad Zemun, Broj: V. T. 365/43, Zemun, 23. svibnja 1943). Ministarstvo vanjskih poslova pak spominje da je prilikom uhićenja Marčeca u Beogradu kod njega pronađena Stepinčeva propovijed održana za blagdan sv. Petra 1942. godine (*Tjedni politički pregled za Srbiju* od 1. do 7. svibnja 1943.; HDA MUP RH, I-21, 894).

⁷ HDA MUP RH, Helm, knj. XIV, 266-267, kut. 122.

⁸ Fond Politeo, 22c.

⁹ Fond Politeo, 336.

¹⁰ HDA, MUP, H. Helm, knj. XXI, kut. 122, str. 179-180; V. Kazimirović, *NDH u svjetlu nemačkih dokumenata i dnevnika Gleza fon Horstenau 1941-1944*, Beograd, 1987., 291, 295.

Stepinčevo zauzimanje za progonjene

Poznato je da se zagrebački nadbiskup počeo zauzimati za Židove kasnih tridesetih, kad je počeo pristizati val židovskih izbjeglica iz Europe. Već su ga tada određeni krugovi optužili zbog farizejštine, jer da »na grudima potajno nosi Davidovu Zvijezdu a javno svećenički kolar«. ¹¹

U novonastalim ratnim prilikama, nadbiskup je morao pojačati svoje zauzimanje za Židove kao i druge progonjene. Ponekad je to zauzimanje tražilo i najmanje prigode i minimalna postignuća kako bi se dobilo barem nešto. Tako je 23. travnja 1941., kad je dočuo o pripremi protužidovskih zakona, nadbiskup Stepinac pisao Artukoviću moleći ga da se uzme u obzir Židove koji su postali kršćani. ¹² Ponekad je bilo uspjeha, a ponekad nije. Dne 11. lipnja 1941. predstojnik konzularnog odjela njemačkoga poslanstva u Zagrebu, Dopfell, pribilježio je kako je saznao iz pouzdanih izvora da je nadbiskup Stepinac postigao kod vlade NDH da pokršteni Židovi ne potpadaju pod odredbu o nošenju znaka o nacionalnoj i vjerskoj pripadnosti. ¹³ Iako je historiografija, pod snažnim utjecajem protuvjerske ideologije, morala iskrivljivati prikaz Stepinčeva lika, zanimljivo je svjedočanstvo francuskog konzula u Zagrebu glede tih mjera. Konzul 11. lipnja 1941. piše da su protužidovske mjere ublažene zaslugom Kaptola. Židovi koji su prije 10. travnja 1941. postali vjernici jedne od etabliranih vjerskih zajednica nisu bili obvezatni nositi nikakav znak, ali onima koji su ostali židovski vjernici situacija se nije bitno promijenila. ¹⁴

No, bilo je i neuspjeha. Kad je početkom svibnja 1943. u Zagreb stigao Himmler, šef njemačke policije, u potrazi za preostalim Židovima (uhićeno ih je 600), predstavnik Sv. Stolice, Heinrich Giuseppe Ramiro Marcone, i nadbiskup bezuspješno su pokušavali kod Artukovića posredovati za te nesretnike. ¹⁵ I inače je dvojac Stepinac – Marcone često intervenirao kod ustaških vlasti za sve vrste progonjenih. Očito su ponekad bili i uspješni,

¹¹ Sluga Božji Alojzije Stepinac, *Dokumenti*, Zagreb, br. 1-2, 10. veljače 1995., 22.

¹² Fond Politeo, 222.

¹³ Mikrofilm Instituta *Yad Vashem*, Jeruzalem, B. Krizman, *NDH između Hitlera i Mussolinija*, 2. izd. Zagreb 1983., 128. U vezi s time Krizman napominje: »Budući da je riječ o najutjecajnijim Židovima, koje je Stepinac u Markovoj crkvi (misli se na crkvu sv. Marka u središtu Zagreba, J. K.) osobno podučavao u katekizmu i zatim pokrštavao, odredba je u tom pogledu potpuno promašila svoju svrhu.« Krizman govori o odredbi o nošenju znakova o nacionalnoj pripadnosti, koja je zbog navodnih akcija zagrebačkog nadbiskupa »potpuno promašila svoju svrhu«. Takva interpretacija mogla bi značiti da Krizman odobrava radnje nadbiskupa Stepinca, jer je nadbiskup uspio da ta odredba praktično bude jednostavno izvan snage. No, Krizman također dodaje: »Ali je odmah dodana nova bilješka s imenom Standardenführera Requarda, adutanta poslanika Kaschea, s nadnevkom 13. VI., iz koje proizlazi da je ta informacija (o Stepinčevoj intervenciji za Židove) – na temelju razgovora s ministrom M. Pukom – potpuno bez temelja!« Nije jasno je li Krizman htio time obezvrijediti Stepinčev pokušaj, ali se čini da je tako.

¹⁴ Vichy 945, Croatie. *Questions religieuses*. Israélites.

¹⁵ *La Saint Siège et les victimes de la guerre. Janvier 1941-Décembre 1942. Actes et documents du Saint Siège relatifs à la Seconde guerre mondiale*, Libreria Editrice Vaticana, 1974, sv. 9, 187, dopis nosi nadnevkom 10. svibnja 1943.

jer se navodno Siegfried Kasche prijetio: »Sveta Stolica počinje biti previše moćna u Hrvatskoj, želim vidjeti hoće li ovog puta pobijediti ona ili ja.«¹⁶

Ponekad je nadbiskup znao i koriti pojedine državne službenike i ukazivati na štetnost njihovih postupaka za državu. Tako je 7. ožujka 1942., kad se proćulo da se Židovi masovno hvataju i odvođe u logore, nadbiskup pisao Artukoviću moleći da se sprijeći »svako nepravedno postupanje protiv građana, kojima se individualno ne može ništa kažnjivo predbaciti«. Napomenuo je: »Držim, da nam ne može služiti na čast, ako nam se kaže, da smo najradikalnije, tj. najokrutnije, riješili židovsko pitanje.«¹⁷

Kao nadbiskup zagrebaćki, Stepinac se, dakako, obraćao za pomoć i službenicima pri Sv. Stolici. 7. sijećnja 1942. molio je kardinala Maglionea, predstojnika vatikanskog ureda »vanjskih poslova«, da posređuje za 200 židovske djece, koju je Židovska općina u Zagrebu željela prebaciti u Firenzu.¹⁸ Na isti naćin, 2. prosinca 1942. Stepinac se obratio na Sv. Stolicu u stvari deportiranih Židova u Njemaćku ili Poljsku.¹⁹

Nerijetko se nadbiskup spremno odazvao na pozive židovskih pojedinaća, obitelji ili organizacija da intervenira kod vlasti u raznim predmetima. Ne manje rijetko, za svoje je pokušaje dobivao izraze zahvale. Dne 14. svibnja 1942. grupa od 48 katolićkih žena iz Osijeka, ćiji su muževi bili Židovi, uputila je molbu poglavniku i Saboru za oslobođenje njihovih muževa. Odmah su na nadbiskupa uputile brzojav (u njihovo ime gospođa Terezija Pollak r. Dijaković) da on, »koji se vazda zauzeo za pravednu stvar«, podrži njihovu molbu. Isti su sadržaj poslali i poštom 18. svibnja. Molba je bila potkrijepljena svjedoćanstvom župnika Šepera.²⁰ Nadbiskupov tajnik vlć. Stjepan Lacković izvijestio je 21. kolovoza 1942. župne ureda u Osijeku da je nadbiskupu obećano pozitivno riješiti njegovu zamolbu. No, ista gđa Pollak r. Dijaković uputila je 20. kolovoza 1942. nadbiskupu telegram o tome da su im muževi »noćas odvedeni i zatoćeni«. Na polećini stoji zapisano: »Primljeno: 20. VIII. 1942. u 19 sati. Intervenirano dvaput kod Ravnateljstva za javni red i sigurnost 20. VIII. 1942. u 17 sati i 19. 30 sati. Odgovoreno: nije potrebna vaša intervencija, stvar će biti odmah riješena u smislu Poglavnikovog obećanja, da će mješ. brakovi biti zaštićeni. S. L.«²¹

Dne 2. kolovoza 1942., predstavništvo izbjeglica Židova u Crikvenici šalje nadbiskupu Stepincu svotu od 306 kn, koju su skupili na pogrebu Židovke Sabine Steiner na katolićkom groblju, »kao znak naše zahvalnosti prema predstavnicima Katolićke Crkve, u prvom redu

prema Nj. Preuzvišenosti nadbiskupu g. Alojziju Stepincu, koji su svakom zgodom, kad je to bilo moguće, uložili svoj upliv da ublaže neobićno tragićan poloćaj onih, koji – nedućni – ćame, ginu i ugibaju u logorima.«²²

¹⁶ *La Saint Siège*, sv. 9, 187-188.

¹⁷ Fond Politco, 172; I. Cvitković, *Ko je bio Alojzije Stepinac*, Sarajevo, 1986., 199.

¹⁸ *La Saint Siège*, 409.

¹⁹ Fond Politco, 170.

²⁰ Pismo i Molba u Sluga Boćji, *Dokumenti*, br. 2.

²¹ Sluga Boćji, 2-3, *Dokumenti*, br. 4.

²² Nadbiskupski arhiv Zagreb, 37-1942.

I Židovska bogoštovna općina u Zagrebu molila je 13. travnja 1942. nadbiskupa Stepinca da posreduje kod Ministarstva unutarnjih poslova NDH kako bi dopustilo iseljenje 50 židovske djece u Tursku. Iz nedatiranog pisma istom Ministarstvu (iz konteksta se da zaključiti da je pismo pisano poslije veljače 1943.) vidi se da je nadbiskup osobno odnio tu molbu u Ministarstvo i da je na temelju tog odobrenja iseljeno jedanaestero djece, iako tek u veljači 1943. godine. U istom pismu nadbiskup također moli za iseljenje 30 djece uz 38 s prijašnjeg odobrenja.²³

Vjerojatno na zamolbu odgovornih u Zajednici, nadbiskup je 8. svibnja 1943. pismeno tražio od dr. Artukovića slobodu djelovanja Židovske bogoštovne općine u Zagrebu. Važno je da je ta općina djelovala tijekom cijeloga rata i da je, po svemu sudeći, bila jedina židovska općina u zoni njemačkog interesa kojoj se tako nešto posrećilo.²⁴

Nadbiskupovo materijalno žrtvovanje

Svako zalaganje za drugoga određena je žrtva već zbog toga što zahtijeva fizički i duhovni napor i odricanje osobnog komoditeta. Ono je još zahtjevnije kad treba izdvojiti i neka materijalna sredstva kako bi se pomoglo čovjeku u nevolji. Nadbiskupu Stepincu nije bilo strano materijalno žrtvovanje u pomaganju potrebitima.²⁵ Ovdje navodim tek jedan primjer koji se odnosi na Židove.

Kad je židovski Umirovljenički dom »Lavoslav Schwarz« bio u opasnosti, Stepinac je iselio štitićenike doma 8. prosinca 1943. o svom trošku na crkveno imanje u Brezovici, gdje je nadogradio još jednu prostoriju i uzdržavao Dom do kraja rata.

Umjesto zaključka

Završavajući ovaj kratki prikaz djelovanja zagrebačkog nadbiskupa Stepinca u korist Židova u Hrvatskoj, možda dolikuje reći riječ-dvije o sudbini hrvatske profesionalne historiografije. No, kako je u židovstvu iznimno važna tradicija, ne treba zanemariti ni to kako se putem usmene predaje i pisane riječi ona oblikuje i na neprofesionalnoj popularnoj razini. Stoga iznosim sudbinu Stepinčeva čina spašavanja doma umirovljenika »Lavoslav Schwarz« u predaji.

Spomenica povodom pedesete godišnjice Doma staraca Saveza jevrejskih opština (Zaklada »L. Švarz«) u Zagrebu, 1910 – 1960, Zagreb 1960, uopće ne spominje činjenicu da je nadbiskup Stepinac bio odlučni čimbenik

²³ Nadbiskupski arhiv, dokument 129/42 Hr/M.

²⁴ *Službeni vjesnik zagrebačke nadbiskupije*, Zagreb, br. 8, 31. studenog 1945; Reprodukcijska pisma u *Sluga Božji*, 4, Dokumenti, br. 16.

²⁵ Aleksa Benigar, *Zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac*, Zagreb 1991.

u njegovu spašavanju i najzaslužniji da je pedesetak štićenika toga doma dočekalo kraj rata. Moglo bi se tražiti opravdanje za takvo prešućivanje u činjenici da je upravo te godine A. Stepinac, tada i kardinal, umro i da je i dalje važio pravorijek komunističkog suda da je kardinal Stepinac ratni zločinac. Ali godine 1991. bila je posve druga situacija: komunizam kao politički sustav se raspao i bilo je slobodno iznositi bilo kakva osobna mišljenja i historiografske sudove. Upravo je te godine gospodin Slavko Goldstein progovorio o ulozi kardinala Stepinca u spašavanju židovskog doma umirovljenika u vrijeme rata. Evo kako je formulirao svoj sud: »Židovski starački dom, blizu 60 ljudi, spasilo se na crkvenom imanju Brezovici zahvaljujući zaštiti crkve, odnosno Stepincu osobno, ali financijskom pomoći Židova iz Švicarske.«²⁶ Koliko god bi se katolici mogli osjećati ohrabrenima tom gestom građanskoga poštenja, mogli su se osjetiti i zatečenima ne tako dobro skrivenim pokušajem umanjivanja nadbiskupovih zasluga. Povijesna rehabilitacija je, čini se, tako mučna stvar. Nije sporno da su zagrebački Židovi primali pomoć iz Švicarske i drugdje; čak ne bi bilo sporno ni to da je dio tih sredstava bio utrošen za uzdržavanje doma židovskih umirovljenika na crkvenom imanju u Brezovici. Ali to, zasigurno, ne bi trebali biti razlozi za umanjivanje nadbiskupovih zasluga i za ponovno isticanje nadbiskupove hrabrosti, ljudskog poštenja i požrtvovne nesebičnosti. Nepo bitno je da je nadbiskupov udio u spašavanju staraca, uza sve druge možebitne pomoći, bio odlučujući. Na sreću, zagrebačkoj židovskoj zajednici bilo je omogućeno čuti svjedočanstvo svjedoka događaja, Amiela Shomronya, osobnoga tajnika dr. M. S. Freibergera, nadrabina zagrebačkog u vrijeme rata.²⁷

Kako god to bilo apsurdno, putevi profesionalne historiografije još su zagonetniji.

Tijekom cijele vladavine komunista, od 1945. do 1990., u propagandi za široku potrošnju kao i u historiografiji, vrijedio je sud da je KC izdajica svoga naroda i da je kardinal Stepinac ratni zločinac. Pri tome treba imati na umu neke važne činjenice. Na samom suđenju, mnogim Židovima i ne-židovima bilo je onemogućeno svjedočenje o nadbiskupovu čovjekoljublju, ljudskoj hrabrosti i proročkoj zauzetosti za njih i za druge progonjene. Ni historiografija se nije potrudila ni ohrabrila da objavi barem nadbiskupov obrambeni govor sa suđenja i izlaganje njegova odvjetnika Ive Politea.

No, sada postaje sve očitije da je osuda KC kao i suđenje zagrebačkom nadbiskupu pripremano još tijekom rata. Naime, već 3. travnja 1945., usprkos zauzimanju (i) za komuniste, partizanski obavještajac K. 28 iz Zagreba počeo je iskrivljivati povijest. Za sada se ne zna je li to bilo po direktivi i, ako jest, čijoj. Pisao je kako Stepinac nije dizao svoj glas kad su ustaše progonili Srbe, Židove i Cigane, nego tek kad su mu ubili brata (to se dogodilo 26. listopada 1943. ili blizu toga nadnevka, zbog navodne suradnje s partizanima) i kad ga je beogradski radio nazvao »zločincem ratnim«.

²⁶ *Globus*, Zagreb, 23. kolovoza, 14.

²⁷ *Bitten* Židovske općine Zagreb, 30., travanj-svibanj, 1993.

Legitimno je pitanje zašto je Stepinca nazvao ratnim zločincem upravo beogradski radio. Jesu li Srbi donijeli takvu presudu? Je li Srpska pravoslavna crkva imala udjela u njezinu formuliranju? Tko je još sudjelovao na kovanju takva plana? Ta će pitanja morati počekati na odgovor, ali je znakovito da i pedeset godina nakon tih zbivanja identične optužbe protiv KC dolaze upravo iz tih izvora. Ne treba ni naglašavati da su sadašnje optužbe neutemeljene kao i one iz Drugog svjetskog rata i poslije njega. Sramno je i nepošteno da su sva dobra djela nadbiskupa Stepinca morala biti prešućena kako bi mogao biti uklopljen u predviđeni historijski sud.

Ima još jedna okolnost. Prema pričanju jednog obavještajca, još u jeku rata, u Beogradu je djelovalo društvo intelektualaca koje si je, na sastancima kod »Skadarlije« i »Ruskog cara«, stavilo za cilj objavljivanje protuhrvatskih i protukatoličkih tekstova. (Izdali su knjigu *Nedjela ustaša* kao i brošuru *Marionetsko kazalište NDH*). Prof. dr. Viktor Novak, Hrvat i član masonske lože, već je dovršavao svoju knjigu – optužnicu *Magnum crimen*, a imao je i tim pomoćnika na tom nečasnom poslu.²⁸

Je li onda čudno zašto je i tajni radio Titovih partizana kad su došli nadomak Zagreba nazvao nadbiskupa Stepinca ratnim zločincem, premda su se ranije služili govorima istoga nadbiskupa u svoje propagandne svrhe? Nije. Znano je da su Srbi i boljševici već u tijeku rata uzeli sve u svoje ruke i da im je Tito morao udovoljavati ako se htio održati na vlasti, što mu je, pak, bio osnovni cilj.

Treba li još braniti kardinala Stepinca? Koliko su do apsurdna neistinite bile optužbe protiv njega svjedoči i Zlatko Šavor Lujin, koji je od veljače 1945. bio službenik Glavnog ravnateljstva za javni red i sigurnost u Zagrebu. On svjedoči da je njegova temeljna dužnost bila odgovarati na brojne pismene intervencije nadbiskupa Stepinca, biskupa Lacha i papina legata Marconea.²⁹

Ali postoje i svjedočanstva uglednih Židova i drugih, koja također nisu bila dostupna široj javnosti, a predstavljaju snažne prinose oslikavanju istinskog lika nadbiskupa Stepinca.

U povjerljivu priručniku britanske vojske stoji: »U Hrvatskoj je Pavelićev režim sve učinio da zadobije potpunu podršku Crkve, ali je rimokatolički kler, slijedeći liniju zagrebačkog nadbiskupa Stepinca, snažno protestirao kako protiv ustaškog progona Srba tako i Židova, te protiv vladinih pokušaja prisilnog katoliciziranja.«³⁰

Još tijekom rata, 11. lipnja 1943. Stepinac je dobio najrazličitije priznanje za svoje postupke od jednog Židova. Dr. Weltmann, izaslanik Komisije za pomoć europskim Židovima u Carigradu, piše Apostolskom legatu u Carigradu: »Mi znamo da je mons. dr. Stepinac učinio sve što je mogao da pomogne i olakša nesretni udes Židova u Hrvatskoj... izvolite prenijeti

²⁸ HDA MUP RH, I-39, 567.

²⁹ HDA MUP RH I-69, 920.

³⁰ *Yugoslavia*, vol. II. *History, Peoples, and Administration*, October 1944, B. R. 4934, Naval Intelligence Division (Restricted).

mons. Stepincu našu duboku zahvalnost za njegovo vladanje i za njegovu pomoć...«³¹

Ne manje snažno svjedočanstvo došlo je od Louisa Breiera, predsjednika Udruženja američkih Židova. Dva dana nakon Stepinčeve osude (13. 10. 1946.) rekao je: »Bio je (Stepinac) jedan od onih rijetkih ljudi u Europi, koji su ustali protiv nacističke tiranije i u onom času kad je to bilo najopasnije. Taj čovjek, koji je sada žrtva skandalozne osude, neprestano je za vrijeme nacističkog režima otvoreno i neustrašivo govorio protiv nacističkih zakona, njegovo protivljenje nacističkoj tiraniji nije nikad prestalo niti se umanjilo. On je otvoreno podigao glas protiv nametanja žute zvijezde, ističući da je to povreda ljudskog dostojanstva. Uz papu Pija XII. nadbiskup Stepinac bio je najveći branitelj progonjenih Židova u Europi.«³²

Kako se Židovska općina Zagreb i druge židovske općine mogu odužiti tom »najvećem branitelju progonjenih Židova u Europi«? Ni od koga se ne očekuju velike stvari. Treba biti hrabar i pošten pa priznati da je i među nama bilo poslušnika koji su pristajali na blaćenje nadbiskupova lika radi nekih svojih komoditeta, te pokušati ispraviti pogrešku. Pokušao sam ilustrirati kako se teško istina probija kako u historiografiji tako i u popularnoj kulturi. U odnosu na kardinala Stepinca bilo bi potrebno da u cjelokupnu hrvatskom društvu počne postajati dio svijesti i općeg znanja da je nadbiskup Stepinac, glava KC u Hrvata u tim kriznim i tragičnim vremenima, bio istinski branitelj svih progonjenih, jer je bio istinski sljedbenik onoga najboljega što je iznjedrila judeo-kršćanska tradicija. Najbolje ćemo se odužiti tom velikom čovjeku ako počnemo širiti istinu da je zagrebački nadbiskup Alojzije kardinal Stepinac bio »najveći branitelj Židova« i u Hrvatskoj.

---

³¹ *La Saint Stève*, sv. 9, 337 i bilj. 4.

³² Citirano u M. Landercy, *Kardinal Alojzije Stepinac*, Zagreb 1994., 214.

Židovi Hrvatske u antifašističkom otporu

U ratnim godinama 1941.-1945., na području tadašnje Nezavisne Države Hrvatske, Židovi su sudjelovali u antifašističkom otporu proporcionalno brojnije nego li bilo gdje drugdje u dijelovima Evrope koji su to vrijeme bili pod vlašću ili pod kontrolom Njemačke ili Italije. U Bosni i Hercegovini bilo je uoči rata oko 14 000 članova židovskih općina, a rat je preživjelo 4000, dakle je u holokaustu i ratu izgubilo živote oko 71,5 posto. Na području današnje Hrvatske bilo je 1940. godine oko 25 500 članova židovskih općina, a rat je preživjelo oko 5500, što znači da je u holokaustu izgubilo živote približno oko 79 posto. U Bosni i Hercegovini u antifašističkom otporu sudjelovalo je 1406 Židova, dakle oko 10 posto od ukupnog židovskog stanovništva. Pretežno su bili u borbenim ili pomoćnim jedinicama NOV i u ustanovama na oslobođenom području (njih 1018), a ostali su bili organizirani suradnici. Ukupno ih je poginulo 479. Sa područja današnje Hrvatske u antifašističkom otporu su sudjelovala 1737 Židova, dakle blizu 7 posto od ukupnog stanovništva. Pretežno su također bili u borbenim jedinicama i pomoćnim službama NOV ili u ustanovama na oslobođenom području (njih 1140), a ostali su organizirano sudjelovali. Ukupno je s područja današnje Hrvatske u antifašističkom otporu poginulo 325 pripadnika židovskih zajednica.

Brojke za Bosnu i Hercegovinu i za Hrvatsku moraju se razmatrati uspojedno, jer je sudjelovanje u otporu bilo isprepletano. Većina židovskih sudionika antifašističkog otpora iz Bosne i Hercegovine bili su u ratnim godinama na području današnje Hrvatske, dok je istovremeno jedan manji dio židovskih sudionika iz Hrvatske dio ratnih godina proveo na području Bosne i Hercegovine. Tome treba dodati još oko 150 Židova iz Beograda, Srijema i Bačke, koji su, bježeći od tamošnjih progona, dospjeli među hrvatske partizane, uglavnom u Dalmaciji.

Brojke o žrtvama fašizma i sudionicima antifašističkog otpora na području Hrvatske, pa i cijele bivše Jugoslavije, još su uvijek sporne i predmet su više političkih nego li znanstvenih polemika, ali se to ne može primijeniti na podatke o židovskim žrtvama i sudionicima otpora. Brojke o židovskim

žrtvama utvrđene su već u prvim poratnim godinama prema popisima članstva predratnih židovskih općina uspoređenih s poimeničnim popisima preživjelih. Naknadnim statističkim i demografskim istraživanjima te su brojke potvrđene, te općenito prihvaćene u svim relevantnim znanstvenim publikacijama, uz neznatna moguća odstupanja od najviše pet posto. Podaci o židovskim sudionicima u pokretu otpora prihvaćeni su na osnovi istraživanja što ih je uz pomoć židovskih općina tadašnje Jugoslavije punih dvadeset godina (od 1960. do 1980.) provodio dr. Jaša Romano, anketirajući sve preživjele pojedinačno i sve obitelji poginulih. Rezultat je poimenični spisak svih židovskih sudionika antifašističke borbe na tlu bivše Jugoslavije (ukupno 4572 imena, od toga 1318 poginulih), koja su objavljena, sa svim relevantnim podacima, u knjizi dr. Romana *Jevreji Jugoslavije 1941.-1945. žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata* (Beograd 1980.). Provjeravanjem popisa mogu se utvrditi neke sitnije nepreciznosti, koje nimalo ne dovode u sumnju bitne rezultate do kojih je svojim istraživanjem došao dr. Romano.

II.

Po uspostavljanju Nezavisne Države Hrvatske u proljeće 1941. godine, Židovima koji su živjeli unutar njenih granica, postalo je vrlo brzo jasno da će biti obespravljeni i šikanirani, ali velika većina, još oko pola godine, nije ni slutila da će biti ubijeni. O masovnim ubijanjima, koja su u logoru Jadovno i na otoku Pagu započela u srpnju i kulminirala u kolovozu, saznavalo se postepeno i trebalo je nekoliko mjeseci dok se shvatilo što se zapravo zbiva. Time se može objasniti što je toliki broj Židova u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini kod svojih kuća dočekao da budu odvedeni u logore smrti, iako su postojala dva puta prema spasavanju života: prvi je bio odlazak na oslobođen teritorij i priključivanje Titovim partizanima (iako su 1941. takve mogućnosti bile ograničene). Teoretski, glava se možda mogla spasiti i priključenjem četnicima, koji su imali antihrvatski ali ne i antižidovski program, no nije poznato da je ijedan Židov u Hrvatskoj odabrao taj put (a u Bosni i Hercegovini svega četvero ili petero pojedinaca).

Kad je u srpnju 1941. u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini započeo organizirani otpor ustaškim i okupatorskim vlastima, dobar dio borbeno najspособnijih pripadnika židovske zajednice bio je već u zatvorima i logorima. U Zagrebu su 21. lipnja pohapšeni i odvedeni u logor Jadovno članovi sportskog kluba *Makabi*, tri dana kasnije bila je racija na židovske pripadnike ljevičarskog udruženja *SBOTIČ*, a slično je bilo i u drugim gradovima. Ipak je, prema evidencijama dr. Jaše Romana, 1941. godine iz Hrvatske pristupilo u partizane ili organizirano s njima surađivalo 224 Židova, a iz Bosne i Hercegovine 388. Većinom su to bili politički angažirani ljudi, dobrim dijelom komunisti ili već od ranije povezani s komunistima i s drugim organizatorima partizanskog otpora, pa je njihovo pristupanje partizanima bilo barem toliko na crti političkog opredjeljenja koliko i bijeg pred opa-

snostima ustaških progona. Među njima je bilo i petnaest bivših interbrigadista s ratničkim iskustvom iz španjolskog građanskog rata, kao i više desetaka političkih aktivista vičnih organizatorskom radu, koji su ubrzo postali istaknuti prvoborci ilegalnih udarnih grupa po gradovima i prvih partizanskih odreda u šumama (Pavle Pap, Ilija Engel, Robert Domani, Pavle Goranin, Samuel Lerer, Adolf Steinberger, Vilim Drechsler, Gustav Perl, Josip-Pepo Polak, Vladimir Majder i drugi). Od Židova koji su se od samog početka 1941. godine uključili u antifašistički otpor u ratu ih je poginulo čak 73 posto.

III.

U drugoj polovini 1941. godine oko 7000 hrvatskih i bosanskih Židova napustilo je svoje domove i izbjeglo u Dalmaciju i Hrvatsko primorje, dakle u područja koja su bila pripojena Italiji ili pod talijanskom okupacijom. Tako su izbjegli ustaške racije, s neminovnim odvođenjem u logore smrti. Od onih koji su ostali čekati kod svojih kuća na područjima pod ustaškom vlašću rat je preživjelo svega oko 350 Židova, pretežno ljudi iz mješovitih brakova koje je uspjela zaštititi katolička crkva, te pedeset i pet domara staračkog doma *Lavoslav Švarc*, koji su bili sklonjeni na crkvenom imanju u Brezovici kraj Zagreba.

U područjima pod talijanskom kontrolom Židovi nisu bili ubijani, ali su bili pod stalnom paskom okupatorskih vlasti i nakon nekog vremena internirani u nekoliko koncentracijskih logora. Neki su to uspjeli izbjeći bijegom dalje u Italiju, a oko 400 Židova preko tog je područja 1942. otišlo u partizane (od siječnja 1942. do kolovoza 1943. ukupno 466 Židova iz Hrvatske i Bosne stupilo je u partizanske odrede). U tome ih je ohrabrivao i antirasistički stav partizanskog vodstva, izražen, na primjer, u *Platformi* Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju rujna 1941. godine: »Fašistički osvajači pomoću ustaša uveli su u našu domovinu nekulturnu tekovinu tzv. 'novoga reda', antisemitizam, tj. ubijanje, pljačkanje, izrugivanje i proganjanje Židova... Naša je dužnost da se odupremo teroru i proganjanju Židova...« (vidi D. Gizdić: *Dalmacija 1941.*, Zagreb, 1957., str. 279).

Sve do rujna 1943. Židovi nisu pristizali u partizane u organiziranim grupama, već pojedinačno, putem različitih veza što su ih kao pojedinci pronašli. Nije im bilo lako odvajati se od obitelji, koje su zbog njihova odlaska u partizane mogle biti izložene represijama, što je glavni razlog da su mnogi oklijevali. Bilo je i slučajeva, prije rujna 1943. godine vrlo rijetkih, da su pojedini Židovi stizali u partizane sa cijelim obiteljima, uključujući malodobnu djecu, što je partizanima sigurno bio balast, ali nije poznato da su igdje u Hrvatskoj odbili primiti takvu obitelj. Jedan jedini nemili incident takve vrste desio se 1941. godine u Bosni, kad štab Kalinovičkog partizanskog odreda nije htio u svoje redove primiti grupu izbjeglih židovskih mladih ljudi iz Sarajeva s objašnjenjem da »ne trebamo kaputaše«, tj. buržuje u partizanskim redovima. Većina iz te grupe ipak se uspjela

Rapski bataljon

probiti do talijanske zone i naknadno se pridružiti partizanima u Dalmaciji i Hrvatskom primorju.

Poslije rasističkih poniženja i smrtonosnih progona pod ustaškom vlašću, poslije razmjerno sitnih, ali ipak ponižavajućih diskriminacija u talijanskim zonama, Židovi u partizanima više nisu bili progonjena žrtva. Vraćalo im se ljudsko dostojanstvo, osjećaj da su ravnopravni svima ostalima. Bili su raspoređivani po borbenim jedinicama i u pomoćne službe, već prema životnoj dobi i sposobnostima, i u velikoj većini nastojali su savjesno ispunjavati svoje vojničke ili pomoćne obaveze.

IV.

Posebno brojno i uspješno bilo je sudjelovanje Židova u partizanskom sanitetu. Zbog katastrofalnih zdravstvenih prilika u Bosni, njemačke i ustaške vlasti u Hrvatskoj poštedile su oko sedamdeset židovskih liječnika od koncentracionih logora i poslali ih 1941. godine u najzabačenija bosanska mjesta da bi suzbijali endemski sifilis. Kako su ubrzo i ti krajevi bili zahvaćeni partizanskim pokretom, većina tamo upućenih židovskih liječnika pridružila se partizanima. Tako je 1942. godine od ukupno 73 liječnika u cjelokupnom partizanskom sanitetu čak četrdeset bilo Židova. Poslije kapitu-

lacije Italije priključili su se i židovski liječnici oslobođeni iz talijanskih koncentracijskih logora, tako da je u partizanskom sanitetu na području Nezavisne Države Hrvatske do kraja rata bilo blizu 200 židovskih liječnika i još oko 400 drugog medicinskog osoblja (farmaceuti, veterinari, studenti medicine, medicinske sestre školovane i priučene i dr.). Njihov ratni komandant, glavni organizator cjelokupnog partizanskog saniteta i šef sanitetskog odsjeka pri Vrhovnom štabu, general dr. Gojko Nikoliš, u svojim je *Memoarima* zapisao: »...neki moji prijatelji znali su da mi predbacuju kako ja... imam i suviše blagonaklon odnos prema ljekarima Jevrejima. Što se Jevreja tiče, siguran sam da nisam ni u čem pogriješio. Jednostavno: njih je bilo u našim redovima u znatnom broju, oni su, uz male izuzetke, bili vrlo sposobni ljudi, dobri organizatori i antijavašije, i ja sam ih čiste savjesti isticao na odgovorne dužnosti. Kamo sreće da ih je takvih bilo još i više...«*

V.

Najbrojnija pristupanja Židova hrvatskim partizanima uslijedila su poslije kapitulacije Italije, kad su oslobođeni talijanski koncentracijski logori: 1203 Židova iz Hrvatske i 868 iz Bosne i Hercegovine u razdoblju od rujna 1943. do kraja 1944. godine. Daleko najveća bila je skupina iz logora na otoku Rabu, u kojem je uoči kapitulacije Italije bilo nešto više od 3000 Židova, uglavnom izbjeglica iz Hrvatske i Bosne. Na dan kapitulacije 9. rujna sami su razoružali talijansku stražu i dio garnizona, pa su zaplijenjenim oružjem formirali Rapski partizanski židovski bataljon kojem je dobrovoljno pristupilo 243 logoraša. Nešto kasnije još je 448 bivših logoraša iz rapskog logora bilo mobilizirano ili je dobrovoljno stupilo u partizanske vojne jedinice, a 648 u razne pomoćne službe na oslobođenom partizanskom teritoriju.

Pred opasnošću nailazeće ofenzive njemačkih trupa partizani su tijekom jeseni 1943. evakuirali s otoka Raba gotovo sve pripadnike bivšeg židovskog logora, njih 3151, a među njima i 1812 neboraca (djeca, majke, starija godišta, bolesni itd.). Oko 200 bivših logoraša, uglavnom stariji ljudi, odbilo je evakuaciju, pa ih je njemačka vojska pohapsila i otpremila u Auschwitz, odakle se nijedan nije vratio.

Rapski židovski bataljon nije se mogao održati kao posebna jedinica, jer nitko od boraca niti od rukovodećeg osoblja nije imao vojne naobrazbe niti ratnog iskustva. Postojala je i bojazan da će neprijatelj saznati o postojanju i kretanju Židovskog bataljona i s posebnom se žestinom na njega okomiti. Stoga je po odluci Glavnog štaba NOV Hrvatske prvih dana listopada bataljon priključen 7. banijskoj diviziji NOV, a pripadnici bataljona raspoređeni po jedinicama te divizije. I ostali dobrovoljci i mobilizirani logoraši s Raba raspoređeni su na sličan način. Od ukupno 1339 partizana iz bivšeg rapskog logora do kraja rata poginulo je u borbama 119, umrlo 17, dok su ostali preživjeli rat.

---

* G. Nikoliš: *Korijen, stablo, pavetina, Memoari*, SN Liber, Zagreb 1980., str. 652.

Evakuacija i smještavanje neboraćkih logoraša na oslobođenom parti- zanskom području nije prošlo bez obostranih teškoća, ali je ipak uglavnom uspješno obavljeno. To se, na primjer, vidi iz zaključnog upozorenja u okružnici koju je tajništvo ZAVNOH-a (s potpisom tajnika dr. Pavla Gregorića) uputilo okružnim NOO-ima na oslobođenom području: »Ponovno upozoravamo na odnos prema bivšim internircima Jevrejima sa otoka Raba. Napominjemo, da će svaki istup protiv pojedinaca ili protiv grupe Židova, koji pokazuje izvjesno neprijateljstvo ili mržnju prema njima, povlačiti istragu i strogu kaznu...«. ZAVNOH je već *Odlukama* od 31. listopada i 13. studenog dao upute o evakuaciji preostalih logoraša s otoka Raba i pozvao sve NOO-e »da u svemu izadu u susret Jevrejima u pogledu hrane i smještaja, a isto tako i prijevoza, ukoliko dolazi u obzir. Kod toga treba

Tito znači gospodstvo i vladavinu židova!

Glavar beogradskog redarstva i najupliviiji čovjek beogradskog sovjeta je židov Moša Pijade!

Titin »minister« trgovine Andrija Hebrang živi u divljem braku sa židovkom!

Na tisuće Židova su politički komesari u Titovoj »vojsci«!

Beogradskim je Židovima Tito povratio stanove i trgovine, koje su im bile oduzete, a Srbe je otjerao na ulicu!

Tko se bori uz Titu,

faj se bori za židove!

Kl. 23.

pokazati naročito obzir prema djeci, starcima i bolesnima...«. Prva je odluka bila da se većina neboraca uputi na partizanski teritorij u Slavoniju, gdje bi ih bilo lakše prehranjivati, ali se od toga moralo odustati zbog teškoća oko transporta. Tako je blizu 2000 Židova-neboraca razmješteno po selima Like, Korduna i Banije. Za smještaj i hranu koju su dobijali nastojali su se odužiti kako su znali i mogli: pletenjem, šivanjem, njegom ranjenih i bolesnih, raznim popravcima, kuhanjem, sve do tečajeva za nepismene. Kad su nailazile neprijateljske ofenzive, bježali su zajedno s narodom i vraćali se natrag u popaljena sela. Od ljeta 1944. počela im je preko savezničkih misija stizati pomoć međunarodnih židovskih organizacija, pa su se prilike donekle poboljšale. Od ukupno 1812 tih Židova-neboraca evakuiranih s otoka Raba do kraja rata, dakle tijekom 18 ratnih mjeseci, poginulo je 126, umrlo 15, dakle ih je oko 92,5 posto preživjelo rat.

Pored velike skupine s Raba, na povlačenju pred njemačko-ustaškom ofenzivom u jesen 1943. godine hrvatskim se partizanima u Dalmaciji pridružilo više od stotinu židovskih obitelji. Oko 130 mladih ljudi tu se uključilo u borbilačke jedinice, a neborci su zbrinuti na partizanskom teritoriju. Dio tih ljudi – njih 122 – evakuiran je kasnije s poznatim velikim zbjegom preko Barija u Egipat (El Šat). Istovremeno, iz Barija se dalmatinskim partizanima priključila grupa od 117 Židova – dobrovoljaca, koji su poslije kapitulacije bili oslobođeni iz talijanskog koncentracionog logora Feramonti.

U partizanskim jedinicama kraj rata dočekalo je 2339 Židova iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine, a poginulo je 804. Istovremeno, s partizanima se vratilo kućama još blizu 2000 židovskih neboraca, koji su preživjeli rat na partizanskom oslobođenom području. Prema tome, od ukupno nešto više od 9000 Židova s područja tadašnje NDH koji su preživjeli holokaust, gotovo jedna polovica spasila se kao pripadnici antifašističkog otpora ili zahvaljujući tom otporu. Kao što smo već rekli, to je bilo proporcionalno najbrojnije sudjelovanje Židova u pokretima otpora u dijelovima Evrope koji su bili pod njemačko-nacističkom kontrolom, i ujedno proporcionalno najveći broj spašenih Židova zahvaljujući antifašističkom otporu. Tridesetak godina kasnije, u doba kad je Jugoslavija prekinula i zatim potpuno zahladila odnose s državom Izrael, Jichak Navon, u svojstvu predsjednika države Izrael, jednom je prilikom rekao: »Bez obzira na sadašnje međudržavne odnose, židovski narod ostaje zauvijek zahvalan jugoslavenskim partizanima što je 5000 naših sunarodnjaka došlo u mogućnost da se čestito bori protiv najvećeg zla koje nas je ikada snašlo.«

VI.

Organizatori i rukovodioci antifašističkog otpora na području tadašnje Nezavisne Države Hrvatske pretežno su bili komunisti, ali borci i pristaše tog pokreta u velikoj su većini bili nekomunisti, koji su se iz raznih razloga osjećali obespravljani i ugroženi pod ustaškim ili okupatorskim režimom. Tako je bilo i sa Židovima: manji broj pristupio je partizanima kao komunisti ili kao njihovi simpatizeri, a velika većina kao ugroženi ljudi koji su odlaskom u partizane doslovce spašavali živote. Sudeći prema brojnim memoarskim i drugim svjedočanstvima, u partizanima su židovski pripadnici u velikoj većini bili ocjenjivani kao ljudi koji savjesno ispunjavaju svoje boračke, sanitetske i druge dužnosti. Za vrijeme rata neki su pristupili Komunističkoj partiji, ali poslije rata relativno je mali broj sudjelovao u političkim forumima i vlasti. Velika većina vratila se svojim stručnim orijentacijama i zvanjima. Godine 1948.-1952. približno polovica optirala je za državu Izrael. Međutim, ma gdje bili i ma kako se poslije rata opredjeljivali, svi su sačuvali svoj antifašistički identitet i osjećaj solidarnosti s hrvatskim antifašističkim pokretom, bez obzira na kasnije komunističke manipulacije s tim pojmom, sa čime se u većini nisu slagali.

Na području tadašnje NDH Židovi su se 1941. do 1945. godine spasavali od genocida koji su najvećim dijelom provodile ustaške, a zatim i njemačke policijske vlasti. Bježali su od države koja je sebe nazivala hrvatskom, od

vlasti i vlastodržaca koji su sebe proglašavali zastupnicima autentičnog hrvatstva. Posljedica toga mogla je biti da u pamćenju židovskog naroda hrvatska država ostane poistovjećena s genocidnim ustaštvom, a hrvatstvo s fašizmom, ali se to nije dogodilo zahvaljujući hrvatskim partizanima. Velika većina Židova iz Hrvatske i Bosne koji su pristupili partizanima učinila je to u čisto hrvatskim krajevima – u Hrvatskom primorju i Dalmaciji. Partizani koji su prihvatili njih i njihove obitelji bili su pretežno Hrvati. Brigu oko zbrinjavanja židovskih neboraca preuzela je vrhovna hrvatska antifašistička institucija – ZAVNOH – a neposredno su time rukovodili Hrvati dr. Pavle Gregurić, dr. Milivoj Jambrišak, dr. Branko Zlatarić i drugi. Sve jača većinska podrška hrvatskog naroda hrvatskim partizanima tijekom rata uvjerala je preživjele Židove da se ustaštvo ne može poistovjetiti s hrvatstvom, niti hrvatstvo s genocidom. Naprotiv, ustaštvo je bilo manjina, krajnje zločinačka ali ipak relativno malobrojna manjina, koja je zahvaljujući pokroviteljstvu njemačkog okupatora imala vlast i provodila genocid. To je iskustvo dobrim dijelom pretočeno u kolektivno pamćenje židovskog naroda, u Izraelu i u dijaspori. Na tome se temelje dobri odnosi, kao i mogućnost da se relativno bezbolno prebrode eventualna nerazumijevanja u današnjici, pa i u buduću: na osudi genocidnog ustaštva i afirmaciji antifašističkog hrvatskog partizanstva u Drugom svjetskom ratu. Politikantsko prekrajanje te povijesne istine nepovoljno se može odraziti na odnose između dva naroda.

Literatura:

- Dr. Jaša Romano: *Jevreji Jugoslavije 1941-1945. žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1980.
- Spomenica Saveza jevrejskih opština Jugoslavije 1919-1969.*, Savez JOJ, Beograd 1969.
- Pinkah Hakehilot*, Encyclopaedia of Jewish Communities, Yugoslavia, Editor Zvi Loker, Yad Vashem, Jerusalem 1988.
- Menahem Šelah: *Toldot Hašoa Jugoslavia*, Yad Vashem, Jerušalajim 1990.
- Židovi na tlu Jugoslavije*, katalog izložbe, urednik Slavko Goldstein, Muzejski prostor, Zagreb 1988.
- Gojko Nikoliš: *Korijen, stablo, pavetna – memoari*, SN Liber, Zagreb 1980.
- ZAVNOH, zbornik dokumenata, urednik Franjo Tuđman, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb 1964.
- Drago Gizdić: *Dalmacija u 1941.*, Zagreb 1957.

Židovi – likovni umjetnici u antifašističkoj borbi i žrtve holokausta

Pojedinačne sudbine grupe židovskih umjetnika različitih generacija, likovnih usmjerenja, svjetonazora, školovanja, političkog promišljanja – našle su se ujedinjene pripadnošću istom narodu i njegovoj tragičnoj sudbini u Drugom svjetskom ratu.

U vrijeme nastupajućeg fašizma i nacionalsocijalizma u Italiji i Njemačkoj, kao i za vrijeme Drugog svjetskog rata, istoznačnost pozicije u kojoj su se našli pripadnici židovskog naroda u mnogim zemljama Europe radala je posvuda istu misao i htijenje: oduprijeti se tom planetarnom zlu.

U ovom segmentu, prema dostupnim podacima, razmatramo život i sudbinu Židova, likovnih umjetnika u Hrvatskoj za vrijeme Drugog svjetskog rata, kako onih koji svojim likovnim stvaralaštvom pripadaju Hrvatskoj, tako i onih umjetnika iz drugih sredina koji su u to vrijeme izgubili život u Hrvatskoj, u logoru Jasenovac. Neki od njih uspjeli su se pridružiti antifašističkoj borbi u Hrvatskoj i preživjeti. Drugi su se pak u neljudskim uvjetima logora pokušali boriti svojom umjetnošću, svjedočeći o patnjama i nadama, o svom postojanju.

Antifašističkoj borbi u Hrvatskoj priključili su se Oskar Herman (1886-1974), Alfred Pal (1920), Ivan Rein (1905-1943), Stella Skopal (1904-1992) i Adolf Weiler (1895-1969), a kao žrtve holokausta stradali su Otti Berger (1898-1944), Slavko Bril (1900-1943), Daniel Kabiljo Danilus (1894-1944), Walter Kraus (1917?-1945), Danijel Ozmo (1912-1942) i Salamon Papo (1901-?).

Od većine navedenih autora sačuvala su se djela kao istinska svjedočanstva antifašističke borbe u Hrvatskoj, te radovi iz zatočeništva u logorima Italije (Ferramonti Tarsia, Kraljevica) i Hrvatske (Jasenovac), postajući sugestivnim »mjestima memorije«, nezaobilaznim dokazom stvaralačke energije kojom su se umjetnici suprotstavljali ništavilu. Stvaralaštvom kao trajnom »odgodom smrti« branili su dostojanstvo čovjeka i svoje ljudskosti, ostavljajući ne samo neizbrisive tragove vlastita postojanja nego i afirmaciju života u najbeznadnijim situacijama.

* * *

Otti Berger (Zmajevac [Vörösmart] 4.10.1898. – Auschwitz 1944.) pripada njemačkom likovnom krugu suradnika *Bauhausa* u Dessau, ali je

jedan dio njezina života povezan sa Zagrebom, gdje se nalaze i tragovi njezina likovnog djelovanja.

Početak osamdesetih godina na Otti Berger prvi je upozorio Želimir Košćević u svojim istraživanjima o jugoslavenskim studentima *Bauhaus*.¹ Njen rad u tkalačkoj radionici *Bauhaus*, gdje je bila suradnica Gunte Stölzl i Anni Albers, obraden je u monografiji *Bauhaus* autora Hansa M. Winglera,² kao i u Katalogu zbirki arhiva i muzeja *Bauhaus* u Berlinu.³

Rođena je u Baranji, u dijelu koji je tada potpadao pod Ugarsku, u mjestu Vörösmart. Poslije mira u Versaillesu 1921. Baranja je pripala Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, a mađarsko ime mjesta Vörösmart prevedeno je na hrvatski u Zmajevac.⁴

Nakon osnovne škole polazi Umjetničku školu za gospođe i djevojke u Beču 1920.-1921., a nakon prijemnog ispita upisala se na zagrebačku Akademiju likovnih umjetnosti u zimskom semestru 1921./1922. godine.⁵ U matičnom listu, u bilješki, Otti Berger navodi: »Pošto slabo čujem i slabo govorim hrvatski, molim za dozvolu da se kod ispita poslužim njemačkim jezikom.«⁶

Već kao studentica pokazuje zanimanje za tekstil. Na umjetničkoj izložbi prilikom židovskog omladinskog sleta 1922. godine, održane u dvorani Zagrebačke bogoštovne općine, uz Nelli Geiger iz Zagreba i Rahel Stein iz Vinkovaca, koje također izlažu tekstil, Otti Berger izložila je nekoliko jastuka u »batik« svili, a kritika je osobito istaknula njen talent za fantastično opremljene lutke.⁷

Za cijeloga petogodišnjeg studiranja u Zagrebu ističe se njena osobita marljivost, dobar napredak, pa ostaje zagonetno zašto nije i diplomirala.

Godine 1927. dolazi kao studentica na *Bauhaus*. Bavi se tekstilom, te je odigrala važnu ulogu u razvoju i unapređenju tekstilnoga dizajna za pri-

---

¹ Želimir Košćević, *Ivana (Koka) Tomljenović. Bauhaus - Dessau 1929-1930* (katalog izložbe), Zagreb, Studio Galerije suvremene umjetnosti (1983).

Isti autor, *Jugoslavenski studenti Bauhaus*, *Život umjetnosti*, br. 39-40, Zagreb, Institut za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu (1985) str. 84-85.

² Hans M. Wingler, *The Bauhaus*, MIT press, Cambridge, Mass. (1969) str. 615-626.

³ *Katalog Sammlung Bauhaus Archiv + Museum*, Berlin (1981), str. 125.

⁴ U literaturi se različito navodi mjesto rođenja O. Berger: Vörösmart (H. M. Wingler, *The Bauhaus*, 1969), Senta ili Bački Monoštar (Ž. Košćević, *Ivana Tomljenović Bauhaus-Dessau 1929-1930*), Senta ? (Ž. Košćević, *Jugoslavenski studenti Bauhaus*, *Život umjetnosti*, 39/40, 1985), Velišniort (Akademija likovnih umjetnosti u Zagrebu 1907-1987 - Spomenica).

⁵ Zagreb, Arhiv Akademije likovnih umjetnosti, Glavni imenik Pripravne škole slikarskog odjela I. semestra za škol. god. 1921/22. Privremene više škole za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu. - Mjesto rođenja Otti Berger krivo je upisano kao Velišniort, pa se taj krivi podatak prenosi u ediciju *Akademija likovnih umjetnosti u Zagrebu 1907-1987*.

⁶ Zagreb, Arhiv Akademije likovnih umjetnosti, Matični list br. 45 Kraljevske Akademije za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu, 1922. godine. - Kao rodno mjesto O. Berger navodi se Vörösmart, zavičajnost Zmajevac, Baranja.

⁷ Vera Stein, *Umjetnička izložba na omladinskom sletu. Židov*, br. 36-37, Zagreb (1922) str. 12-13. Izložba je održana od 13. do 16.8.1922. Izlagali su S. Bril, D. Kabiljo Danilus, A. Weller, te O. Berger, R. Stein i N. Geiger.

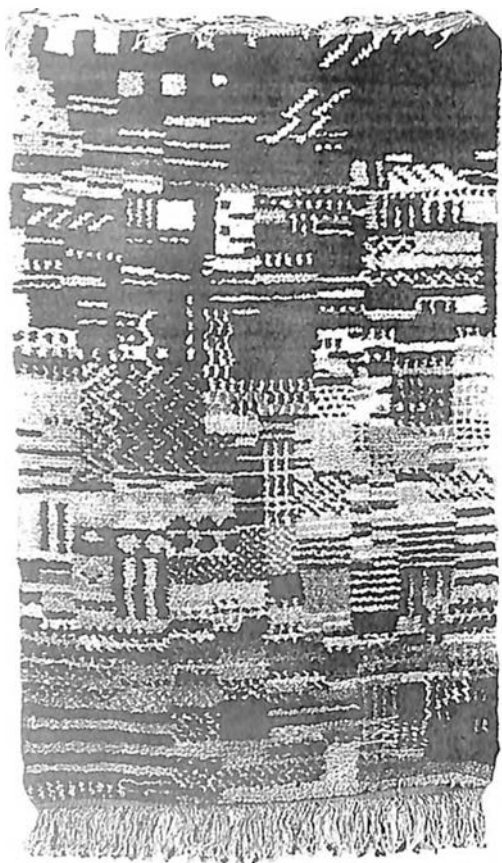

mjenju u industriji. Eksperimentirala je s novim materijalima, mješavinom sintetskih vlakana i celofana. Nastanivši se u Berlinu, radila je s velikim tekstilnim tvornicama u Njemačkoj, Nizozemskoj, Engleskoj i poslije Čehoslovačkoj. Sve su vodeće njemačke tvrtke kupovale dizajn *Bauhaus*a, a neki dizajni, naročito oni Otti Berger, bili su studirani, analizirani i cijenjeni u industriji i desetljećima kasnije.

Otti Berger izlagala je kao gost na izložbi *Zemlje* 1930. godine u Umjetničkom paviljonu u Zagrebu. U katalogu se navodi da je izložila »tekstilne radnje« uz reprodukciju saga za dječju sobu iz 1920./1930. godine.⁸

U nas se o *Bauhausu* tih godina malo pisalo. Članak Stanislava Vinavera o njegovu posjetu *Bauhausu* u Dessau iz 1931. godine donosi njegove dojmove o Otti Berger, koja je tamo bila veoma omiljena.⁹ Gotovo posve izgubljena sluha, komunicirala je pisanjem. Pričala mu je o svojim putovanjima, o svom ekstatičnom raspoloženju, o traženju opipljivih značenja putem materije. Njezino taktilno osjetilo postalo je nekako duhovno, duhovno područje za najtananije doživljaje i ideje.

Iz sačuvanih pisama koje je pisala u Zagreb Ivani Tomljenović Meller vidljivo je da je napustila Njemačku (1933?), a 1938. javila se pismom iz Londona u kojem piše da traži posao i najavljuje svoj dolazak, zajedno s arh. Hilberseimerom. U ljeto 1938. dolaze u Jugoslaviju, susreću se s Ivanom Tomljenović i slikarom Kamilom Tompom, ljetuju na Jadranu. Zbog bolesti majke odlučila je ostati u domovini.

Otti Berger: *Sag*, 1929.

⁸ *Kritička retrospektiva Zemlja* (katalog izložbe), Zagreb, Umjetnički paviljon (1971), str. 80. Osim podataka o izlaganju i jedne reprodukcije, među biografijama izlagača nije objavljena biografija O. Berger. Njezina biografija ne nalazi se u izdanjima Leksikografskog zavoda »Miroslav Krleža« u Zagrebu.

⁹ Stanislav Vinaver, *Dom gradnje u Dessau*, *Politika*, Beograd, br. 8222 (8.3.1931.) str. 9 - citirano prema Ž. Košćeviću *Jugoslavenski studenti Bauhaus*, *Život umjetnosti*, 39-40, Zagreb, (1985), str. 84.

Okupacija je zatekla Otti Berger u rodnom mjestu Zmajevac, koje je okupirano od Mađarske.¹⁰ Masovno uhićenje Židova zbilo se 27. travnja 1944. Otti Berger odvedena je zajedno s bratom Otonom, polubratom Oskarom i njegovom ženom Elizabetom isprva u logore u Mađarsku, a potom u Auschwitz. Preživio je samo brat Oton.¹¹

U Muzeju *Bauhaus*a u Berlinu čuvaju se tri akvarelirana kolaža Otti Berger iz ostavštine Waltera Gropiusa i vuneni sag iz 1929. iz ostavštine Ludwiga Hilberseimera.

Zahvaljujući Ivani Tomljenović Meller, zagrebački Muzej za umjetnost i obrt posjeduje dva predloška za tekstil Otti Berger (uzorke za izradu vunениh sagova s folklornim motivima) vjerojatno ranijeg datuma, a Galerija suvremene umjetnosti u Zagrebu posjeduje fragmente pokrivke, presvlake za namještaj od raznobojne vune, umjetne svile i laminiranih niti, nastale 1930. godine u *Bauhaus*u.

Posljednji put su u Zagrebu izloženi uzorci dizajna za tekstil Otti Berger u galeriji suvremene umjetnosti 1981. godine na izložbi *Bauhaus*a.¹²

* * *

Sličnu sudbinu Otti Berger u Drugom svjetskom ratu imala su dvojica njezinih kolega sa zajedničke izložbe u Zagrebu 1922. godine, kipar Slavko Bril i slikar Daniel Kabiljo Danilus, kao i mladi umjetnici, slikari Walter Kraus, Danijel Ozmo i Salamon Papo.

Već u ljeto 1941. godine, nakon uspostave Nezavisne Države Hrvatske, formiran je Jasenovački logor, kojim je zapravo obuhvaćeno pet logora, označenih rimskim brojevima od I. do V. Prva četiri bila su u blizini mjesta Jasenovac, a V. logor – Stara Gradiška nešto dalje, nizvodno rijekom Savom. Svi ti logori bili su pod Zapovjedništvom sabirnih i radnih logora Jasenovac.¹³ Neki od prva četiri logora formirani su na posjedu poduzetnika

---

¹⁰ Mjesto Zmajevac nalazi se u općini Beli Manastir, županija osječko-baranjska, u dijelu Republike Hrvatske koji je 1991. godine okupiran od pobunjenih Srba i Jugoslavenske narodne armije.

¹¹ Zagreb, Hrvatski državni arhiv, ZKRZ GUZ 7798 – 1029. Uredovna potvrda Okružne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, br. 1029-46. od 14.8.1946., izdata na temelju iskaza svjedoka i brata Otona Bergera. Potvrđuje se da su Ottilija Berger, »umjetna pletačica« (rođena 4.10.1898. u Zmajevcu, od oca Ljudevita i majke Ide, rođene Kraus), njen polubrat Oskar Berger, trgovac (rođen 18.2.1888. u Dalju, od oca Ljudevita i majke Regine, rođene Bihler) i njegova supruga Elizabeta, domaćica (rođena 3.6.1894. u Valpovu, od oca Adolfa Fišera i majke Pauline, rođene Dajč) dana 27.4.1944. uhićeni u Zmajevcu i otpremljeni u logor Auschwitz, odakle se više nisu vratili.

Navod u monografiji H. M. Winglera *The Bauhaus* (1969) o datumu smrti Otti Berger (1942) netočan je, kao i u svim daljnjim napisima.

¹² *Bauhaus* (katalog izložbe), Zagreb, Institut za veze s inozemstvom u Stuttgartu i Galerija grada Zagreba (1981), str. 126.

¹³ Dr. Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945 žrtve genocida i učesnici narodno-oslobodilačkog rata*, Beograd, Jevrejski istorijski muzej i Savez jevrejskih općina Jugoslavije (1980), str. 114-120.

Ozroma Bačića, koji je posjedovao ciglanu, tvornicu lanaca (*lančaru*), pilanu, tvornicu zvona (*zvonaru*), električnu centralu.¹⁴ Te su radne jedinice preuzete još u pogonu i rad je odmah nastavljen sa zatočenicima. Logor Stara Gradiška bio je smješten u staroj tvrđavi, nekadašnjem zatvoru i tamo je bilo pedesetak zanatskih radionica, među njima keramička, rezbarska, pismoslikarska i druge.

Naime, radi spašavanja barem nekih Židova od najtežih fizičkih poslova, Židovska općina u Osijeku predložila je upravi logora formiranje radionica, za koje je sama općina nabavila alat. U radionicama je radilo oko 500 Židova i na taj im je način bio osiguran za neko vrijeme krov nad glavom.¹⁵ Tako je Jasenovac u pogledu prisilnoga rada značio industriju, a Stara Gradiška obrt.

Dr. Mladen Iveković, publicist i suradnik mnogih časopisa lijeve orijentacije prije Drugog svjetskog rata, sâm zatočenik Jasenovca 1942. godine, nakon izlaska iz logora i dolaska među partizane, objavio je već u siječnju 1944. svoja neposredna sjećanja.¹⁶ Opisao je i prilike u keramičkoj radionici kao podnošljivije od ostalih, te navodi da je 1942. godine tamo bilo šest zatočenika: dva slikara, kipar, jedan arhitekt, jedan zubar i sam dr. Iveković. Iako ne navodi poimence o kome je riječ, mogli smo rekonstruirati da su to bili slikari W. Kraus i D. Ozmo, kipar S. Bril, zubar dr. Juraj Bocak, no ostalo nam je nepoznato ime arhitekta. Slavko Bril vodio je kiparsku stranu keramičke radionice. Modelirali su se razni ukrasni predmeti od gline: pepeljare, tanjurići, vaze, figurice, ali po naređenju i male biste poglavnika dr. Ante Pavelića, figurice ustaša za vrijeme borbe.

U okviru jesenskoga zagrebačkog velesajma, od 5. do 14. rujna 1942., priredena je izložba *Godina dana rada sabirnih logora Ustaške obrane pod geslom Njihov prijašnji rad bila je politika – sadašnja naša politika je rad.*¹⁷

Ustaška nadzorna služba (zloglasni UNS) postavila je na slobodnom prostoru baraku i dvije stražarnice opkoljene žicom, što je trebalo predstavljati izvornu nastambu zatočenika u logorima. U njoj su izloženi grafikoni, statističke tabele, fotografije, slike, gipsani modeli brojnih zgrada u logorima, te proizvodi zanatskih radionica.

Javnost se htjelo uvjeriti u »konstruktivan rad« svojih žrtava, a mnogi i mnogi posjetioci nisu ni slutili kakvim su torturama bili izloženi oni koji su te predmete izradili, da mnogi od njih više nisu na životu i da je sama izložba prijevara javnosti. Na sam dan otvorenja izložbe, 5. rujna 1942., u logoru Jasenovac javno je strijeljan slikar Danijel Ozmo, Danko, kako

¹⁴ Đorđe Miliša, *U mučilištu – paklu Jasenovca*, Zagreb (1945) str. 59.

¹⁵ Vidi bilješku broj 13, str. 116.

¹⁶ Dr. Mladen Iveković, *Krv teče potocima. Koncentracioni logori. Dokumenti ustaškog terora. Vjesnik Jedinstvene narodnooslobodilačke fronte Hrvatske* (1944), str. 46-48, (primjerak u Hrvatskom povijesnom muzeju, Zagreb).

¹⁷ »Godinu dana rada sabirnih logora Ustaške obrane. Njihov prijašnji rad bila je politika – sadašnja naša politika jest rad. Vrlo uspjela Izložba Ustaške obrane na velesajmu Zagrebačkog Zbora.« *Hrvatski narod*, br. 524, Zagreb, (9.9.1942), str. 3.

su ga od milja zvali prijatelji. »radi širenja alarmantnih vijesti«. Ista sudbina uskoro je zadesila dr. Jurja Bocaka, a zatim Slavka Brila, Daniela Kabilja Danilusa, Waltera Krausa...

* * *

Slavko Bril (Nova Gradiška, 27.12.1900. – logor Jasenovac 1943.) kiparstvo je diplomirao 1926. na Akademiji likovne umjetnosti u Zagrebu, gdje je za studija surađivao s Antunom Augustinčićem. Još kao student izlagao je na izložbi u povodu omladinskoga židovskog sleta 1922. godine u Zagrebu. Izložio je portrete ing. A. Weilera, mladića Z.H., glavu starca, te grupu predmeta umjetničkog obrta.¹⁸

Za vrijeme studija usavršavao se u Beču 1922./1923. a nakon studija i u Parizu 1927./1928. godine, gdje je 1928. izlagao u okviru grupe umjetnika iz Jugoslavije. Nakon povratka u Zagreb, surađivao je na izradbi reljefa za podnožje Frangešova spomenika kralju Tomislavu. Poznatiji su mu portreti glazbenika i dirigenta Milana Sachsa i prof. Schapira. Izrađivao je nadgrobne spomenike u Zagrebu, Osijeku, Vinkovcima, Vukovaru (obitelj Eltz) i u Crikvenici.¹⁹ Na zagrebačkom Mirogoju izradio je 1930. nadgrobni spomenik s reljefom mladom Leonu Weisu, velikoj glazbenoj nadi, a 1932. svom ocu Juliu Brilu.

Početkom 1942. godine, u jeku hajke na Židove u Zagrebu, Slavko Bril sa suprugom Alicom, te bračnim parom Hochberger i Desiderom Halasz pokušao je pobjeći. Pri pokušaju bijega uhićeni su i odvedeni u zatvor na Savskoj cesti.²⁰ Alica Bril neutvrđenoga je dana (od 26. veljače do 6. ožujka) odvedena u logor Stara Gardiška, a potom u logor Đakovo, gdje je i ubijena.²¹

Slavko Bril odveden je u logor Jasenovac, gdje je kao zatočenik neko vrijeme radio u keramičkoj radionici. Bolestan od tuberkuloze i pri kraju snaga, umro je u prvoj polovici 1943. godine, kako svjedoči dr. Iveković.²²

Jedino svjedočanstvo Slavka Brila iz Jasenovca posmrtna je maska slika Danijela Ozme. Prije svoje tragične smrti Danijel Ozmo načinio je portret Slavka Brila, ulje na kartonu.²³ Taj portret i posmrtna maska D. Ozme danas se nalaze u Muzeju revolucije Bosne i Hercegovine u Sarajevu.

¹⁸ Vidi bilješku 7.

¹⁹ Zdenko Šenoa, Slavko Bril (Brill, Brül). *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 2, Zagreb, JLZ »Miroslav Krleža« (1989) str. 321.

²⁰ Zagreb, Hrvatski državni arhiv. *Zagrepcani – revolucionari, antifašisti i žrtve fašističkog terora 1941-1945*, 7. Navodi se za Slavka Brila (otac Julije) da je rođen 27. ili 29.12. 1900., a za Alicu Bril (otac Edmund) da je rođena 1906. ili 1919. godine u Zagrebu.

²¹ Zagreb, Hrvatski državni arhiv, JTH III ab-2, kutija 3. Optužnica Pavelić – Artuković. Popis zatočenika stiglih iz Stare Gradiške u Đakovo 26.2. i 6.3.1942. Pod red. br. 2646 navodi se Bril Alica, rođena 1909. u Zagrebu, sa stanom u Cankarevoj ulici br. 4.

²² Vidi bilješku br. 16.

²³ Ibrahim Krzović, »Umjetnost NOB (Narodnooslobodilačke borbe) u Bosni i Hercegovini«. *Umjetnost Bosne i Hercegovine 1924-1950* (katalog izložbe), Sarajevo, Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine (1985) str. 270-271.

Slavko Bril: Majka s djetetom, 1928.

Tridesetak skulptura S. Brila nalaze se u Gliptoteci Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti i jedan portret u Modernoj galeriji u Zagrebu.

* * *

Daniel Kabiljo Danilus (Sarajevo, 6.3.1894. – logor Jasenovac, 1944.) Nakon završene gimnazije u Sarajevu, za studij slikarstva u Beču stipendira ga humanitarno karitativno društvo »La Benevolencija«. Nakon studija vra-

tio se u Sarajevo.²⁴ Glavnina opusa tog slikara pripada dijelom poetskom realizmu, a dijelom »anakronističkim« tendencijama bosansko-hercegovačke umjetnosti, kako navodi Azra Begić u katalogu izložbe *Umjetnost Bosne i Hercegovine 1924-1950*.²⁵ U njegovim djelima osjećala se »jedna socijalna nota u izboru motiva«, odnosno »obrađuje više tipove iz jevrejskog malog svijeta«. Slikarske mogućnosti Daniela Kabilja dale su se naslutiti u malim likovnim zabilješkama iznimne kolorističke svježine i profinjenosti.

U Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata nije bilo izraženo grupiranje likovnih umjetnika po nacionalno-konfesionalnoj osnovi. Za međusobno povezivanje bila su važna ideološka ili estetska opredjeljenja. Međutim, baš u židovskom tisku tog vremena razmatrale su se mogućnosti stvaranja »židovskog stila«, čime se Daniel Kabiljo posebno bavio 1924. godine. U svom članku *O umjetnosti* došao je do zaključka da je takav stil moguć »na temelju naše kolektivne psihičke osebnosti«, budući da »Židov više nego drugi uzima svoje teme iz svijeta svoje unutrašnjosti«.²⁶

Daniel Kabiljo Danilus: *Pejsaž*

²⁴ Avram Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, (1987), str. 129-130. – Autor navodi da D. Kabiljo potječe iz siromašne obitelji malog trgovca Elijasa i majke Signore i da je njegov zatočenički broj u Jasenovcu bio 3326/44.

²⁵ Azra Begić, *Prilike, Umjetnost Bosne i Hercegovine 1924-1950* (katalog izložbe), Sarajevo, Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine (1985), str. 66.

²⁶ Daniel Kabiljo Danilus, *O umjetnosti*, *Narodna židovska svijest*, Sarajevo, 18.IV.1924, I, 4-5. 81. – citirano prema A. Begić, *Prilike, Umjetnost Bosne i Hercegovine 1924-1950*. (katalog izložbe) Sarajevo (1985), str. 38.

Izlagao je na izložbama u povodu židovskih omladinskih sletova 1922. u Zagrebu i 1923. u Beogradu, te u Sarajevu 1928., 1931. i 1933. godine. Kritika mu nije bila naklonjena i on se uskoro povukao u osamu svog atelijera.

Kao zatočenik logora Jasenovac radio je u keramičkoj radionici s ostalim Židovima, kako nam je posvjedočio g. Fran Tućan, također zatočenik logora 1944. godine.²⁷ Kao godinu njegove smrti možemo uzeti kraj 1944. godine. Na žalost, iz Jasenovca ne postoji sačuvan nikakav likovni zapis Daniela Kabilja Danilusa.

Pomalo zaboravljena i iščezla slikarska djela Danilusa bila su izložena 1966. godine na izložbi *Umjetnici Jevreji Bosne i Hercegovine*, zajedno s djelima Josipa Levija – Monsina, Ismeta Mujezinovića, Danijela Ozme, Romana Petrovića, Karla Afana de Rivere, Petra Šaina, Vilka Šeferova, Ive Šeremeta, Petra Tiješića i drugih.²⁸ Intenzivnije su se prikupljala i obradila u vrijeme rada na izložbi *Umjetnost Bosne i Hercegovine 1924-1950*, održane u Sarajevu 1985. godine.²⁹

* * *

Adolf Weiler (Bosanski Novi, 11.4.1895. – Zagreb, 3.1.1969.) po obrazovanju je šumar (diplomirao u Zagrebu 1921.), a po vokaciji slikar. Uporedo sa studijem šumarstva neko je vrijeme učio slikarstvo u privatnoj školi prof. Tomislava Krizmana u Zagrebu, a zatim u Beču kod prof. Russla.

Na svom prvom nastupu na izložbi u Bogoštovnoj općini u Zagrebu 1922. godine izložio je veći broj ulja na platnu manjega formata. U prikazu izložbe navode se motivi »većinom istočni Židovi u raznim karakterističnim pozama (...) Weilera najviše privlači sam motiv. Židov sa karakterističnom glavom i gestama...«³⁰ Poslije te izložbe odlazi u München u školu prof. Knirra, a zatim kraće vrijeme boravi i u Berlinu.

Sljedeće, 1923. godine, Weiler također izlaže na izložbi u povodu IV. omladinskog sleta židovske omladine u Beogradu, zajedno sa S. Brilom i Danilusom, te s keramičarkom Zlatom Herlinger-Schwarz, Gurevičem, Salamonom Papom, Oskarom Neumanom, te »diletantima« Podvincem i Levijem.³¹ Osim ulja na platnu, Weiler izlaže crteže ugljenom, rötлом i akvarel *Španjolski Jevrej*, zatim pejzaže iz okolice Münchena i kopije Daumiera

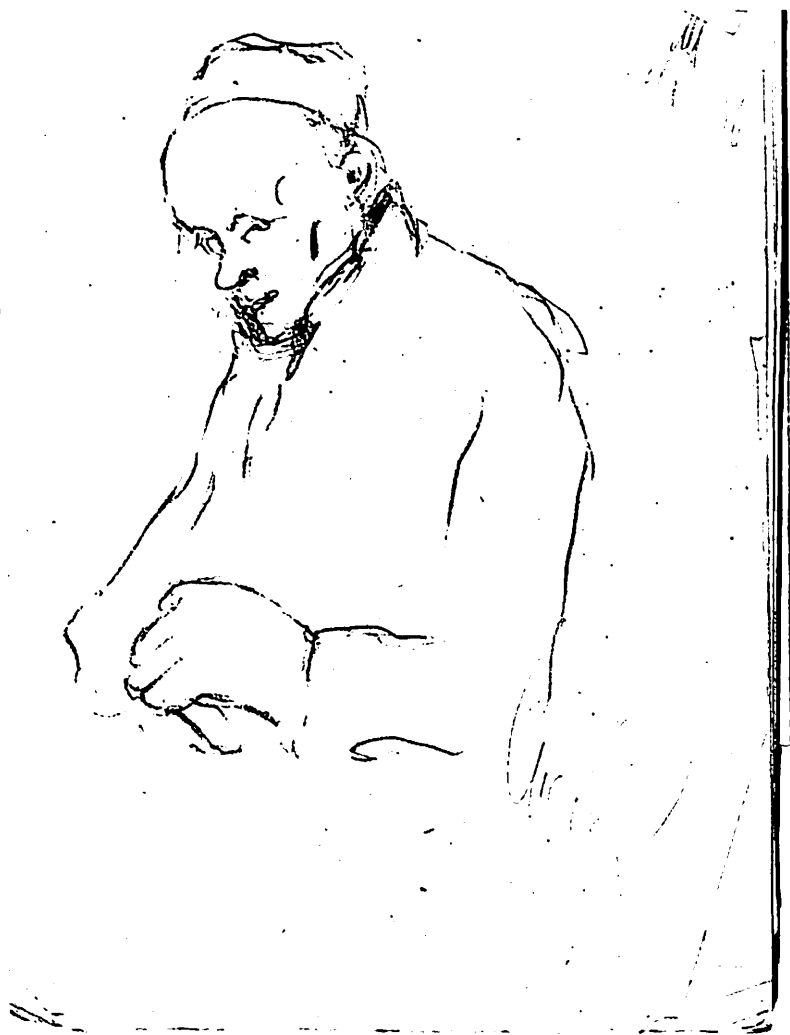
²⁷ Izjava g. Frana Tućana autorici 25.4.1995. dok *Likovna enciklopedija Jugoslavije*, II, Zagreb, JLZ »Miroslav Krleža« (1987) navodi 1942. godinu kao godinu smrti D. Kabilja Danilusa.

²⁸ Dr. Smilja Šinik, *Umjetnici Jevreji Bosne i Hercegovine* (katalog izložbe), Sarajevo, Radnički univerzitet »Đuro Đaković«, oktobar 1966. – citirano prema: *Umjetnost Bosne i Hercegovine 1924-1950*. (katalog izložbe), Sarajevo, (1985), str. 350.

²⁹ O Danilusovim vidjeti: Azra Begić, *Umjetnici Jevreji Bosne i Hercegovine u XX stoljeću*, Sveske, br/ 7-8, Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, Sarajevo, 1984., str. 46 – citirano prema: Azra Begić, *Slikarstvo, Umjetnost Bosne i Hercegovine 1924-1950*. (katalog izložbe), Sarajevo (1985), str. 84.

³⁰ Vidi bilješku br. 7.

³¹ ...r., *Izložba na omladinskom sletu, Gideon*, IV, Zagreb, br. 12 (rujan 1923), str. 406-407. Izložba je održana u Beogradu od 5. do 8.8.1923.

Adolf Weiler: Skica iz bilježnice, 1941.-1945.

Don Kihot i Drama, te slike *Stn geta* i *Sljepak*. Poslije 1924. godine i njegove izložbe u Bjelovaru, gdje se predstavio s 50 radova, nastaje stanka u Weilerovu izlaganju.³² Zaposlio se u Direkciji šuma Zagreb, a zatim po potrebi službe mijenja boravišta po cijeloj Hrvatskoj.³³

³² Erich Artur, *Slikar Adolf Weiler*, *Gideon*, Zagreb, br. 6 (1924-25), str. 115-117+5 tabla.

³³ Zagreb, Arhiv Republičkog fonda mirovinskog i invalidskog osiguranja radnika Hrvatske, Područna služba u Zagrebu, MP 212324 oмот Eva Weiler, In-11613 (A. W.). A. Weiler je prisilno umirovljen 1.6.1941., a mirovina je ukinuta 1.8.1942. Uhićen je 18.12.1943., a pobjegao je iz zatvora 28.12.1943. kada se priključio partizanima. Prema podacima iz zahtjeva za mirovinu od 4.5.1953. moguće je detaljno rekonstruirati kretanje A. W. u službi i u vrijeme antifašističke borbe.

Uspostava Nezavisne Države Hrvatske zatekla je Weilera na radu u šumariji Popovače. Kao Židov odmah je umirovljen, a sljedeće godine i mirovina mu je ukinuta. Zadržava se na području Popovače, gdje surađuje s antifašističkim Narodnooslobodilačkim pokretom. U Popovači je 18.12. 1943. uhićen i odveden u zatvor u Kutinu. Nakon deset dana uspio je pobjeći iz zatvora i priključiti se partizanima. Odmah je angažiran kao šumarski referent, a organizira i vodi i lugarski tečaj.

U zatvoru i u vrijeme boravka među partizanima, Weiler skicira svoje dojmove u dva notesa. Prikazi su to kolona zbjegova, izbjeglica u pokretu, prijenos ranjenika, djeca, starci, borci za vrijeme pokreta i odmora, portreti karakterističnih lica i situacija na terenu Moslavine i Bilogore.³⁴

Weiler je u poslijeratnom razdoblju razrađivao skice iz notesa na većim formatima, no oni se ne bi mogli tretirati kao izvorni likovni dokument iz razdoblja antifašističke borbe, već samo kao snažna inspiracija proživljenog.

* * *

Walter Kraus (Beč? 1917? – logor Jasenovac, 1945.) prema navodima još živih svjedoka, po dolasku nacizma na vlast u Austriji, iz Beča je emigrirao (1940?) u Beograd.³⁵ U Beogradu se bavio slikanjem, grafičkim oblikovanjem, ilustriranjem i izradbom zaštitnih znakova za razne tvrtke. Tamo se upoznao s Verom Klein, kćeri Eugena Kleina, veletrgovca tekstilnom robom, s kojom se 1941. oženio. Tijekom 1941. pokušavaju bježati prema Dalmaciji, ali su u Novskoj uhićeni. Vera Kraus odvedena je u logor Stara Gradiška, a potom u logor Đakovo, gdje je ubijena.³⁶

Walter Kraus isprva je zatočen u logoru Stara Gradiška, gdje radi u keramičkoj radionici zajedno sa S. Brilom, D. Ozmom i dr. M. Ivekovićem. Zaslugom dr. Ivekovića izneseni su iz logora crteži – portreti dr. Ivekovića, Ozme i Krausa, koji su se tamo međusobno crtali. Tako je sačuvan crtež W. Krausa, koji je portretirao dr. Ivekovića, te portreti W. Krausa i D. Ozme, koje je crtao dr. Iveković, sam nadaren za crtanje. Sačuvan je i akvarel dr. Ivekovića *Konclogor Jasenovac*.³⁷

Prema svjedočenju g. Frana Tućana, u keramičkoj radionici našla se knjiga s reprodukcijama umjetnina, pa je prema reprodukciji skulpture Lucae Della Robia *Madona s djetetom u ružičnjaku* Walter Kraus načinio skulpturu u terakoti. Skulptura je visoka 28 cm, a odozdo na podnožju

³⁴ Notesi sa skicama iz antifašističke borbe u Hrvatskoj, kao i poslijeratni crteži na istu temu, nalaze se u Hrvatskom povijesnom muzeju u Zagrebu, u likovnoj zbirci 20. stoljeća.

³⁵ Jasminka Domaš, *Walter Kraus – kamenčić za biografiju*, *Bilten Židovske općine Zagreb*, Zagreb, br. 36 (listopad-studen 1994), str. 6.

³⁶ Zagreb, Hrvatski državni arhiv. JTH III ab-2, kutija 3. Optužnica Pavčić – Artuković. Popis zatočenica stiglih iz Stare Gradiške u Đakovo 26.2. i 6.3.1942. Pod rednim br. 1908, zapisana je Vera Kraus, rođena 1921. u Beogradu, sa stanom u Beogradu, Ul. Knežinje Ljubice br. 4.

³⁷ Crteži W. Krausa, D. Ozme i dr. M. Ivekovića predani su 1970. godine Muzeju revolucije naroda Hrvatske u Zagrebu, nakon smrti dr. Ivekovića (danas u Hrvatskom povijesnom muzeju u Zagrebu).

Dr. Mladen Iveković: Portret slikara Waltera Krausa, Jasenovac 1942.

Walter Kraus: Portret dr. Mladena Ivekovića, Jasenovac 1942.

upisano je *Walter Kraus Jasenovac 1941-1944* i utisnut znak *RL/ST/GR* (Radni logor/Stara Gradiška). G. Fran Tućan uspio je iznijeti skulpturu iz logora i 1994. godine poklonio je Židovskoj općini u Zagrebu. Također je, prema njegovu sjećanju, W. Kraus tada napravio i skulpturu *Dječak jede lubenicu* prema reprodukciji istoimene slike španjolskog slikara B. E. Murilla. Iz istog razdoblja g. Tućan sačuvao je Krausov akvarelirani crtež tušem *Unutrašnjost kružne peći u Jasenovcu*.³⁸

Cijela grupa iz keramičke radionice Stara Gradiška preseljena je 10. listopada 1944. u sam Jasenovac. Neko je vrijeme Walter Kraus radio u crtaonici, koja je bila u VII. odjelu tehničke poslovnice.³⁹ Tamo su se radili nacrti za izgradnju vojarni, zgrada i drugo. Walter Kraus morao je crtati uvećane portrete po fotografijama, prema naredbama iz uprave logora. O tome piše ing. Đuro Schwarz: »U crtaoni je bilo nekoliko izvanrednih crtača, pravih umjetnika i ti su morali risati poprsja naših krvnika. Tako se sjećam da je Walter Kraus iz Beča crtao baš Daneovu sliku, valjda za dar odabranici srca tog krvnika.« (Dane je bio stražar u Jasenovcu).⁴⁰ Međutim, u zajedničkom iskazu sedmorice odbjeglih zatočenika iz Jasenovca: Gabrijela Vintera, Dušana Čuluma, Josipa Hiršbergera, Mirka (?) Unterbergera, Antona Dajča i dvojice seljaka, nekritički se i tendenciozno piše o Walteru Krausu: »U keramičkoj grupi ima svega 5-6 ljudi, među njima i neki slikar Valter Kraus kome su kao umjetniku dozvolili da može nositi dugačku kosu, koji izrađuje kojekakve Poglavnikove kipove i fantazije o ustaškim navalama, a sada momentalno u tome jasenovačkom paklu pretvara u glinu Betovenovu neku simfoniju i valjda će mu kad je tako produktivan ustaše dozvoliti da nosi i glavu kada su dozvolili da nosi dugačku kosu.«⁴¹ Walter Kraus je crtao i iz vlastitih pobuda i iz prijateljstva. Tako je nacrtao portret Anke Lovrenčić, majke zatočenika inž. Tibora Lovrenčića iz Zagreba, prema malenoj fotografiji, danas u Hrvatskom povijesnom muzeju.⁴²

Kada je g. Fran Tućan 17. veljače 1945. odlazio iz Jasenovca na rad u Njemačku, Walter Karus još je bio živ. Poslije mu se gubi trag. Ne znamo

³⁸ Izjava g. Frane Tućana autorici 25.4.1995.

³⁹ Zagreb, Hrvatski državni arhiv. Zh 9947 – 10126 Indeks paketarnice. Popis zatočenika logora Jasenovac koji su primali pakete (1944. godine?). Pod rednim br. 1291 zabilježen je Walter Kraus, Josipa – grupa VII (grupa VII. označava tehničku poslovnicu, u okviru koje je bila crtaona).

⁴⁰ Zagreb, Hrvatski državni arhiv. ZKRZ – GUZ 2235/4 - 45, kutija 11. Izjava svjedoka ing. Đure Schwarza iz Zagreba, 1945. str. 9.

⁴¹ Zagreb, Hrvatski povijesni muzej. Zbirka tiskane građe inv. br. 9387. »Jasenovački logor. Iskazi zatočenika koji su pobjegli iz logora« (Prijepis izdanja propagandnog odsjeka narodnooslobodilačkog vijeća Jugoslavije iz 1942.). Kotarski komitet Komunističke partije Hrvatske za kotar Gračac, 6.5.1943. str. 32.

Ovu brošuru objavio je Antun Miletić u: »Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945. Dokumenti. Knjiga I, Beograd, Narodna knjiga i Spomen-područje Jasenovac (1986), str. 546-566. – Autor navodi da je ovu brošuru kao reprint izdanje otisnuo NIP »Glas«, Banja Luka (1974) s tri nova poglavlja koja je dodao priređivač Nikolica Pavlić, a koja u ovo knjizi nisu objavljena.

⁴² Dolores Ivanuša, *Nove akvizicije* (katalog izložbe), Zagreb, Muzej revolucije naroda Hrvatske (1984) str. 14-15.

je li je poginuo 22. travnja 1945. prilikom proboja logoraša ili ubrzo nakon toga.

Do sada smo uspjeli utvrditi da se otac W. Krausa zvao Josip (vjerojatno Josef). Još ne znamo gdje je rođen, gdje se i kada školovao. Pretpostavka da je studirao slikarstvo na *Akademie der bildende Künste* u Beču nije potvrđena, jer je na upit naslovu stigao negativan odgovor. Poteškoće pri pronalaganju podataka čini njegovo veoma rasprostranjeno ime i prezime.

Likovna svjedočanstva, jedna skulptura, tri crteža i dva reproducirana crteža u knjizi dr. Nikole Nikolića svjedoče o postojanju talenta koji se nije imao prilike razviti, o mladom čovjeku čija je želja za stvaranjem nadilazila užasne uvjete u kojima se nalazio.⁴³ Na nama je da pokušamo utvrditi osnovne podatke o životu i radu Waltera Krausa, kako bismo mogli rekonstruirati njegov kratkotrajni život.

* * *

Danijel Ozmo (Olovo, 14.3.1912. – logor Jasenovac, 5.9.1942.) završio je Umjetničku školu u Beogradu 1934. godine kod slikara Ljube Ivanovića. Tamo je već kao student pristupio lijevom omladinskom pokretu. Nakon povratka u Sarajevo zaposlio se kao profesor crtanja, ali je ubrzo zbog svog političkog usmjerenja otpušten. U Sarajevu je jedan od osnivača grupe slikara *Mladi*.

Danijel Ozmo od početka je svoga rada usmjeren na socijalnu tematiku. Zajedno sa svojim istomišljenicima, slikarima Romanom Petrovićem, Vojom Dimitrijevićem i Ismetom Mujezinovićem pokušao je uključiti Sarajevo u izložbenu aktivnost drugih jugoslavenskih likovnih središta. Ozmo se 1938. priključio grupi umjetnika, osnivača *Collegium artisticum* (glazbenik Oskar Danon, inž. arh. Jahiel Finci, koreografinja Ana Rajs).⁴⁴ Njihov je cilj bio spajanje suvremenog umjetničkog izraza s punom socijalnom angažiranošću putem stvaranja sintetskog kazališta, koje bi objedinilo sve vrste umjetnosti. Koristila su se iskustva praškog divadla D 38 E.F., Buriana, zatim Mayerholda, Piskatora i Tairova. Krajnji cilj bio je povezivanje i političko aktiviranje sredine »bez obzira na nacionalnu i vjersku pripadnost«. Pored uspješnih kazališnih predstava, priređivane su slikarske izložbe, koncerti uz popratna tumačenja, predavanja iz aktualne tematike raznih grana umjetnosti. Osim sudjelovanja na izložbi, Ozmo je režirao dramu Irwina Shawa *Pokopajte mrtve*, drži predavanje *U službi naroda*.⁴⁵ S utjecajnim intelektualcima ljevičarima borio se protiv socijalno – političkog defetizma.

U početku svog umjetničkog stvaranja podjednako se bavi skulpturom, slikarstvom i grafikom, da bi se poslije sve više posvetio grafici. Tako je

---

⁴³ Dr. Nikola Nikolić, *Jasenovački logor*, Zagreb, Nakladni zavod Hrvatske, (1948), str. 226 – reprodukcija crteža *Zatočent komunist i Srpski seljak iz Dubice, radnik na ciglani*, bez oznake vlasništva.

⁴⁴ Vidi bilješku br. 25. str. 25-27.

⁴⁵ Ognjen Vukelić, *Bosanskohercegovački slikari partizanti*, Zbornik radova II, Sarajevo, Muzej revolucije Bosne i Hercegovine, br. 2, (1976), str. 307-315.

*Danijel Ozmo: Portret kipara Slavka Brila,
Jasenovac 1942.*

1939. godine izdao mapu od 20 linoreza pod naslovom *Iz bosanskih šuma*, prvu te vrste u Bosni i Hercegovini. Snažnom ekspresijom odlikuje se njegov *Autoportret*, linorez iz 1937. godine. Kritika ocjenjuje njegove crteže između Grosza i Hegedušića, a grafiku stavlja donekle pod utjecaj Masserela.

Slikarski opus Danijela Ozma dobrim je dijelom ratom uništen. Sačuvalo se tek nekoliko slika, ulja na platnu i nekoliko akvarela, po kojima se može zaključiti da je slikao na tragu poetskoga realizma.

Član Komunističke partije bio je Ozmo od 1939. godine. U drugoj polovici 1941. krenuo je na Romaniju, kako bi se uključio u partizanski odred. Na putu je uhvaćen i odveden u logor Jasenovac.⁴⁶

U keramičkoj radionici Jasenovca Ozmo je radio crteže logoraša. O tom iznimnom čovjeku i slikaru, o njegovim posljednjim danima i satima pisao

---

⁴⁶ Dopis župske redarstvene oblasti u Sarajevu od 18.11.1941. Velikoj župi Vrh Bosne u Sarajevu, s popisom 116 komunista i četnika, koji su 16.11.1941. upućeni u koncentracioni logor Jasenovac. – Pod rednim brojem 90 upisan je Danijel Ozmo, akad. slikar. Citirano prema: Antun Miletić, »Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945.« Dokumenti. Knjiga I. Beograd (1986), str. 95-97.

je već 1944. dr. Mladen Iveković.⁴⁷ Među ostalim, on spominje da su prije Danijela već bili ubijeni njegova majka, sestra i brat. Unutar samog logora postojao je logorski zatvor, tzv. »ćelije smrti«, u koju je doveden Ozmo, a do njega dr. Iveković. Dana 5. rujna 1942. u 10 sati navečer, Ozmo je izveden »pred nastup« i javno strijeljan »radi širenja alarmantnih vijesti«.

Dr. Nikola Nikolić je 1948. godine opisao Danijela Ozma u logoru kao onog, koji je među zatočenicima dizao duh otpora, protesta i vjere u pobjedu.⁴⁸

Ipak se uspjelo sačuvati i iznijeti iz logora dvadesetak crteža Danijela Ozme, jedan akvarel pejzaža, te portret kipara Slavka Brila. Svi se oni, uz posmrtnu masku Danijela Ozma, čuvaju u Muzeju revolucije Bosne i Hercegovine u Sarajevu.⁴⁹ U Hrvatskom povijesnom muzeju u Zagrebu nalazi se crtež tušem, *Dr. Mladen Iveković* Danijela Ozme, kao i crtež tušem *Danijel Ozmo* koji je u logoru načinio dr. Iveković.

Dr. Mladen Iveković: Portret Danijela Ozme, Jasenovac 1942.

⁴⁷ Vidi bilješku br. 16.

⁴⁸ Dr. Nikola Nikolić, *Umorstvo akademskog slikara Danijela Ozma. Jasenovački logor*, Zagreb, Nakladni zavod Hrvatske (1948), str. 293-296. U knjizi su reproducirani crteži D. Ozma, kao i posmrtna maska, koju je načinio S. Bril.

⁴⁹ Vidi bilješku br. 23.

* * *

Salamon Papo (Visoko, 18.2.1901. – logor Jasenovac) nakon završene gimnazije u Banja Luci, studirao je dvije godine slikarstvo u Beču, u privatnim školama Zeugnis Malschule Hoffman (1922.) i Malschule Leopolda Kohna.⁵⁰

U kolovozu 1923. izlagao je na izložbi u povodu IV. sleta židovske omladine u Beogradu, zajedno s Weilerom, Brilom, Danilusom i dr. Iste godine upisuje se na Akademiju likovnih umjetnosti u Zagrebu, gdje studira slikarstvo u klasi prof. Becića. Po završetku Akademije 1927. godine, radio je neko vrijeme kao nastavnik crtanja u Banja Luci, a zatim u Bihaću.

U Bihaću se mogao više posvetiti slikarstvu. Radi akvarele i ulja na platnu s motivima iz okolice Bihaća. Prema svom radu odnosio se vrlo kritički, slike je često prepravljao, nadopunjavao ili ih iz temelja mijenjao. Prema sjećanju suvremenika, oduševljavao se ekspresionizmom. Upravo kada se smirio i počeo stvarati kvalitetnije slike, uhićen je 24.6.1941. i odveden u logor Jasenovac, a njegove slike su uništene ili opljačkane.⁵¹ Prema sjećanju g. Frana Tućana, Salamon Papo je radio u grupi keramičara. Za sada ostaje nepoznato vrijeme njegove smrti, kao i konačna sudbina njegovih slika.

* * *

Alfred Pal (Beč, 30.11.1920.) karikaturist, slikar i grafički oblikovatelj. Živio je u Vukovaru. Po uspostavi Nezavisne Države Hrvatske 1941. godine bježi u Hrvatsko primorje, gdje je početkom studenoga 1942. interniran u talijanski logor za Židove u Kraljevici, starom hrvatskom gradiću okupiranom od Italije.⁵² Ovdje je načinio pedesetak portretnih karikatura i karikature na temu logorskog života, koje su sve propale. S ostalim logorašima odveden je 13. lipnja 1943. u logor na otoku Rabu.

Oslobađanjem logora u rujnu 1943. odlazi s ostalim mladićima u Narodnooslobodilačku vojsku kao borac Židovskoga rapskoga bataljuna. Nakon toga je borac u 3. brigadi VII. banijske divizije. Početkom 1944. dolazi u *Tehniku* štaba divizije (VII. udarna divizija NOV). Radi na opremi lista divizije. Za svaki broj morao je nacrtati po jednu karikaturu.⁵³

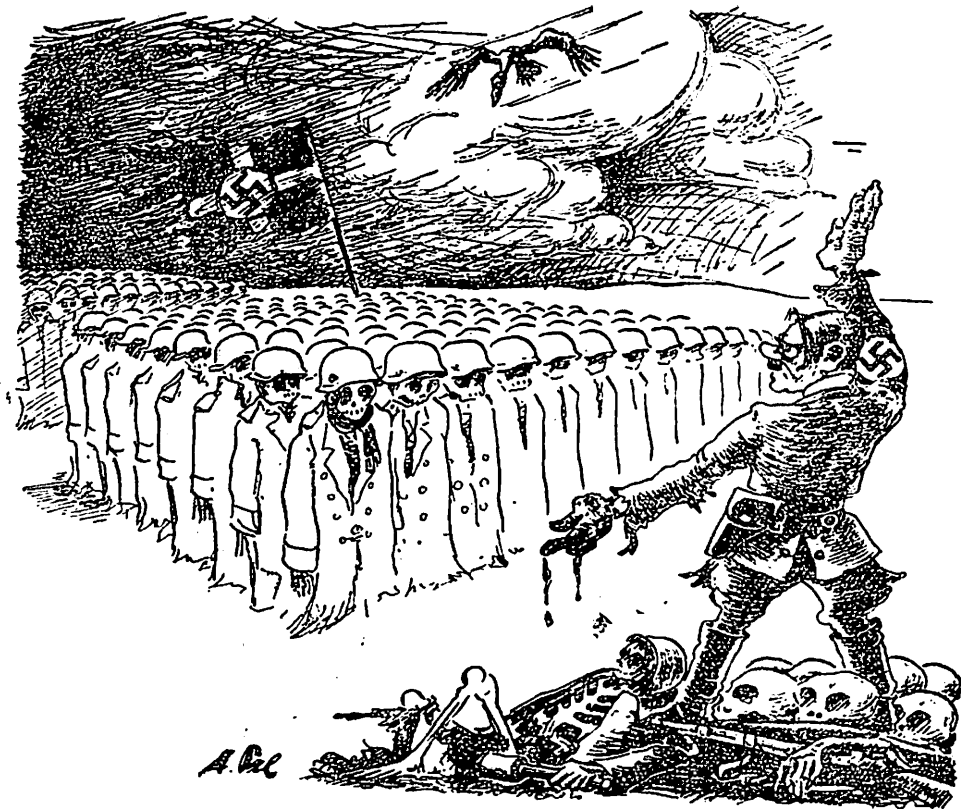
⁵⁰ Zagreb, Arhiv Akademije likovnih umjetnosti. Matični list br. 90 Kraljevske Akademije za umjetnost i obrt u Zagrebu, 1923. godine. – Prilikom upisa Salamon Papo navodi ime svoje majke Rifke Papo, sa stanom u Banja Luci, Aleksandrova br. 9. i izražava želju da se izобрази kao samostalan umjetnik.

⁵¹ Avram Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine, Sarajevo* (1987.), str. 131-132. – Netočan je navod autora da je Salamon Papo rođen 1910. u Banja Luci.

⁵² Zagreb, Hrvatski državni arhiv. ZKRZ GUZ 2235-8-45, kutija 11. *Campo internati civili porto Re*. Popis zatočnih civila u logoru Kraljevica. Pod rednim brojem br. 753 upisan je Alfred Pal s oznakom broj 986, baraka I.

⁵³ Dolores Ivanuša, *Partizanska karikatura* (katalog izložbe), Zagreb, Muzej revolucije naroda Hrvatske (1989), str. 39, 76.

Hitler: „Obećao sam vam gospod.tvo nad svijetom ili smrt.
I – obećanje sam održao...“

Alfred Pal: Nakon 12 godina, 1945.

Alfred Pal uskoro je dobio zadaću izraditi početnicu za opismenjavanje boraca. Za taj posao nije imao nikakvih znanja, već se poslužio svojim iskustvom koje je prije toga stekao učeći pisati dva – tri borca u svojoj četi. Alfred Pal je svojedobno sam ispričao kako je tekao taj rad: »Ja sam radio odmah na matrice (...) Kako sam završavao koje slovo, tako se odmah izvlačilo. Danas to možda čudno zvuči da smo već imali izvučene prve stranice, a ja još nisam znao kako ću nastaviti i završiti. Međutim, kada bi se išlo na to da bi se najprije nacrtalo, pa pregledalo i odobrilo, vjerojatno nikada ne bih završio, prije bi rat završio.«⁵⁴ Sadržaj te početnice nije kopija prijeratnih, školskih, već originalan rad; riječi i pojmovi uzimani su iz vojničkog života. Početnica je nazvana *Partizanski bukvar* i pisana je latiniicom, umnožena u 80 primjeraka, za svaku četvu po jedan.

⁵⁴ Lucija Barada Benyovsky, *Partizanski bukvar VII banjske divizije. Stota obljetnica II opće hrvatske učiteljske skupštine – Školstvo i prosujeta Banje i Siska* (zbornik), Pedagoško-književni zbor i Pedagoška akademija Petrinja (1976), str. 244-246.

Primjerak *Partizanskog bukvara* u Hrvatskom povijesnom muzeju, zbirka tiskane grade (HPM/MRNH) inv. br. 8000.

U tiskari na Petrovoj gori Alfred Pal je opremio *Novele* Josipa Barkovića. Početkom 1945. vrlo uspješno crta karikature za list *Vjesnik*. Po završetku rata ulazi u redakciju humorističkog lista *Kerempuh*. Radi kao karikaturist, zatim kao grafički oblikovatelj i likovni urednik u Nakladnom zavodu Matice hrvatske.

Alfred Pal počeo je slikati 1960. godine. U početku sugerira oblike u irealnom prostoru kao reminiscencije na rat i logore, a zatim sedamdesetih prelazi na temu ugroženosti čovjeka u suvremenom svijetu. Opremao je likovne monografije, samostalno izlagao u Zagrebu, Karlovcu, Vukovaru i Dubrovniku.

Danas živi i radi u Zagrebu.

* * *

Ivan Rein (Osijek 9.9.1905. – Sisak 12.12.1943.) završio je gimnaziju u Osijeku, a Akademiju likovnih umjetnosti u Zagrebu, diplomirao je 1935. godine, u klasi prof. Becića. Nakon završene Akademije odlazi u Pariz, intenzivno slika, oduševljava se djelima El Greca, Maneta, Courbeta, Cézannea, Bonarda.⁵⁵ Godine 1933. priređuje samostalnu izložbu u Parizu.

Kada je započeo španjolski građanski rat, Rein se priključio antiratnom pokretu francuskih intelektualaca u znak podrške španjolskom narodu u borbi protiv fašizma. Odlazio je na humanitarne skupove u Veldiv, u logore španjolskih izbjeglica. Tamo je pronalazio slikarske teme: zbjegove, ljudska stradanja, patnje nedužnih ljudi. Po uzoru na Goyu crta *Strijeljanje u Španjolskoj*, zatim *Obješenu ženu*, *Obješenog muškarca*, *Na barikadama*, *Izbjeglice*, *Ženu probodenu bajonetom* i *Portretnu studiju La Passionarie*.

Nešto kasnije, kad se rat već približavao Francuskoj, nakon prisustvovanja ilegalnom sastanku ljevičara, Rein je uhićen. Nakon puštanja iz zatvora spakirao je svoje slike i pohranio ih kod prijatelja. Uskoro je Rein interniran na jug Francuske, u logor Vernet (*Camp des indésirables*), odakle su ga roditelji uspjeli osloboditi putem intervencije.

U proljeće 1940. Rein je protjeran iz Francuske i vratio se u Zagreb. Ponovno počinje slikati. Uspostavom Nezavisne Države Hrvatske u travnju 1941. i donošenjem antisemitskih zakona, Rein se sklanja na selo u Gorski kotar. Godine 1942. ponovno je interniran, ovaj put u talijanski logor za Židove u Kraljevicima.⁵⁶ Na komadićima papira i ovdje pokušava crtati. Sačuvali su se tek neki od tih crteža, studija *Portret Vlode Gotlieba*, *Groblje u Kraljevicima*, *Iz židovskog sabirnog logora u Kraljevicima*, *Paranoično kraljevitime žali za prošlošću* – danas sve u privatnom vlasništvu.

⁵⁵ Jelica Ambruš, *Ivan Rein* (monografija), Zagreb, Galerija likovnih umjetnosti Osijek i Institut za povijest umjetnosti Zagreb (1993), str. 181.

⁵⁶ Zagreb, Hrvatski državni arhiv, ZKRZ GUZ 2235-8-45, kutija 11. *Campo internati civili porto Re*. Popis zatočenih civila u logoru Kraljevicima. Pod rednim brojem 824 upisan je Ivan Rein, rkt. (rimokatolik) s oznakom br. 608, baraka III.

Ivan Rein: Groblje u Kraljevici, 1942.

Po likvidaciji logora, zajedno s ostalima, Ivan Rein odveden je u logor na otok Rab. Kada je logor oslobođen u rujnu 1943. godine, priključio se Ivan Rein partizanima. I kao borac mnogo crta. Na žalost, svi su ti njegovi crteži nestali, možda zauvijek izgubljeni u nekoj zemunici gdje su zakopani. Jedino svjedočanstvo o Reinu slikaru – partizanu ostavio nam je slikar, također partizan, Petar Šimaga, nacrtavši ga kako sjedi na sanduku sa svojim crtežima.⁵⁷

Ivan Rein, teško ranjen, umro je u Sisku i pokopan na groblju sv. Marije. Iste godine, 4. svibnja 1943., odvedeni su i njegovi roditelji, majka Olga rođena Honigsberg i otac dr. Mavro Rein, sudac. Iz zatvora na Savskoj cesti u Zagrebu vjerojatno su odvedeni u Auschwitz. Rat je preživjela jedino Ivanova sestra Renata Stefanelli sa svojim sinom.

Zauzimanjem Reinovih prijatelja i kolega vraćene su Reinove slike 1952. godine iz Pariza u Zagreb, a prije desetak godina darovnicom gospođe Stefanelli ušle su u fundus Moderne galerije i Kabineta grafike Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, te Galerije umjetnina u njegovu rodnom Osijeku. Za sada je neizvjesna sudbina Reinovih slika u Zbirci Bauer iz Galerije umjetnina koje su odnesene iz okupiranog Vukovara 1991. godine u Srbiju.

⁵⁷ Zagreb, Hrvatski povijesni muzej. Crtež Petra Šimaga: *Slikar Ivan Rein u likovnoj zbirci 20. stoljeća* inv. br. 162.

* * *

Oskar Herman (Zagreb, 17.3.1888. – 18.1.1974.) uz *Josipa Račića*, *Miroslava Kraljevića* i *Vladimira Becića* čini temelje hrvatske Moderne. Slikarstvo je studirao u Münchenu, gdje s kraćim prekidima živi sve do dolaska nacista na vlast 1933. godine, kada se vraća u Zagreb.

U prosincu 1941. godine Herman je ilegalno prešao u Ljubljanu, a potkraj travnja 1942. bio je prisiljen otputovati na jug Italije, u mjesto internacije, logor Ferramonti – Tarsia, u Kalabriji.⁵⁸ U logoru je bilo internirano u 50 baraka oko 2000 osoba, židovskih izbjeglica iz Austrije, Njemačke, Čehoslovačke, Poljske, te zarobljenih jugoslavenskih partizana i suradnika antifašističkog pokreta otpora.

Oskar Herman: Prijenos ranjenika, 1945.

Nakon kapitulacije Italije u rujnu 1943. godine, Herman ostaje u Tarsiji sve do siječnja 1944., kada se uputio u mjesto St. Maria di Bagni u Basilikati, gdje je bio smješten u dalmatinski zbjeg. Narodnooslobodilačkoj borbi priključio se u ožujku 1944. godine. Vojna misija Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije u Bariju uputila je Hermana u Cozzano kraj luke Monopoli, grupi umjetnika partizana Hrvatske.

⁵⁸ Renata Gothardi Škiljan, *Vladimir Becić – Oskar Herman. Crteži i grafike* (katalog izložbe), Zagreb, Kabinet grafike JAZU (Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti), (1986).

U logoru, u Kalabriji, nastali su Hermanovi crteži *U logoru*, *Studija*, akvareli *Lubanja sa cvijećem*, *Tarsija*, *Jesen u Kalabriji*, tempere *Djevojka* i *Autoportret*. Nakon dolaska savezničke vojske Oskar Herman dolazi i do uljenih boja. Tada je nastala, kako navodi Boris Kelemen, najbolji poznavalac djela Oskara Hermana, »apoteoza svih tadanjih likovnih nastojanja *Pejzaž iz Kalabrije* (Moderna galerija u Zagrebu) kao i sinteza i sjećanje na Tarsiju«. ⁵⁹

U Santa Maria di Bagni, u Tarantskom zaljevu, Herman crtežom bilježi zbjegove naših ljudi, priče o strahotama rata, žene, djecu, ranjene partizane, mnoštvo ljudi pred ambulancama i bolnicama: *Dalmatinski zbjeg pred ambulantom*, *Dvije žene iz zbjega*, *Prijenos ranjenika* i druge.

Život i rad u koloniji hrvatskih umjetnika partizana u Cozzanu znači za Oskara Hermana oslobođenje od progona i zatvaranja. Novi optimizam očituje se u kolorizmu njegovih slika, tempera i gvaševa, kojima slika pejzaže juga Italije, punih sunca, cvijeća, modrog neba i ljudi pri svakodnevnom radu: *Žena pod balkonom*, *Kolonija umjetnika partizana*, *Pejzaž iz okolice Cozzana*, *Breskve*, *Berači smokava*.

Djela Oskara Hermana iz tog ratnog razdoblja nalaze se u Modernoj galeriji, Kabinetu grafike HAZU, Hrvatskom povijesnom muzeju, Muzejsko-galerijskom centru – sve u Zagrebu, kao i kod privatnih vlasnika.

U prosincu 1944. odlazi na rad u Kulturno-umjetnički odjel Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH) u Splitu, te surađuje na organizaciji izložbi hrvatskih umjetnika partizana u Splitu, Šibeniku i Dubrovniku, na kojima i sam izlaže.

* * *

Stella Skopal (Zagreb, 18.7.1904. – 24.12.1992.) odrasla je u imućnoj i uglednoj obitelji, posvetivši cijeli svoj život umjetnosti. Kiparstvo je studirala i diplomirala na Akademiji likovnih umjetnosti u Zagrebu 1928. godine. ⁶⁰ Već je u posljednjoj godini studija pokazivala interes za keramiku, a poslije diplome odlazi u Beč na jednogodišnju specijalizaciju. U tvornici pećarskih proizvoda *Pilot* u Zagrebu upoznaje mogućnosti rada na lončarskom kolu, a u Beču svladava tehniku glaziranja, modeliranja figura, kreiranje kamina i keramičkih peći.

Prvu samostalnu izložbu dekorativnih i uporabnih keramičkih predmeta priredila je 1935. godine u Zagrebu. Kako ističe Marina Baričević u monografiji o Stelli Skopal, bila je to ujedno i prva izložba keramike u nas. ⁶¹

⁵⁹ Boris Kelemen, Grgo Gamulin, *Oskar Herman* (monografija), Grafički zvod Hrvatske (1978), str. 40-41.

⁶⁰ Zagreb, Arhiv Akademije likovnih umjetnosti, Matični list 110 Kraljevske Akademije za umjetnost i obrt u Zagrebu, 1924. godine. – Prilikom upisa Stella Skopal navodi ime svog oca Slavoljuba, građevnog poduzetnika iz Zagreba, da je završila pet razreda gimnazije i dvije godine privatne kiparske škole prof. Kerdića, te da se želi izobraziti kao kiparica.

⁶¹ Marina Baričević, *Stella Skopal* (mala monografija), Zagreb, ULUPUH (Udruženje likovnih umjetnika primijenjene umjetnosti Hrvatske), (1978).

Stella Skopal: Na bijegu, 1944.

Njezine keramičke peći, kamine, stolove i zidne dekoracije koriste poznati hrvatski arhitekti Stjepan Gomboš, Veljko Kauzlarić, Zdenko Stričić i drugi kod opremanja obiteljskih kuća u Zagrebu i Dubrovniku.

Plodonosni umjetnički rad Stelle Skopal prekida rat. Pred progonom Židova bježi iz Zagreba u Sušak, gdje je bila dva puta uhićena. Od veljače 1942. internirana je u Italiju, u Treviso. Sa sobom je ponijela album fotografija svojih keramičkih radova, što joj omogućava da se zaposli u velikoj tvornici keramičkih podnih pločica *Appiani*. Direktor tvornice Gabianelli daje joj na raspolaganje keramičku peć, dopustivši joj da slobodno kreira svoje zamisli. U Trevisu nastaju njezine figuralne kompozicije, uporabni predmeti, peći. Dio tih djela i danas se nalaze u Gabianellijevu tvorničkom muzeju keramike u Milanu.

Nakon kapitulacije Italije Stella Skopal bježi na jug. Probila se kroz frontu i stigla u Bari. Tada se tamo nalazio Štab baze Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, kao i neke od mnogih savezničkih bolnica u kojima su se liječili i naši ranjenici. Stella Skopal pridružila se Narodnooslobodilačkoj borbi i kao hrvatska partizanka radila na rehabilitaciji ranjenika u *26. General Hospital* u Bariju. Po njezinim uputama ranjenici izrađuju od gline šahovske figure i suvenire, a Stella Skopal portretira. Uz fotografije iz tog razdoblja sačuvan je i njezin portret američkog vojnika, danas u Hrvatskom povijesnom muzeju u Zagrebu.

U lipnju 1944. Stella Skopal se pridružila grupi likovnih umjetnika, partizana u Cozzanu. Tijekom 1944. tamo rade i borave stariji hrvatski umjetnici partizani Marijan Detoni, Oskar Herman, Oton Postružnik, Marin Studin, Đuro Tiljak, sklonjeni da se oporave od ratnih stradanja i kako bi mogli stvarati u gotovo mirnodopskim uvjetima.

U Cozzanu su nastale skulpture Stelle Skopal *Na bijegu*, *Nošenje ranjenika*, *Partizan i partizanka*, *Portizansko kolo*, *Portret Ivana Očaka*, sve terakote paljene u Monopoliju.

Od studenog 1944. Stella Skopal je u oslobođenom Splitu, dodijeljena prosvjetnom odjelu Oblasnog narodnooslobodilačkog odbora za Dalmaciju. Suraduje na postavi izložbe hrvatskih umjetnika partizana. Na tim izložbama u Splitu i Dubrovniku izlaže skulpturu *Ples partizana* koja je na povratku u Zagreb nestala – ostala je sačuvana samo njezina skica.⁶²

Sačuvane skulpture Stelle Skopal nastale u Italiji 1944. godine su, uz skulpture Ante Kostovića, jedine sačuvane skulpture iz vremena antifašističke borbe u Hrvatskoj.

* * *

Vrijedno je zabilježiti sudbine dviju likovnih umjetnica, koje će to tek postati nakon završetka Drugog svjetskog rata, u kome su kao malodobne bile internirane zajedno sa svojim obiteljima.

---

⁶² Zagreb, Hrvatski povijesni muzej. Izjava Stelle Skopal u MRNH, br. sp. 1353/4 od 4.1. 1976.

Vera Dajht (Deucht) Kralj (Zagreb, 11.12.1928.) bila je kao djevojčica internirana u talijanskom logoru za Židove u Kraljevici, zajedno sa sestrom Nadom i roditeljima, majkom Idom rod. Jelinek i ocem Slavkom.⁶³ Po likvidaciji logora, zajedno s ostalima, odvedeni su u logor na otoku Rabu. Kada je logor oslobođen u rujnu 1943. godine, odlaze na slobodno područje Korduna.

Po završetku rata 1945. godine, Vera Dajht se upisala na Akademiju likovnih umjetnosti, gdje je 1952. diplomirala kiparstvo (F. Kršinić, A. Augustinčić). Danas živi i radi u Zagrebu.

Vera Fischer (Zagreb, 27.1.1925.) nakon što su započeli progoni Židova u Zagrebu, pobjegla je zajedno s majkom Katicom rod. Klein u Split, koji je tada bio pod talijanskom okupacijom. Odavde su internirane u Dubrovački logor i smještene u Kuparima. Nakon likvidacije logora odvedene su u logor na otoku Rabu. Po oslobođenju logora u rujnu 1943. godine, upućene su na oslobođeno područje Gline i Topuskog.⁶⁴

Godine 1947. Vera Fischer se upisala na Akademiju likovnih umjetnosti u Zagrebu, gdje je 1951. diplomirala kiparstvo (V. Radauš). Danas živi i radi u Zagrebu.

Dr. Mladen Iveković: Konclogor Jasenovac, 1942.

⁶³ Zagreb, Hrvatski državni arhiv. ZKRZ GUZ 2235-8-45, kutija 11. Campo internati civili porto Re. Popis zatočenih civila u logoru Kraljevica. Pod rednim brojem 158 upisana je Vera Deucht. Nakon 1945. prezime je fonetizirano u Dajht.

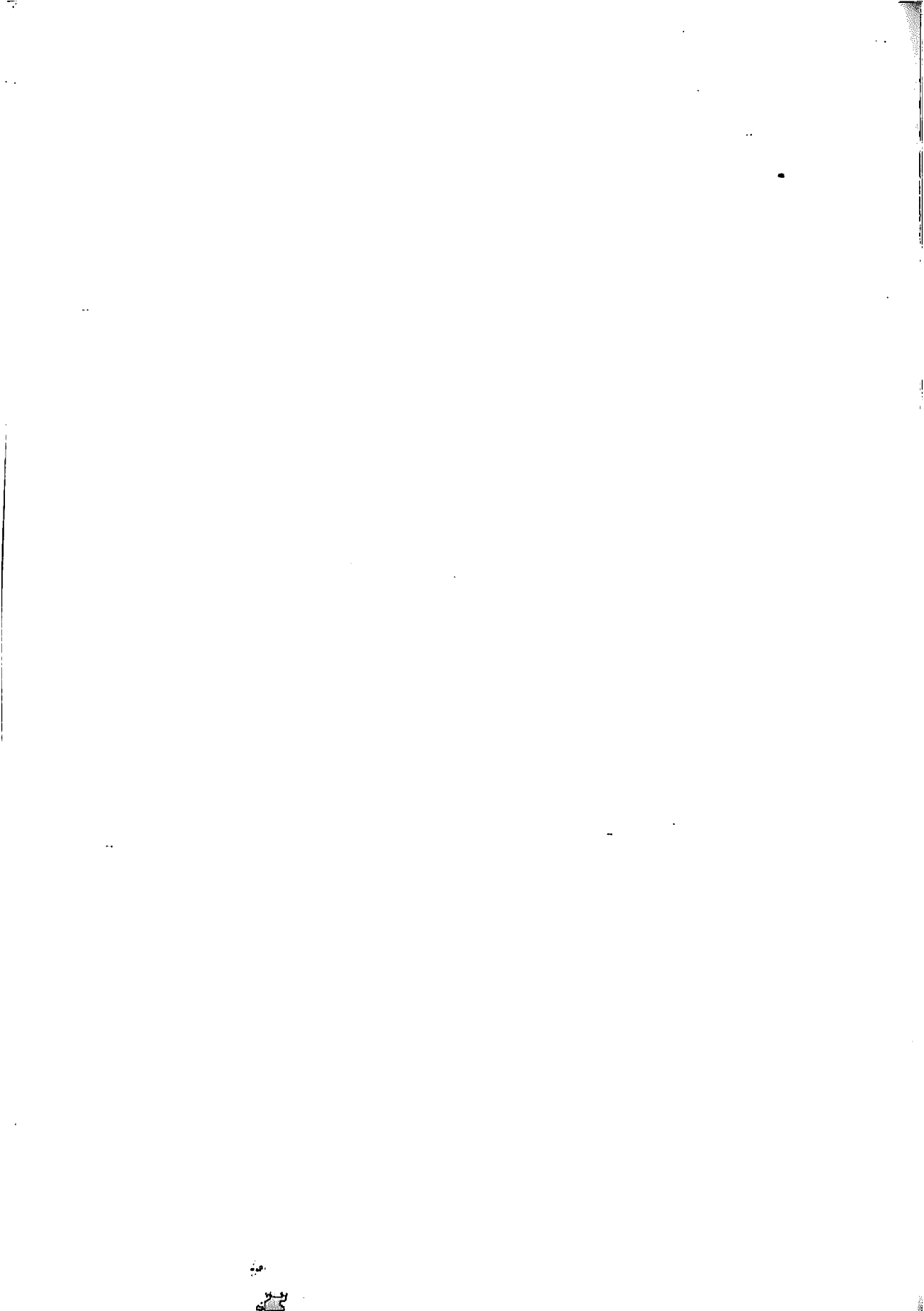
⁶⁴ Izjava gđe. Vere Fischer autorici 26.3.1996.

Bibliografija

- Akademija likovnih umjetnosti u Zagrebu 1907–1987.* (spomenica), Zagreb, ALU, 1987. str. 89.
- Ambruš Jelica. – *Ivan Rein* (monografija). Zagreb, Galerija likovnih umjetnosti Osijek i Institut za povijest umjetnosti u Zagrebu, Zagreb, 1993.
- Artur Erih. – *Slikar Adolf Weiler. Gideon*, VI. br. 6, Zagreb, 1924-1925, str. 115-117, 5 tabla.
- Barada Benyovsky Lucija. – *Partizanski bukvar VII. banijske divizije, Stota obljetnica II. opće hrvatske učiteljske skupštine – Školstvo i prosvjeta Banije i Siska* (zbornik), Petrinja, Pedagoško-književni zbor i Pedagoška akademija Petrinja, 1976, str. 244-246.
- Baričević Marina. – *Stella Skopal* (mala monografija). Zagreb, Udruženje likovnih umjetnika primijenjene umjetnosti Hrvatske, 1978, str. 3-6.
- Bauhaus* (katalog izložbe). Zagreb, Institut za veze s inozemstvom u Stuttgartu i Galerija grada Zagreba, 1981, str. 126.
- Begić Azra. – *Socijalna umjetnost u Bosni i Hercegovini. Nadrealizam. Socijalna umjetnost 1929-1950.* (katalog izložbe). Beograd, Muzej savremene umjetnosti, 1969, str. 58-60.
- Begić Azra, Ibrahim Krzović, Danka Damjanović. – *Umjetnost Bosne i Hercegovine 1924-1950.* (katalog izložbe). Sarajevo, Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine, 1985.
- Domaš Jasminka. – *Walter Kraus – kamenčić za biografiju, Bilten Židovske općine Zagreb*. Zagreb, br. 36, listopad-studenj 1994, str. 6.
- Gotthardi Škiljan Renata. – *Vladimir Bectić – Oskar Herman. Crteži i grafika* (katalog izložbe), Zagreb, Kabinet grafike JAZU, 1986.
- Ivanuša Dolores. – *Nove akvizicije* (katalog izložbe), Zagreb, Muzej revolucije naroda Hrvatske, 1984, str. 14-15.
- Ivanuša Dolores. – *Partizanska kartikatura* (katalog izložbe), Zagreb, Muzej revolucije naroda Hrvatske, 1989, str. 39-40.
- Ivanuša Dolores. – *Umjetnost antifašističkog otpora* (katalog izložbe), Zagreb, Hrvatski povijesni muzej, 1994, str. 50.
- Iveković dr. Mladen. – *Krv teče potocima. Koncentracioni logori. Dokumenti ustaškog terora.* Vjesnik JNOF Hrvatske, 1944, str. 40-41. (Hrvatski povijesni muzej, zbirka tiskane grade).
- Jasenovački logor. Iskazi zatočenika koji su pobjegli iz logora.* (Prijepis izdanja propagandnog odsjeka narodnooslobodilačkog vijeća Jugoslavije iz 1942.). Kotarski komitet Komunističke partije Hrvatske za kotar Gračac, 6.5.1943. str. 32 (Hrvatski povijesni muzej, zbirka tiskane grade inv. br. 9387)
- Katalog Sammlung Bauhaus Archiv Museum*, Berlin, 1981., str. 125.
- Kelemen Boris, Grgo Gamulin. – *Oskar Herman* (monografija), Zagreb, Grafički zavod Hrvatske, 1978., str. 40-41.
- Košćević Želimir. – *Ivana (Koka) Tomljenović, Bauhaus – Dessau 1929-1930.* (katalog izložbe), Zagreb, Studio Galerije suvremene umjetnosti, 1983.
- Košćević Želimir. – *Jugoslavenski studenti Bauhauusa, Život umjetnosti*, br. 39-40, Zagreb, Institut za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu, 1985., str. 84.

- Kritička retrospektiva Zemlja* (katalog izložbe), Zagreb, Umjetnički paviljon, 1971. str. 80.
- Krzović Ibrahim. – *Grafika Bosne i Hercegovine 1900-1950, Jugoslavenska grafika 1900-1950.* (katalog izložbe), Beograd, Muzej savremene umjetnosti, 1978., str. 39-41.
- Mateljan Smiljka. – *Likovna umjetnost NOB-e Hrvatske* (katalog izložbe), Zagreb, Muzej revolucije naroda Hrvatske, 1974.
- Miletić Antun. – *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945. Dokumenti. Knjiga I-III*, Beograd, Narodna knjiga i Spomen područje Jasenovac (1986), str. 546-566.
- Miliša Đorde. – *U mučtilištu - paklu Jasenovca*, Zagreb, 1945.
- Nikolić dr. Nikola. – *Umorstvo akademskog slikara Danijela Ozme. Jasenovački logor*, Zagreb, Nakladni zavod Hrvatske, 1948. str. 293-296.
- Pinto Avram. – *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1987. str. 129-133.
- ...r. – *Izložba na omladinskom sletu. Gideon, IV*, br. 12, Zagreb, 1923., str. 406.
- Romano dr. Jaša. – *Jevreji Jugoslavije 1941-1945 žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*. Beograd, Jevrejski istorijski muzej i Savez jevrejskih općina Jugoslavije, 1980. str. 116. (podaci u biografijama nepouzđani).
- Stein Vera. – *Umjetnička izložba na omladinskom sletu, Židov*, Zagreb, br. 36-37, 1922. str. 12-13.
- Vukelić Ognjen. – *Bosanskohercegovački slikari partizani, Zbornik radova II*, Sarajevo, Muzej revolucije Bosne i Hercegovine, br. 2, 1976., str. 307-315.
- Wingler Hans M. – *The Bauhaus*, MIT press, Cambridge, Mass. 1969., str. 626.
- Enciklopedija likovne umjetnosti I-IV, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod, 1959-1966.
- Enciklopedija hrvatske umjetnosti I*, Zagreb, Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, 1995.
- Hrvatski biografski leksikon I*, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod, 1983.
- Likovna enciklopedija Jugoslavije I-II*, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, 1984-1987.

Svjedočenja

O pojavi nacionalsocijalizma

U romanu Otkriće u izgubljenom vremenu sadržani su dojmovi iz mog studija u Leipzigu. Počeo sam studirati u jesen 1934. u Zürichu, no toliko me privlačio otac kvantne mehanike i toliko tada osporavanih relacija neodređenosti da sam iduće godine nastavio studij matematike, teorijske fizike i filozofije u Leipzigu, gdje je tada Heisenbergov seminar bio vodeći u svijetu, uz Institut Nielsa Bohra u Kopenhagenu. Stari, gotički dio Leipziga sačuvao je drevnu ljepotu i otmjenost, a jednako tako dobro očuvana ostala je glazba s Gewandhausom, koji je utemeljio Mendelssohn, s Thomas Kirche, gdje je dalje bila njegovana Bachova tradicija, i s konzervatorijem, gdje sam još mogao čuti Backhausa. U samom sveučilištu prevladavao je liberalni duh, a tek je malo profesora ušlo u NSDAP, a pokraj svega toga plutao je Heisenbergov seminar kao kozmička splav s internacionalnom posadom. No, kako su prolazile godine, tako je jačao pritisak nacionalsocijalizma, pogotovo nakon Hitlerovih vojnih uspjeha. Mene je Gestapo zatvorio u ožujku 1941., kad i prestaju moji dojmovi iz Njemačke, tek da budu dopunjeni tamničkim mjesecima.

Roman Otkriće u izgubljenom vremenu nije moja autobiografija, makar je prožet mojim doživljajima, no neki su razgovori autentični, ako i rekonstruirani poslije mnogo godina. Glavno mi je bilo da budem što vjerniji stvarnim osobama, osobito velikanima kao što su Planck, Debye, Heisenberg, de Broglie itd. Jednako sam tako nastojao objasniti fenomen nacionalsocijalizma, tako često krivo interpretiran, osobito u marksističkoj ili angloameričkoj literaturi.

Ako naslov romana podsjeća na Prousta, to nije nikako prustovski tekst. Proust počinje svoj ciklus čajem čiji ga okus sjeća prošlosti, kad mu se pomalo otapaju smrznute uspomene. Daleko od takve senzualnosti, moj roman teče u traženju smisla u vremenu koje se činilo izgubljeno. Prvi fragmenti tog romana objavljeni su u Forumu JAZU, no trebao je proći podrug desetljeća da u slobodnijem vremenu izađe cijeli roman.*

---

* U časopisu Forum, 1976.; izdan kao knjiga 1987.

Leipzig me dočeka kao vikom i vatrama. Ulicama su jurili kamioni natrpani četama SS-a što urlahu: Dolje Židovi! Sinagoga je gorjela, izlozi u trgovačkom Brühlu bili razbijeni, iz pojedinih su kuća odvodili ožigosane. Iza motoriziranih razbijača i palikuća probijala su se kola vatrogasne službe. Svuda metež, zaprepaštenje, cika, dim. Zapanjeno sam zastao na Augustovu trgu i gledao kako plameni jezici plaze iz kavane na prvom katu, dok je cijelu trokatnicu, vlasništvo arijevca, požar štedio. I u tom pogromu očuvala se poslovična njemačka stručnost. Starim gradskim središtem prohujali su crni odredi na kamionima kao kakvo suvremeno ozbiljenje apokalipse. Ljudi su nijemo prolazili pokraj paleža i razbitih dućana ili gundali: tako što?! šteta takve robe, ti su Židovi bili veći Nijemci od nas... Pošto su vatrogasci obuzdali plamen, a policija raskrčila ulice, odasvud su na trg domarširali smeđi odredi pod zastavama. I obred se nastavi s istim sastavom vojničke discipline i kanibalske divljine. Formacije esaovaca bile su točno rasporedane po prostranom trgu, zastave s kukastim križem podignute oko tribine, velika slika *Führera* namještena u pozadini. Kad je sve to bilo uređeno, za govornicu je stao zapovjednik u istoj smeđoj uniformi, s kukastim križem na rukavu košulje. Ispruživši ruku, povikao je: *Heil Hitler!*, a mnoštvo mu je odvrátilo s istim urlikom. Taj je pozdravni ritual bacio odmah govornika iz vojničke krutosti u divljaštvo. Bjesomučnik na tribini huškao je gomilu na Židove liberale i komuniste, a na licima oko mene planula je takva mržnja da sam protrnuo. Oborih glavu da me ne oda izraz. Gomila raspaljena dimom i mirisom grabeža tražila je žrtve svojoj okrutnoj vjeri, a ostatak talaca strepio je u zamračenim stanovima.

Sljedeći razgovor zbiva se u Heisenbergovu seminaru između mene, tek pristigla u Leipzig, i jednog uglednog mladog njemačkog znanstvenika:

– Doktore, što kažete na obrat Pascala Jordana? On danas podcikuje kako je rijetko koji narod tako sretan da ima vođu takve vulkanske energije.

– Pascal ima ženu kojoj treba namaknuti skupa krzna, vilu, šofera, luksuz – odgovori dobro upućeni plemić. – Vi stranci ne smijete takve izjave uzeti suviše ozbiljno.

– Kad bi ostalo samo pri izjavama...

– Žalibože. Antisemitizam potenciran inozemnom propagandom protiv Hitlera i njemačkog nacionalizma, taj antisemitizam, uostalom posve depasiran u Njemačkoj, gdje su Židovi uvijek bili najlojalniji građani, uopće pogrešno primijenjen darvinizam u politici strahovito iskrivljuje nastup nacionalsocijalizma na svjetskoj pozornici.

– Vi smatrate taj nastup povijesnom nužnošću?

– Oh, to je neriješen filozofski problem. Martin Luther smatrao je čovjekovu slobodu i odgovornost samoobmanom. Čovjek je dobar ili zao, piše on, ako bog ili vrag na njegovoj volji jaši. Mi ne možemo čak ni izabrati jahača. Dakle, ako nema ljudske slobode, tad je i sve zbivanje nužno i ne može biti drugačije. Hegel je u povijesti vidio dijalektički razvoj apsolutnog duha. Zločinci poput Atile i Foucheta, raspirujući imanentna protuslovlja, jače guraju historiju naprijed od mirotvoraca koji bi svijet uspavali.

- Držite li, Herr von Friedensburg, Hitlera takvim historijskim instrumentom s pomoću kojeg biva postignuta viša sinteza?

- Prvo, ja sam bliže Kantu nego Hegelu. Drugo, mladi gospodine, kad budete duže u Trećem Reichu, nećete postavljati takva pitanja. Smijem li vam reći nešto, svakako, što ne bi bilo ugodno našem doktoru Euleru?

Conrad von Friedensburg primakne malo svoj stolac da mi bude bliže. To što želi reći jamačno je namijenjeno odsutnom zaručniku; ili mi je davao prvu pouku? Njegova je blizina uz otmjenu suzdržljivost stvarala topao ugođaj. Obrazi mu bijahu zaobljeni, ali iz malo žmirećih očiju sijevnuo bi oštar duh. Plemić je nosio u sebi čar veličine koja me usrećivala, čak činila pasji odanim. Nakon kratke napete stanke, u kojoj sam očekivao otkriće, reče on kratko:

- Mi smo bili prestrašeni.

Pogledam ga začuđeno. Činio mi se siguran, čak samodopadan, dakako, s finim taktom za ponos sugovornika. Vidjevši moje čuđenje, ponovi on usiljenim drhtajem:

- Jest, kolega, bojali smo se. Odrasli smo s pričama o boljševičkim grozotama. Zacijelo, možete reći, to su klevete. Međutim, bilo je odanle suviše reportera, pripovjedača, očevidaca. Nije bilo samo likvidirano rusko plemstvo, nego i socijalisti, narodnjaci, svaka opozicija. A inteligencija bila je degradirana na papigu crvenih apostola i komesara. Možete li osporiti da su ondje prije Mussolinija i Hitlera počeli pogromi, logori, čistke? Pardon, kolega, ne želim s vama spora. Hoću vam samo objasniti naša strahovanja. Ispod našeg balkona prolazile su povorke s golemim portretima Lenjina, Staljina, Thälmana navještujući nam diktaturu proletarijata, u boljševičkoj maniri. Moj otac bio je odani činovnik Weimarske Republike. Međutim, ni liberali ni socijaldemokrati nisu uspjeli zaustaviti marš radikaliziranih masa, u Velikoj krizi 1929.-33. Kao jedina prepreka i takmac boljševicima na ulici pojavili su se smeđi odredi pod kukastim križevima, s patriotskim poskočicama i nabijenim revolverima. Zlo se suzbija zlim, rezonirali su weimarski ministri u našoj očinskoj kući, boljševizam je dozvao vraga...

- I tako su vajni liberali s von Papenom pozvali Hitlera na vlast?

- Je li vam to dr. Euler rekao? Zacijelo, takva je komunistička ocjena. Uostalom, vi ste došli ovamo učiti fiziku, zar ne? Ovo je danas s Heisenbergom, Debyeem, Hundom i van der Waerdenom središte teorijske fizike cijelog svijeta, kao što je nekoć bio Hilbertov Göttingen za matematiku.

- Morate i sebe uvrstiti, štovani...

- Ne! Ja odlazim u Berlin. Ondje je nakon odlaska Einsteina i Schrödingera pustoš. U znak solidarnosti s Einsteinom, von Laue je na berlinskom sveučilištu obustavio predavanja. Max Planck u mirovini propovijeda kršćanstvo protiv rasnog barbarstva. U Münchenu je pak Arnold Sommerfeld suspendiran...

- On također?! Njegova me knjiga *Atomska građa i spektralne linije* pridobila za studij kvantne mehanike.

- On je bio očaravajući učitelj. Njegov asistent Hans Bethe, po materi Židov, a po ocu Prus, emigrirao je već prije. I drugi se Židovi spašavaju u inozemstvo. Njemačka su sveučilišta u naglom opadanju. Najveći među

fizičarima, još u mladenačkom poletu, Werner Heisenberg ostaje sa svojom katedrom, hvala Bogu! Jest, dragi prijatelju, on ostaje u dubokom uvjerenju da mu je to dužnost prema domovini. Ponude su izvana laskave, da, da, i vrlo unosne, a ovdje raste haranga na takozvanu liberalno-židovsku znanost, koju mi s Wernerom zastupamo. Na sveučilišnim zborovima, pod zastavama i uz bubnjanje, huška se i zastrašuje, izopćuje i goni. Treba izdržati, kaže Heisenberg, izdržati za renesansu Njemačke, izdržati za svjetsku znanost. Razumijete li sada naš položaj i jedinu obranu?

Slijedi kratak opis Heisenbergova seminara.

U Heisenbergovu se seminaru skupilo desetak doktoranada s triju kontinenata. Začudo, bilo je malo Nijemaca. Jesu li se bojali ući u ozloglašenu tvrđavu liberalno-židovskog duha? Među seminaristima nije se crnjela ni smedela nijedna SS odora ili SA košulja. Plima Trećeg Reicha s vojničkom maskeradom i rasnom mistikom razbila se na stubištu Instituta za fiziku. Godine studija vodile su ovamo; a tko bi to od barbara poduzeo? Članovi ovog uskog kruga nosili su osobit žig na licu: bljedilo umora i mrenu sljepoće. Sam šef, tek trideset pet godina, dolazio bi s očima s kojih nije padala koprena zamišljaja. Nedavno oženjen, često bi rukom prikrivao zijevanje od neprospavanih noći. Usprkos apstraktnom tkanju vezlo se prijateljstvo. Heisenbergova je srdačnost rušila ograde između učitelja i đaka, nacija i vjera. On je imao najljepšu osobinu velikana da ostane skroman i blizak onima lovorom neovjenčanim.

Ispred instituta pružalo se zapušteno groblje, još dalje na istok Spomenik Boju naroda, odostraga nas je pritisnula ludnica univerzitetske klinike – uistinu simboličan vidik za mladog istražitelja – svuda naokolo huškanje, progoni, pripreme za rat. A ipak, bila je to oaza u užarenoj pustinji. Misao se tu osjećala slobodna poput Hamleta u orahovoj ljuski.

Popodne kolokvij o kozmičkim zrakama u polupraznom amfiteatru. Dr. Hans Euler, blijed i nervozan kao uvijek, analizira prolaz prodorne komponente kroz atmosferu. U diskusiji, kako bi objasnio produženi vijek nestabilnih mezona, Heisenberg uvodi relativističko usporenje vremena. Što se koji sustav spram nas brže giba, sporiji nam izgledaju u njemu procesi. Dakle, upada jedan SLUŠATELJ, ne možete bez Einsteina?! Tajac u kojem potmulo protutnji pogrom. Ne, gospodine, brzo odvrati Heisenberg, ne možemo. Pognuta se leđa u redovima klupa uspravljaju, oči zasjaje. Eto, to je posljednja obrana: univerzalnost znanosti!

Prolaze godine. Jedna, druga... Družba kukastog križa ne silazi s vlasti. Naprotiv! Njihov se vođa preobražava u nacionalno božanstvo. To nije više karikatura iz građanskih novina koja se tuče na ulici s boljševicima ili laje na židovsku zvijezdu. Adolf Hitler pripaja Saarland, Adolf Hitler maršira u rajnsku zonu, Adolf Hitler gradi Autobahn, Adolf Hitler na defileu motoriziranih divizija, Adolf Hitler na smotri zračnih eskadrila, Adolf Hitler pri porinuću krstarice u more, Adolf Hitler obgrljen djevojčicom cvjetonošom, Adolf Hitler u svakoj javnoj prostoriji osim WC-a, Adolf Hitler svuda i sve! Na podignutim skelama stavljaju vlasnici ili radnici transparente: Da mi gradimo, zahvaljujemo *Führeru*! Nakon državnih zgrada ukrašuju se i

privatni stanovi slikama nacionalnog patrona. Rasprave o dnevnim i svjetskim problemima završavaju točkom: Vođa zna što radi! Kad se dva znanca sretnu, bučno udare petama, ljevicom podboče bok a desnicu ispruže, oštro, vičući jedan drugome u lice: *Heil Hitler!* Kakvo ludilo, reći će u sebi trezvenjak. No tim gore za nj. Jer, sâm prinuđen da vrši taj obred, osjećat će se ponižen i uprljan. Ponosna osoba biva načeta i pomalo se raspada. Dan na dan takva prinudna poklonstva, ustupci bez odštete, prijetnja na svakom mjestu, beznadnost otpora – tko će izdržati?

Heisenbergov je seminar plutao kao pojas za spasavanje u potopu. Misao se zdvojno uvlačila u podmornicu koja je ronila u tajnovite dubine. Kako se čudna družina skupila oko golemog stola ispred duge crne ploče! Od Eulera na lijevom krilu do Baggea na desnom, svinula se potkova najrazličitije slitine. Hansov vjerni pobočnik, atletski građen, uvijek vedri Finac Grønblom; do njega Norvežanin Harold Wergeland, blage naravi i obziran prema svakom; šutljiv bračni par, on visok, ona s kečkama, tipična Gretchen, oboje kratkovidno i hermetički zatvoreno u se; duhovit i brbljav Prus, no samo u apolitičnoj teoriji i glazbi; ljepoliki Indijac koji će se smrznuti pri skijaškom domu na Riesengebirgen u da mu se samo pepeo vrati u daleku domovinu; priprosti Wang koji se na sve oko sebe kineski smješka; dva savršeno korektna i tajnovita Japanca; jedan đak van der Waerdena, vrlo otvoren u iskazivanju antifašističkog uvjerenja; jedan američki folksdojčer koji se od Kipa slobode otisnuo u praočinski mit; pa još nekoliko spodoba nerazgovijetnih u magli sjećanja. Dok smo čekali profesore, Japanac je brisao dugu ploču za svoj nastup, a poneki seminarist prekapao po časopisima ili knjigama u dugom ormaru na suprotnom zidu duge dvorane. Jedini s partijskom značkom u našoj potkovi, dr. Erich Bagge imao je stalno potrebu da se pravda i opravdava. Razgovarajući s istomišljenikom američkim folksdojčerkom, povisio je glas da bi ga nas dvanaest čulo.

– *Meingott*, da ste prošli što je tu bilo za marksističke ere! Ulične tučnjave, nered na svakoj instanciji, opći razdor, nezaposlenost, glad, a usto nacionalno poniženje i kult nemoralna. Iako se stroge mjere kome ne dopadaju, priznajte, kolege, mi imamo danas red, imamo punu zaposlenost, imamo nacionalno dostojanstvo, zar ne?

Dok je on izazovno čekao da mu tko ospori sadašnji preporod nacije, zapjevuši mi Prus u uho:

Ordnung ist das halbe Leben,

Scheiss ins Loch und nicht daneben!

– Vi držite one u konclogorima zaposlenima? – okrzne Hans Euler debeljka s mislima uz svoje zatočene drugove i zaručnicu.

– Dabome! Oni najzad rade nešto korisno.

– Je li rad u tvornicama oružja također koristan – zamijenim povučenog Hansa. – Ovako se, pa i vojnom mobilizacijom, mogu riješiti problemi nezaposlenosti, naravno, na kratak rok.

– Vi ste ovdje stranac – opomene me debeljuškasti asistent – Vi ne znate kako je versajski diktat ponizio, razoružao, raskomadao i osiromašio Njemačku. Mi danas podižemo iz garišta stari Reich.

- Pod takvim geslom marširaju danas Mussolinijeve legije u Etiopiju i otrovnim plinovima guše otpor naroda.

- Vama bi bilo draže da crna rasa zaposjedne cijeli Mediteran?

- Kako, svojim lukovima i strelicama protiv tenkova i aviona?

- Razmnožavanjem. I to je vrsta rata. Mi, Nijemci, nećemo nikoga napasti. No ne želimo ostati u inferiornom položaju. Internacionalno židovstvo s angloameričkom plutokracijom i ruskim boljševizmom hoće uništiti ovaj narod u srcu Europe, hoće to da bi očuvalo svoju hegemoniju i profite, hoće to bojeći se naše marljivosti, sposobnosti i sloge.

Dok je na početku samo povisio bariton, sada je već vikao s izljevom germanske krvi u široku glavu. Bilo je besmisleno s njime dalje raspravljati. Možda i opasno. U svom asistentskom poslu bio je dr. Erich Bagge razuman i spreman da drugome pomogne. Čim bi pak skrenuo na politiku, racionalna se ravnoteža u njemu srušila. Bivao je netrpeljiv i arogantan, kao sada, tražeći pritajene protivnike. Međutim je nadasistent, Hans Euler, umuknuo nukajući mene očima. Naravno, ja sam ovdje stranac. Mene ovdje štiti kruna Karađorđevića, ona ista pod kojom nas doma policija batina. Treći Reich bio je pod povećalom inozemne javnosti, i vlastodršci su izbjegavali skandale sa strancima kako ne bi suviše opteretili svoju kontrapropagandu u inozemstvu.

- Nijemci su najbrojniji narod u Europi - pripomogne američki folksojčer sumišljeniku. - Nijemci su od srednjeg vijeka dali najviše obrtnika, trgovaca, umjetnika, glazbenika, učenjaka. A rastepeni su po cijelom svijetu.

- Eto, naši Sudeti su u Češkoj, Šležani u Poljskoj, Istočna Pruska odrezana je od matice zemlje, staroj germanskoj carevini, Austriji, zabranjen je priključak - prihvati dr. Bagge pohlepno tu tužaljku. - Danas se svi Nijemci bude iz dugog zaborava zovom: Jedan narod, jedan Reich, jedan vođa!

- Svaki narod u Europi mogao bi ustati sa sličnim geslom da je razjedinjen - primijetim oprezno. - Kamo bi to dovelo?

- Nijemci nisu *svaki narod* - odvrati član NSDAP-a. - Mi smo najbrojniji, najveći, najsposobniji, a stisnuti smo. Jest, stisnuti u versajske granice! Stisnuti, dok se Francuzi i Englezi šire po kolonijama, a Poljaci, Česi, Rumunji, baltički Slaveni po našim starim pokrajinama.

Muka je na njegovom okruglom licu pokazala kako se on sâm osjeća gnječen i komadan. To više nije bila politička parola kojom su se hvatali pristaše i glasači na izborima, već duboka čežnja za njemačkim sjedinjenjem i čvrstim vodstvom. Nije li i Thomas Mann prije Hitlera izrazio tu nostalgiju? Ali već u mladom autoru *Buddenbrookovih* prevladava europski humanist i *Weltbürger* koga je Goethe ostavio u baštinu Nijemcima i svijetu kao krajan izazov nacistima. Svakako, staro romantičko rodoljublje nije sličilo huškanju po bavorskim pivnicama, ali nisu se mogle poreći neke zajedničke crte, koliko se god poslije romanopisac emigrant trudio. Fanatik je išao do krajnjih konzenkvencija upirući se pritom na malograđansko ogorčenje i *Drang nach Osten*. Debeli asistent, nekoć pobožni katolik iz Bavarske, preobražen tim velenjemačkim snom, nasrtao je za svojim *Führerom* na protivnike jedinstva:

- Boljševizam i demokracija *a la Français* gušili su u njemačkom narodu prirodno zajedništvo, a Židovi su potezali konce tog politici. Mussolini je pokazao zube britansko-francuskim plutokratima i njihovoj Ligi naroda. Sankcije zbog prisvajanja Etiopije samo su ga približile *Führeru*. Rimski Imperij i Treći Reich razbit će liberalno-židovsku dominaciju svijeta.

- Dr. Bagge - oslovim ga s tihom blagošću da bih snizio njegov tlak - vi vjerujete u židovsko-liberalno-boljševičku zavjeru?

- O tome postoji detaljna dokumentacija...

- Lijepo! Vi poznajete ona dva ostarjela asistenta u praktikumu? Naravno! Vazdan prorađuju *Njemačku fiziku* Philippa Lenarda i Johannes Starka, vrlo glasno, kako je sva velika otkrića dao germanski genij i kako liberalno-židovske spekulacije kvare tu rasnu fiziku.

- To su dva... - ne doreče pocrvenjeli debeljko psovku.

- Ta su dva, ako mislite majmuna, bar dosljedna s rasnog gledišta.

- Kolege! - zavapi pritisnuti član Hitlerove stranke - vi ste svjedoci da nisam nikad zapao u takva pretjerivanja.

- Dakle, za vas nije znanost ni smeđa ni crna ni crvena? Lijepo! Kad prihvaćate s nama univerzalnost, tolerantnost, kritičnost, maštovitost i slobodu u istraživanju, zašto ne dopuštate ta načela u svakidašnjem životu i među narodima?

- Mi smo imali na pretek slobode u Weimarskoj Republici. Pa? Nastao je kaos, korupcija, raspuštenost, raspad obitelji i nacije. A u tom su propadanju izbili na površinu genetički degenerici, nastrani tipovi, svakojaki psihopati, opsjednuti marksizmom.

- Budući je trinaest milijuna glasalo za SPD i KPD - propišti konačno kratkovidni iz bračne hermetičnosti - vi nam to, doktore, ne možete objašnjavati rasnom degeneracijom.

Ovaj je razgovor zamišljen između onoga književnog lika na početku i stvarnog dr. Hansa Eulera, Heisenbergova nadasistenta, bivšeg komunista, posve razočaranog, čija je zaručnica, Židovka, izbjegla u Švicarsku prije pogroma. Bio mi je dobar prijatelj, i ja ću pod Heisenbergovim vodstvom nastaviti njegova fundamentalna istraživanja u kvantnoj elektrodinamici, nakon što će on radije otići u smrt negoli da radi na uranskoj fizici.

Znate Njemačka je velika nacija, Nijemci ne padaju tako lako pod kozmopolitizam kakav je malim narodima oduzimao vlastitost i brigu za opstojnost. Kad Britanci uporno čuvaju kolonijalni imperij, Amerikanci na društvenim veselicama linčuju crnce, a Rusi kleče pred obožavanim tiraninom, zar da se Nijemci zastide kukastog križa na Sudetima i u Beču? Rodoljublje nije sraslo s vlastodršcima koji su svuda glupi i okrutni, no, hvala Bogu! prolazni. Pošto uklone nepravde versajskog diktata i osiguraju Njemačkoj životni prostor, mahnuti će se vođe utopiti u poslovičnoj njemačkoj čestitosti i radinosti, na opću blagodat. Tješi se tako aristokrat lukavošću Hegelova apsolutnog duha, a njegovi povijesni instrumenti, ta družba razbijača, bivaju sve jači i samovoljniji. Dok tako kopkam na stolici slušača po skrovištima podanika, izmakle su mi Conradove uranske natuknice.

Nakon toliko se vremena, eto! opet upuštam u gotovo zaboravljeno pogađanje između obojice Heisenbergovih ljubimaca.

Preko svog oca, visokog činovnika u ministarstvu vanjskih poslova, govori Euler Conradu, ti imaš dublji uvid od nas u prilike i osobe na vrhu. Znaš za njihove spletkе, suparništva, grabež, opsjene, bankete, ludilo, što poput eha Valpurgine noći dopire do podnožja. Gledaoci na filmskoj traci vide Hitlera u slavluku, Göringa svakog puta u kićenijoj uniformi, Goebbelsa u krugu svoje mnogoglave obitelji, Hessa vojnički uspravnog, Himmlera s licem i cvikerima kakvoga skupljača maraka i sve ostale vođe u njihovoj najnevinijoj vanjštini. Ali iza tih montaža bjesni neutaživa pohota za slavom i moći, imanjem i užicima. Da bi se njihova vladavina zaštitila, laž je od paleža Reichstaga posula čađom sva okna, a mase se huškaju na izmišljene zlotvore. Tisuće i tisuće žrtava teturaju u logore, spontani otpori hropću u mučionicama, mreža doušnika pokriva cijelu zemlju, slobodoumlje se zaključava u četiri zida, dok ti, Conrad von Friedensburg, izlaziš na tribinu s nudenjem usluga.

Međutim, Conrad zna i onu drugu Njemačku. Radišnu, ozbiljnu, inteligentnu, savjesnu – onu zemlju koja je dala prve obrtnike, izumitelje, putopisce, glazbenike, pjesnike, filozofe. On zna da će ta druga Njemačka, njegova, nadživjeti uljeze na vlasti. Pitanje je samo: kako najbrže i s manje patnji? Zašto se nekakav fanatik ili opsjenar uspeo na zenit? Zato, odgovara plemić, što smo se mi povukli u *kindergarten* prepuštajući ulice organiziranim čoporima. Kad se bolji dio nacije aktivizira, imat će ona i bolju vladu.

– Je li sad trenutak da mi uskočimo u zakrvavljen vlak? – pita nepovjerljivo Hans Euler putnika iz Berlina.

– Nikad nije nama prilika dana – ima diplomat na sve odgovor. – Mi sami moramo stvoriti svoj trenutak. Kad nam uspije iz uranskih jezgri izvući energiju, njemačka industrija više neće hodati na štakama. A mi ćemo postati prvaci svijeta. Budućnost pripada znanosti.

– Oni s vrha osluškuju tvoje kombinacije, Conrade, i brzo će svaku novotariju staviti pod svoju kontrolu. Ako zaglibite od čistog istraživanja u primjenu, otvorit ćete vrata mediokritetima i policajcima. Eno, Erich te već čeka na hodniku. Jesi li zapazio kako je razjapio usta za tvog predavanja? Ta će gubica razgristi naš univerzum.

– Dr. Bagge zna nešto.

– I njegovi vođe znaju nešto. Oni znaju onu drugu Njemačku, našu. Ta druga je izvor njihove nesigurnosti, nadmetanja i grižnje savjesti. Da se učvrste i opravdaju, srljaju dalje u teror i rat. Kad bismo im i sunce pružili na dlanu, pasji bi nam lanac vezali oko vrata. Vidim značku, Conrade, i na tvojim prsima.

– To je ulaznica za javnu djelatnost.

– Ne plaćaš li suviše visoku cijenu?

– Milijuni drugih građana ulaze u partiju, ulaze da avanziraju, zaposle se ili prežive sa svojom obitelji. Hoćeš li, Hans, prokleti sve te svoje sugrađane i tako ih još više otjerati od nas intelektualaca? Ili ćeš, kako to god bilo trnovito, ići zajedno s njima i s mogućnošću utjecaja?

Hans lagano odškrine vrata i pogleda nije li tko na hodniku. Njegov tanak vrat i mršava leđa zatresla su se od bujice koja je navirala iz duge šutnje. Vrlo dugo sabirao se taj obračun između dvojice Heisenbergovih ljubimaca. Po koja nervozna gesta ili opaska u seminaru odavala je unutarnji napon koji je rastao među njima. Konačno je puklo. Hans se nasloni ledima na vrata kao da će time odrezati odstupnicu drugome. U pohabanu odijelu, izlizanih laktova kaputa i neuglačanih hlača izgledao je trošno i slabašno spram elegantna plemića koji mu se blago smješkao na stolici kraj velikog stola. Eulerov je glas drhtao od unutarnjih tjeskoba i lomova dok je nastavljao neravan dvboj:

– O kakvu to utjecaju govoriš, Conrade? Možeš li povratiti tisuće pobijenih? Zaustaviti beskrajne povorke na putu u logore? Izvaditi slova iz pepela lomače? Naravno, ne možeš. Kad bi to i pokušao, znaš, onemogućio bi se zauvijek.

– Točno!

– Dakle, o kakovu je utjecaju riječ? Ti kaniš zainteresirati neke veleindustrijalce i vladine činovnike za svoj projekt. Hoće li se time smanjiti teror? Ili ćeš, naprotiv, atomskom energijom ojačati cijeli nasilnički sistem?

– Ti misliš: što gore, to bolje?

– Mislim da je zlo preduboko da se popravi.

– U tome se potpuno razilazimo. Vi, komunisti, isto kao fašisti, hvatate svijet u totalnosti, ili nikako! To je katolička tradicija, još iz doba Grgura Velikog, nastavljena Hegelovom filozofijom povijesti. Nezadovoljnici ili mrzitelji stvarnosti lako stižu do obožavanja totalitarnih sistema. Vi, komunisti, predstavljate takvu uništavajuću Hegelovu ljevicu, fašisti i nacionalsocijalisti desnicu. Zbog toga se i razvila među vama tolika netrpeljivost, mržnja, laž. Tko želi prigrabiti totalnost, okrutno će ukloniti suparnika.

Pobjeda pomračuje um i savjest. Nakon Hitlerova ulaska u Pariz, pokolebali su se mnogi liberali, a kolebljivci počeli prihvaćati Treći Reich. Nakon što sam doktorirao uoči rata, Heisenberg me u jesen 1940. pozvao u Leipzig da bi s njim zajedno radio na fundamentalnim problemima iz teorije polja. Sljedeća zgoda je u Heisenbergovu seminaru.

Slom zapadne fronte potresao je ionako krhkog i preosjetljivog Hansa Eulera. On i Heisenberg vjerovali su s mnogim drugim demokratima i socijalistima u poraz Hitlerove vojne pustolovine. Proboj Maginotove linije i pad Pariza srušio je tvrđavu njemačkog liberalizma. Vagnerijanske su fanfare zaorile inače tako gluhim akademskim zakucima. Dok su razboriti građani prije smatrali skorojeviće na vlasti družbom krakelera i hazardera, sad su Hitleru priznavali državničku veličinu. Preziratelji Mita 20. stoljeća hvatali su se u istrazi nisu li otpočetak griješili. Jer, krivi u jednom, eto, u ratnoj prognozi, nisu li bili krivi u svemu drugome? Taj se obrat osjetio i u našem teorijskom seminaru. Za još uvijek održanih čajanki srijedom popodne bivao je dr. Erich Bagge samouvjereniji i rječitiji, a Hans bljeđi i šutljiviji. Euforični nacionalsocijalist prenosio je trijumfalne posebne vijesti s afričkih bojišta ili o potapanju podmornica, dakako, s poukama ili opo-

menama, a nitko mu se više nije usudio usprotiviti. Vizija Trećeg Reicha dizala se iznad smeđe paučine kao ozbiljenije infantilnog maštanja dugo sputavane nacije. Kad danas njemačka zastava viori na Eiffelovu tornju, klicao je Hitlerov poklonik, kako da složno ne zakucaju rodoljubna srca?! Njegov je izazov bio dobačen superiornijem teoretičaru, kome je iz svojih punih prsa zavidio na Heisenbergovoj sklonosti i iznimnom daru. Budući da se Hans nije micao iz svoje ukočenosti, debeljko nastavi osvetnički:

– Neki ovdje nisu otpočetak našli zajednički korak s nacijom. Tko je hodao bez sluha ili s crvenim koračnicama, još se uvijek može priključiti. Mi razumijemo kako su ljudi bili u Weimarskoj Republici obezglavljeni, zavađeni i otuđeni. Danas se cijela Njemačka ujedinila u jedinstven tabor protiv angloameričkih plutokrata i Židova. Mi smo siromašan narod, prožet socijalističkim težnjama. U nacionalnom preporodu i borbi sa svjetskom plutokracijom *Führer* će Europi donijeti Novi Red. Vidite, i Rusi su s nama sklopili pakt o nenapadanju. Mi smo im dali dobar komad Poljske. Na posljertku, naši gospodarski sistemi konvergiraju. Mi podržavamo najveće koncerne, eto, Thyssenove čeličane, a i druge su tvornice na redu. Država nosi naciju i socijalizam. Nema više razloga da tko ovdje tvrdokorno ustraje u bojkotu.

– Neki ovdje rade do ludila – otržito odvratit Euler – dok drugi slušaju fanfare i fućkaju.

– Treba još ispitati tko ovdje izbjegava najvažniji zadatak – zaprijeti se nacistički dužnosnik. – *A propos*, ako su francuski komunisti više voljeli poraz nego vladavinu svoje buržoazije, hoćete li vi, kolega, objesiti nos u našem trijumfu? Pazite! i ovaj je institut dio fronte. Nikome nije dopušteno da izostane iz opće mobilizacije.

– Vi biste u ovom kvantnoteorijskom seminaru ratovali?

– *Selbstverständlich!* Vaša je ironija posve neumjesna. Primjene fizike dale su ubitačnu snagu našem zrakoplovstvu, artiljeriji, tenkovima, brodovlju.

– Moj teorijski interes ne leži na toj strani.

– Vi biste htjeli ostati u apstraktnim visinama? To ne ide više. Okrenite se oko sebe i pogledajte kako se diže Velika Njemačka! Ja vas pokušavam shvatiti, kolega. Vi ste jednom udarili stranputicom, i sada se ukapate u staru zabludu. To je čista tvrdoglavost... Istina, ni ja nisam ispočetka sasvim vjerovao. To što je *Führer* navijestio izgledalo je i meni suviše veliko i lijepo da bi postalo zbilja. Njemački mit 20. stoljeća! Mit o stomilijunskom narodu koji osniva tisućljetni Reich na nasljedstvu svojih predaka! Doduše, bio sam ponesen veličinom Hitlerove objave, ali u meni je ostala sumnjica može li se to ispuniti. I kad su naše oklopne divizije nasrnule na zapadnu frontu, kukavički *ratio* mi je prišapnuo: mi ne možemo prijeći Maginotovu liniju, ne možemo pobijediti udružene francuske i engleske armije. A naše su oklopne divizije u jednom strateškom manevru zaobišle to čudesno utvrđenje, razdvojile francuske i britanske snage i uništile svaki otpor. Kakav genijalan plan! Kakva savršena provedba! Sve što je Adolf Hitler naumio pretvara se u djelo. Božja ga je providnost izabrala; on sâm je njemačka providnost.

Hans Euler je počeo skupljati papiriće na stolu na kojima je ispisivao podatke iz rastvorenih časopisa. Ruke su mu drhtale u nemoći da išta odgovori. Blijed i mršav, fizički se gnušao debeljka koji je nastavljao da ga tiska, bez obzira na znakove nepažnje.

– Intelektualci su bili zaraženi skepsom i dekadentnim filozofijama. I, razumljivo, mnogi nisu odmah čuli zov *Führera*, zov svoje krvi...

– Ne iznosite mi ovdje krv!

– A zastava boje krvi nije vas iritirala? Molim, ja vam ništa ne spočitavam. Vrijeme je da svatko od nas zaboravi svoje stranputice i sumnje. Pobjeda je suviše divna, a da bismo bili sitničavi ili zlopamtila. Vidite kako smo pružili ruku preko Rajne. Pa Francuzi se danas s maršalom Pétainom upravo natječu da kolaboriraju s *Bošima*, kako su nas prije pogrdno zvali. A vi biste htjeli ostati u *splendid isolation*?

– Htio bih u miru kontrolirati formule iz Diracova separata.

– A ja vam pri tome smetam? I pobjedničke vam fanfare smetaju? Pa da. Kimnite samo glavom! U ovom velikom povijesnom momentu, kad svi Nijemci složno marširaju za *Führerom*, vi hvatate ovdje Diracove mušice? Oprostite, kolega, ali mi vam tu zabavu moramo pokvariti. Treći Reich upi-
nje danas sve snage da završi svoje vatreno radanje. Na posljetcu, vi ste Nijemac, čistog arijevskeg podrijetla, u vama ne može a da ne zakuca srce s vašim stomilijunskim narodom. Veličina Njemačke, to je i vaša osobna veličina, vaša budućnost, vaša nada.

Oslovljeni arijevac još se više skupi nad svojim bilješkama kako bi bio još sitniji. Ludilo veličine, promrmlja kroz zube, ali tako tiho da ga dr. Bagge nije mogao čuti. Zaneseni nacionalsocijalist nije, međutim, više nikoga slušao, osim glasa koji je poput kovačkog mijeha razbuktavao votansko ognjište.

– Munjevite su naše pobjede nad Poljskom, Skandinavijom, Holandijom, Belgjom, Francuskom i Britanijom. No, još je silnija vjera koja nas, Nijemce, čini nepobjedivima. Vi morate u svoje malodušje i otpadništvo udahnuti taj mit tisućuljetnog rajha, to *Führerovo* poslanstvo. I vi ćete se, *mein Volksgenosse*, preobraziti. Doživjet ćete preporod sa svojim cijelim narodom. Mi postajemo veliki, jaki, stvoritelji Novog Reda. Biva onako kao što je Hitler obznanio, kako je SA zapjevao: »Danas Njemačka, a sutra cijeli svijet!«

Taj glas, narastao u nadnaravni eho, ponavljao je *meine Volksgenossen*, s Hitlerovom intonacijom. Hipnotizirane su mase imitirale jednog fanatika ili prepredenog glumca (ili oboje u jednom, kakvi su već takvi demagozi). Bilo je neizdržljivo slušati tu pobjedničku euforiju. Oдох na hodnik s Hansom koji je pokupio bilješke sa seminarskog stola i sada gužvao u rukama nedužne papiriće. Sav se još tresao dok me uhvatio za nadlakticu:

– Ti nosorozi! Svuda su nahrupili. I u ovu kulu od stakla... Sve će polomiti, a mi ćemo iskrvariti u krhotinama bivših viđenja.

– Na sreću, njihova kopita ne dosežu do našeg istraživanja. Ti si, Hans, uz Heisenberga i Diraca, studijem kozmičkih zraka najdublje prodro u visoke energije. Trebamo dovršiti proračun kakve učinke daje tvorba virtualnih čestica i antičestica.

- Nakon ovog roktanja, misliš, mogu se koncentrirati?

Gledali smo zajedno stisnutih glava u sivu fasadu odjela za duševne bolesti. Za rešetke na prozoru držala se jedna bolesnica. Zapazivši nas, pokaže nam dugi nos.

Posljednji sati mog boravka u Leipzigu. Gestapo je pošao za mnom u potjeru. Nisam uspio umaknuti. Nakon višemjesečnog zatvora izvadili su me njemački profesori pod izlikom da sam neophodno potreban za predak njemačke fizike, naravno laž. Ali više se nisam vratio u Leipzig, nego sam se prebacio do Zagreba, prilično bolestan, no dr. Gottlieb izvršit će na meni uspješnu operaciju, a kad posve ozdravim, odlazim u »šumu«. Ova posljednja scena počinje s krajem mog razgovora s Heisenbergom.

- Ja bih dosljedno vama iz godine 1927. želio ostati pri Faustovoj reviziji *Biblije*: »Na početku bijaše djelo.«

- Ostat ćeš tako na mostu vječne ljudske nesigurnosti.

- To je cijena slobode. Mene je k vama dovela parnica koja je razdvojila intelektualnu ljevicu u pitanju materije i determinizma. Znae, profesore, mene je proklela komunistička partija i zato što sam zastupao filozofske konzekvencije vaših relacija neodređenosti.

- Ali, dragi Leo, zaboga! Ima li ikoga tamo osim tebe tko se bavi kvantnom mehanikom?!

Potišteno sam napustio teorijski seminar. Došlo mi je da rastrgam sve svoje bilježnice i kažem Institutu za fiziku: zbogom zauvijek! Zaista, dotjeralo me ovamo traženje istine o slobodi i nužnosti, a začetnik tog spora začudio se nad mojim prokletstvom. Eto, takva je sudbina epigona i vojnika! Izvorne su spoznaje obrasle protuslovljem i sumnjama. Kad se poruka prenosi od usta do usta, sve se više izliže njezina izvornost. Na poslijetku su to još samo mrtva slova koja se lijepe na zastave ili akademske toge. U ime takvih fosila razbuktavaju se sporovi i ratovi, dok istraživači lutaju kroz vječno ljudsko dvoumljenje ili leže pokopani pod vijencima slave. Faustovo prkosno geslo nije imalo ništa bolju sudbinu od biblijske dogme: »Na početku bijaše riječ.« I riječ i djelo, uzeto samo za se, gube smisao. Dok sam tako proklinjao krivovjerni put, zaustavi me pri *Gewandhausu* žena violinista iz susjedne kuće. Njezino me uzbuđenje začudi. Muž joj je bio violinist u opernom orkestru, niska rasta i blagog, umnog lica, a supruga mu tanka i lomna, bijelih pramenova u još gustoj kosi. Počeli smo se pozdravljati na ulici, čak izmijeniti koju riječ o vremenu, kao što se već zapodjene razgovor među prolaznicima koji se na ulici danomice susreću. Na moje »Dobro jutro!« odvratio bi oboje *Grüssgott!*, što je u tim okolnostima značilo distanciranje od Hitlera. Gerda bi također kojiput tako pozdravila, premda joj je religija bila nepoznati kraj. Uzevši me pod ruku (još jedno iznenađenje!), prosijeda mi crnka otkrije strašnu novost:

- Gestapo vas traži u stanu. Nikako da više svratite onamo! Doktore, najbolje da se skrijete u našem stanu.

- A vaš suprug? - zabezegnuto stanem.

- On stražari uz perivoj. Nismo znali s koje ćete strane naići.

Sklonio sam se u perivoju na klupu, onu istu, zaštićenu grmljem od znatiželjnika, gdje sam tako često čekao Gerdin dolazak na biciklu. U oproštaju od Leipziga i mirnodopskih zanimanja prodoše mi kroz sjetu naši sastanci, od prvog očijukanja za Schillerove *Spletke i ljubavi* do posljednjeg utješnog posjeta.

Bračni je par stigao do moje klupe, obrasle uspomenama. Suprug sjedne uz moj lijevi bok, supruga uz desni, kao da će me zaštititi od goniča. Sa svake strane klupe stajao je po jedan hrast raširivši još gole grane. Violinist je bio zabrinut, ali mu je malo pametno lice zasjalo od velike odluke.

– Jeste li čitali današnje *Leipziger Neueste Nachrichten*? Jugoslavenska vlada pristupila je osovini Berlin-Rim. Premda Jugoslavija nije preuzela vojne obveze, kakve su primile Mađarska ili Bugarska, Hitlerova je šaka nad vama, i vi ste ovdje prvi pali pod udar Gestapoa. Doktore! – nastavi glazbenik u povišenoj oktavi – čast mi je ponoviti što vam je već moja supruga kazala: Ostanite skriveni u našem stanu, dok rat ne prođe!

– Taj bi se rat između Njemačke i Britanije, s okupiranom Europom i neutralnom Rusijom, kraj daleke Amerike, mogao zavući.

– Ne vjerujem u takvu mogućnost. Psihopat ne može izdržati u neizvjesnoj situaciji. On će srnuti u hitro rješenje, budite sigurni!

– Vi želite poraz svojoj domovini?

– Ja, prvo, ne želim da ti zaludeni osvajači teroriziraju cijeli svijet. Na žalost, njemački će narod ispaštati što je u priličnoj mjeri pošao za Vragom u čaplinskoj spodobi.

– Prije nego sve to svrši, ulični povjerenici ili slučajni obilazitelji bi me stoput otkrili u vašem stanu.

– Mi smo o svemu tome razmislili, dragi doktore. Malotko k nama zalazi. Opasnost je mala. Međutim, Gestapo vas neće pustiti preko granice.

– Ta vi me uopće ne poznate!

– O, nemojte tako! – upadne i uzbuđena crnka u nagovor. – Mi smo često o vama razgovarali.

Ustah s klupe potreseno. Nijem i suh plač navro mi je nad tim velikodušjem koje nisam ničim zavrijedio. Ne, toliku žrtvu ne mogu primiti. Supruzi su također ustali hvatajući me za rukave. Zagrlim se i poljubim s niskim violinistom pa s njegovom ženom. Njihove su se oči orosile tugom posljednjeg oproštaja. Otrčim da sakrijem svoju slabost. Prikrast ću se do vicinalnog kolodvora pa bumlerom prebaciti do glavne pruge prema Münchenu.

Sjećanja i svjedočenja

Jučer i danas slušali smo vrlo dokumentirana povijesna, sociološka, teološka i teorijska izlaganja kompetentnih stručnjaka, a dobili smo i informaciju o bogatoj građi koja se nalazi u muzejima i arhivima i koja očekuje dalje analize i istraživanja o stradanjima u logorima, mučenjima i ubijanju Židova u NDH i o njihovoj aktivnosti u borbi protiv fašizma. To je samo djelić velike istine o holokaustu. I zato je jasno da na pitanjima antifaašizma i holokausta treba nastaviti raditi. Ta se pitanja ne mogu temeljito znanstveno osvijetliti samo prigodno, npr., uz pedesetu godišnjicu vojnog poraza fašizma putem nekoliko simpozija, okruglih stolova ili prigodnih predavanja.

Možda se danas više i ne radi o tome da je zbog Židova potrebno u Hrvatskoj istraživati i osvjetljavati njihove patnje i genocid nad njima. Njih, na žalost, danas u Hrvatskoj, ima mali broj. Rasvijetliti, dokumentirati i oteti zaboravu užasna stradanja i istrebljivanje Židova jer su narod druge rase, Srba, jer pripadaju drugoj nacionalnosti i vjeri, Roma, jer su narod »niže vrijednosti«, ali i velikog broja komunista i demokratski orijentiranih Hrvata jer drugačije misle i jer ne prihvaćaju genocid i diskriminaciju, rasvijetliti, dakle, to razdoblje fašističko-ustaške okupacije i terora u Hrvatskoj treba svima nama, treba našoj djeci, treba svim današnjim i budućim građanima Hrvatske.

Premda je fašizam vojno poražen 1945. godine, on nije poražen u svijesti određenog broja ljudi, u filozofiji, u politici. Na različite načine fašizam, neofašizam, nacizam i uopće ekstremizmi svih vrsta egzistiraju i na ovim našim prostorima, od genocida do etničkog čišćenja i »humanog preseljenja«, jučer Židova, danas Hrvata, Muslimana, Srba.

Ksenofobiju, nacionalnu, vjersku i kulturno-prosvjetnu diskriminaciju čovjeka neki pojedinci i grupe potiču i u tisku i na televiziji i u predstavničkim i u državnim tijelima. Ni nakon pedeset i pet godina, ovo malo preostalih Židova u Zagrebu i nekolicina njih u nekim većim gradovima Hrvatske ne živi slobodno i bezbrižno. To potvrđuje i primjer da se na uglu ove zgrade nalazi policajac, da pri ulasku u zgradu moramo biti pregledani. To potvrđuje i činjenica da i grobovi i spomenici Židova nekima smetaju. Prije nekoliko godina vidio sam svoju dragu znanicu kako slaže komadiće mramora na razbijenoj nadgrobnoj ploči roditelja na Mirogoju. Da i ne govorim o više od 2500 miniranih i oštećenih spomenika antifaašističkim borci-

ma i žrtvama ustaškoga terora na kojima su uklesana i imena Židova, uz imena Hrvata, Srba i Roma. Ruše se spomenici i uništavaju se dokumenti, tragovi i nijemi svjedoci barbarskih zločina, dotada nezapamćenih, koje su počinili fašisti nad čovjekom. To neofašisti pokazuju da postoje. Upozoravaju nas na oprez i na opasnost ponavljanja.

Zato je i ovaj Simpozij dragocjen da se zaboravu istrigne ono što se zaboraviti ne smije. Često čujemo kako se govori o zaboravu i oprostima. Dok smo živi, mi ne možemo zaboraviti, a nemamo pravo ni opraštati, ako nas oni koji su mučeni, obeščlašćeni, ugušeni, zadavljeni, izmasakrirani nisu na to ovlastili. (Te misli izrekao je na ovom skupu g. Mirko Mirković.) Svi mi, antifašisti, treba da se zalažemo za društvo u kome se neće moći događati takvi monstruozi zločini nad čovjekom, bez obzira na bilo kakve i bilo koje razlike među ljudima. U nama ne smije biti želje za osvetom ni odstupanja u ostvarivanju prava i sloboda svakoga čovjeka na ovom našem planetu. Zbog svega što znamo i što smo čuli, i zbog opasnosti da se ne ponovi, bitno je pitanje objektivnog materijala, prezentacije obilja građe kako bi se s njom upoznale generacije koje dolaze. I na toj će građi budući naraštaji učiti biti čovjekom. Biti čovjekom ne može se naučiti na iskrivljenoj nacionalnoj povijesti ni na jednostranim informacijama koje stavljaju pripadnost naciji, vjeri ili ideologiji ispred čovjeka, ispred sloboda i ravnopravnosti ljudi. Često razmišljam o tome kako da usadim svojem unuku u svijest kako je čovjek nešto vrijedno, najvrednije na svijetu, kako se čovjek ne vrednuje po rasi, boji kože, spolu ili dobi – sve su to prirodno dane karakteristike čovjeka; čovjek se ne vrednuje ni po vjeri ni po naciji ni po socijalnom položaju – sve su to društvenim pravilima utvrđene kategorije, neovisne o volji gola, tek rođena djeteta. Čovjek je sve to, ali i mnogo više od toga. Čovjek je socijalno biće kojemu drugi čovjek ne smije nanositi bol, poniženje, i ne smije mu uskratiti njegova prirodna – ljudska, i društvena prava i slobode. I to mu ne smije uskratiti nitko: ni država, ni bilo koja druga organizacija.

Sjećanje na mračnu i olovnotešku 1941. godinu odvela su me u moj razred, u srednju školu. Pored Hrvata, Srba i drugih narodnosti u mojem je razredu bilo i osam Židova. Svi smo bili đaci. Pomagali smo jedni drugima, šaptali smo, prepisivali zadaće, ponekad bismo prevarili nekog strogog profesora. Jednom riječju, štitili smo se, drugovali, poštivali i voljeli. Treba priznati kako je bilo i ponekih đaćkih zloba i razmirica, ali nikad ni u čemu nije dolazila do izražaja rasna, vjerska ili nacionalna podvojenost u našem druženju. Razlike između mojih kolegica i kolega odjednom su uskrsnule 1941., njemačkom okupacijom i dovođenjem ustaša na vlast. Određeni broj mojih kolega morao je nositi na žutom kvadratu na leđima slovo »Ž«. To su bili Židovi. Kakva li poniženja čovjeka. Od njih osam svega su trojica izbjegli mučenjima i smrti bijegom iz Hrvatske. Danijel Gotlib je ubijen. Vladimiru Ulmanu, Juliju Bergelu i Nikoli Trostleru kao ni Verici Glezinger ne znam sudbinu. U susjednom razredu bilo je drago i druželjivo stvorenje, kolegica Mira Hiršler. Premda iz drugog razreda, Mira nam je bila draga. Iz nje je zračio optimizam i nesebično drugarstvo. Na izletima i u školskom druženju nikad ne bi sama pojela sendvič ili stavila u usta bombon, a da ne bi ponudila i dijelila sa svojim kolegicama i kolegama.

Godine 1941. došao je do punog izražaja Mirin humanistički odgoj. Njezina narav nije se mogla miriti s ustaškim zločinima. Svim svojim mladenačkim bićem ona se uključila u ilegalnu borbu protiv fašizma. Neumorno je radila na prikupljanju pomoći nesrećenim obiteljima čiji su članovi ubijeni ili poslani u logore. Bila je nepokolebljiva, premda je dobro znala što je čeka i kao Židovku i kao antifašističkog borca. I kad je uhvaćena, i kad su joj lomili kosti i živog čupali nokte, nisu je uspjeli slomiti. Nije odala ni jednoga suradnika, nije otkrila ni jednu svoju vezu niti akciju. Na nju nisu ustaški zločinci trošili metak. U mukama je prestalo kucati to veliko ljudsko srce. Razmišljajući o ovim mojim školskim kolegama i kolegicama, pred ovaj simpozij, otišao sam provjeriti postoji li još spomen-ploča – u parku nasuprot bivšeg Samoborskog kolodvora. Postoji. Mali kameni spomenik, a na mramornoj ploči uklesana su imena 49 antifašističkih boraca. Među njima je i ime Mire Hiršler.

I otac Mire Hiršler, Žiga Hiršler, poznati hrvatski muzičar, ubijen je na isti način kao i njegova kćerka Mira.

U to vrijeme bilo je opasno družiti se sa Židovima, opasno je bilo primati ih u stan, opasno je bilo što uzeti na čuvanje od židovske imovine. Svaki takav prijestup prijetio je smrtnom kaznom.

* * *

Nisam zapazio u međunarodnim i europskim dokumentima o ljudskim pravima da je obilježavanje ljudi s obzirom na rasu, nacionalnost ili vjeru utvrđeno kao genocid. Mislim da bi to trebalo učiniti. Već samim obilježavanjem, Židovi su izopćeni iz zajednice većinskog naroda. I to bi uz ostale trebala biti jedna od oznaka genocida reguliranih u članku 11. Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida.

Židovima je konfiscirana sva nepokretna i pokretna imovina. Sve bolje stanove odmah su morali napustiti, a u njih su uselili ustaški dužnosnici. Tako, na primjer, Filip Dajč-Maceljski, koji je imao kuću na bivšem Trgu žrtava fašizma (to je zgrada u kojoj su donedavno bile društvene organizacije) strpan je u mali stan. U njegov stan uselio je ustaški ministar. A taj Filip Dajč bio je poznat zagrebačkoj sirotinji po tome što je svaki tjedan dijelio besplatno ogrjev, ne pitajući za naciju, vjeru ili rasu one kojima je pomoć bila potrebna. Židovskim poduzećima postavljeni su povjerenici. Židovi su odmah smijenjeni s direktorskih i drugih vodećih položaja, pa čak i u poduzećima inozemnih vlasnika. I imovinu i položaje i stanove dobili su, prema važnosti i »zaslugama«, ustaše. Manji ustaše po položaju sami su se neposredno namirivali, da bi nesretnici čiji je dućančić ili radnja bilo vlasništvo, bili likvidirani ili poslani u logore.

Što se zbivalo s opljačkanim i obespravljenim Židovima, dokumentirano je pokazano u prethodnim izlaganjima.

Predbacivati Židovima da nisu pružili neki veći otpor u samom početku pogroma nije razumno. To je bilo gotovo nemoguće. Treba uzeti u obzir da je među Židovima bilo bogatih ljudi koji su pokušavali novcem i vezama osigurati bijeg iz zemlje. Neki su u tome i uspjeli. Pojedini intelektualci

takoder su tražili veze i po njima su poneki uspjeli izaći iz strašne stvarnosti. Tako, na primjer, moj školski kolega Kandel, čiji je otac bio direktor *Bankvereina*, uspio je pobjeći iz Hrvatske, a čim je došao u priliku uključio se u partizanske jedinice i krajem NOB-a bio je partizanski potpukovnik – danas živi u Hamburgu. Profesor Oto Pancer bio je politički aktivan u poljoprivrednoj školi u Križevcima – ja sam prebacio njegove stvari u Zagreb i on je, po vezi, uspio pobjeći u Rijeku, priključio se antifašističkom pokretu Italije i tim putem došao u partizane. Premda nije bilo masovna otpora Židova, relativno velik broj Židova, naročito intelektualaca, uključio se u samom početku u antifašističku borbu, štoviše pojedinci su bili i organizatori narodnooslobodilačke borbe. Pored poznatih imena Albahari i Engel, u Zagrebu je bio jedan od organizatora antifašističke borbe i Ivan Šibl, partizanski general. Međutim, Židovka Zora koja je sa svoje dvije prekrasne kćerke živjela u podrumskom stanu na Kanalu, nestala je zajedno s djecom u nekoj od plinskih komora.

U vezi sa borbenom aktivnošću Židova antifašista treba se podsjetiti da je u Hrvatskoj antifašistička borba nešto jače razvijena potkraj 1941. godine. A u travnju, svibnju i lipnju, već je, kao što smo jučer ovdje čuli, bilo organizirano desetine logora za Židove. Mnogi su već bili ubijeni, među njimu bila je i moja školska kolegica Mira Hiršler.

U logoru Jasenovac, 1942., zatvorenici logora gasu vapno

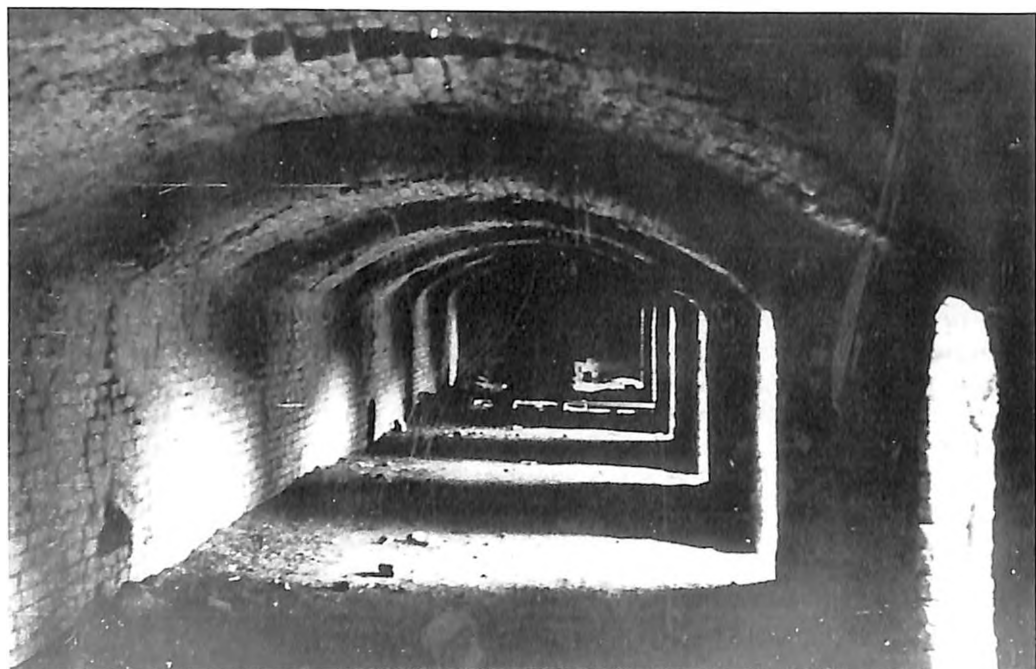
Pored razloga koje je jučer na Simpoziju iznio moj ratni drug i prijatelj Slavko Goldstein i činjenice koju sam upravo iznio, želim dodati kako je u Banskoj vlasti, na svim položajima i u svim uredima, uključujući i policiju, bilo ljudi koji su nesebično, i usprkos najvećim opasnostima, pomagali u spašavanju Židova i Srba. Tako su, na primjer, u Odjelu za poljoprivredu Banske vlasti Banovine hrvatske književnik Slavko Kolar, odjelni predstojnik, inženjer Mauricije Magašić (u partizanima član glavnog štaba NOV i PO Hrvatske), tajnik Slavka Kolara Jerko Rukavina (bivši sudac Vrhovnog suda Republike Hrvatske), i mnogi drugi znani i neznani obavještavali pojedince kojima je prijetila opasnost, skrivali ih i pomagali im u bijegu. I velik broj Hrvata u Zagrebu, u drugim gradovima i na selima, unatoč ustaškim prijetnjama pomagao je u spašavanju progonjenih ljudi. Spomenut ću samo Mariju Dobrić, majku dvoje djece. Ona je u svom stanu u Hatzovoj ulici u Zagrebu prihvaćala i sakrivala desetine nesretnika – ilegalaca čije su živote tražili ustaše. Mnoge je spasila Marija od sigurne smrti. To je platila svojim životom. Otkrili su je ustaški špijuni. Zvjerski su je mučili, ali je nisu uspjeli slomiti. Ubili su je u Dotršćini. Upravo Dotršćina, Rakov Potok, zagrebačke kaznionice i mučilišta velika su grobišta žrtava – boraca protiv fašizma, Hrvata, Srba i Židova koji nisu prihvatili fašističku tvorevinu NDH. Tisuće Hrvata i Hrvatica tako je spašavalo obraz hrvatskoga naroda i na taj način je davalo živote za pobjedu nad fašizmom i ustaštvom. Da nije bilo tako, i da nije bilo stotine tisuća partizanskih boraca Hrvata, tragedija i Židova i Srba i Hrvata u Hrvatskoj bila bi još veća. Danas, svijetle stranice antifašističke Hrvatske bile bi samo crna mrlja poprskana nevinom krvlju.

Već je više puta istaknuto, a to je podvučeno i na ovom simpoziju, da su našoj narodnooslobodilačkoj, antifašističkoj borbi velik prinos dali i Židovi. Stoga, ne ulazeći u analizu tih ocjena, opet ću se zadržati samo na svojim sjećanjima na moje partizanske suborce Židove. Najveći broj onih koji su izbjegli smrti našli su se u partizanima. Socijalnu, društvenu, nacionalnu, vjersku i rasnu strukturu poboljšali su Židovi naročito nakon oslobođenja logora na Rabu u kojem je formiran čitav židovski bataljun, koji je rasprostranjen na Baniji, Kordunu i Lici, na području I. korpusa NOVH. Tu sam upoznao velik broj Židova svih zanimanja i obrazovanja. Njihova pomoć i angažiranje u zdravstvu, liječenju boraca i naroda, suzbijanju epidemija ostali su u sjećanju stotina i stotina boraca i građana na tom području. Svijetla su imena Židova kao na primjer dr. Miškoljčija, kirurga u VII. diviziji, Marije Šlezinger u partizanskoj bolnici na Petrovoj gori, dr. Konfortija u XIII. proleterskoj brigadi, dr. Vajsa (Bigi), dr. Krausa, dr. Cile Albahari, koji su organizirali zdrastvo na terenu i u brigadama i divizijama korpusa. Pored liječnika, isticale su se požrtvovnošću i predanim radom žene Židovke. One su u vojnom i civilnom sanitetu zamjenjivale stručni medicinski kadar. Među njima su se isticale Beba (Blanka) Samokovlija (udata Zajšek), majka Slavka Goldsteina i druge. U prosvjetnom radu mnogo su značile Ela Samokovlija (poznata kemičarka u poslijeratnom razdoblju), Regina Papo (Gina, udata Binenfeld), Vlatka Vajs, Vera Kern, Vera Jelinek i druge. Pored neposrednog sudjelovanja u borbenim jedinicama, kao intelektualke uključivale su se i u obrazovni rad. Pomagale su otvaranje i vođenje škola i različitih tečajeva na narodnim učilištima i

općenito su dale velik doprinos u podizanju prosvjetne razine partizanskih jedinica i naroda.

Među mnogima sjećam se i borca – umjetnika, slikara Alfreda Pala. Unatoč tome što je i njegov poslijeratni život bio kalvarija, ostao je zajedno sa svima nama drugima nepokolebljiv antifašista. U štabu I. korpusa Hrvatske našao se i Hari Fišer, Austrijanac, po zanimanju fotograf. On je, bježeći pred austrijskim fašistima, našao spas među hrvatskim partizanima i svojim fotografskim aparatom ovjekovječio brojne događaje i borbe jedinica I. korpusa Hrvatske. Među Židovima našlo se inovatora. Tako je, na primjer, jedna grupa kemičara u Topuskom počela s proizvodnjom stakla za prozore, uz pomoć specijalne mješavine rastapanja i ukrućivanja rogovlja, papaka i kopita poklane stoke. Uz pomoć Židova organiziran je i niz različitih radionica za potrebe vojske i civilnog stanovništva.

Mnogo bi prostora uzelo da opisujem rad i zalaganje svakoga od tih ne-sebičnih ljudi, njihovo razumijevanje i srastanje s nevoljama naroda i patnjama ranjenih, bolesnih, često gladnih i slabo odjevenih boraca i naroda. Njihova odlučnost da ustraju u borbi za antifašističke ideale bila je zadivljujuća. Treba istaći i na ovom mjestu da su se moji suborci Židovi u sveukupnoj svojoj aktivnosti borili za čovjeka, za čovjekovu slobodu, bez obzira na rasu, vjeru i naciju. Borili su se i ginuli s dubokom vjerom u pobjedu nad fašizmom koji je i njih i sve što je čovječno namjeravao izbrisati s lica zemlje. Zato nam danas teško pada blaćenje naših ideala, rušenje i zatiranje svjedočenja živih ljudi, spomenika i dokumenata te iskrivljavanje istine o antifašističkoj borbi. Uzalud im sve to. Mi znamo da smo u antifašističkoj borbi našim idealima isklesali trajni, nerazrušivi spomenik ČOVJEKU.

Logor Jasenovac: pogled na dio peci za pečenje cigle

Nekoliko napomena, kao prilog diskusiji

*Kulturno-umjetničkim odsjekom Propagandnoga odjela ZAVNOH-a u Otočcu od njegova osnivanja poslije Prvoga zasjedanja ZAVNOH-a (13. i 14.VI.1943.) rukovodio je Milan Apih (1906.), slovenski revolucionar, pisac autobiografskog romana o robiji i pjesama *Sredi polja drevo*. Otišao je iz Hrvatske prije Trećega zasjedanja ZAVNOH-a u Topuskom (8 – 9.V.1944.).*

KUO je administrativno središte umjetničke problematike u NOB-u. On je prihvatio poslije kapitulacije Italije (8.IX.1943.) i nekoliko Židova iz rapskoga fašističkog logora. Među njima i Elviru Kohn, kojoj je simpozij posvetio posebnu pažnju kao fotografkinji. »Fotografija – kaže Helmut Gernshein – istinito odražava život i događaje, dozvoljava nam da dijelimo nade i očaj drugih i osvjetljava političke i druge uvjete, mi postajemo očevici humanosti i nehumanosti čovječanstva.« Međutim, prihvatio je i Fišera u prezimenu Ribarić, isto tako fotografa, koji je fotografirao, između ostaloga, Drugo zasjedanje Avnoja (29-30.XI.1943.) u Jajcu, kamo ga je KUO poslao i odakle je donio niz fotografija. U knjizi *Ilustrirana povijest NOB-a u Jugoslaviji*, autora Kobse, Ljubljanovića i Rastića, njegove su fotografije, recimo, na str. 177. i 246. Neosporno. Druga je snimljena u Otočcu svršetkom listopada 1943. prije Drugoga zasjedanja ZAVNOH-a u Plaškom (12.-15.X. 1943.), a prikazuje članove KUO-a. Među njima su dva Židova: Greta, tipkačica, poslije udata Čaće, i Oskar Danon, prvi slijeva u razgovoru s Apihom. Ribarić, spominje ga i Elvira Kohn, ako je Židov, zaslužuje isti tretman kao i ona, ako ne i značajniji s obzirom na dokumentarnu vrijednost fotografija.

Simpozij nije progovorio ni riječi o Oskaru Danonu, Miroslavu Spilleru i Hinku Singeru. A oni su muzičari i Židovi kao i muzikolog Pavao Markovac (1903-1941.) i kompozitor Bruno Bjelinski (1909.). O njima i muzici mogao je referirati muzikolog Andrija Tomašek, autor knjiga: *Muzika i muzičari u NOB-u*, gdje i o njima piše, te *Pavao Markovac, čovjek i djelo*. Tomašek (1919.) logoraš je i zborovođa 1943. i 1944. u Staroj Gradiški, zloglasnom ustaškom koncentracijskom logoru, gdje mu je tada bio supatnik Beno Wolfensohn, dirigent maloga orkestra, u kojem su svirali još neki Židovi, što ih je progutao ustaški mrak. On je posjednik Markovčevih autografa. Simpoziju je nedostajala ta tema s kratkom reprodukcijom njihove muzike. A

knjiga, što je namjeravate izdati, bit će nepotpuna bez autografa, fotografija. No ne samo njih. Načelno bez ilustracija. I još nešto o prvoj trojici muzičara.

Oskar Danon, o kome pišu i *Enciklopedije JLZ*, došao je u Otočac ljeti 1943. godine. I tu živio i djelovao. Tamo je 10.VII.1943. otvoren Dom kulture. Velika dvorana s pozornicom i balkonom. U njoj je Centralna kazališna družina *August Cesarec* izvela u režiji Milana Apiha njegov i Kosakov igrokaz *Od davnih dana do partizana, naše vojske i narodne vlasti*, satkan od dramskih scena, recitacija i zbornoga pjevanja narodnih i borbenih pjesama, među kojima se isticala Danonova *Kozara*, što ju je sam uvježbao s *Cesarčevim* članovima popunjenim otočaćkim omladincima i omladinkama te na balkonu pri svršetku igrokaza sam premijerno dirigirao. U igrokazu se spominju logori, ustaški zločini i stradalnici: Židovi, Romi, Srbi i Hrvati komunisti. Isto djelo izvedeno je i u Plaškom za sudionike Drugog zasjedanja ZAVNOH-a, ali bez *Kozare* zbog malobrojnosti pjevača. Zamijenila ju recitacija karakterističnih odlomaka *Balada Petrice Kerempuha* Miroslava Krleže. Kostimirani *Petrica Kerempuh*. Gledao to i slušao kao i četverodnevni tok ZAVNOH-ova zasjedanja i Oskar Danon, a u međuvremenu uvježbao *Cesarce* rusku pjesmu *Poljušlo polje*.

Miroslav Spiller, kompozitor, pijanist, pedagog i melograf bio u Otočcu 1943. KUO uputio ga da u Lici, Kordunu, Baniji i Slavoniji zapisuje i skuplja narodne pjesme: melodije s tekstem. Uz to je neke i harmonizirao, kao *Druže, pođi doma*, te komponirao Nazorovu pjesmu *Drug Tito* i Marčetićeve *Pjesmu Krntijaša*, potpisane prezimenom Petrović u pjesmarici *Naše pjesme* u izdanju KUO 1944., prvoj knjizi takve edicije za vrijeme NOB-a u redakciji Apih – Kosak. U Otočcu je profesor muzike Prve partizanske gimnazije. U Topuskom sudjelovao od 25. do 27.VI.1944. na Kongresu kulturnih radnika. Drugoga dana čitao referat o muzici i najzad izabran u predsjedništvo Kluba kulturnih radnika Hrvatske. U knjizi Mladena Ivekovića *Hrvatska lijeva inteligencija*, II, tiskan je dio njegova kongresnoga referata (str. 270. i 271.), a u knjizi *Škola u ratu i revoluciji* Tome Žalca slika nastavnika Gimnazije, među kojima je i on – prvi slijeva – kad izlaze iz školske zgrade na dan kad su otočaćki gimnazijalci dobili svjedodžbe.

Hinko Singer, muzičar i dirigent pjevačkog zbora Centralne kazališne družine *August Cesarec* od ljeta 1943. do posljednjih priredaba polovicom lipnja 1945. u Zagrebu. S *Cesarcem* je propješao i program ostvarivao u mnogim selima i gradićima Like, Korduna, Banije, Hrvatskog primorja i Istre, završno s Trstom, ali bez priredbe. Bio u Topuskom i dirigirao na *Cesarčevim* kongresnim priredbama. Njegovu muzičku angažiranost potvrđuje knjiga Duška Vojvodića *Partizanski kazališni dnevnik* fotografijama te posebno faksimilima programa na stranici 88 i 89. Iz programa doznajemo da je harmonizirao narodne i borbene pjesme i svrstavao ih u rukoveti. Godine 1945. otišao u Izrael, a odatle u Kanadu. A je li živ? Tko zna! No simpozij ga je mogao i morao oživjeti. A sada dalje, o drugima.

Spomenut je Žmigavec. Evo, prema knjizi *Dugoselski kraj kroz vjekove*, (Dugo Selo 1992.) činjenica i podataka o njegovu djelovanju s nekim dopunama. Milan Dobrovoljac Žmigavec (1879.-1966.) rimokatolički je sveće-

nik, koji prelazi na evangeličku, a potom na starokatoličku vjeru, u kojoj umire kao biskup u Beogradu. Bio kajkavski pjesnik i političar. Napisao više knjiga. U neke interpolira tadašnji politički život pa ga antologičari ispuštaju u poetskom stvaralaštvu. U politici je biran 1931. i 1935. za poslanika dugoselskoga kotara na listi Jugoslavenske nacionalne stranke Petra Živkovića i Bogoljuba Jevtića, a 1938. kao kandidat Jugoslavenske radikalne zajednice Milana Stojadinovića, koji je politiku vezao uz fašističke sile. Na izborima je dobivao mali broj glasova, jer su seljaci listom glasali za Hrvatsku seljačku stranku. Stvaranjem Banovine Hrvatske bježi u Beograd, prijateljuje s pravoslavnim svećenstvom. Budući da se od 1941. do 1945. nije politički angažirao, kooptiran je za člana AVNOJ-a s obzirom na sporazum Tito-Šubašić i tako gasne kao političar ne posjetivši nikad rodni kraj.

Spomenuta je i kiparica Vera Dajht-Kralj. O njoj, njezinim roditeljima i sestri, o progonu dugoselskih Židova kazuje odlomak na str. 80 političko-povijesne knjige *Revolucionarni pokret u dugoselskom kraju 1918-1945*. Bila u koncentracijskom logoru na Rabu, nakon pada Italije na oslobođenom partizanskom teritoriju. Poratno završila Umjetničku akademiju u Zagrebu. Autorica spomenika Oborovskoj bitki. Nadnaravne veličine pred mramornim zidom s imenima poginulih. Netaknutog do danas, ali i spomenika žrtvama fašizma u Leprovici, što su ga privrženici ustaških čarkara i dželata početkom ovoga rata demolirali te i danas kao takav svjedoči o vremenu i ljudima.

Simpozij nije spomenuo Ervina Šinka - Franju Spitzera (1898.-1967.), književnika, logoraša na Rabu i učesnika u partizanima. Poslije NOB-a član je Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, a sa ženom i vječni mirogojski Zagrepčanin. O njemu članci u *Enciklopedijama* i notica u *Leksikonu JLZ*. U monografiji Zvonimira Kulundžića *Slavko Kolar i njegovo vrijeme* poratna zavrzlama oko Kolar i Šinka. Kolar tada tamo nazvan antisemitom, a na simpoziju uopćena pozitivna konstatacija. Uopćenost je, znate, brak bez djece, šuma bez slavuja. Kolar je uspravan i ispravan čovjek. U književnosti dosegao sjevremenost i posebnu suvremenost u novelama *Glavno da je kapa na glavi*. Tamo žigoše, a ne odnosi se na Šinka, ponašanje marmontskih ličnosti, koje brzo i bezobzirno okreću kabanice slijeedeći primjer Napoleonova maršala. Bilo ih je tada, a ima ih i sada. Vječni su. Šinko povod, a novele uzrok spora povuci-potegni, pa Kolar izletio iz Društva književnika Hrvatske.

U Božjakovini je Kolar za vrijeme »Nezavisne« 1943. prao ruke, ako se prije susreta s nekim ilegalcem rukovao s Antom Pavelićem, Siegfriodom Kascheom ili Zvonkom Draženovićem, koji su tamo dolazili u lov te k njemu na čašicu rizlinga i razgovora. Prijateljeva u Stančiću s Desiderom Juliusom (1896.-1953.), psihijatrom i upraviteljem tamošnje depandanse Bolnice za duševne bolesti Vrapče. Julius se tamo sklonio pred ustaškim progonima Židova u Zagrebu. Da im ne upada u oči. I odatle uz Kolarovu pomoć dospio 1943. u Otočac upravo na priredbu u Domu kulture, zajedno sa ženom i sinom Đukom. Poslije rata Julius se ubio, jer su ga prizemni

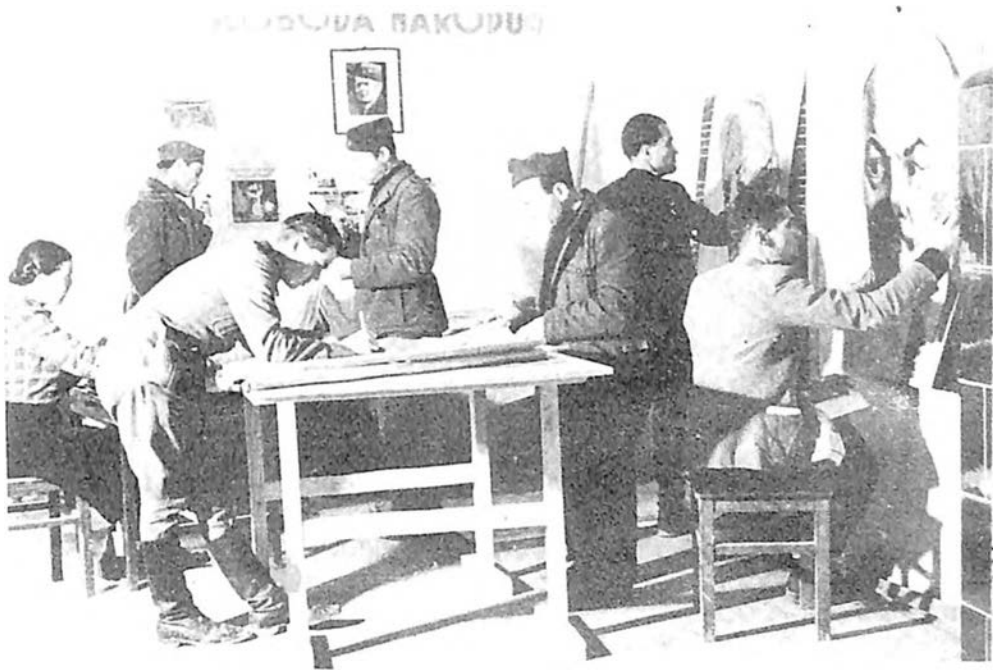
Hugo Fišer Ribarić. jedna od najpoznatijih fotografija Josipa Broza Tita, snimljena u vrijeme II. zasjedanja AVNOJ-a, 1943.

državotvorci, kako bi rekao Kolar, objedili da potkrada državno poduzeće, bolničko privredno imanje, a bio je cijeloga života u struci i politici visoko moralan čovjek. Humanist. Protest zbog njegove smrti tiskan je u *Vjesniku*. Tu čovjek ostaje bez riječi.

Upozorio bih Vas još na mješovite brakove, jer su nacisti i ustaše rješavali i tu židovski problem sistematski i temeljito. U drugo i treće koljeno. No ne samo židovski u nas. Neću govoriti uopćeno. Konkretno o porodici Vajner iz Novog Vinodolskog. Brak Vajner-Ježić. Židov i Hrvatice. Djeca: Slaviša Vajner-Čiča, legendarni komandant, 1941.-1942., Romanijskoga partizanskog odreda, kome su se Muslimani klanjali do zemlje i ljubili mu ruke kad je ušao u njihove kuće, te Vlatka Vajner, udata Babić, članica Inicijativnog i Izvršnog odbora ZAVNOH-a, prva pročelnica, kako se onda nazivalo, Prosvjetnog odjela od Prvog do Drugoga zasjedanja ZAVNOH-a u Plaškom (12-15.X.1943.) kad su u ZAVNOH ušli predstavnici Hrvatske seljačke stranke i Samostalne demokratske stranke pa je u pročelništvu zamijenio radićevac Stanko Škare.

Vlatka Babić je kadrovski uspostavila Prosvjetni odjel od predstojnika Martina Puštaka, njezina pomoćnika i zamjenika, do svih članova koji su u Otočcu 1943. pa do prvih dana 1944. u tom odjelu radili. A izradili su na njezinu inicijativu i uz njezinu suradnju: nastavne planove i programe za osnovnu školu i gimnaziju, za analfabetke, općeobrazovne i učiteljske tečajeve te napisali prvu *Početnicu*. Vlatka Babić napisala je *Upute za organizaciju i unapređenje prosvjetnoga rada na oslobođenom teritoriju i*

izvještaje ZAVNOH-u. Svoje iskustvo prenijela je poslije Trećega zasjedanja ZAVNOH-a u Topuskome (8-9.V.1944.) u Oblasni odbor Slavonije. I to nije sve. Ali o tome i drugome govore knjige Mladena Ivekovića *Hrvatska lijeva inteligencija, I i II*, Tome Žalca *Škola u ratu i revoluciji* te druge knjige, časopisi i novine. A hoće li govoriti i vaša edicija? Ne samo o Vlatki Babić već o mješovitim brakovima i njihovim nedaćama te dobrim ljudima koji su otvarali svoje domove Židovima i drugim stradalnicima u teškim danima, izlažući se i sami progonu i smrti. Izlagali se i zalagali za svjetlo i život. Konačno, svaki je humani čovjek svjetlost, zvijezda koja svijetli i poslije smrti. Kraće ili dulje. Uvijek nekome. Neka šestokraka u vašoj knjizi svijetli individualno djelima pojedinaca i kolektivno žrtvama iz ovoga našega prostora, kojemu vi i ja pripadamo.

Prema Duki Kosaku, na fotografiji, što ju je snimio Hugo Fišer Ribarić, vide se dvoje članova Kulturno-umjetničkog odsjeka Propagandnog odjela ZAVNOH-a, Židovka Greta Čaće i Židov Oskar Danon, muzičar (prvi s lijeva). U ilustrovanoj povijesti NOB-a u Jugoslaviji ta se fotografija ne pripisuje Hugi Fišeru Ribariću, odnosno njen autor nije identificiran.

Prisjećanje na robijašku epizodu Antifašističke fronte

Kako na pozivu za ovaj okrugli stol piše da mu je cilj da predstavi porijeklo i praksu antifašizma, uzimam si slobodu da ukažem na jednu osobitost porijekla antifašizma u Hrvatskoj – pa ne samo u Hrvatskoj, nego i u ostalim zemljama bivše Jugoslavije, ali u Hrvatskoj posebno! – osobitost o kojoj se malo, jako malo, ili čak nikako ne govori ni ne piše, a odigrala je važnu ulogu u postanku i razvitku antifašizma u nas. Da budem konkretan: riječ je o stvaranju antifašističke, pučke fronte na robiji, koja je odigrala izvanrednu ulogu u razvijanju i širenju njezinih – frontovskih – ideja širom bivše Jugoslavije, a posebno Hrvatske.

Kao što je poznato, u staroj je Jugoslaviji – posebno za kraljeve diktature, koju smo mi nazivali vojnofašističkom, monarhofašističkom i tome slično, ali uvijek fašističkom diktaturom – prošlo kroz zatvore i robije na tisuće ljudi, opozicionara, protivnika tadašnjeg vladajućeg režima. Bilo je tu komunisti, socijalista, kršćanskih socijalista, hrvatskih nacionalnih revolucionara, od radićevaca do frankovaca, pa makedonskih nacionalnih revolucionara, crnogorskih »odmetnika«, mađarskih »terorista« itd. Sve su njih bile iste nevolje, bila ista zla: naporan rad u nehigijenskim prostorijama, surova disciplina, oštre kazne za najsitniji, čestoput izmišljeni prijestup, bacanje u okove, u samice, divljačko batinanje, mračni podrumi, tvrdolež, post i glad. Naravno da se u takvim okolnostima često javljala misao za zajedničkim istupom prema upravi i njezinim pandurima, za zajedničkim protestima, demonstracijama, pa i – štrajkovima glađu. Čak se pomišljalo i na neko organizaciono povezivanje svih političkih osuđenika, do čega je i došlo 1934. godine u Lepoglavi, kad je stvorena *Zajednica političkih osuđenika: hrvatskih nacionalnih revolucionara, makedonskih nacionalnih revolucionara i komunisti*. Zajednica, na žalost, nije dugo trajala: onemogućena je već iste godine. Te je godine, kao što je poznato, ubijen u Marseillesu kralj Aleksandar. Ubio ga je Makedonac u službi Pavelićevih ustaških emigranata, na što se režim u svojoj histeričnoj reakciji okomio svom žestinom na, ni krive ni dužne, hrvatske i makedonske zatvorenike. Odvojio ih je od ostalih političkih osuđenika i nad njima uveo najbrutalniji postupak, razbivši, među ostalim i spomenutu *Zajednicu*. No, već na proljeće

iduće. 1935. godine, nakon poraza Jeftića na izborima 5. svibnja, dolazi do promjena. To prije, što istoga dana politički robijaši, bez ikakve međusobne veze, ili dogovora, stupaju u štrajk gladu, tražeći: koncentraciju svih političkih osuđenika lepoglavske kaznionice, pa ukidanje batina, poboljšanje hrane i t. sl. Zbog povoljnog razvoja političke situacije u zemlji, kaznionska je uprava bila prisiljena popustiti, te se svi politički osuđenici ponovo sastaju i obnavljaju svoju nasilno razbijenu *Zajednicu*, kojom prilikom su izdali zajedničku *Rezoluciju*. Vrijedi citirati neke izvratke iz nje, da se vidi pravo stanje duha i raspoloženja tadašnjih političkih robijaša. U prvoj točki *Rezolucije* se kaže:

1. *Zločinački režim vojno-fašističke diktature već godinama vrši najkrvaviji teror nad seljaštvom i radništvom, a osobito divljačko ugnjetavanje i isisavanje svih potlačenih nacija u svim zemljama tako zvane Jugoslavije. On je napunio i još uvijek puni svoje tamnice revolucionarima koji vode nepomirljivu borbu za konačno obaranje velikosrpske diktature a za slobodu radnog naroda i za slobodu svih potlačenih nacija Jugoslavije...*
6. *Zahvaljujući pojačanoj borbi revolucionarnih masa ugnjetenih naroda, osobito hrvatskog, i borbi revolucionarnog radništva i seljaštva u svim zemljama versajske Jugoslavije, borbe za konačno obaranje šestojanuarskog fašističkog režima i zahvaljujući jedinstvenom i zajedničkom istupu svih političkih osuđenika u Lepoglavi, oni su uspjeli da slome taj ubilački režim u lepoglavskoj kaznionici koji je zavela nad njima i da prisile Upravu da im da čovječan režim.*
7. *Ujedinjeni tako u svojoj zajedničkoj borbi protiv zločinačkog režima zavedenog nad njima, svi politički osuđenici u lepoglavskoj kaznionici na svom prvom skupu obnavljaju svoju Zajednicu političkih osuđenika, koju im je uprava odvajanjem hrvatskih nar. revolucionara u Staru zgradu privremeno bila razbila, proširujući je sa stupanjem novih drugova, i time učvršćuju i jačaju svoju snagu za otpor i obranu od svakog napada režima za izvojevanje novih pozicija i očuvanje stečenih...*

Rezolucija završava poklikom: Da živi jedinstvo svih političkih osuđenika!

Potpis: *Zajednica političkih osuđenika: hrvatskih nacionalnih revolucionara, makedonskih nacionalnih revolucionara i komunista.*

(Sve citirano prema knjizi *Robija* koju je 1936. izdao i uredio N. Rubčić.)

Na tom prvom skupu ponovno okupljenih svih političkih osuđenika u Lepoglavi, izabrano je i rukovodstvo *Zajednice*, u koje su ušli: Moša Pijade, u ime komunista, Juco Rukavina u ime hrvatskih nacionalnih revolucionara i (čini mi se, jer poslije gotovo šezdeset godina nisam baš posve siguran) Kamča Zafirov u ime makedonskih nacionalnih revolucionara. (*In parenthesis*: zbog onih koji će se iznenaditi nad činjenicom, da je budući zloglasni

ustaški pukovnik Juco Rukavina mogao biti član rukovodstva takve *Zajednice*, moram kazati, da je Juco bio vrlo lakomislen, nestabilan čovjek, koji je lako padao pod utjecaj drugih ljudi, pa je kao takav olako mijenjao mišljenja i raspoloženja. Došavši na robiju kao jedan od najistaknutijih ljudi iz tzv. ličkog ustanka (koji ustvari nije bio nikakav ustanak nego neuspjela talijansko-ustaška improvizacija!), Juco je isprva istupao kao frankovac, pa čak i kao ustaša, ali kasnije, po dolasku u Lepoglavu, u susretima s komunistima, pada pod njihov utjecaj i prihvaća antifašističke poglede. Po povratku u Mitrovicu, dolazi u uži dodir sa čvrstom frankovačkom jezgrom, koju su predstavljali Stipe Javor, Štef Crnički, Cerovski i dr. pa se pod njihovim utjecajem vraća na staru, frankovačku liniju. Kako je po zanimanju bio vojnik (još iz doba Austro-Ugarske) to je ostvarenjem NDH stupio u ustašku vojnici i dogurao do pukovničkog čina!).

Kao što se iz navedenih citata robijaške *Rezolucije* vidi, u njoj se na više mjesta spominje fašistički režim i borba protiv njega, borba u kojoj su oni – kao žrtve njegova nasilja – dakle kao antifašistički borci dopali tamnice. Svijest o tome je još većma porasla nakon Sedmog kongresa Kominterne i poznatog referata Georgi Dimitrova o prijetjećem nastupanju fašizma i potrebi objedinjavanja svih demokratskih snaga u jedinstvenu antifašističku, pučku frontu protiv fašizma, a za obranu demokracije i njezinih tekovina. Postojalo je sve jasnije da se sprema velika, odlučna borba za koju se treba dobro pripremiti, a u prvom redu dobro proučiti neprijatelja i njegovu strategiju i taktiku. U tu su svrhu robijaši organizirali niz raznih kružoka za proučavanje fašizma i njegovih zasada: korporativizma, šovinizma, rasizma, antisemitizma, militarizma, agresivnosti, pa raznih njegovih teorija o *Herrenvolku* i nižim rasama.

Te je godine došlo do ponovnog preseljavanja robijaša i njihova koncentriranja u Srijemskoj Mitrovici. A došlo je zbog toga jer su se robijaši priključili manifestacijama što su ih lepoglavski seljaci priredili na obljetnicu Radićeve smrti. Idući na zadušnice u crkvu koja graniči s kaznionom, seljaci su prolazili ispod zatvorskih prozora pjevajući domoljubne hrvatske pjesme, što su robijaši prihvatili i nadopunili klicanjem Stjepanu Radiću, Savezu seljaka i radnika i Antifašističkoj fronti. Na to je uprava dovukla odnekuda četu žandara i četnika, potajno ih uvela u zgradu i pred zoru upala u kažnjeničke sobe, kundačeći pozaspale zatvorenike, razvrstala ih i razaslala u druge kaznionice. Najviše, dakako, u Srijemsku Mitrovicu, kamo su lepoglavski robijaši prenijeli svoja iskustva, proširili ondje svoju *Zajednicu* i svoj program rada. Poboľšavši, nakon štrajka glađu u jesen 1935., svoj položaj, robijaši organiziraju svoj kulturno-prosvjetni život, pa među inim pokreću i svoj list *Narodni front slobode*. U uredništvu lista su bili Otokar Keršovani, slikar Dido Demajo, ja i možda još netko, čije sam ime zaboravio. List je donosio razne članke u kojima je raščlanjivao razne teme iz borbe protiv fašizma, čime je dopunjavao rezultate već spomenutih kružoka u odgajanju aktivista antifašističke fronte.

Kao rezultat petomajskih izbora pala je vlada Bogoljuba Jeftića, a novu je vladu obrazovao poznati beogradski financijaš Milan Stojadinović. On

je u svoj ambiciozni program stavio i rješavanje hrvatskog pitanja – dakako na svoj način. U tu je svrhu stupio u pregovore s vođom Udružene opozicije, dr. Vladkom Mačekom, kojemu je tu i tamo davao poneke ustupke. Jedan od takvih ustupaka bilo je pomilovanje dijela hrvatskih političkih osuđenika koje je dao početkom 1936. godine. Tom je prigodom izišlo s robije stotinjak ljudi. Među njima i mnogi aktivisti Antifašističke fronte, koji su se odmah uključili u politički život vani. Argumentirano su raskrinkavali fašizam u svim njegovim pojavama, jednako hrvatski, ustaški, kao i velikosrpski, četnički, u raznim su demokratskim građanskim strankama (kao u HSS-u i SDS-u) stvarali antifašističke lijeve skupine, pokretali su novine (primjerice *Seljačka misao*), pa čak organizirali razne protufašističke skupove, manifestacije i demonstracije i tako pripremali narod za predstojeću veliku borbu. No, pravi rezultati toga njihova djelovanja pokazali su se onda kad je to i trebalo: za vrijeme naci-fašističke okupacije naše zemlje i uspostave kvislinške NDH, kad su – bez obzira na žrtve – dali golem doprinos stvaranju antifašističke Narodne fronte i uspjesima narodnooslobodilačke borbe.

Fašistički logor Kampor na Rabu prema sačuvanim bilješkama Elvire Kohn

Uvod

O konclogoru Kampor na otoku Rabu¹ objavljeno je do sada više radova. Kao prilog ovoj temi prezentirat ću neobjavljene bilješke, tj. »dnevnik« Elvire Kohn, bivše logorašice tog konclogora, te sudionice antifašističke borbe i jedne od najpoznatijih partizanskih fotoreporterki ZAVNOH-a i Glavnog štaba Hrvatske.²

Elvira Kohn je u studenom 1942., zajedno s majkom i mnogim drugim dubrovačkim Židovima, internirana u Kupare. Od početka 1943. do kapitulacije Italije bila je smještena u fašistički logor Kampor na otoku Rabu, gdje su i nastale njezine bilješke (»dnevnik« o danima provedenim u talijanskom zarobljeništvu). Iz tog vremena, sačuvane su i tri fotografije snimljene u logoru nakon njegova raspuštanja, te jedno pismo koje je Elvira Kohn uputila iz logora na Rabu prijateljici Danici Balen u Zagreb, 30. kolovoza 1943.³

---

¹ Dr. Jaša Romano, *Jevreji u logoru na Rabu i njihovo uključivanje u NOR*, Zbornik 2 Jevrejskog istorijskog muzeja, Beograd 1973.

Ivo Kovačić, *Koncentracioni logor Kampor na Rabu 1942-1943*. Rijeka 1983.

² Biografiju Elvire Kohn sastavila i zapisala prema iskazu E. Kohn, Dubravka Peić, 28. XII.1987.; neobjavljeno (Arhiv zbirke dokumenata i tiska XX. st., Hrvatski povijesni muzej, dalje: HPM).

Bilješke iz fašističkog logora Kampor na otoku Rabu, prema sačuvanom »dnevniku« i biografskim podacima E. Kohn, sastavila L. Benyovsky, 3.XI.1983. g.; neobjavljeno (Arhiv zbirke... HPM).

³ Dnevnik, pismo i fotografije (Arhiv zbirke dokumenata... HPM).

Bilješke (»dnevnik«) Elvire Kohn nastale za vrijeme internacije u talijanskom logoru na Rabu 1943. g., 12 stranica pisanih tintom i olovkom na trgovačkom papiru.

Pismo Elvire Kohn upućeno iz logora na Rabu prijateljici u Zagrebu - Danici Balen, pisano tintom na jednoj stranici, u kovrti adresiranoj na primaoca sa žigovima pošte i cenzure na Rabu.

Četiri originalne fotografije na Rabu nakon raspuštanja logora, rujna 1943.

Biografija

Elvira Kohn rođena je na Rijeci, 30. svibnja 1914., kao mlađe dijete trgovca Bernarda Kohna (koji je bio poslovođa u trgovini Wilhelma Glesingera iz Rijeke) i Gizele Kohn (rođene Klein, kućanice porijeklom iz Vinkovaca); stariji brat Aleksandar poginuo je u prometnoj nesreći u Beogradu 1937. Kada je otac Bernard umro od pjegavog tifusa u srpskom zarobljeništvu u Nišu (za vrijeme Prvog svjetskog rata, 28. veljače 1915.),⁴ majka Gizela se sa djecom odselila k svojim roditeljima u Vinkovce. Tamo je Elvira završila četiri razreda gimnazije i dvogodišnji fotografski zanat (1929.-1931.). Majstorski ispit položila je tek 1936. u Dubrovniku.

Prvi posao Elvira je dobila u fotografskoj radnji u kojoj je i učila zanat. Godine 1932. ona odlazi u Dubrovnik (kamo je i majka došla nakon bratove smrti) i zapošljava se kao fotograf i fotoreporter u izdavačko-trgovačkom poduzeću »Foto Jadran«, vlasnika Mihe Ercegovića. Tu je radila sve do odlaska u logor (studen 1942.).

Sjećanja iz Dubrovnika prije odlaska u logor

Elvira Kohn nije bila članica neke društvene ili političke organizacije u Dubrovniku, iako je početkom 1941., kao i većina ljudi iz njezine sredine, davala priloge za »Crvenu pomoć«.⁵

U poduzeću »Foto Jadran« M. Ercegovića Elvira je bila zaposlena do uspostave vlasti NDH-a u Dubrovniku (travanj 1941.). Ta izdavačko-trgovačka kuća zapošljavala je petnaestak radnika, koji su radili u knjižari, papirnici, štampariji i fotoodjelu (tu je bilo zaposleno osam radnika). Elvirin je posao bio da fotoaparatom bilježi sve što se svakodnevno dešavalo u Dubrovniku i okolici.

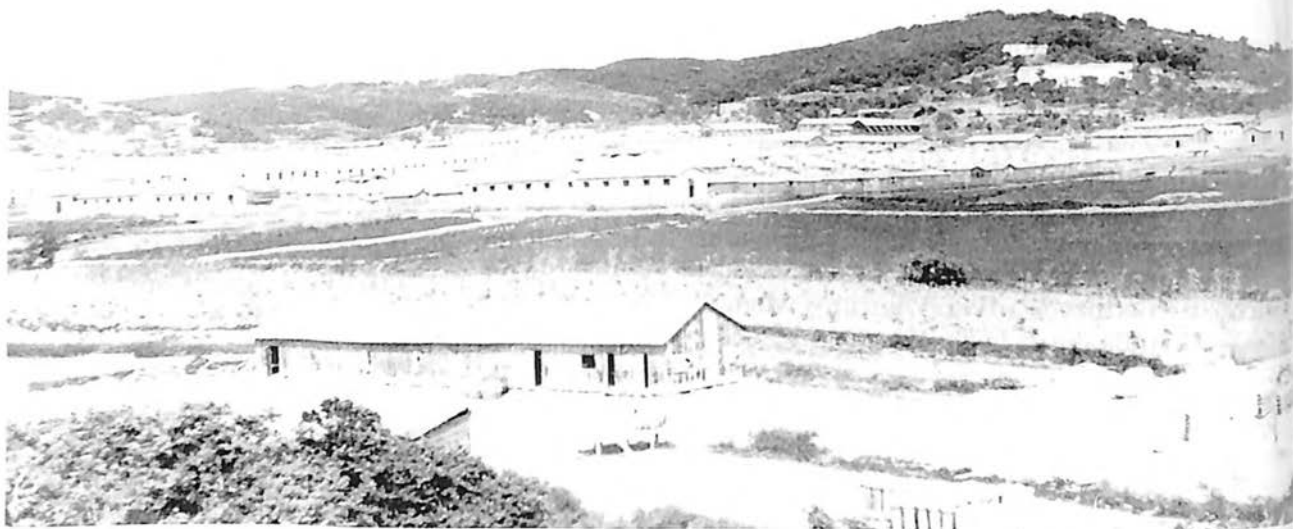
Godine 1941. došlo je do talijanske okupacije Dubrovnika, kada je uspostavljena i civilna ustaška uprava. Dubrovački Židovi nisu odvođeni u logore u samom početku ustaške uprave. Međutim, nakon proglašenja NDH-a (10. travnja 1941.), ustaške vlasti donose niz zakonskih odredbi uperenih protiv Židova: zakonsku odredbu o rasnoj pripadnosti; o zaštiti arijevske krvi i časti hrvatskoga naroda; o prijekim sudovima; o obvezatnoj prijavi imetka Židova i židovskih poduzeća. Također su bile proglašene i naredbe o zabrani kretanja gradom (od 18-8 sati), te zabrani vožnje u tramvajskim kolima (mogli su se voziti jedino u prikolici).⁶ Židovi su bili obvezatno obi-

---

⁴ Obavijest o smrti Bernarda Kohna, podoficira 25. zagrebačke domobranske pješačke pukovnije (tekst iz osječkih novina 1915. pisan njemačkom gotičcom, original u Arhivu zbirke dokumenata, HPM).

⁵ *Crvena pomoć u Dalmaciji, 1919-1941*, Lucija Benyovsky, rukopis neobjavljen, u Arhivu zbirke... HPM.

⁶ Popis specijalnih sudova, zakona, odredaba i propisa, kojima se ozakonjuju progoni i teror (*Zbornik zakona i naredaba NDH-a*, Izdaje zakonodavno Povjerenstvo, Zagreb 1941-44, original HPM).

Elvira Kohn, talijanski logor na otoku Rabu

lježeni da se vidi njihova rasna pripadnost: za vrijeme kretanja gradom u određenom vremenu, morali su nositi okruglu mjedenu pločicu u obliku broša, na kojoj je crnom bojom bilo napisano slovo »Ž«. ⁷

Na osnovi spomenutih zakonskih odredbi Elvira Kohn dobila je otkaz, iako joj je njezin šef (M. Ercegović) dopuštao da potajno i dalje radi kako bi od zaradenog honorara mogla živjeti.

Elvira se sjeća da su talijanske okupacijske vlasti bile mnogo tolerantnije prema Židovima od ustaških. Talijanski vojnici su čak skidali plakate s ustaškim rasnim propisima koji su bili polijepljeni po gradu. ⁸

Elvira opisuje događaj sa samog početka ustaške vlasti u Dubrovniku: prilikom posvete prve ustaške zastave u Dubrovniku bila je priređena velika svečanost. Budući da je ona tog dana bila jedini slobodni fotoreporter, šef joj je naredio da snimi proslavu. Među predstavnicima civilnih ustaških vlasti u gradu bio je i prof. Jure Kaštelan sa sestrom, jedan od glavnih ustaških vođa u Dubrovniku. »U jednom sam trenutku«, sjeća se Elvira Kohn, »zapazila da me njih dvoje promatraju i nešto šapuću, pa sam polako

⁷ »Umjesto dosadašnjih znakova nosit će svi Židovi ubuduće limene pločice žute boje sa slovom Ž, ali ove znakove dao je izraditi i može dijeliti samo Židovski odsjek Ustaškog redarstva...« *Novi list*, br. 43 (11.VI.1941.) inv. br. 10059 TG, HPM.

⁸ Kada su ustaške vlasti u NDH počele progonom Židova, dosta sarajevskih i mostarskih Židova prebjeglo je u Dubrovnik, jer im od talijanskih fašista nije prijetila izravna opasnost.

i postupno nastojala izaći iz njihova vidokruga. Ali sestra prof. J. Kaštelana uputila se ravno prema meni i upozorila me da prestanem snimati i neka se udaljim, jer je (kako je rekla) bila zamoljena da mi to kaže. Napustila sam svečanost i sutradan sve ispričala Velimiru Ercegoviću (sinu vlasnika poduzeća). On je spremio načinjene fotografije i negative sa proslave, ali ništa od toga nije objavio u dnevnom listu.« Kada su nakon nekog vremena ustaški vojnici došli pitati za fotografije s proslave, V. Ercegović ih nije predao s isprikom da su filmovi uništeni, budući da je reporterki bilo rečeno da ne smije snimati.

Jednom drugom prilikom, kada se održavala priredba u povodu prve proslave ustaške mladeži, bilo joj je također rečeno da snimi predstavu. Kako u to vrijeme nisu imali »blic« za snimanje u zatvorenom prostoru, uvijek bi s reporterom išao netko od osoblja pridržavati dva reflektora. »Toga dana«, sjeća se Elvira, »sa mnom je pošao stolar Đuro, koji se razumio u 'elektriku'. Dogovorili smo se da ćemo napraviti nekoliko snimaka, a nakon toga će Đuro napraviti kratki spoj negdje oko polovice predstave. Tako smo i uradili. Nakon izazivanja kratkog spoja prekinuli smo snimanje...« Prekidanjem ovakve predstave Elvira Kohn iskazala je svoj otpor prema ustaškoj vlasti. Sjeća se još jednog događaja; bilo je to prilikom posjeta njemačkih oficira iz Sarajeva talijanskoj upravi Dubrovnika. Elvira je bila pozvana da napravi nekoliko snimaka sa svečanog ručka koji se održavao u Gradskoj kavani. »Budući da sam već tada«, prisjeća se, »nosila pločicu od mjedi (znak židovske pripadnosti), namjerno sam pustila da se prilikom snimanja uvijek vidi. Prišao mi je jedan ustaša i naredio da je skinem, međutim, ja sam to odbila s obrazloženjem da je to zabranjeno i ne želim doći u situaciju da me kasnije kažnjavaju zbog nepoštivanja propisa. Odmah nakon toga napustila sam Gradsku kavanu...«

Krajem 1942. (možda u listopadu), talijanska je mjesna komanda pozvala predsjednika Židovske općine u Dubrovniku i priopćila mu da u roku od 15 do 20 dana svi Židovi moraju biti otpremljeni prema zahtjevu Nijemaca.

»Dopustili su nam da ponesemo sve što želimo i možemo ponijeti. Majka i ja odvedene smo najprije u Kupare, zajedno sa još oko 1200 muškaraca, žena i djece. Tamo smo prilično udobno smješteni u jednom od preuređenih čeških hotela, gdje smo proveli četiri mjeseca.⁹ Talijanski vojnici, naši čuvari, nisu loše postupali s nama. Kada je bila završena izgradnja logora na Rabu, otpremili su nas na Rab, gdje nas je preuzela uprava fašističke vojske«, nastavila je svoju priču Elvira Kohn.

Još prije odlaska u internaciju, g. Miho Ercegović, kod kojeg je Elvira radila, darovao joj je fotoaparat i 10 filmova. Kad ga je tom prilikom pitala kako će mu vratiti »Leicu«, on je odgovorio: »Što bude s tobom, neka bude i s aparatom.«

---

⁹ Židovi iz Dubrovnika i okolice (bilo ih je oko 1200) najprije su bili internirani (oko 3-4 mjeseca) u hotelu *Vreg* u Gružu, a odatle prebačeni u Kupare.

*Elvira Kohn, miting u logoru Rab, nakon kapitulacije
Italije, prije odlaska u partizane (rujan, 1943.)*

Iako je po dolasku na Rab internircima bilo naredeno da predaju sve osobne predmete upravi logora, Elvira je zatajila svoj fotoaparat. Kada su Talijani s vremena na vrijeme pretraživali logorske barake, logoraši su skrivali »Leicu« po već pregledanim sobama, i na taj je način sačuvali od zapljene sve do kapitulacije Italije.

Od dolaska u logor Elvira nije napravila ni jedan snimak.

»Tek ljeti 1943., prilikom kapitulacije talijanske vojske«, prisjeća se Elvira, »komandant našeg logorskog sektora (nećak Badoglija) zatražio je od mene da ga snimim. Rekao mi je da se ne bojim, i da on već duže vrijeme zna da skrivam fotografski aparat. Tako su nastali moji prvi i jedini snimci s Raba, od kojih su sačuvane tri fotografije. Ostali su bili izgubljeni tijekom sljedećih mjeseci negdje u Lici, kao i svi filmovi koje sam ponijela iz Dubrovnika.«

Logor na Rabu

Logor na Rabu okupio je zatočenike (Židove, Slovence) iz raznih krajeva, a sastojao se od tri sektora: dubrovačkog (dubrovački Židovi dopremljeni iz Kupara), zagrebačkog (Židovi dopremljeni iz Kraljevice) i slovenskog (Slovinci iz anektiranih krajeva Slovenije).¹⁰ Među Slovencima bilo je više mla-

---

¹⁰ Službeni naziv logora bio je: *Internato civile di guerra campo di concentramento Isola Arbe*. U vrijeme osnivanja židovskog logora na Rabu već je postojao slovenski logor, koji su osnovali talijanski fašisti u srpnju 1942. za interniranje Slovence, pripadnike NOP-a.

dih komunista, koji su pjesmom i izvikivanjem parola pokazivali svoje oduševljenje kada se doznalo za kapitulaciju Italije i povlačenje talijanske vojske. Talijanski vojnici bili su također oduševljeni što konačno mogu otići kućama. U sveopćem oduševljenju i nadi u skori završetak rata, talijanski vojnici su bacali svoje puške zatvorenicima prilikom povlačenja, i kamionima bježali iz logora koji su donedavno čuvali.

Za vrijeme internacije na Rabu, najviše problema bilo je s prehranom i vodom (dakako uz osjećaj koji stvara život »unutar žice«). Svaki zatvorenik dobivao je tri obroka dnevno. Najčešća hrana bilo je kuhano varivo od sušenog povrća ili »jako nauljeni makaroni«; samo u iznimnim slučajevima za ručak je bio gulaš sa malo mesa i krumpira. Elvira se sjeća zgrade kada se pokvarila glavna crpka u logoru, te je voda dovožena u cisternama (oko 4 tjedna). Vode se dobivalo 1-2 litre dnevno, što je bilo nedovoljno za piće i održavanje osobne higijene. U logoru je najteže bilo podnijeti dnevnu proviziju, koja se održavala točno u podne po najvećoj vrućini. Osim tih provizija, neprikladnih uvjeta stanovanja, nestašice vode i reduciranih obroka hrane, nije bilo slučajeva zlostavljanja zatvorenika od strane Talijana. »Naprotiv, Talijani su se uvijek«, priča Elvira Kohn, »obraćali kao zaštitnici koji nas drže zatočene da bi spriječili da nas zlostavljaju nacisti kako su to činili po njemačkim logorima. Mi smo i sami u to vjerovali zbog svega što smo čuli da se dešava u njemačkim konclogorima...«

Rad u logoru bio je dobrovoljan. Onaj tko bi se javio za obavljanje nekog od svakodnevnih poslova (npr. gradnja ceste, šivanje i krpanje odjeće za vojsku, rad u bolnici) dobivao bi obrok više. Zbog toga, a i da bi se prikratili beskrajno dugi dani, svi koji su bili u fizičkoj snazi prihvaćali su se tih poslova. Elvira je često radila u krojačnici, a slobodno vrijeme provodila je zapisujući zapažanja i razmišljanja u »dnevnik«. Zapisnici su vrlo kratki i sažeti, jer se teško mogao nabaviti papir i pribor za pisanje.

»Poslije dvodnevnog krasnog putovanja na luksuznom parobrodu *Città di Fiumi* stigli smo na Rab u 4 sata poslije podne; iskrcavanje je trajalo oko 5 sati. Tada smo kamionima krenuli u nama još nepoznati *campo*, još u dobrom raspoloženju.« Tim riječima opisala je Elvira Kohn svoj dolazak u fašistički logor Kampor na otoku Rabu.¹¹ »Dnevnik« je pisan najprije crnom tintom (jedna stranica), a onda nastavljen olovkom i to na papiru 34x21 cm. Bilješke nisu datirane. Od pete stranice »dnevnik« je pisan na papiru veličine 20x15 (listovi su istrgnuti iz neke bilježnice). U »dnevniku« je zapisan dolazak u logor, smještaj i boravak, te oslobođenje iz njega. Dolazak i smještaj opisani su na prvih šest stranica: »Kada smo stigli, nastalo je guranje tko će prije dobiti sobe, jer tih je bilo malo. U skupne barake ljudi nisu htjeli ići. Već se približavala večer, a neki su još stajali vani ne znajući kamo, jer su i skupne barake već bile popunjene. Ostalo nas je oko 180 čekajući kamo će nas smjestiti. Tada je došao *collonelo* i rekao

---

¹¹ Židovski logor bio je lociran u jugoistočnom dijelu Raba između zaljeva Kampor i Sante Eufemije, 6 km od mjesta Rab. (Romano, *Jevreji Jugoslavije...*).

da ćemo privremeno biti smješteni u treći sektor, koji je bio odvojen žicom. U 23^h, u potpunom mraku, dali su nam slamarice da ih napunimo slamom, koja je bila potpuno mokra kako je dan prije padala kiša. Konačno oko ponoći, pošli smo spavati i to gladni i prljavi jer vode za pranje nije bilo.«

Već na početku boravka u logoru počele su nevolje. Prvo razočarenje internirci su doživjeli prvo jutro, kada su htjeli prijeći k svojim prijateljima s kojima su proveli osam mjeseci. Međutim, prelazak iz jednog logora u drugi bio je zabranjen. Logor je bio okružen žicom i stražar je svakog tjerao čak ako je htio samo razgovarati.

Prva dva dana logoraši nisu dobili ništa za jelo. »Jedino smo drugi dan dobili 'cviboka' (njemački dvopek) i to je bilo sve, a svoju hranu nismo imali jer prtljag još nije sav stigao«, pisala je Elvira Kohn.

Prvi dani u logoru prolazili su dosta brzo, u upoznavanju ljudi koji su ranije stigli u logor, a koji su prije bili internirani na otoke Hvar i Brač. Bilo je tu i ganutljivih sastanaka između obitelji i prijatelja koji se međusobno nisu vidjeli od odlaska iz Dubrovnika. Elvira Kohn sjeća se da je komandant njihova sektora bio vrlo dobar čovjek i nije se mnogo brinuo za njihove interne stvari, tako da je svatko radio što je htio: »Navečer smo ostajali vani koliko smo htjeli; večer nam je bila donekle zaborav na brige i sve ostalo, jer omladine je bilo dosta, pa smo uz sviranje harmonike i pjevanje proveli mnoge ugodne sate.«

Kako u tom logoru nije bilo nekih važnijih događaja, »dnevnik« nije ažurno vođen.

Pisanje se nastavlja nakon desetak dana, kada je došla druga grupa interniraca s Lopuda. Tom prigodom stigla je i njihova prtljaga za koju su strahovali da je izgubljena. S istim razočarenjem kao i prva grupa, ovi ljudi gledali su u barake, koje su se njima činile još strašnije jer je tih dana padala kiša i bilo je veliko blato. Elvira opisuje i dolazak interniraca iz kraljevičkog logora. Tada je bilo sagrađeno još šest baraka. Židovi iz kraljevičkog logora dolazili su po sto osoba dnevno tijekom deset dana. Detaljno je opisan incident u logoru kada je stigla posljednja grupa iz Kraljevice: »Budući da tog dana nije bilo vode u logoru, a mnogi su bili umorni i žedni od puta, organizirano je dodavanje vode preko žice u raznom posuđu. Međutim, to je primijetio dežurni časnik, pa su trojica bila uhapšena i zatvorena u jednu praznu baraku, a ostali su rastjerani puškama.« Elvira ne navodi imena ljudi iz »odbora« koji su zbog toga otišli u komandu i zahtijevali da se uhapšeni puste. No kako je i prilikom saslušanja došlo do incidenta (jedan mladić dobio je »čušku«) došlo je u logoru do štrajka »od kuhinjskih do teških radnika«. Nakon toga su karabinjeri naredili da se sazove zbor. Svim internircima održan je govor koji je počeo ovim riječima: »Mi smo ovdje da zaštićujemo one koji slušaju i vrše naša naređenja, a za ostale imamo dosta oružja da ih spravimo sa zemljom...«

U svom »dnevniku« Elvira Kohn opisuje samo važnije događaje, kao na primjer kad je bolnica tražila dobrovoljne bolničarke. Budući da ni jedna žena nije htjela, časnici su silom naređivali tko će ići raditi u bolnicu.

Elvira Kohn, nakon oslobađanja rapskog logora. 1943.

Opisan je i problem vode. Redovito su trebali imati vodu tri puta dnevno po dva sata, ali je bilo dana kada vode uopće nije bilo ni za piće ni za kuhanje, a pogotovo za pranje. »Inače, stalno smo slušali od strane kaptana da žali da nismo u Njemačkoj, jer bi nas onda i tjelesno kaznio...«, pisala je Elvira.

Drugi dio »dnevnika« vrlo je zanimljiv pa ću ga navesti u cjelini:

Ujutro 8. rujna činilo se da je dan kao i svaki drugi u našem logoru. Nismo znali da će nam taj dan donijeti toliko željenu slobodu i oslobođenje iz logora. Navečer oko 7 sati pronijela se kampom vijest o kapitulaciji Italije, nešto što na početku nije nitko vjerovao, dok nam sami vojnici nisu prilazili žici (što je do toga vremena bilo zabranjeno), potvrđujući tu vijest kao istinitu. Naravno svi su bili oduševljeni, jer smo mislili da je sada završetak te će svatko svojoj kući. Te večeri su nas kao i obično u deset casale tjerali u barake, ali im je slabo uspjelo, jer je uzbuđenje ljudi bilo suviše veliko a da su se mogli jedni od drugih rastaviti pošto su već pravili planove o putu kući. No 9. rujna je život tekao normalno bez ikakvih promjena za nas u logoru. 10. rujna poslije podne bio je svečani miting. Došli su drugovi sa Velebita da nam jave da smo slobodni i da za nas prestaju dani logorovanja i pozivaju sve sposobne borce u partizanske redove. U tom se momentu razvila zastava sa našom petokrakom koja nam je svima donijela oslobođenje. Naša omla-

dina je sa zastavom obišla cijeli logor uz pjesmu i veselje. Drugi dan je bio veliki miting zajedno sa braćom Slovencima i talijanskom vojskom u talijanskom campu, koji je prošao uz veliko oduševljenje pjesme i plesa, jer su mogli sada otvoreno pred oficirima manifestirati svoju ideju i mnogi su odmah stavili petokraku na kapu koju su imali spremjenu kod sebe. Ta svečanost je trajala do 1 sat a istoga dana popodne se trebalo ići i na groblje braće Slovenaca da se održi komemoracija mrtvima...

Treći prilog Elvira Kohn napisala je u obliku pjesme u prozi, u kojoj se izmjenjuju kratki prozni umeci sa stihovima u desetercima-dvanaestercima. Tekst je na istrgnutom papiru (20x15), pisan olovkom. Čita se vrlo teško i sudeći po onome što piše, literarno djelo što ga je Elvira Kohn namijenila svečanosti u povodu oslobođenja iz logora sastoji se od dva dijela: o patnjama u logoru i o radosti nakon oslobođenja.

Odlazak u partizane

Pri bježanju talijanske vojske, zatvorenici slovenskog sektora (a s njima i dva židovska mladića), uhvatili su glavnog komandanta logora, talijanskog pukovnika i omraženog »fašistu« među logorašima (zbog njegova ponašanja prema njima). Razoružali su ga i razodjenu, te pod stražom čuvali (u kućici komandantova psa) sve do dolaska partizana, kada mu je trebalo suditi. Međutim, prilikom transporta zarobljenika u Crikvenicu na suđenje, komandant logora počinio je samoubojstvo (prezeo žile).¹²

Nakon kapitulacije Italije i odlaska Talijana, došla je na Rab grupa partizana iz Otočca. Okupili su sve internirce na zbor i pozvali ih da se pridruže narodnooslobodilačkoj vojsci, ili da se uključe u rad narodne vlasti na oslobođenom području.¹³ Većina je to i učinila. S Raba su internirani Židovi prevoženi u Senj u grupama. Elvira je preko Senja odvedena u Otočac, te se pridružila Prop-odjelu ZAVNOH-a kao fotograf i fotoreporter. U Otočcu je već na istim poslovima radio Hugo Ribarić; vremenom se ekipirao i fotolaboratorij, a pridružili su se i kolege Slavica Biluš (fotolaborant), Đurđa Koren i Karlo Nađ. U Otočcu je u to vrijeme (rujan 1943.) bilo sjedište svih političkih i vojnih partizanskih ustanova. Elvira je trebala kao fotoreporter pratiti sva važnija zbivanja, pa je često odlazila snimati »na teren« u druga mjesta. Ona je na tom poslu imala dosta samoinicijative u izboru sadržaja i teme. Na žalost, dio filmova snimljenih neposredno nakon izlaska iz logora zauvijek je izgubljen 1944. u Lici na putu s Petrove gore (gdje je bila štamparija »Naprijed«) u Veljunski Mračaj na Kordunu (gdje je bila tiskara »Vjesnik«).

¹² Komandant logora na Rabu i Vojnog garnizona na Rabu bio je pukovnik Cutuli (Kujuli). (Romano, *Jevrejt Jugoslavije...*).

¹³ Nakon kapitulacije Italije (8.IX.1943.) u partizane (NOV) stupilo je 691, a u NOP 648 Židova iz logora na Rabu. Oko 1800 Židova, većinom starijih i bolesnih osoba, žena i djece bili su po naredenju GŠH prebačeni na partizanski teritorij Like, Korduna i Banije (o kasnijoj sudbini njihovo: Romano, *Jevrejt Jugoslavije...*).

Elvira se sjeća da su materijale fotolaboratorija prevozile seljačkim kolima njezina kolegica Slavica Biluš i ona. Opis te zgode zapisan je i u »dnevniku«: »Odjednom se slomio kotač na kolima, pa sam otišla do obližnjeg sela po druga kola, dok je kolegica Slavica ostala sa stvarima. Jednom seljaku koji nam je ponudio pomoć, rekla sam gdje se nalazi Slavica, a ja sam pješice otišla dalje prema Veljunskom Mračaju dok me ne sustignu drugovi s kolima. Kada smo stigli na odredište, prilikom otpakiravanja, ustanovile smo da je kod pretovara stvari iz jednih u druga kola dio filmova (među njima i filmovi s Raba) ostao u šumi na putu. Više ih nikada nismo našli...«

Elvira je često snimala i zbjegove, dječje domove, ranjenike i partizanske bolnice (naročito bolnicu na Petrovoj gori u zemunicama). U Topuskom je pratila treće zasjedanje ZAVNOH-a, prvi kongres kulturnih radnika¹⁴ te osnivački kongres JNOF-e za Hrvatsku. Snimala je i predstave Kazališne grupe ZAVNOH-a. Za vrijeme kongresa kulturnih radnika u Topuskom održana je prva izložba partizanske fotografije, za koju su materijal dali Elvira Kohn i Hugo Ribarić. Izložbu su postavili Edo Murtić i Zlatko Prica, a posjetili su je među ostalima i Moša Pijade sa suprugom, dr. Ivan Ribar i drugi. Između ostalog, Elvira je snimila razrušeni Zadar, prvi slet prilikom formiranja športskog društva »Partizan« (ljeti 1944.), a snimala je po Baniji (Glina) i osnivanje Prve vlade Hrvatske u Splitu.

U svojem poslu fotoreporterke sretala je i upoznavala mnoge ljude; organizatore ustanaka i vodeće ljude NOP-a, partizanske umjetnike i liječnike. Posebno se sjeća susreta s Edom Murtićem, Zlatkom Pricom, Vanjom Radušem, Ivanom Gošnjakom, Vladimirom Nazorom, Vladimirom Bakarićem i drugima.

Partizanski put Elvire Kohn započeo je u rujnu 1943., te se u vrijeme 6. neprijateljske ofenzive nastavio preko Slunja, Gline u Topuskom (siječanj 1944.). S Glavnim štabom Hrvatske otišla je u ožujku 1944. u Zadar, zatim u Gospić i Otočac. U svibnju 1945. stigla je u Zagreb preko Karlovca.¹⁵

U vrijeme dok je Elvira radila kao fotograf Propagandnog odjela ZAVNOH-a¹⁶ (do kraja 1943.), a zatim u Agit-propu CK KPH (Glina, početkom 1944.), njezina majka Gizela bila je zaposlena u kuhinji Sanitetskog odjeljenja ZAVNOH-a i Sanitetskog odjeljenja Glavnog štaba Hrvatske (umrla je u Zagrebu 1978.).

Nakon rata Elvira je radila kao šefica fotosekcije Doma JNA u Zagrebu sve do odlaska u mirovinu (1964.). Tijekom svog službovanja primila je mnoge društvene nagrade i priznanja. Tijekom ratnih godina Elvira Kohn izgubila je gotovo cijelu svoju porodicu s očeve i majčine strane: očeva porodica (Kohn) pogubljena je u Auschwitzu, dok su majčini roditelji (Klein) stradali u ustaškim logorima Jasenovac i Stara Gradiška.

¹⁴ Elvira Kohn bila je i sudionica Prvog kongresa kulturnih radnika Hrvatske, koji se održavao u Topuskom od 25. do 27.VI.1944. g. (*Grada Kongresa*, IHRP, Zagreb 1976.).

¹⁵ Dio ratnih fotografija (donacija) Elvire Kohn čuva se u fotoarhivi HPM.

¹⁶ Fotografije koje je snimala E. Kohn objavljivale su mnoge redakcije i u tijeku rata i poslije: *Naprijed*, *Narodni vojniki*, *Vjesnik* (vidi: *Vjesnikov lektikon*, 1940-1990), Zagreb 1990., str. 212-213.

Iz rasprave*

ZVONIMIR IVANKOVIĆ-VONTA

Pokušao bih ispraviti prikaz Ive Goldsteina o godini 1938. na Medicinskom fakultetu u Zagrebu. Kako sam bio sudionik tih zbivanja mogu reći da nisu točni navodi o tome da su tada prevladavali antisemitizam i frankovština. Na Univerzitetu svuda su bile parole – *Smrt Srbima i Židovima*. Bio sam 1938. brucoš. Javili su mi u Sisak – dođi s batinom, jer frankovci iz drugih fakulteta sprečavaju Srbe i Židove da glasuju na studentskim izborima. Tada su zajedno nastupili i hrvatski studenti ljevičari i Hrvatska seljačka stranka protiv hrvatskih nacionalista, to jest frankovaca. Oni su s drugih fakulteta došli da to spriječe, a mi smo također s drugih fakulteta došli da ih razbijemo i omogućimo prolaz onima koji su išli na izbore. Moram reći da je tada pobijedila zajednička lista HSS i ljevičara. Frankovci su izgubili. Iduće godine, budući da je postojao većinski sistem, pobijedila je čista ljevičarska lista, sa 201; studenti su taj broj 201 s ponosom naokolo nosili kao znak pobjede. Ta njihova pobjeda natjerala je bansku vlast da ukine većinski sistem i uvede proporcionalni, jer HSS-ovci nisu nigdje mogli ući, bili su najslabiji na Univerzi. Bio sam u vrlo čudnoj situaciji. Razbili smo frankovce, otjerali ih, ja sam osobno, s grupom pravnika zarobio Ivu Korskoga, koji se sada javlja iz Argentine. Imali smo dvostruki osjećaj. Godinu dana prije oni su na Sveučilištu zaklali Krstu Ljubičića; pokazali su što su. Kad je Korski bio zarobljen, i kad su Židovi iz drugih fakulteta saznali da je on Židov i da sprečava Židove da glasuju, htjeli su ga samljetiti. Mi smo Hrvati bili u teškoj situaciji: morali smo spriječiti da se ne ide preko norme.

Još bih spomenuo da je za vrijeme Banovine Hrvatske u propisima bilo protužidovskih elemenata. Progonilo se u ograničenoj mjeri, ali progonilo se na temelju banovinske *Uredbe o nadzoru nad kretanjem Židova u Banovini Hrvatskoj*. Izvršni, upravni organi radikalno su to provodili. Glavni je cilj bio protjerati Židove iz Banovine u druge dijelove Kraljevine Jugoslavije. To nije bila Mačekova generalna linija, ali je istina da su donijeli propise o kontroli kretanja Židova.

---

* Neautorizirani prilogi u raspravi – komentiranju referata – objavljuju se ovdje u izvornom redoslijedu: oni se pozivaju na pojedine autore i probleme.

IVO SUPEK

U referatu Ive Goldsteina možda nije istaknuto kako je godine 1938. beogradska vlada sa Stojadinovićem imala izričiti fašistički karakter i priklanjala se osovini Rim – Berlin. Kada su ljevica i HSS i ostali ustajali protiv te vlade, i oni su bili nošeni duhom antifašizma. To je neosporno tako bilo. Mislim da treba jasno reći da je već Stojadinović potpuno oponašao Hitlera i Ducea, a četnici su već onda oponašali SS: bila je to avangarda velikosrpstva. Rekao bih također da smo se na mnogim manifestacijama u Zagrebu odlučno suprotstavljali tome. Treba reći da su profašističku propagandu u to vrijeme u Zagrebu financirali njemački koncerni i njemačka ambasada. Tako da ti ustaški prolomi nisu bili baš spontani. Bili su vrlo dobro organizirani od njemačke ambasade i raznih njemačkih društava koji su nametali politiku imperijalizma i fašizma. Na primjer, na Tehničkom fakultetu Plotnjikov, Njogoš i drugi, dakle velikosrpska grupa koja se povezala s hitlerovskom Njemačkom, poziva Johannes Starka u Zagreb. U Pučkom sveučilištu njemačka ambasada priprema velik prijem, doček, slave ga kao fizičara našega stoljeća, nobelovca, nema sumnje velikog fizičara. Međutim, mi smo ga studenti žestoko izviždali. Jedva je održao predavanje. Takva je bila atmosfera. Da sam govorio o Njemačkoj, ja bih isto spomenuo i to, i tamo je bila velika borba – sjećam se da je Johannes Stark u Berlinu doživio nešto slično. Mi smo ga studenti onemogućili da govori. To je, 1937. i 1938. godine, zabilježeno u novinama. Zaboravlja se da je na sveučilištima u Njemačkoj raspoloženje bilo pretežno protiv Hitlera, protiv nacionalsocijalizma, pogotovo u prirodnim znanostima. A što se tiče ustaških ratnih zakona, oni su prepisani iz Hitlerovog zakonodavstva. NDH nije bila vlastita država. Bila je instrument okupacije i morala je preuzeti njemačke zakone. Mislim da se to mora jasno postaviti, a ne da se govori o NDH kao o nekoj državi Hrvata.

TVRTKO ŠVOB

Htio bih dodati, na ono što je govorio Vonta, da su ljevica i HSS bili aktivni i na Veterinarskom fakultetu. Postojala je snažna publicistička djelatnost. Objavljen je niz različitih djela protiv rasizma i antisemitizma. Na primjer, *Hrvatska naklada* izdala je dva djela Ljubomira Živkovića koji je govorio protiv antisemitizma i rasizma. Bili su tu i studentski listovi, kao *Novi student*; u tim je listovima jedno vrijeme bio urednik i profesor Supek, i ja sam djelomično bio u redakcijama tih časopisa.

JOSIP TORBAR

Htio bih reći nekoliko riječi u prilog onoga što je Ivo Goldstein iznio ocjenjujući ulogu Hrvatske seljačke stranke i Vladka Mačeka. Moj otac i ja u tome smo vrlo aktivno sudjelovali i kasnije sam u emigraciji u Washingtonu imao često priliku razgovarati s Vladkom Mačekom o tim pitanjima. Njegova je ideja bila slobodarska; Maček je bio istinski demokrat, zalagao se za potpunu toleranciju i uvažavanje svakoga mišljenja. Što se tiče antisemitizma, ja ga u srednjoj školi i na Sveučilištu nisam osjećao.

Bilo je i ekstremnih desničara, ali u ono vrijeme nisu vršili neku antižidovsku propagandu. Ako je bilo ubojitih točaka, bilo ih je mnogo više u odnosu prema Srbima. A to što je kasnije uvezeno, bilo je protiv hrvatskog naroda, protiv svih načela humanizma, protiv onoga za što smo se mi borili i što smo htjeli da prevlada u Hrvatskoj. Danas je i pravo da se o tim pojavama govori objektivno, da ih se ne prešućuje, da se nikad više ne ponovi nešto slično.

N. N.

Bio sam zagrebački student, na Pravnom fakultetu počeo sam studirati 1929. Tvrdim vrlo ozbiljno da se tada na fakultetu nije mogla uočiti pojava antisemitskog pokreta. Antisemitizam se javljao samo unutar određenih političkih grupacija. Na primjer, frankovci, protiv kojih smo se borili svi koji smo bili za slobodoumlje i demokraciju, udružili su se s pokretom »križara«. Križarska omladinska organizacija ponekad je ispoljavala antisemitizam. Zato mislim da bi trebalo utvrditi koliko je intelektualne omladine sudjelovalo u jednom i u drugom pokretu: frankovaca i križara. Sjećam se isto tako antisemitskih pojava kod *Braće hrvatskog Zmaja*. Točan je stav gospodina Supeka da nije bilo političke stranke koja je imala antisemitizam u svom programu. Ali nasuprot, Ljotićev pokret u Srbiji, uz Stojadinovićevu stranku, javlja se kao nosilac antisemitizma, i to borbenog antisemitizma. Ljotićevci su stvarali posebne odrede, isto kao što su se pokreti formirali u Njemačkoj i SAD. Od 1929. otkako sam pratio politički razvoj u Hrvatskoj, pa do stvaranja Banovine Hrvatske, nema direktnog pokreta.

SLAVKO GOLDSTEIN

U Hrvatskoj je ipak postojao pokret s antisemitskim programom. To je bio ustaški pokret. Ustaški pokret nastao je ranih tridesetih godina i od početka je imao antisrpski karakter, ali ne i antisemitski sve do 1937. ili 1938. godine. Od tada on ima izrazit antisemitski karakter. Veliko je pitanje, koje zaista treba istražiti, u kojoj je to mjeri bio oportunistički, priklanja nacističkoj Njemačkoj. Međutim, nikada takva tendencija ne izrasta samo iz jednog motiva. Oni su se nadali da će pomoću nacističke Njemačke i fašističke Italije doći na vlast; možda je to bilo dominantno. Neki koji su živjeli u Njemačkoj, u emigraciji, preuzeli su antisemitizam i to im je bilo uvjerenje. Ustaški antisemitizam nije se javio nakon 10. travnja 1941. On je mnogo raniji. Prema mom mišljenju, dominantno je to što su se oni priklanjali nacističkoj Njemačkoj koja će ih dovesti na vlast. Također je činjenica da je Ljotićev program bio nacistički, pa prema tome i antisemitski, i nasilnički. Ne možemo reći da u Hrvatskoj nije imao pandan. Imao ga je.

HERTA KUNA

Dosta se govorilo o stavovima i borbama na univerzitetu. Međutim, u Zagrebu je postojao vrlo jak radnički sindikalni pokret i upozoravam na njegovu borbu protiv antisemitizma.

IVO GOLDSTEIN

Da, naravno, lijevi pokreti i HSS suprotstavljali su se proustaškim i antisemitskim tendencijama. To uopće nije dvojbeno i dosadašnja je historiografija mnogo rekla o tome. Međutim, mislim kako će neke njezine teze na ovaj ili onaj način morati biti revidirane.

ZVONIMIR IVANKOVIĆ-VONTA

Dao bih primjedbu na informaciju da je Stepinac smijenio Šimraka kao urednika *Hrvatske straže*. U Lasićevoj *Krležologiji* iznosi se podatak da je Banovina Hrvatska već 1940. zabranila *Hrvatsku stražu* jer je otišla pre-daleko u svojoj propagandi. Šimrak nije smijenjen, nego je unaprijeđen u križevačkog biskupa 1942. Rekao bih nešto i o tome što se danas za Stepinca govori da je on tada bio antikomunist. Antikomunizam je u to vrijeme bila fašistička politika. To treba potpuno jasno reći. Još nešto. U građi koja se sada iznosi u vezi sa Stepincem, nisam primijetio kako se opravdava ustaško zlato nadeno u samostanu na Kaptolu. Tamo su bila čitava zlatna zubala otkinuta od Židova, valjda ih nisu imali srpski seljaci. Zašto se to skrivalo do danas, zašto se to jedva otkrilo. To su problemi koji se ne mogu samo tako preskočiti. Godine 1940. Banovina Hrvatska, u studenom mjesecu – evo tu je Tvrtko Švob, on je zacijelo bio tada uhapšen kao i ja, izvela je najveće hapšenje u Evropi. Do danas nisam čuo da se kazalo kako je na priredbi u *Matici hrvatskih obrtnika* uhapšeno više od 350 studenata jedne noći, »marice« su radile. Nas šezdesetak ostalo je u zatvoru, kao najgori. Među nama bilo je nekoliko Židova i Srba, ali je Hrvata još uvijek 52%. I riječ još o prvom strijeljanju talaca protiv kojega nije nitko ustao u katoličkoj štampi; bilo je to 9. lipnja 1941. Kako je složena lista? Dva Hrvata, dva pravoslavca i šest Židova. Dakle, trebalo je stvoriti dojam da su Židovi na čelu svega, iako svatko zna da u hrvatskom CK-u nije bilo ni jednog Židova, ni tada, ni u samom ratu. Još nešto, o odvratnoj praktičnoj politici ustaških vlasti. Oni su forsirali pobiti jednu trećinu Srba, drugu protjerati, a treću pokatoliciti i kasnije kroatizirati, ali ta ista prava nisu dozvolili Židovima. Već je u tome bio sadržan genocid, bez obzira na njihove rasne zakone.

LUKA VINCETIĆ

Odgovorio bih gospodinu Vonti o smjenjivanju Šimraka. Bonifacije Perović, koga je nadbiskup Stepinac također smijenio, opisuje u knjizi koja je štampana u inozemstvu kako je nadbiskup smijenio Šimraka. U razgovoru o tome govorio mi je i doktor Emilio Pavlović koji je bio svjedok smjenjivanja. Bio je kasnije u vjerskoj komisiji, zajedno sa Svetozarom Rittigom, koja je to učinila. Ispričao mi je da su bili u Dvoru kada je došao Šimrak; bio je tu Stepinac, a Grgec i Marković u drugoj sobi i čekali su rezultat: hoće li Šimrak pasti, hoće li se odupirati. To su činjenice. Međutim, treba razlikovati imenovanje Šimraka biskupom i to smjenjivanje. Poznato je i to da su se Pavelić i ustaše protivili njegovu imenovanju, jer je bio grkokatolik. Šimrak nije bio imenovan u smislu unapređenja, nego zato jer nisu

imali kadra među grkokatoličkim svećenstvom. Ne može se sve gledati samo iz aspekta antisemitizma. Što se tiče zlata na Kaptolu, moram upozoriti, to je izuzetno važno, na potrebu da se razlikuju odnosi u crkvi. Nadbiskup Stepinac nije uopće morao za to znati, pogotovo ako se nešto događalo u Franjevačkom samostanu. Prema crkvenome pravu, svi su redovnici potpuno autonomni. Radilo se često na svoju ruku. Jedanput sam pisao kako je nadbiskup Stepinac nastojao osigurati bolje prostorije *Hrvatskoj straži*, ali sada kažem da je on imao i oko nad tim listom. I nije točno da su samo pojedinci u *Hrvatskoj straži* bili orijentirani tolerantno, nego barem polovica. Tako je on tražio prostorije za *Hrvatsku stražu*, ali nije uspio jer su mu se kanonici protivili. Prema tome, nije imao sveopću vlast. Treba znati kakvi su odnosi u crkvenoj hijerarhiji, unutar crkve. Zato molim za pažnju i dobru volju da se prihvati i drugo mišljenje i drugačije istraživanje, odnosno stavovi koji nisu baš kliše.

ZVONIMIR IVANKOVIĆ-VONTA

Samo riječ o zlatu. Nije točno da se to nije znalo. Mogu reći tko je to i otkrio: onaj poznati Mirko Vutuc koji je zamijenjen za Hebranga. Bio sam prisiljen da i to istražujem. Dakle, politiziranje Stepinca je jedno, a činjenice su drugo.

JAKŠA SINGER

Gospodin Luka Vincetić je u nizu ličnosti iz katoličke crkve spomenuo doktora Stjepana Poglajna. Rekao bih nešto o atmosferi 1937. ili 1938. godine; ja sam tada živio u Osijeku. Bio je tjedan borbe protiv masonerije i komunizma, a jedan od govornika bio je doktor Stjepan Poglajn, koji je u tadašnjem kinu vrlo žestoko govorio protiv masonerije i komunizma. U to je vrijeme propaganda s masonerijama povezivala Židove. Mislim da bi bilo vrlo interesantno doći do filmskih dokumenata o toj prvoj antimasonskoj izložbi u Osijeku i antižidovskoj izložbi u Zagrebu.

REGINA KAMHI

Gospodin Goldstein je postavio pitanje, zašto nisu svi bježali, zašto su čekali. Rekla bih nešto o jevrejskoj zajednici u Sarajevu. Ona je većim dijelom živjela zatvoreno, nije se uopšte bavila politikom niti je poznavala političku situaciju. Međutim, 1941. grupa naprednih omladinaca pri našoj Jevrejskoj općini odmah su počeli aktivno da rade, počeli su da upozoravaju i da traže mogućnost za lažne legitimacije kako bi naši Jevreji bježali iz Sarajeva. Međutim, u septembru 1941. u prvom transportu u Sarajevu odvedeni su prvi Jevreji iz Sarajeva. Tada se već vidjelo i osjećalo da će biti nešto teško. Međutim, mnogi članovi familije iz kojih su neki odvedeni čekali su sa ruksacima da odvedu i njih. Mada je bilo mnogo njih koji su govorili – bježite, idite, vidite šta vam se sprema. I velika grupa iz Sarajeva, među kojima sam bila i ja, bježali smo, iako sam bila pred porodom. I pobjegla sam u Mostar, s lažnom legitimacijom. Te legitimacije su kolale, neprekidno su dolazile i dalje se davale drugima tako da su mnogi naši sugrađani Jevreji uspjeli da pobjegnu do Mostara, gdje ih je prihvatio pred-

sjednik David Hajon; išlo se poslije toga na Rab i dalje. Velik dio naših ljudi stradalo je iz neznanja i zbog toga što su stvarno živjeli vrlo povučeno. Porodice su jedino dolazile u našu opštinu, i tu su se malo porazgovarali, ali veliki uzrok stradanja Jevreja bilo je neznanje o političkoj situaciji i o tome šta će biti.

DARKO AŠPERGER

Po zanimanju sam liječnik. I rekao bih nekoliko riječi u nadopunu izvrsnog prikaza gospođe Lengel-Krizman. Htio bih reći o logoru u Đakovu jer su moj otac i mati živjeli u Đakovu u tim ratnim godinama. Put do groblja prolazio je ispred naše kuće, a imali smo kućnu pomoćnicu koja je bila šezdeset pet godina u našoj kući. Pokopala je moga oca i moju mater. I oni su s užasom svako večer gledali ona najprimitivnija kolica, a židovske noge su virile izvan cerade. Obično ih je bilo tri do deset. A liječnik u tom logoru – logor je bio u mlinu – bio je doktor Čeleta, njihov liječnik, a i naš liječnik, pokopao je moga oca. Tako ga je to potreslo da se propio. pio je rakiju i točno osam tjedana poslije smrti moga oca umro je i dr. Čeleta od infarkta. To je bila indirektna žrtva holokausta. Nije mogao podnijeti užas i tu židovsku patnju; prilike u tom logoru bile su užasne. Ljudi su umirali kao muhe, doslovno su umirali kao muhe. To smo mi vidjeli, jer su svaku večer išla ta kola, drndala se, a iz njih su virile židovske noge. Što još reći o prilikama u Đakovu. Mjesnome zubaru doktoru Katzu rekao sam, dok mi je popravljao zube – ovo razbojništvo će sasvim sigurno propasti, ali je važno da ostanete živi. On je ostao živ, jer je bio upućen u Bosnu, ali je tamo umro od srca. Promatrao sam odnos hrvatskog stanovništva prema židovskom pitanju. I čvrsto sam uvjeren da nikada u hrvatskim širokim masama nije bilo onog antisemitizma, kakav se vidio u Spielbergovom filmu. Sve te mjere, užasne, grozne, nikad nisu imale emocionalnu potporu širih masa.

HERTA KUNA

Bojim se da će iz izlaganja gospođe Kamhi slušateljstvo steći pogrešan dojam o sarajevskim Jevrejima. Naime, među sarajevskim Jevrejima bila je veoma jaka jevrejska omladinska organizacija, lijevo orijentirana. Ona je imala veliki udio u partizanima. Osim toga, mnogo i mlađih i starijih Jevreja je učestvovalo u partizanima, kao što je spomenuo gospodin Goldstein. I po tome se vidi da jevrejsko stanovništvo u Sarajevu nije bilo uopće tako zatvoreno, ni neobaviješteno, već su bili dobro obaviješteni i politički zainteresirani. Mislim da ne treba govoriti o sarajevskom Jevrejstvu kao o sredini neobaviještenoj, apolitičnoj i zaostaloj.

DRAGUTIN RAKOCI

Htio bih nešto saopćiti o našoj evidenciji u Zagorju o Židovima koji su živjeli u Zagorju, a bili su žrtve fašističkog terora. U Zagorju smo imali velik broj žrtava fašističkog terora, ukupno oko 715, a od toga 104 Židova. Napravljen je spisak po imenu i prezimenu i dati su još određeni biografski

podaci, ne za sve, ali za većinu. Za tih 104 iz evidencije može se utvrditi gdje su živjeli, u kojim krajevima Zagorja, zatim kuda i kada su odvedeni, gdje su pogubljeni, a i još neki podaci. U Zagorju, do Drugog svjetskog rata, nije živjelo mnogo Židova. Ako bismo procijenili da ih je stradalo 75 do 80 posto, onda je možda u Zagorju živjelo tridesetak obitelji, u Stubici, Oroslavlju, Zaboku, Krapini, Zlataru, nešto u Bedekovčini i Konjščini. Od tih 104 žrtve najveći je dio ubijen u Jasenovcu, Staroj Gradiški, nešto u Slavonskoj Požegi, a neki su odvedeni u Njemačku iz logora u Loborgradu u Zagorju, i tamo ubijeni. Od tih 104, u Zagorju je živio 61, a 43 su bila iz Vojvodine, ili Banata. Naime, u Mariju Goricu 1945. godine, u travnju, došla je putujuća grupa od 45 člana. Mjesec dana prije završetka rata oni su stradali. Ustaše koji su tu još kružili i imali sjedište negdje u Savskom Marofu jedne su noći poklali 43 ljudi, a samo su se spasile dvije žene.

ZVONIMIR IVANKOVIĆ-VONTA

Samo nekoliko natuknica. Htio bih ovdje kao svjedoka uvesti dr. Vladka Mačeka, ne kao svog svjedoka jer me je on zatvorio, ali kao svjedoka tragedije Židova. On kaže u svojim memoarima, doslovno: »U Zagrebu je živio od sviju uvaženi kirurg Židov doktor Gottlieb. Pripovijedali su mi kako ga je jedan od članova ustaške vlade pozvao k sebi u kuću radi konzultacije i doktor Gottlieb je došao noseći na prsima žutu krpu. Dotični član vlade se zastidio i rekao: 'Pa zaboga, doktore, vi ne morate nositi taj znak.' No doktor Gottlieb mu je odgovorio da se on tim znakom ponosi dok god ga moraju nositi njegovi suvjerci.« Da sam Židov, ja bih njega predložio za narodnog heroja. Jer reći to ustaškom ministru nije mala stvar. Slavko Goldstein iznio je prilično materijala za razgovor. Međutim, nije spomenuo one Židove koji su u Narodnooslobodilačkoj borbi i kasnije postigli visoke položaje, na primjer, generalpukovnika Lerera, to jest Voju Todorovića, koji je bio i španjolski dobrovoljac. Nadalje, nešto o ponašanju Hrvata. Sjetimo se 26. svibnja 1941. na sokolskom stadionu u Sveticama kada su hrvatski srednjoškolci demonstrativno iskazali solidarnost sa Židovima i Srbima. Još jedan primjer. Najefikasnija udarna grupa bila je grupa Ivana Šibla, Židova. Još nešto. Prva antifašistička radiostanica pojavila se u stanu braće Engel, Židova. Prema tome, uloga Židova nije zanemariva. Sjetimo se da je Moša Albahari, moj prijeratni kolega s univerze iz ilegalne organizacije, bio pregovarač s talijanskom partijom u Istri. I onda su ga uhvatili i zvjerski mučili i ubili u Rimu. Dakle, Židovi su se uključivali prema svojim pogledima i mogućnostima, a pripreme su izvršene mnogo prije početka rata. Htio sam spomenuti da su Židovi bili aktivni antifašisti i omogućili prilaz i drugima.

N. N.

Htio bih progovoriti o dva čovjeka koje se spominje kao velike antisemite, a bili su i sami u logorima. To su Prnjatović i Ciliga. Prnjatović je pušten iz logora 1942. kao Srbin. Ne znamo s kakvim je zadatkom otišao u Srbiju, ali on je dao izjavu pred Nedićevom i pred crkvenom komisijom protiv

Židova. Može li se njegova izjava koristiti kao historijski izvor? Svi koji smo bili u zatvorima znamo kako se pišu zapisnici pod terorom. Bio je doduše antisemit, ali tko zna kako su izvukli iz njega te ekstremne izjave. A Ciliga, koji je bio komunist, član odjeljka Politbiroa, pušten je također 1942. iz logora Jasenovac, živio slobodno u Zagrebu, dobio stan i pisao članke u ustaškom vojnom listu *Spremnost*. Je li i on vjerodostojan? Svoju je knjigu napisao 1957. u Milanu, ali kako je uspio pobjeći 1944. iz Zagreba, s kakvim je zadatkom došao u Italiju, to ne znamo. Ali znamo da je bio staljinist, a znamo i to da je Staljin u to doba i te kako tjerao Židove, provodio na različit način teror nad Židovima. Vjerojatno ni njegove izjave nisu potpuno vjerodostojne.

MIHAEL SOBOLEVSKI

Slažem se, štoviše inzistiram da se na takvim izjavama ne mogu stvarati takve teze.

GABRIJEL WINTER

Htio bih komentirati izjavu da je u Srba antisemitizam izvorni, a u Hrvata nametnut. To se možda temelji na nekoj naučnoj razradi, ali u stvari, emocionalno, za nas to nije ni od kakve važnosti. U Zagrebu su mi ubijeni majka i brat, u Beogradu dva brata. Je li to nametnuto ili je to izvorno, to je za mene sasvim svejedno. O Jasenovcu. O Jasenovcu je manje-više sve poznato, zna se tko su žrtve, zna se tko su ubojice, znaju se načini kako su ubojice vršile zločine. Ono što nije poznato to su brojevi. Govori se o broju od 20 000 do 800 000 žrtava. Jedanput će se doći do istine koliko je ljudi ubijeno u Jasenovcu. Ali što se Židova tiče, tu je manje-više sve poznato, čak su poznata imena i prezimena. Htio bih sada, ovom prilikom, reći o nečem što me dugo progonilo, a to je o tome da li su Židovi u Jasenovcu također ubijali. Mislim da je to bilo navedeno u *Bespućima*. Da su tukli, da su ubijali. Tvrdim kao svjedok da do listopada 1942. godine nije bio ni jedan jedini slučaj da bi Židovi tukli, ubijali; to bi se odmah znalo. To je bilo nemoguće sakriti. Onaj koji je dao takvu izjavu, možda je mislio na način ubijanja u prvo vrijeme – a to je zapravo bila ceremonija. Na čelu kolone koja je išla preko Save na ubijanje jašio je obično Ljubo Miloš, iza njega je išla kolona logoraša koje je trebalo pobiti, opkoljena ustašama s isukanim puškama i bajunetama, a iza njih grupa grobara na čelu sa šefom grobara koja je te žrtve trebala pokopati. Grobar, šef grupe, bio je Židov; imao je pištolj, a pištolj je imao samo za slučaj ako ustaše nekoga ne dokrajče, ako ostane živ, da ga likvidira prije nego što ga živoga zakopaju. Ne sjećam se i jednog jedinog takvog slučaja, jer ustaše nisu ubijali samo jednim metkom, ubijali su rafalima. Taj slučaj ne može biti dokaz da su Židovi ubijali ili klali. Bilo je govora o Bruni Diamantsteinu, često ga u članku spominje pokojni inženjer Švarc, ali nije rečeno kako je on završio. U to je vrijeme bila grupa logoraša Židova, koji su imali neke funkcije. Diamantstein je bio šef logora s logoraške strane, dakle logornik. I bilo je još nekoliko funkcionera: tako Pajtaš, sin Hinka Pajtaša koji je imao

trgovinu na uglu Draškovićeve i Jurišićeve ulice u Zagrebu; Ivo Begović, brat pokojnog Miška Begovića koji je bio funkcioner u Općini; građevni inženjer Kabiljo iz Zagreba – možda osam ljudi koji su imali status poluslobodnjaka. Oni nisu smjeli napustiti Jasenovac, ali su se smjeli slobodno kretati iz logora u grad, do ustaškog tabora, do ustaške komande. Ti su ljudi bili jedanput pokupljeni, nama je svima bio zabranjen izlaz iz logora, taj se dan čak nije ni radilo, morali smo se skupiti na mjestu gdje su vršeni ti nastupi i onda držali govore; ustaški komandant logora, mislim, Filipović ili Majstorović, ne mogu se više sjetiti imena, objašnjavao je kakvi su se zločini događali, prevare države, no nešto se govorilo i o zlatu i njih su doveli pred nas, čak je taj Pajtaš došao iz bolnice, kao mumija sav obavijen zavojima, samo su mu se oči vidjele, i spolovilo se vidjelo, ništa drugo, sve je bilo u zavojima; morali su kleknuti i jedan ih je ustaški oficir s leđa ubio metkom u zatiljak. Eto, takav je bio njihov kraj. I opet, nova grupa slobodnjaka, ali ni jedan nije preživio.

MAURICIJE MAGAŠIĆ

Htio bih samo dati kratku nadopunu o ulozi ZAVNOH-a u evakuaciji Židova iz logora u Kaboru na Rabu. Treba reći da je isto kao ZAVNOH, veliku ulogu odigrao Glavni štab Hrvatske. Komanda mornarice koju je tada osnovao Glavni štab, morala je evakuirati iz tog logora ne samo Židove, njih više od 3000, nego i 10 000 Slovenaca i dio slovenske rapske brigade. Ta evakuacija uopće nije bila moguća bez Glavnog štaba Hrvatske. Jer, najvećim dijelom te su partizanske brodice, pa velik broj kamiona i neki veći brodovi bili pod Komandom mornarice koja je netom osnovana. Ona je prvo bila u Crikvenici a onda je prešla u Senj. Isto tako postojala je filijala, ekonomska vodilja Glavnoga štaba Hrvatske u Senju. Ona je tamo kao baza kasnije odigrala veliku ulogu u snabdijevanju oružjem i same jedinice. Spomenuo bih ulogu Ilije Engela. Mislim da ga ne treba zaboraviti. On je bio pomoćnik načelnika Glavnog štaba Hrvatske. Podsjetio bih na dva slučaja. Prvi slučaj, kad su došli predstavnici vojne jedinice Židovskog bataljona, koji je prema odluci Glavnog štaba Hrvatske prisajedinjen 7. banijskoj diviziji, ne slučajno, nego zato što je bila ona desetkovana u 4. i 5. ofanzivi. Drugi slučaj: dolazak delegacije civilnog dijela logorskog štaba u Glavni štab. U oba slučaja posredovao je Ilija Engel koji je zajedno s njima otišao komandantu Glavnog štaba Hrvatske Ivanu Gošnjaku. Pročitat ću dokument koji sam donio, jer sam se time bavio i nešto napisao o tome. Datum 21. rujna 1943., Dopis Glavnoga štaba NOV-a Hrvatske predsjedniku ZAVNOH-a, u kojem se predlaže organizirati evakuaciju Židova logoraša koji se nalaze na otoku Rabu. I tu je bila stvarno uspostavljena vrlo uska suradnja. »Na otoku Rabu nalazi se veći broj interniranih Jevreja, a mišljenja smo da bi njih trebalo što prije evakuirati s tog otoka zbog teškoća ishrane i uputiti ih u one krajeve odakle su. Oni su većinom iz Bosne, Vojvodine i Hrvatske. One porodice koje ne mogu da se vrate niti u blizinu svojih prebivališta, kao na primjer Vojvođani, i oni koji nemaju gdje da se oslone, mišljenja smo da ih se evakuiše za Sloveniju.« Tako se to onda zamišljalo. »Jevreji na Rabu organizirali su svoj emigrantski odbor te vas

molimo da preuzmete njihovu evakuaciju.« Ta suradnja između Glavnog štaba Hrvatske i ZAVNOH-a bila je vrlo čvrsta i mislim da to treba spomenuti kao poznat historijski fakat kada se radi o toj evakuaciji, o kojoj je lijepo napisano u *Biltenu* da je to bila evakuacija u svjetskim razmjerama u ono doba rata.

IGOR GRAOVAC

Htio bih u ukupnom kontekstu svih saopćenja reći dvije stvari koje se provlače negdje prikriveno, negdje izravno o tzv. pitanjima nevinosti počinitelja i krivnje žrtve. To mi se čini ključnim za razumijevanje svih ovih teza uz nadopune koje su pune detalja i veoma su važne za onoga tko bude istraživao cjelokupno stanje židovske populacije kao žrtve. Naravno, ovdje svi nazočni su suglasni i odbacuju teoriju o krivnji naroda i ili o krivnji žrtve. To je logično samo po sebi. Ali ipak bih podsjetio na tezu Brodskoga, koja se ne smije zanemariti kada se govori o krivnji okoliša koji tolerira žrtvu. On je, naime, postavio tezu da na svaku žrtvu dolaze tri počinitelja: oni koji transportiraju, članovi državnih uprava i sami počinitelji i tome treba pribrojiti broj od najmanje četiri člana porodice ili prijatelja iz susjedstva koji su s time suglasni. Dakle, kada se govori o krivnji okoliša ili krivnji počinitelja, uvijek treba imati na umu taj parametar. Ne dešava se zločin slučajno. On je izraz društvene okolnosti. Time nikako ne mislim reći da postoji neka sadržajna krivnja hrvatskog naroda za počinjene zločine u vrijeme Drugog svjetskog rata, jer o tome svjedoči partizanski pokret koji je antipod tome. Ali ne može se skinuti odgovornost, suglasnosti okoliša i žrtve. Dakle, ne postoji nevinu počinitelj. To je socijalna atmosfera u kojoj je žrtva moguća. Drugo je pitanje o krivnji žrtve, koja je ovdje također varirana, a varirano je na više načina. Žrtva je žrtva sama po sebi. Ona je time izdvojena već od svih ostalih, a gledajući je kao skupnu, kao masovnu populaciju koja je svjesno žrtvovana, ona ima sve karakteristike socijalne grupe, kao i svi drugi. Dakle, ona može i imati kapoe, ona može imati ovo i ono, jer ona nije ni po čem izdvojena osim time što je žrtva. Dakle, krivnja žrtve se ne može tu varirati, a ovdje negdje je bila na momente čak i ta teza prisutna, do teze da li su Židovi dovoljno sudjelovali u partizanskom pokretu. Brojka od sedam posto u Hrvatskoj i deset posto u Bosni i Hercegovini, koja je jučer izrečena, odgovara otprilike postocima svih ostalih drugih etničkih cjelina, a u kontekstu progona Židova, to je zapravo brojka koja se može množiti sa tri, jer ni jedna druga populacija nije bila na taj način izdvojena jer je eliminirana na početku Narodnooslobodilačke borbe. Dakle, samo statistički gledajući, sudjelovanje Židova jednako je kao i sudjelovanje svih ostalih etničkih grupacija, i u Bosni i Hercegovini i u Hrvatskoj. Dakle, tu ne postoje dvoumice, mada se tu varira, znam, čak se i sociološko-filozofski varira ta tema ponašanja žrtve i zašto ne postoji otpor. Otpor ne postoji ni kod drugih dijelova stanovništva. Pobuna zahvaća uvijek mali broj ljudi. Uvijek postoji tzv. šutljiva većina ili većina koja očekuje. Zato mislim da se u kontekstu ovako velikog broja ukupnih žrtava ne bi trebalo uopće varirati teme koje sugeriraju moguću krivnju žrtve. Žrtva je nevinu ili nije žrtva.

Dokumentarna građa o Židovima u Hrvatskom povijesnom muzeju za razdoblje od 1918. do 1945.

Dokumentarnu građu o Židovima u *Hrvatskom povijesnom muzeju* (HPM) prikupio je bivši *Muzej revolucije naroda Hrvatske* (MNRH)¹. No povijesne dokumente počelo se prikupljati i prije osnutka Muzeja (MNRH) 16.10. 1945.² U prvim godinama svog postojanja Muzej je prikupljao građu na različite načine. Organiziranje prvih izložaba poslije rata, prikupljanje fotografija, publikacija, dokumenata i ostalih predmeta pogodnih za izlaganje pridonijelo je popularizaciji akcije sakupljanja i pohrane povijesnog materijala u Muzej. Muzej je sabirao građu uz pomoć i podršku komisija pri komitetima društveno-političkih organizacija, zatim raznih ustanova i pojedinaca sa čitavog teritorija Hrvatske³.

Godine 1946./47. Muzej je iz skladišta »stvari« Ratnog muzeja i arhiva NDH (osnovanog 16.5.1941.) dobio dokumentarnu građu, koja je važan izvor za povijest Židova. Sačuvana je privremena knjiga inventara (Privremeni Našastar I, od 1941./42.)⁴, »popisi knjiga iz materijala preuzetog iz bivšeg

---

¹ Ukazom o proglašenju Zakona o HPM (Narodne novine, 27, 11.6.1991.) pravni sljednik MNRH postao je *Hrvatski povijesni muzej*.

² »Upute za prikupljanje materijala za povijest narodnog ustanka u Hrvatskoj« izdane su još 1944. Godine 1945. MNRH je tiskao upute za prikupljanje »materijala iz NOB-c«; bile su to ustvari prepisane upute iz 1944. Ni u tim uputama, ni u pozivu za sakupljanje »dokumenata iz narodno-oslobodilačke borbe« (Vjesnik, 63, 2.7.1945.) ne spominje se građa o Židovima (stradanju, logorima, antifašističkom otporu).

³ Tako je 1946. posredstvom Ministarstva za prosvjetu, Odjela za kulturu i umjetnost Muzej dobio nacrt logora Jasenovac, a iste je godine bivši logoraš iz Dachaua, Branko-Baldo Albaneže, poklonio Muzeju vrijednu dokumentaciju o tom koncentracijskom logoru.

⁴ Knjiga ima 139 stranica i sadrži popis: 1. predmeti za ratni muzej, 1.a predmeti Vojskovođe, 2. knjige za ratni arhiv, 2.a knjige za ratni muzej, 3. zemljopisne karte za ratni arhiv, 3.a promičbeno gradivo, 4. spise za ratni arhiv, 5. predmeti za uredničke svrhe, za ratni muzej i arhiv.

Ratnog muzeja i arhiva za Povijesni muzej i Muzej narodnog oslobođenja« i »zapisnici o primopredaji materijala«⁵.

Muzej je sakupljao građu sa cijelog područja Hrvatske polazeći od pretpostavke da se muzeološki prikaz »narodne revolucije« ne može ostvariti samo predmetima, nego i tiskanom građom, fotografijama i važnim dokumentima. Prikupljalo se ne samo građu o radničkom i komunističkom pokretu, nego i onu koja je »pokrivala« različite povijesne teme. U izvještaju o »stanju do 1956.« iznose se ovi podaci: 1. razni arhivski dokumenti (približno 20 000), 2. tiskana građa (14 000 primjeraka), 3. fotografije (oko 16 000 komada), 4. memoarska građa (iz anketa od 1945. do 1951. ukupno 300 iskaza).

Međutim šezdesetih godina najveći dio arhivske građe i sva memoarska građa predani su Institutu za historiju radničkog pokreta u Zagrebu.

U navedenom izvještaju iz 1956. tadašnji direktor Muzeja Dragutin Ščukanec spominje da su od »neprijateljskih arhivalija« najvažniji dokumenti bili »Dnevna izvješća Glavnog stožera domobranstva o vojnoj situaciji na području NDH« i »arhivalije talijanskih okupacionih snaga«; oni su 1948. predani Vojnoistoriskom institutu u Beograd. Muzej je za uzvrat dobio prijepise originalnih dokumenata. Godine 1949. još je dio građe (172 priloga) predan beogradskom muzeju. Zbog toga je u MNRH ostalo relativno malo dokumentarne građe o Židovima.

Zadaci Muzeja nisu se bitno promijenili ni nakon donošenja Ukaza o proglašenju Zakona o Muzeju revolucije naroda Hrvatske od 10.8.1960. pa je on i dalje (do 1990.) sakupljao građu od završetka Prvog svjetskog rata do najnovijeg doba.

* * *

Dokumentarna građa pohranjena u HPM o Židovima vrlo je različita. Sadrži: osobnu dokumentaciju, pisma, bilješke, dnevnike (bivših logoraša), vojne iskaznice i sl., fotografije, fonomaterijal, tiskanu građu: novine, knjige, brošure, letke, oglase, memoarsku građu, trodimenzionalne predmete i likovna djela. Građa je sistematizirana kronološki i po temama.

O najstarijoj povijesti Židova HPM ima dvije knjige:

☆ H. Graetz, Volkstümliche Geschichte der Juden (II. i III.). Löwitt Verlag, Wien-Berlin i

☆ Simon Dubnow, Die neueste Geschichte des jüdischen Volkes, Jüdischer Verlag, Berlin. Obje su tiskane tridesetih godina našega stoljeća.

---

⁵ Poptis knjiga sadrži oko 500 naslova. Nakon zatvaranja Ratnog muzeja u prvoj polovici 1944. dokumentarna građa čuvala se u depou Gipsoteke u Zagrebu. Knjige i brošure, novine, arhivalije i drugi predmeti dolazili su u posjed Ratnog muzeja pod različitim okolnostima. Fundus se povećavao sakupljanjem predmeta na cijelom području NDH; dio su prikupili ustaški legionari na istočnom bojištu i na školovanju vojnih jedinica u Austriji i Italiji. Zbirka arhivalija popunjavala se i zarobljenim predmetima u borbama s Crvenom armijom i partizanskim jedinicama NOVJ.

Dokument za povijest Židova do I. svjetskog rata

☆ Javni oglas »Dragi moji Bjelovarčani. Drskost i grabežljivost!«

Objavljen je 1910. a potječe od bjelovarskog novinara Milana Obradovića, vlasnika i urednika dvotjednika »Putnik po cijelom svijetu« (od 10.4.1907.) u kojem je propagirao antisemitske ideje. Uz svoje je ime redovito stavljao nadimak »antisemita« ili »prvi javni i glavni pokretač antisemitske struje u Hrvatskoj«; izdao tridesetak protužidovskih knjižica i brošura; jedan od najistaknutijih antisemitskih predstavnika Srba u Hrvatskoj.

Političko udruživanje Židova unutar židovske zajednice

☆ »Hanoar«, list jevrejske omladine (kasnije židovske omladine Jugoslavije), vlasnik i odgovorni urednik Dragutin Rosenberg; brojevi: 1930. sv. I; 1931. sv. III-IV; 1932. broj 5-6; 1933. 6-8.

List je objavljivao članke o antisemitizmu, cionizmu, židovstvu, gospodarstvu, kulturi, likovnom stvaranju, životu Židova u Palestini i sl.; među suradnicima nalaze se mnogi koji su se (kasnije) angažirali u političkom životu Hrvatske izvan židovske zajednice: P. Markovac, Wertheim, D. Rosenberg, L. Geršković, Maja Bošković.

Podaci o Židovima u radničkom i revolucionarnom pokretu

☆ »Srp i čekić«, list grupe komunista, uglavnom studenata u Beču, pokrenut 1926.; urednik Salamon-Moni Levi, student medicine. Odlukom III. kongresa KPJ (u Beču) postao partijskim organom i tiskao se u Zagrebu.

☆ Dnevni tisak (»Jutarnji list«, »Obzor«, »Večer«); brošure, leci, svjedoče o političkim procesima protiv komunista i SKOJ-a, među njima i o Židovima od 1929. do 1933.

☆ Brošura »Komunisti u Hrvatskoj« komentira osnutak antifašističkog »Narodnog fronta slobode« – kao »novu taktiku hrvatskih komunista koji se dadu voditi od Židova«. Brošuru – pod nazivom MOSK (Moderna socijalna kronika) – uređivali su i izdavali zajednički »Domagoj« u Zagrebu i Zbor DMZ.

☆ Listovi tzv. lijeve orijentacije (M. Iveković, *Hrvatska lijeva inteligencija 1918.-1945.*, I. Zagreb, 1970., HMP) sadrže podatke o okupljanju Židova.

☆ Leci, arhivski materijal te izresci iz tadašnjeg tiska (Muzeju poklonio Milenko Mitraković, aktivni sudionik u međuratnom sindikalnom pokretu) svjedoče o sudjelovanju Židova u sindikalnoj organizaciji činovnika – SBOTIČ. Sindikat je osobito aktivan od 1933. do raspuštanja 1941. Bavio se vitalnim problemima: organizacijom štrajkova, akcijom za izbore radničkog povjerenika, sklapanjem kolektivnih ugovora. Istaknuti SBOTIČ-evi aktivisti bili su Židovi: Deneš Vajs, Aleksandar Goldštajn, Oto Keršner, Ladislav Štern, Pavao Markovac, Rudi Domay, Ernest Rado, Slavko Engel. Za SBOTIČ-ev »agit-prop« od 1933. do 1939. bio je zadužen Leo Geršković. U Ženskoj sekciji isticale su se Židovke: Dina Zlatić, Lenka Maestre, Magda Bošković, Nada i Blanka Heiligstein, Ada Fišer (Milan Herzog, *Žene Hrvatske u radničkom pokretu do aprila 1941.*, Zagreb, 1967.)

✧ Rukopis Velimira Žubrinića »Tragovima revolucije u Bedekovčini« svjedoči o osnivanju radničke organizacije URSS (podružnice Saveza građevinskih radnika). U njemu se navodi dnevnik direktora ciglane Ferde Schreiner (u »muzejskoj zbirci« u Bedekovčini) koji bilježi događaje povezane s radničkim pokretom. (U Bedekovčini je 1934. osnovano »Radničko-prosvjetno-odgojno društvo – Ciglar« s knjižnicom, pjevačkom i glazbenom sekcijom, radu koje je pomagao kompozitor Židov Pavao Markovac).

✧ Časopis »Ženski svijet« (izlazio od veljače 1939. do veljače 1941.) jedna je od publikacija »lijevog pokreta«; potakla ga je i podržavala KPJ. Židovka Maja Bošković bila je član redakcije (uhapšena je 1941. i ubijena u logoru Jasenovac).

✧ Dokumetaciju o španjolskom građanskom ratu čini skupina policijskih kartica sudionika rata, članova KPJ i njihovih simpatizera. U njima nisu evidentirani samo naši »Španci«, nego i velik broj istaknutih dužnosnika KP Španjolske, članova republikanske vlade i drugih političkih i vojnih rukovodilaca Republike, čiji je mogući dolazak na tlo Jugoslavije jugoslavenska policija smatrala vrlo opasnim. Sačuvane su evidencijske kartice za Židove »Špance«: Roberta Domanyja, Elijasa Engela, Artura Keršnera, Vladimira Majdera i Mirka Deuchta. Rat u Španjolskoj prati tadašnji tisak, među njima legalna revolucionarna periodika: »Radnik« (izlazio od 13.8. 1936. do 17.6.1938.), ali i ostali listovi »Seljačka misao«, »Književni savremenik«, »Kultura«, »Književnik«. Muzej čuva list »Dimitrovac« (reprint), organ bataljona »Dimitrov« iz sastava XV. internacionalne brigade (izlazio u Španjolskoj od 1.5. do 30.7.1937.) Leci s potpisom »Prijatelji interniranih« zahtijevaju povratak »Španaca« interniranih nakon poraza u francuskim logorima.

✧ Rukopis »Sjećanja« liječnika Srećka Šilovića (predan Muzeju 25.8. 1958.) svjedoči o »komunističkoj bazi« od 1929. do 1941. u njegovom stanu, u Masarykovo 2 u Zagrebu. Tu su se održavali ilegalni sastanci; njime su prošli poznati komunisti (Josip Broz Tito, Filip Flipović); tu je stanovao Salamon Levi do svog hapšenja 1929. U stanu se sastajao »Odbor za pomoć španjolskim dobrovoljcima« (1939./40.).

✧ Izjava Rosalije Spitzer (od 21.5.1987.) svjedoči o ilegalnim sastancima komunista od 1939. do 1941. u liječničkoj ordinaciji Pavla Spitzera (1900.-1968.) u Pakracu, a o boravku dr. Spitzera u logoru Jasenovca 4 dopisnice koje je uputio svojoj sestri. (Interniran 1941. u Jasenovac; od ljeta 1944. liječnik u logorskoj bolnici u Jasenovcu; u proljeće transportiran u Maribor, gdje je dočekaos oslobođenje.)

✧ Evidencijske policijske kartice (ponekad s fotografijom i kratkim opisom »predmeta«) za mnoge Židove, bilo članove, bilo simpatizere KPJ čuvaju se u Muzeju. Spominju se Ruth Leder (»rasturanje komunističkih letaka«, 1935.), Šandor Rozenberger iz Koprivnice (»zbog komunizma proteran iz Belgije«, 1931.), Zigfrid Aksel (»sumnjiv zbog komunizma«, 1936.), Alma Kron (»stupila u komunističku ćeliju«, 1935.); Herman Mattes, Lea Kraus, Josip Polak, Karlo Brajer, Otto Schrei, Herta i Branimir Friedman, Ivan

Korski, Zdravko Singer, Mihajlo Klein, Leo Mates, Zdenko Haas, Nagy Filipi, Rudolf Flachte, Olga Herzog, Mirko Berglam.

✧ Rukopis dr. Milivoja Jambrišaka (1878.-1943.) »Položaj Židova u Jugoslaviji« (obojen subjektivnim ocjenama) govori o odnosu prema Židovima u Kraljevini Jugoslaviji.

Dokumentarnu građu vezanu za razdoblje od 1918. do 1941. karakterizira malobrojnost, fragmentarnost i raznovrsnost. Činjenica je da se nije nabavljala sustavno. Postoji velik nesrazmjer sačuvane građe i stvarne snage, utjecaja i aktivnosti Židova u političkom životu u Hrvatskoj do Drugog svjetskog rata. Razlozi su poznati. Ilegalni pokret zahtijevao je konspiraciju, a čuvati arhivsku građu bilo je opasno. Drugi je razlog zapljena i uništavanje građe i u doba njenog nastanka.

Dokumentarna građa židovskih legalnih udruženja i organizacija nije se sačuvala, jer je namjerno uništena za vrijeme II. svjetskog rata.

Antisemitizam u srpskom tisku za vrijeme Nedićeva režima u Srbiji

Fond brošura i knjiga tiskanih u Beogradu od 1941. do 1943. za vrijeme vladavine generala Nedića iznimno je važan za proučavanje četničke ideologije i odnosa četnika prema Židovima.

✧ »Biblioteka antimasonske izložbe«, u izdanju »Radnog komiteta za izložbu o radu masona, jevreja i komunista«, Beograd, 1941. sastoji se od članaka (iz listova »Obnova«, »Novo vreme«) i niza brošura objavljenih do otvorenje izložbe 22.X.1941. Prema izdavaču »materijal (je) iznesen strogo informativno bez ikakve propagandističke svrhe«, a prema autoru izložbe i ujedno njenom »šefu za propagandu« dr. Lazaru Prokiću, izložba je »demonstrativno pokazala i dokazala ko su krivci naše propasti«.

✧ Brošura Lazara Prokića »Jevreji u Srbiji«, Beograd 1941., također u izdanju »Radnog komiteta« prikazuje »povesni pregled odnosa između Srba i Jevreja«. Prema autoru, razorna moć jevrejstva na području Srbije seže od XVII. st. Zamjera Židovima da su u bečkim novinama najgnusnije pisali protiv Srba i Srbije u razdoblju od 1894. do 1914. i nalazi »razloge« što se i u Srbiji javio »autoktoni antisemitski pokret«. Tvrdi kako »taj antisemitizam nema nikakve veze sa nemačkim okupatorom« nego je riječ o »samonikloj srpskoj stvari«.

✧ Brošura »Krvava lista komunističkih zločina u Srbiji« s podnaslovom »Ko su dželatni srpskog naroda«, Beograd, 1941. prodavala se »u korist žrtava Crvenog terora«. U njoj se navodi kako je među komunističkim vođama pedesetak Židova, a da i »vrhovni zapovednik celokupne komunističke akcije« u Srbiji, »tajanstveni« Tito također je Židov. U njoj se navodi i saslušanje komesara »sovjetske užičke republike« dr. Avrama Levija, koga su četnici uhvatili 6.XII.1941. (»Pošao sam u šumu, jer drugog fronta nisam imao.«)

✧ HPM posjeduje brošure s Hitlerovim govorima koji su se tiskali u doba Nedićeva režima u Srbiji; primjerice, »Proglas vođe Rajha nemačkom na-

rodu o novoj godini 1942.« te govor pred Reichstagom 26. travnja 1942. u kojima je riječ o židovskoj zavjeri i opasnosti od židovstva.

Antisemitizam u ustaškom tisku

✧ Rasprava Ante Pavelića »Hrvatsko pitanje«, objavljena 1936. na njemačkom, a 1942. na hrvatskom jeziku pod naslovom »Dr Ante Pavelić riešio je hrvatsko pitanje« svjedoči o antisemitizmu u ustaškom pokretu od njegova početka.⁶ Novine »Hrvatski narod« od 4.IV.1942. objavile su dio četvrtog poglavlja (»Neprijatelji hrvatskog oslobodilačkog pokreta«) u kojem je riječ i o Židovima. Prema Paveliću, u rukama je Židova »sveukupno novčarstvo i sva trgovina«; Židovi su bili »oduševljeni Beogradom i Jugoslavijom«. Kako je u njihovim rukama novinstvo, optužuje ih da pokret za hrvatsku nezavisnost prikazuju u »patvorenom svjetlu«, a osobito »upotrebljavaju drska krivotvorenja protiv Njemačke«; komunizam i židovstvo »zajednički rade protiv narodnog (nacionalnog) oslobođenja Hrvatske«.

Podatke o antisemitizmu može se naći u ovim publikacijama:

✧ »Brzoglasni imenik NDH za 1942.« Na str. 470 popis novih pretplatnika među kojima nema ni jednog Židova, a na str. 471 popis osoba »koje više nisu pretplatnici« (među njima imena Alkalay i Majer, Lyon i Marberger, Schön Aldo, Fischer dr. Ernest, Deneš Herman i dr.).

✧ »Priručni imenik izvoznika i uvoznika NHD«, izd. Trgovinska komora u Zagrebu, 1942. Adresar, namijenjen gospodarstvenim krugovima u tuземstvu i inozemstvu. Uredništvo napominje kako nije bilo lako srediti podatke »s obzirom na svakodnevne promjene kod trgovačkih tvrtki«⁷.

✧ Originalni filmovi snimatelja Blažine o antimasonske izložbi u Osijeku godine 1942. (nakon Zagreba, prikazana i u Karlovcu i dr.) te film snimatelja Šurbeka o pokretnoj izložbi »Protukomunistička izložba« na Zagrebačkom zboru od 28. do 30. siječnja 1942. čuva se u fotoarhivu HPM. Obje su izložbe obojene antisemitski.

✧ Tisak NDH (dnevni, tjedni i dr.) od 1941. do 1945. (fragmentarno), također leci, plakati i proglašaji, knjige i brošure čuvaju se u HPM. Ovim se pregledom upućuje na važnost tog dijela građe, a tek se neposrednim uviđom u zbirku može dobiti prava slika o progonu Židova u doba NDH. (Takvu građu posjeduju i drugi arhivi, muzeji i biblioteke u Hrvatskoj, tako u Osijeku, Varaždinu, Bjelovaru i dr.)

Od predmeta u HPM se čuva:

✧ Metalna pločica sa znakom »Ž«.

✧ Židovske oznake na tkanini (Davidova zvijezda i slovo »Ž«) koje su Židovi morali nositi 1941.

⁶ Jere Jareb, »Dostojno se odužiti Židovima«, »Vjesnik«, 24.7.1995. str. 18, piše kako do 1941. »u demokratsko ustaškom pokretu« nije bilo antisemitizma. Pavelićeva rasprava iz 1936. to opovrgava.

⁷ Iste, 1942. godine, novine »Hrvatski narod« (br. 582, 15.XI.1942.) objavljuje članak »Država je jedini vlasnik židovske imovine«.

Dokumenti o logorima

Dokumentarna građa o logorima s područja NDH u HPM po svom se porijeklu dijeli na građu koju su izdali organi vlasti NDH, na dokumente iz logora, te na dokumente Židovske bogoštovne općine u Zagrebu, Odsjek »Skrb za logore«.

Od dokumenata iz logora:

✧ »Notes o evidenciji radnika na nasipu logora III c« koju je dnevno vodio logoraš Ivan Pejnović (poslovođa) od 10.VII.1942. do 18.X.1942. (s imenima brigadira i obilježjima: katolik, musliman, Židov, pravoslavac, Cigan).

✧ Dopisnice koje je tiskalo »Upraviteljstvo sabirnog logora« a smjeli su ih uputiti samo svojoj obitelji oni logoraši koji su se odlikovali »dobrim radom i vladanjem« (dopisnice zatočenika Spitzer, Berger i dr.).

✧ Iskaznica zatočenika Eugena Grafa kojem se dozvoljava slobodno kretanje u logoru i tvorničkom području od 17 do 8 sati, od 22.XI.1942. (logor III. 102).

U HPM je sačuvano malo dokumenata koji su nastali radom pojedinih župnih, kotarskih, redarstvenih vlasti, vojnih (oružničkih) postaja i drugih organa vlasti u NDH.

Navodimo nekoliko najvažnijih:

✧ Okružnica ravnatelja ustaškog redarstva NDH Cerovskoga od 23.VII. 1941. svim Župama 1-22 i ustaškom povjereništvu za Bosnu i Hercegovinu (osobno Francetiću) »u svezi pritvaranja i odpremanja u zbirališta Srba i Židova i komunista«. (»Komuniste katoličke ili muslimanske vjeroispovijesti zadržati u pritvoru, dok Srbe i Židove ima se smjesta odpremiti u zbiralište Gospić.«)

Najviše dokumenata tiče se uhićenja Židova i njihova odvođenja u logore Stara Gradiška i Jasenovac 1941. i 1942. godine:

✧ Uputa upravitelja župske redarstvene oblasti u Novoj Gradiški od 6.VI. 1942. Kotarskoj oblasti u Daruvaru »da u roku 24 sata pohapsi sve Židove bez razlike na spol i starost radi daljeg postupka«. (Za izvršenje osobno odgovoran kotarski predstojnik koji je novac i dragocjenosti Židova morao predati župsko-redarstvenoj oblasti.)

✧ Dopis s područja kotara Daruvar od 9. lipnja 1942. Župskoj redarstvenoj ovlasti u Novoj Gradiški s popisom od 86 Židova. (Uz popis Kotarska oblast u Daruvaru traži odgodu odvođenja Mavra Altheima u logor zbog vođenja »državnog drvarskog poduzeća 'Mavro Alheim'« odnosno isporuka drva armiji kraljevine Italije.)

✧ »Izvjješća o stanju na kotaru« MUP-a Virovitice; svakodnevno su se dostavljala »Ravnateljstvu za javni red i sigurnost u Zagrebu« i »Župskoj redarstvenoj oblasti« u Osijeku. (29. V. 1942. navodi se da je uhapšen Židov Aleksander Engl jer je »hodao po ulici poslije 19 sati«; 20.VII.1942. navodi se da je 111 Židova »otpremljeno u sabirni logor u Osijek«.)

✧ Dokument o hapšenju Jakoba, Eme i Zdenke Bauer i još 7 osoba, Židova iz Đulavesi, kotar Daruvar, u logor Nova Gradiška u lipnju 1942.

✧ Dokument (23.2.1943.) o oslobađanju iz logora Jakoba, Eme i Zdenke Bauer nakon intervencije Bauerova zeta Petra Stigletera, veterinara.

✧ Trideset dokumenata na talijanskom jeziku (od 1941. do 1943.) sadrži korespondenciju Crvenog Križa Italije, Ured Zatvorenici, traženja i pripadajuće službe (Internacionalni sekretarijat za osobe i informacije). Crveni Križ Italije obraćao se Upravi Poslanstva Italije u Zagrebu, a ona je upućivala dopise Crvenom Križu Hrvatske. Na adresu potonjega stizali su i paketi za određene osobe u zatvorima u NDH.

✧ Druga grupa korespondencije sadrži prepisku između Uprave Generalnog Konzulata Italije u Sarajevu i Poslanstva Italije u Zagrebu.

✧ Dopisi Uprave za Dalmaciju u Zadru, Ministarstva vanjskih poslova NDH, Ministarstva unutrašnjih poslova Italije, Uprave Vicekonzulata Italije, Banja Luka i dr. (zamolbe i odgovori).

✧ Dokumentarna građa o logoru na otoku Rabu koju je predala Elvira Kohn⁸ jedino je svjedočanstvo koje Muzej posjeduje o nekom talijanskom logoru.

Židovi u logoru Jasenovac

Dokumentarna građa o logoru Jasenovac prikupljala se poklonom i otкупom, a sustavno od 1964. do 1968. za potrebe Memorijalnog muzeja u Jasenovcu. U HPM se čuva građa razne provenijencije; pohranjena je u zbir-kama: tiskane i pisane građe; fotografija i negativa; trodimenzionalnih predmeta te u likovnoj zbirci. Prikazujemo dokumentarnu građu od 1941. do 1968. godine.

Podaci o logoru Jasenovac u zbirci tiska

O logoru je pisano još za vrijeme njegova trajanja, od 1941. do 1945.

✧ U »Vjesniku« su odmah poslije rata (svibanj 1945.) objavljivana sjećanja bivših zatočenika (br. 22, 16. 5.; br. 32, 27. 5.; br. 111, 29. 8. i dr.).

✧ Više djela (sa sjećanjima, dokumentima, poviješću) objavljeno je tijekom godina. (U njima su sporne brojke ubijenih, umrlih i nestalih zatočenika; preuveličane brojke služile su više u političke svrhe, a manje utvrđivanju povijesne istine.)

1. Partizanski tisak

✧ Nekoliko partizanskih listova i brošura sa sjećanjima bivših zatočenika logora.

---

⁸ Vidi: L. Benyovsky, Bilješke Elvire Kohn iz fašističkog logora Kampor na otoku Rabu, str. 214.

✧ U Brošuri *Jasenovački logor* iz 1942. objavljeni su iskazi »odbjeglih zatočenika«: Gabriela Vintera, Josipa Hiršbergera, Mirka Unterbergera, Antona Dajča i dr.

✧ u listu »Glas Hrvatskog Zagorja« (br. 2, srpanj 1942.) bivši (neimenovani) zatočenik, Hrvat: »U logoru ljudski život ne vrijedi ni metka.«

✧ Brošura *Koncentracioni logori*, iz 1944. (izd. »Vjesnika«, JNOF H) sadrži priloge Ešrefa Badnjevića, Mladena Ivekovića, dr. Zvonka Tkalca, Ante Milkovića i prof. Ruže Rubčić. (Iveković spominje Židove; bjelovarskog obrtnika Juliusa Eckera, zagrebačkog kipara Slavka Brila i sarajevskog slikara Danka Ozmu.)

2. Ustaški tisak

U člancima o logoru Jasenovac, koje navodimo, nema ni riječi o stradanjima i »čišćenju nepotrebnih«.

✧ U listu »Spremnost« (br. 2, 8.3.1942.) prenesen je članak njemačkog književnika dr. Hermanna Probst »Jasenovac nije ni lječilište ni mučilište«, objavljen u listu »Deutsche Zeitung«; u njemu je riječ i o Židovima. (Autor je bio član »međunarodne komisije« koja je na poziv Dide Kvaternika posjetila logor.)

✧ U listu »Hrvatski narod« od 7.2.1945. riječ je o posjetu nekoliko političkih funkcionera Jasenovcu. (D. Crljen o logoru: »Mi ne kažnjavamo, mi odgajamo.«)

3. Fotografije o logoru Jasenovac

✧ Originalan Leica-film (36 snimaka) ratnog reportera Stögera, naslova »Pozitivni rad u logoru Jasenovac«, bilježi rad logoraša u raznim radionicama logora u godini 1942.

✧ Serija propagandnih fotografija o logoru, koje su snimili profesionalni reporteri Fotoslužbe NDH. Među njima ističemo:

✧ Fotografije za izložbu »Godinu dana sabirnih logora« fotografa Stögera, koja je održana 1942. u Zagrebu. (Rad zatočenika u radionicama, pogonima i nastambama.)

✧ Grupa fotografija snimljenih nakon rata, u svibnju i lipnju 1945. (Ostaci pojedinih zgrada poslije miniranja logora; ostaci električne centrale nakon bombardiranja od strane partizana. Za potrebe »Komisije za utvrđivanje ratnih zločina« snimana su i ostala područja.)

Osim originalnih filmova HPM čuva i reprofotografije i presnimljenu građu iz drugih ustanova i posjeda privatnih osoba.

Zemaljska Komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača

✧ Izjava Rudolfa Richtera za Komisiju (zapisnik, 18.5.1945.) jedno je od svjedočanstava rijetkih logoraša koji su se spasili bijegom u svibnju 1945. ili su ranije pušteni ili pobjegli iz Jasenovca. (O mučenju zatočenika Židova nakon bijega dvojice Židova 1942.)

✧ Tri odluke Komisije: 1. Odluka o utvrđivanju zločina okupatora i njihovih pomagača za zločinca: Antu Vrbana, ustaškog satnika (sa Stankom Bevanda) zlostavljao djecu u logoru Stara Gradiška; deportacija zatočenica u ljeto 1942. na rad u Njemačku. 2. Odluka o utvrđivanju zločina... za zločinca ustaškog vodnika Alagu Đulkića (ubio 23 zatočenika u Jasenovcu u drugoj polovici 1944.) 3. Odluka o utvrđivanju zločina... za zločinca Stjepana Špigla, najprije zatočenika, kasnije ustaškog špijuna u Jasenovcu (1943./44. denunciраo zatočenike koji su potom kažnjeni ili ubijeni).

✧ Zapisnik o saslušanju okrivljenog zapovjednika logora u Lepoglavi Ljube Miloša. (Na pitanje tko je izdao nalog za masovna hapšenju Židova i ostalih, odgovorio da je to bio Dido Kvaternik, koji je po naređenju Ante Pavelića osnovao koncentracione logore u NDH.)

Memoarska grada o konclogoru Jasenovac od 1945. do 1964.

✧ Dnevnik Adolfa Fridricha iz Zagreba, zatočenika logora Jasenovac i Stara Gradiška od 28.8.1941. do 15.6.1945. Dnevnik je napisao od 15.5. do 15.6.1945., nakon izlaska iz logora. (Otkupljen 1964.)

✧ Dnevnik Egona Bergera »Četrdeset četiri mjeseca Jasenovca«, napisan 1946. Opisuje život u logoru od 15.8.1941. do bijega iz logora 22.5.1945. (Autor je darovao dnevnik Muzeju.)⁹

✧ Sjećanje Josipa Korošeca, upućeno kao pismo »Odboru za prikupljanje materijala za historijski muzej fašizma Jasenovac«. Bio je zatočenik Jasenovca od 14.6.1942. do 12.8.1943. kada je prebačen u logor Stara Gradiška. (Detaljni opisi logora.)

✧ Izvještaj o sastanku u Muzeju revolucije naroda Hrvatske 26.12.1964. o temi: rad partijske organizacije u logoru Jasenovac i radu logoraša. Sudjelovali: Dragan Roller, Čedo Huber i Rudi Polšak koji je vodio sastanak i napisao izvještaj. (Huber: o bijegu-pobuni logoraša 22.4.1945.). Izvještaju su priloženi: »Podaci o organizacionoj shemi partijske organizacije u logoru Jasenovac u razdoblju od 23. rujna 1944. do 18. veljače 1945.« i »Skica bijega sa situacijom dne 22. travnja 1945.«.

✧ Peti »Zbornik sećanja i dokumenata o životu, stradanjima i borbi Jugoslavena u koncentracionim logorima«, Beograd, 1967., te rukopisi i dokumentacija za prvu knjigu zbornika. (»Stanje« rukopisa potpisao je sekretar redakcije Dušan Azanjec. Elaborat sadrži 140 priloga, 1044 str., 135 fotografija, skica i likovnih radova.) Dokumentacija o Jasenovcu sadrži 19 dokumenata i sjećanja.

✧ Fonomaterijal, Miljenko Bobanac, »Sjećanje iz logora Jasenovac« (snimljeno 18.5.1966.)

---

⁹ Godine 1960. Egon Berger je u listu »Ilustrovaná Politika« u Beogradu objavio feljton od šest članaka pod naslovom »Optužujem Andriju Artukovića«. Mnogi čitaoci iz različitih krajeva Jugoslavije javljali su mu se i pitali za svoju rodbinu i znancc, a pisali su i bivši logoraši. U »Ostavštini Berger« u HPM se čuva 56 pisama i isto toliko odgovora.

Izveštaj antropologa o nalazima pri iskopavanju grobnica žrtva u konclogoru Jasenovac

✧ Izveštaj ekipe antropologa o nalazima pri iskopavanju grobnica žrtava u konclogoru u Jasenovcu od 22.9.1964.

Izveštaj od 25 stranica datiran je 27.9.1964. Ekipu su činili Vida Brodar i Anton Pogačnik iz Ljubljane te dr. Srboljub Živanović iz Novog Sada. (Zadaća ekipe bila je utvrđivanje položaja eventualnih masovnih grobnica i procjena približnog broja žrtava, te način kako su ubijene. Antropološka ispitivanja nisu mogla dati ni približnu sliku o broju žrtava.)

Spomen-muzej u Jasenovcu

✧ Dokumentacija o Spomen-muzeju Jasenovac (otvoren 4.7.1968.) sadrži: 1. popis originalnih dokumenata, 2. popis predmeta (50 komada, uglavnom nađenih prilikom pripreme terena za gradnju) 3. popis fotografija, 4. dopise autorice muzejskog postava prof. Ksenije Dešković raznim ustanovama zbog posudbe, poklona ili presnimavanja građe o logoru, 5. idejna koncepcija, tematski plan i scenarij muzejskog postava.¹⁰

Logori za Židove izvan Hrvatske

Najviše dokumentarne građe u HPM sačuvano je iz logora Mauthausen.

✧ Ostavština Hrvoja Macanovića sadrži dio logorskog arhiva koji mu je predan nakon oslobođenja logora Ebensee kao bivšem zatočeniku i jugoslavenskom predstavniku u Međunarodnom komitetu KLM; osim toga, rukopisne bilješke Hrvoja Macanovića iz vremena njegove internacije u KLM Ebensee, dokumentaciju o povratku jugoslavenskih interniraca iz Mauthausena u domovinu, izjave o ratnim zločincima, korespondenciju od 1945. do 1976. u vezi s KLM i ostale dokumente. U dokumentaciji ima mnogo podataka o Židovima, logorašima Mauthausena.

✧ U grupi predmeta iz logora nalaze se dijelovi odjeće, oznaka, skice i planovi, novine (na primjer, »Dachavski poročevalec, vestnik jugoslavenskog narodnog odbora v Dachau« i »Naš glas. Glasilo Jugoslavena«, oba iz 1945.).

Podaci o Židovima i njihovom djelovanju za vrijeme antifašističke borbe hrvatskog naroda

✧ Dnevnik dr. Milivoja Jambrišaka (1884.-1943.), pisan od 16.9.1942. do 22.11.1943. (Kao prijeratni demokrat stupio je u partizanske redove u rujnu 1943. a umro je prilikom povlačenja iz Jajca 10.12.1943.) U dnev-

---

¹⁰ Iz tih se dokumenata može rekonstruirati koja je građa (originali) predana Spomen-muzeju. Danas taj muzej više ne postoji. Prema Branki Sulc, ravnateljici Muzejskog dokumentacionog centra iz Zagreba, koja je nakon operacije »Bljesak« u svibnju 1995. posjetila Jasenovac i Staru Gradišku »veći dio građe iz tih muzeja prenesen je u Bosnu 1992. Međutim, nismo uspjeli saznati gdje je ta građa završila«. (»Vjesnik«, 19.8.1995. str. 14).

niku ima dosta bilježaka o Židovima: o njihovom stradanju i sudjelovanju u antifašističkom pokretu.

✧ Fond ZAVNOH-a odnosi se na partizanske organe vlasti; u HPM se čuvaju »Spisi socijalnog odjela« (najveći dio građe u Hrvatskom državnom arhivu). Dokumentacija se odnosi na razdoblje od ožujka do prosinca 1944. a sadrži i dokumente o evakuaciji 1500 Židova s Raba nakon kapitulacije Italije i raspuštanja logora u rujnu 1943. (U proljeće 1944. Židove se iz Like, Gorskog kotara i Hrvatskog primorja zbog prehrambenih poteškoća upućuje u Slavoniju; upozorava se da se ne dopuste antisemitske pojave; pozivaju se Židovi u vojsku ili u službu pri okružnim, kotarskim i općinskim narodnooslobodilačkim odborima).

✧ Spisak evakuisanih lica – Jevrejski zbjeg (iz Fonda ZAVNOH): popis uglavnom žena, djece i starijih osoba za odlazak u Bari, predviđen za 2. i 3.7.1944.

✧ Dnevnik slikara, partizana Vlade Potočnjaka od 31.12.1943. do 8.5. 1944. (Bilješke o Židovima; kometar antisemitskog letka.)

Zbirka tiskane građe partizanske provenijencije sadrži mnoge podatke o sudjelovanju Židova u antifašističkoj borbi.

✧ Brošuru *Partizanski bukvar*, 1944. likovno je opremio Židov Alfred Pal, koji se nakon kapitulacije Italije 1943. uključio kao borac u NOB. (Knjižica je izložena na izložbi »Kulturni rad u NOB-i« godine 1974. kada ju je kao svoje djelo identificirao sam autor.)

Kao urednici i novinari Židovi su u NOP imali veliku ulogu: Valerija Kario Pap, Leo Geršković, Zdenko Has, Milan Hofman, Eva Grlić Domani, Paula Zon i dr.

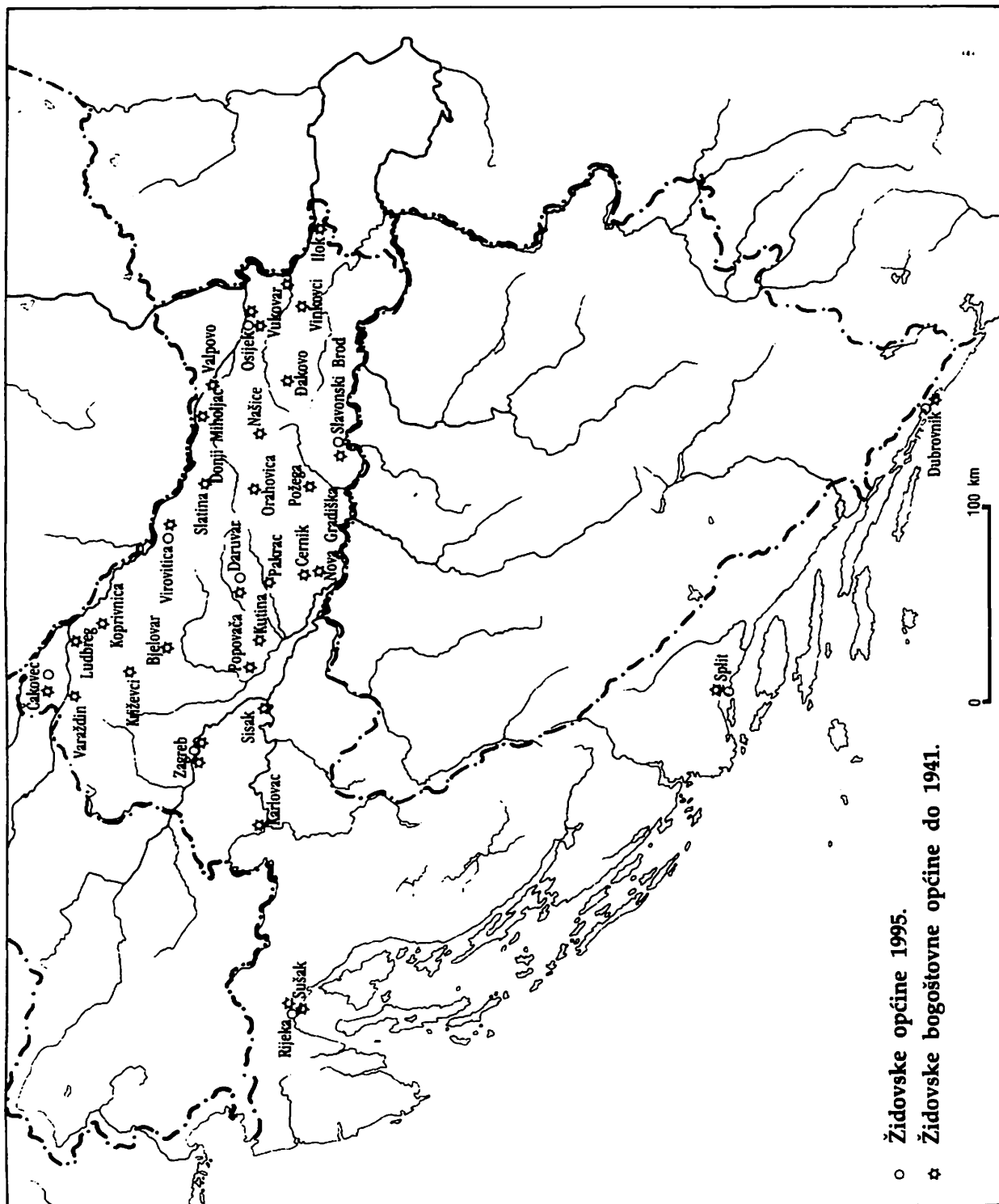
✧ U popisu partizanskih bolnica i u fotoarhivu Muzeja nalazimo podatke o Židovima liječnicima: Milanu Vajsu, Izidoru Pereri, Mariji Šlezinger, Ruži Blau Francetić i dr.

✧ Fonomaterijali od 26.4.1967. i 3.6.1967. sadrže razgovore sa dr. Zorom i Stjepanom Steinerom, odnosno dr. Alfredom Nickom i dr. Radom Orličem.

Zaključak

U gotovo svim muzejskim zbirkama od 1918. do 1945. godine nalazimo vrijedne podatke za istraživanje povijesti Židova u Hrvatskoj. U ovom su prikazu spomenuti fondovi i muzejske zbirke koji mogu poslužiti kao izvor za proučavanje. Detaljnija istraživanja opsežne dokumentarne građe zaci-jelo bi uputila na nove izvore. Međutim, navedena građa ne pruža cjelovite podatke o pojedinim ljudima i događajima i može biti samo nadopuna. Buduće istraživače upućujemo stoga na raznovrsnu građu u Hrvatskom državnom arhivu, Nacionalnoj sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu te institucijama izvan Hrvatske.

Geo data

Kronologija židovskog stradanja 1938.-1945.

1938. U Hrvatsku, Bosnu i Hercegovinu useljavaju se brojni Židovi, izbjeglice iz Austrije, Njemačke, Poljske i Čehoslovačke.
1939. U Samoboru (kraj Zagreba) osnovan prvi sabirni logor za oko 200 židovskih izbjeglica.
1940. Prema *numerus clausus* na Zagrebačkom sveučilištu moglo se upisati samo pola postotka Židova u odnosu prema drugim studentima. U školskoj godini 1940./41. bila su upisana 283 studenta Židova.
- U selu Goleniću (kraj Podravske Slatine) konfinirana grupa od 187 židovskih izbjeglica koji su 1941. prebačeni u Brčko. U Slatini (kraj Banje Luke) konfinirano 58 židovskih izbjeglica, u Bosanskom Šamcu 34, Čapljini 147, Derventi 120 i Gackom 117 izbjeglica.
- 1941.
10. travnja U Zagrebu proglašena Nezavisna Država Hrvatska.
- 10./11. travnja U Zagrebu Nijemci uhapsili grupu javnih i kulturnih radnika Židova zbog utjerivanja kontribucije.
14. travnja U Osijeku uništena sinagoga.
- 14./15. travnja U Osijeku uhapšena grupa od 30 Židova za koje je određena kontribucija u iznosu od 20 milijuna dinara.
15. travnja Osnovan logor *Danica* (kraj Koprivnice) u kojem je bilo zatočeno i oko 600 Židova koji su u srpnju iste godine prebačeni u druge logore.
16. travnja Objavljeno *Upozorenje zagrebačkim Židovima* da iz izloga svojih radnji odstrane hrvatske zastave i ustaške znakove.
17. travnja Donesena *Zakonska odredba za obranu naroda i države* koja postaje podlogom na kojoj su se zasnivale sve kasnije odredbe kaznenog zakonodavstva.
18. travnja Donesena *Zakonska odredba o sačuvanju hrvatske imovine* kojom su se poništili svi pravni poslovi između Židova međusobno i Židova i trećih osoba, sklopljeni unutar dva mjeseca prije proglašenja NDH.

19. travnja Osnovan logor u Kerestincu (kraj Zagreba), rasformiran sredinom srpnja iste godine, u kojem je bilo zatočeno 487 Židova, od toga više od 400 izbjeglica. Oni su 27. lipnja 1941. odvedeni u Sarajevo, a zatim u druge logore, dok je preostala grupa od 44 Židova u drugoj polovici srpnja iste godine odvedena u Gospić.
Donesena odredba kojom se u sva židovska poduzeća imenuju povjerenici.
- 25./28. travnja Ustaše u Zagrebu uhapsili veću grupu odvjetnika, odvjetničkih pripravnika i imućnijih Židova i sve ih internirali u logor Kerestinec. Bila je određena kontribucija najprije od 500 kg zlata (odnosno njegove protuvrijednosti), a zatim je u svibnju povećana na 1000 kg zlata.
30. travnja Donesena *Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti*.
Donesena *Zakonska odredba o državljanstvu* prema kojoj je državljanin NDH samo osoba arijskog porijekla.
Donesena *Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda* kojom se zabranjivalo sklapanje brakova između Židova i osoba arijskog porijekla.
- travanj U Zagrebu osnovan tzv. kontribucijski odbor koji je u ime kontribucije sakupio 100 milijuna dinara u novcu i dragocjenostima.
U Bjelovaru je Židovima nametnuta kontribucija u visini od 300 000 dinara.
U Pisarovini (kraj Zagreba) osnovan logor za židovske izbjeglice (47 osoba). Godine 1941. devetnaestero njih uspjelo se prebaciti u Hrvatsko primorje, a preostali su u ožujku 1942. odvedeni u Jasenovac.
2. svibnja Donesena *Zakonska odredba o redovitom poslovanju i sprečavanju sabotaze u privrednim poduzećima* uperena isključivo protiv Židova, vlasnika poduzeća.
3. svibnja Osnovan tzv. Ured za obnovu privrede koji je bio jedini ovlašten trgovati imovinom židovskih poduzeća.
Donesena *Zakonska odredba o prijelazu s jedne vjere na drugu* kojom su bili ukinuti svi dotadašnji zakonski propisi o načinu prijelaza na drugu vjeru.
5. svibnja Dr. Ante Pavelić izjavljuje »da će se židovsko pitanje u NDH radikalno riješiti prema rasnim i gospodarskim gledištima«.
6. svibnja Donesena *Zakonska odredba o zabrani zaposlenja ženskih osoba u nearijevskim kućanstvima*.
8. svibnja Donesena odredba prema kojoj su se svi Židovi morali u Zagrebu preseliti iz pojedinih gradskih četvrti. Bilo im je zabranjeno kretanje od 21 sata do 6 ujutro, a isto tako im je zabranjeno napuštanje grada.
12. svibnja Započela obvezatna prijava svih Židova.
13. svibnja Zabranjeno ritualno klanje i stavljanje u promet svih vrsta životinjskog mesa ritualno zaklanih životinja.

17. svibnja Na osnovu naredbe Ministarstva narodnoga gospodarstva NDH započelo otpuštanje svih Židova iz državne službe. Izuzev rijetkih pojedinaca, svi sveučilišni nastavnici Židovi nisu tada udaljeni sa Sveučilišta, nego su djelomično bili obuhvaćeni tek masovnim umirovljenjem godine 1943.
22. svibnja Donesena zakonska odredba prema kojoj su svi Židovi morali nositi židovski znak koji se najprije sastojao od dviju žutih traka na rukavu; 4.6.1941. trake su zamijenjene žutom pločicom. Nošenje tog znaka, kojeg je cijena bila 5000 dinara, bilo je obvezatno za sve osobe oba spola starije od četrnaest godina.
27. svibnja U Zagrebu uhapšena grupa od 165 židovskih omladinaca raznih profesija. Svi su odvedeni u logor *Danica*, a zatim u Jadovno, Jasenovac i Staru Gradišku. Samo su trojica preživjela.
- svibanj U Daruvaru osnovan logor za židovske izbjeglice. Njih oko 200 u srpnju 1941. odvedeno u Gospić.
- svibanj Zagrebačko je redarstvo dalo u izgled zagrebačkim Židovima mogućnost osnivanja zasebnog naselja u gradu, ali do realizacije nikada nije došlo.
4. lipnja Donesena *Zakonska odredba o promjeni židovskih prezimena* prema kojoj su svi Židovi morali ponovno preuzeti svoja stara prezimena i pisati ih istim pravopisom kao što je to bilo do 1.12.1918.
Donesena *Zakonska odredba o označavanju židovskih trgovina*.
Donesena *Zakonska odredba o zaštiti narodne i arijske kulture hrvatskog naroda*, kojom se Židovima zabranilo svako sudjelovanje u radu organizacija i ustanova društvenog, omladinskog, športskog i kulturnog života, a napose u književnosti, novinarstvu, likovnoj i glazbenoj umjetnosti, urbanizmu, kazalištu i filmu.
Donesena *Naredba o utvrđivanju rasne pripadnosti državnih i samoupravnih službenika i vršitelja slobodnih akademskih zvanja*.
Osnovano tzv. *Rasno političko povjerenstvo* koje je trebalo utvrditi rasnu pripadnost u *dvojbenim slučajevima*.
5. lipnja Donesena *Zakonska odredba o obvezatnoj prijavi Židova i židovskih poduzeća i sprečavanju prikrivanja židovskog imetka*, kojom su svi Židovi u roku od dvadeset dana bili dužni prijaviti svu imovinu.
22. lipnja U Zagrebu uhapšena prva veća grupa Židova (oko 200) i odvedena u logor u Gospić.
24. lipnja U Bihaću uhapšeni svi Židovi.
25. lipnja Osnovan logor u Slanom (za muškarce) i Metajni (za žene) na Pagu. Kroz taj logor prošlo je nekoliko tisuća zatočenika: Srba i Židova. U logoru je ubijeno 407 muškaraca, 293 žena

i 91 dijete u židovskom muškom i ženskom dijelu logora, dok je prilikom rasformiranja logora 19.8.1941. preko Gospića preživjelih 450 Židova odvedeno u logore Jastrebarsko, .. Krušćicu, Loborgrad i Jasenovac.

26. lipnja

Donesena naredba kojom su Židovi morali predati svoje fotoaparate, kinokamere i kinoprojektore.

Donesena *Izvanredna zakonska odredba* kojom su Židovi smatrani kolektivno odgovornim zbog »uznemiravanja pučanstva i oteščavanja opskrbe i prema tome će se proti njima postupati i spremati povrh kazneno-popravne odgovornosti u zatočenička zbirališta pod vedrim nebom«.

Redarstveno ravnateljstvo
u Zagrebu

Proc. broj 4970 41.

ODREDBA

pozivaju se svi Židovi i Srbi, koji stanuju na području grada, da predaju svo oružje (i lovačke sačmarke) koje posjeduju na temelju oružnog lista (ili bez njega) u zgradi Redarstvenog ravnateljstva, Đorđićeva ulica 4, soba broj 17 i 18 i to slijedećim abecednim redom:

Dne 19. svibnja od slova **A** do slova **I**
" 20. " " " **J** " " **S**
" 21. " " " **Š** " " **Ž**

Protiv svakog onoga, koji se ne pokori ovoj odredbi, primijenit će se najstrože zakonske mjere.

U Zagrebu, dne 16. svibnja 1941.

Ravnatelj redarstva:
Marijan Nikšić v. r.

27. lipnja

U Karlovcu su uhapšeni svi Židovi mlađe dobi, odvedeni u logore Gospić i Jadovno, gdje su ubijeni.

lipanj

U Gospiću osnovan logor kroz koji je prošlo 2500 Židova, od kojih je dio bio prebačen u logore u Jadovnom i na Pag. Preživjeli – njih oko 1500 – nakon rasformiranja logora 21.8. 1941. odvedeni su u logore u Jastrebarsko, Krušćicu, Loborgrad i Jasenovac.

U zaseoku Jadovnom (na Velebitu) osnovan logor u kojem je bio ubijen i neutvrđen broj Židova. Logor je rasformiran 19.8.1941. U Lipiku osnovan logor za 88 židovskih izbjeglica. Svi su u srpnju 1941. odvedeni u Gospić.

U Slavetiću (kod Jastrebarskog) osnovan logor za oko 100 židovskih izbjeglica. Muškarci su 6.XI.1941. odvedeni u Jasenovac, a žene s djecom u logor u Loborgradu.

- U Draganiću (kraj Jastrebarskog) osnovan logor za židovske izbjeglice – njih 181. Za njih je u lipnju 1942. pronađen smještaj u Ravnoj Gori (u Gorskom kotaru), a zatim su odvedeni u druge logore gdje su ubijeni.
- U Zagrebu na prostoru Zagrebačkog zbora (danas Studentskog centra) osnovan židovski sabirni centar i kroz njega je do kraja kolovoza 1941. prošlo oko 2500 Židova iz raznih mjesta u NDH.
- U Daruvaru raspisana kontribucija u visini od 1,7 milijuna, a u Slavonskoj Požegi više od milijun dinara.
1. srpnja Osnovano *Državno ravnateljstvo za gospodarsku ponovu* s pravom otkupa židovske imovine.
3. srpnja Objavljena okružnica prema kojoj prijelaz Židova na katolicizam ne znači izuzeće od *Zakona o rasnoj pripadnosti*.
8. srpnja Odlukom Ustaškog ravnateljstva za javni red i sigurnost svi uhapšeni Židovi iz njihovih su domicilnih boravišta morali biti upućeni u Gospić.
- 12./30. srpnja U sabirni centar na Zagrebačkom zboru dovedeni su svi uhapšeni Židovi iz Varaždina, Bjelovara, Koprivnice, Ludbrega, Našica, Travnika i jedan dio iz Sarajeva, odakle su odvedeni u Gospić, a zatim u druge logore.
24. srpnja U Sisku uhapšeni Židovi i izravno odvedeni u Gospić.
- 30./31. srpanja U Osijeku izvršeno prvo veće hapšenje Židova i raspisana nova kontribucija u iznosu od 20 milijuna dinara.
- srpanj U Srijemskoj Mitrovici osnovan sabirni logor za Židove iz Rume (oko 250) i židovske izbjeglice (oko 200). Stalno naseljeni Židovi pušteni su nakon isplate kontribucije od 200 000 dinara, a izbjeglice su odvedeni u Gospić i zatim u druge logore.
- U Jastrebarskom osnovan sabirni logor. Kroz logor prošlo je od 1500 do 1700 Židova, uglavnom preživjelih iz logora Gospić, Jadovno i sa Paga. Do kraja rujna 1941. odvedeni su u druge logore.
1. kolovoza U sabirni centar na Zagrebačkom zboru dovedeni su Židovi iz Virovitice, Doboja, Zavidovića i još nekih drugih mjesta u Bosni, a zatim odvedeni u Gospić i druge logore.
4. kolovoza U Zagrebu je za odmazdu strijeljano 189 osoba, među kojima i znatan broj Židova. Židovi su inače prvi uzimani kao taoci prilikom odmazde zbog učestalih akcija protiv režima.
7. kolovoza U Zagreb dovedena grupa od oko 150 Židova iz Osijeka, koja je odvedena u Gospić.
- 15./16. kolovoza U Vukovaru uhapšeni su svi Židovi i internirani u židovski hram, odakle su 8.XI.1941. odvedeni u Jasenovac.
- 20./21. kolovoza U jasenovačku grupu logora počeli pristizati prvi logoraši.
27. kolovoza Donesena zakonska odredba kojom upravljanje svim zgradama i imanjima čiji su vlasnici Židovi prelazi u nadležnost gradskih i kotarskih predstavništava s pravom ubiranja zakupnine.

Nezavisna Država Hrvatska
REDARSTVENA OBLAST za GRAD ZAGREB

Prs. broj: 3835-I-G-1943.

Zagreb, dne 4. ožujka 1943.

Predmet: Popis Židova

Redarstvena naredba

Sve osobe, koje se u smislu zakonske odredbe o rasnoj pripadnosti smatraju Židovima, a koje stanuju na području grada Zagreba, imaju se osobno radi prijavnice očevidnosti ponovno prijaviti sa svim osobnim izpravama kod ove Oblasti u Đorđićevoj ul. 4-1. soba br. 15 od 8 do 14 sati i to:

8. ožujka 1943. od slova **A** do zaključno slova **J**

9. ožujka 1943. od slova **K** do zaključno slova **S**

10. ožujka 1943. od slova **Š** do zaključno slova **Ž**

11. ožujka 1943. imaju se javiti sve ostale osobe, koje zakon smatra Židovima, a koje žive u bračnoj zajednici sa osobama arijevske podrijetla.

12. ožujka 1943. imaju se javiti sve ostale osobe, koje su židovskog podrijetla, a kojima je iznimno podijeljeno arijevske pravo.

Gornje se odnosi na sve osobe bez obzira na državnu pripadnost ili vrijeme mozegitnog prekrštenja.

Svaki prekršaj ove redarstvene naredbe najstrože će se kazniti upućivanjem na rad u sabirni logor, odnosno predati na sudenje Pokretnom priekom sudu.

Stanodavne i kućevlastnik, koji ima na stanu, odnosno u kući koju od osoba, koju se u smislu ove naredbe ima prijaviti ovoj Oblasti radi prijavnice očevidnosti, odgovoran je pod prijetnjom gornjih zakonskih posljedica, da je prijava odnosnih osoba izvršenu u smislu ove naredbe.

Redarstvena oblast za grad Zagreb

28. kolovoza U Krušćici (kraj Travnika) osnovan logor kroz koji je prošlo oko 3000 Židova, uglavnom iz Sarajeva. Muškarci u dobi starijoj od četrnaest godina prebačeni su 28.IX.1941. u Jasenovac, a žene i djeca u logor u Loborgradu.

kolovoz U Zagrebu na Zavrtnici osnovan sabirni centar za uhapšene Židove, pretežno iz Zagreba. Kroz centar je prošlo oko 1500 osoba, koje su u rujnu 1941. odvedene u Jasenovac.

- 3./10. rujna U Sarajevu uhapšeno oko 2000 Židova.
2. listopada Donesena *Zakonska odredba o postupku kod komunističkih napadaja kada se počinitelj ne pronađe*, čime je formalnopravno legaliziran i ozakonjen sistem odmazde, u kojima su Židovi već i do tada kao prvi uzimani za taoce i pogubljavani.
6. listopada Osnovan logor u Loborgradu kroz koji je prošlo 1700 žena s djecom, uglavnom iz Sarajeva. U epidemijama zaraznih bolesti umrlo ih je više od dvjesto.
10. listopada Donesena *Zakonska odredba o podržavljenju imetka Židova i židovskih poduzeća*, kojom je Židovima bila ostavljena mogućnost da se u određenim slučajevima ne izvrši konfiskacija ili da se ona izvrši uz određenu naknadu.
U Zagrebu je započelo rušenje židovskog hrama, završeno u travnju 1942.
- 15./16. studen. U Sarajevu uhapšeno oko 3000 Židova.
26. studenoga Donesena *Zakonska odredba o upućivanju nepoćudnih i pogibelnih osoba na prisilni boravak u sabirne i radne logore*, čime je formalnopravno ozakonjen sistem logora koje su ustaše bili osnovali već prvih dana svoje vladavine, a znatan je dio do tog vremena već bio rasformiran.
- studeni U Gornjoj Rijeci (kraj Križevaca) osnovan židovski ženski logor u kojem je bilo smješteno stotinjak starijih žena prebačenih iz logora u Loborgradu. U svibnju 1942. preživjele – njih 73 – ponovno vraćene u Loborgrad.
2. prosinca Osnovan logor u Đakovu, kada pristižu transporti iz Sarajeva s 1865 žena s djecom, a zatim novi transporti, 26.II. i 6.III.1942., sa 1161 ženom s djecom iz logora u Staroj Gradiški. U logoru je umrlo 569 osoba, a preostalih 2450, u vremenu između 15.VI. i 5.VII.1942., odvedeno u Jasenovac, gdje su ubijene neposredno pri dolasku.
10. prosinca U Brčkom ubijeno oko 150 Židova.
- 16./17. prosinca U Brčkom ubijeno 147 židovskih izbjeglica.
- prosinac U Slavanskom Brodu razorena sinagoga.
- 1942.
8. siječnja U Zagrebu se ponovno hapse Židovi, među ostalim i porodice devedeset zagrebačkih liječnika koji su se dobrovoljno prijavili za rad na suzbijanju endemijskoga sifilisa u Bosni. Njihove su porodice zbog toga trebale biti zaštićene i smjele su ostati u svojim dotadašnjim stanovima, bez obzira u kojim su se dijelovima grada nalazili.
17. siječnja Donesena zakonska odredba kojom se ukida Rasno političko povjerenstvo, i sva pitanja koja se odnose na Židove prelaze u nadležnost Ministarstva unutarnjih poslova.

6. veljače Donesena Zakonska odredba o unovčenju podržavljenih židovskih zgrada i gradilišta, čije upravljanje prelazi u nadležnost Ministarstva državne riznice. Istom odredbom Židovi su morali predati sve vrijednosne i uložne bankovne knjižice, police osiguranja, dragocjenosti, kao i predmete umjetničke, kulturne i povijesne vrijednosti.
- travanj Započinje izgradnja židovskoga naselja Tenje u Osijeku.
1. svibnja U Zagrebu otvorena protužidovska izložba. Nakon mjesec dana izložba je prenesena u Karlovac, Dubrovnik i Sarajevo.
9. svibnja Židovske izbjeglice – njih 58 – iz Slatine (kraj Banje Luke) odvedene u Jasenovac.
- lipanj Židovsko naselje u Tenji pretvoreno u logor u kojemu je bilo internirano oko 3000 Židova iz Osijeka i drugih mjesta u Slavoniji.
- 29./31. srpnja Provedena nova registracija preostalih Židova.
31. srpnja Uhapšeni svi Židovi (oko 160) iz Banje Luke i odvedeni u logore.
- srpanj Osnovan logor u Vinkovcima za oko 400 Židova iz Vinkovaca i nekih mjesta u Srijemu. Manjim su dijelom odvedeni u Jasenovac, a ostali mjesec dana poslije u Zagreb i dalje u Auschwitz.
2. kolovoza Vlada NDH posebnom okružnicom najavila predstojeću akciju iseljavanja Židova u istočne dijelove Reicha.
- 8./10. kolovoza U Zagrebu uhapšeno oko 1200 Židova od kojih je oko 400 nesposobnih za transport bilo pušteno.
- 13./28. kolovoza Zatočenice iz logora u Loborgradu preko Zagreba upućene su u Auschwitz. Njima su pridruženi i Židovi uhapšeni u Zagrebu.
15. kolovoza Iz logora u Tenji izravno za Auschwitz odvedeno oko 1000 osoba, od toga 600 do 700 djece koliko ih je ukupno bilo u logoru.
18. kolovoza Iz logora u Tenji u Jasenovac odvedeno 100 do 300 osoba, gdje su muškarci bili ubrzo ubijeni, a žene prebačene u logor Jablanac, gdje su također sve ubijene.
21. kolovoza U Sarajevu uhapšeni preostali Židovi i preko Zagreba odvedeni u Auschwitz.
22. kolovoza Iz logora u Tenji krenuo posljednji transport sa oko 600 osoba, od kojih je oko 160 starijih osoba odvedeno u Jasenovac, a ostali u Auschwitz.
24. rujna Ustaško redarstvo u Zagrebu konstatira da ne može ni približno dati podatke o eventualno preostalim Židovima, izuzev o onima iz mješovitih brakova kao i onih s počasnim pravom arijevtva, budući da su mnogi otpremljeni u logore, a da o njima nije postojala dokumentacija u kartoteci, jer su ilegalno došli u Zagreb i neprijavljeno neko vrijeme tu živjeli.

Osijek, razoren hram, 1941. godine

- rujan / listopad Na Braču, u Milni, Postirama i Supetru, talijanske vlasti internirale su 211 Židova, uglavnom one koji su se 1941. i 1942. sklonili na području Knina i Drniša. Početkom lipnja 1943. prebačeni su u logor na Rabu.
9. listopada Ustaška je vlada pristala da za svakog deportiranog Židova njemačkoj vladi plaća 30 rajhsmaraka – »kao prilog za njemačke napore u konačnom rješenju židovskog problema«.
30. listopada Donesena *Zakonska odredba o podržavljenju židovske imovine* kojom je cjelokupna židovska imovina bila konfiscirana bez naknade i iznimaka, i to svih živih i umrlih poslije 10.II. 1941.
1. studenoga U Kraljevici osnovan logor u kojem su Talijani internirali oko 1250 Židova, koji su 13.VI.1943. odvedeni u logor na Rabu.
- studeni U Gružu, Kuparima i na Lopudu Talijani su internirali oko 1700 Židova iz Dubrovnika, Makarske, raznih mjesta u Bosni kao i židovskih izbjeglica iz Gackog (117 osoba). Svi su u lipnju 1943. prebačeni u logor na Rabu.

1943.

5. ožujka Objavljena naredba o ponovnom prijavljivanju Židova.
- 7./13. svibnja U Zagrebu uhapšeno oko 1700 preostalih Židova i oko 300 u drugim mjestima, koji su svi odvedeni u Auschwitz s obrazloženjem »da nema pogodnog logora za koncentraciju svih Židova u Hrvatskoj«. Na slobodi je ostalo svega oko 1500, od kojih je 1000 bilo u mješovitim brakovima, a nekoliko stotina se i dalje uspješno sakrivalo.
- ožujak Na rasprodaju stavljena su sva židovska poduzeća i trgovine. Jedan dio ustaška je vlast poklonila pojedinim državnim organizacijama, a ostatak su pokupovali pojedinci uz minimalnu naknadu.
- 8./9. rujna Prilikom kapitulacije Italije oslobođeno oko 3500 židovskih zatočenika iz logora na Rabu.

1944.

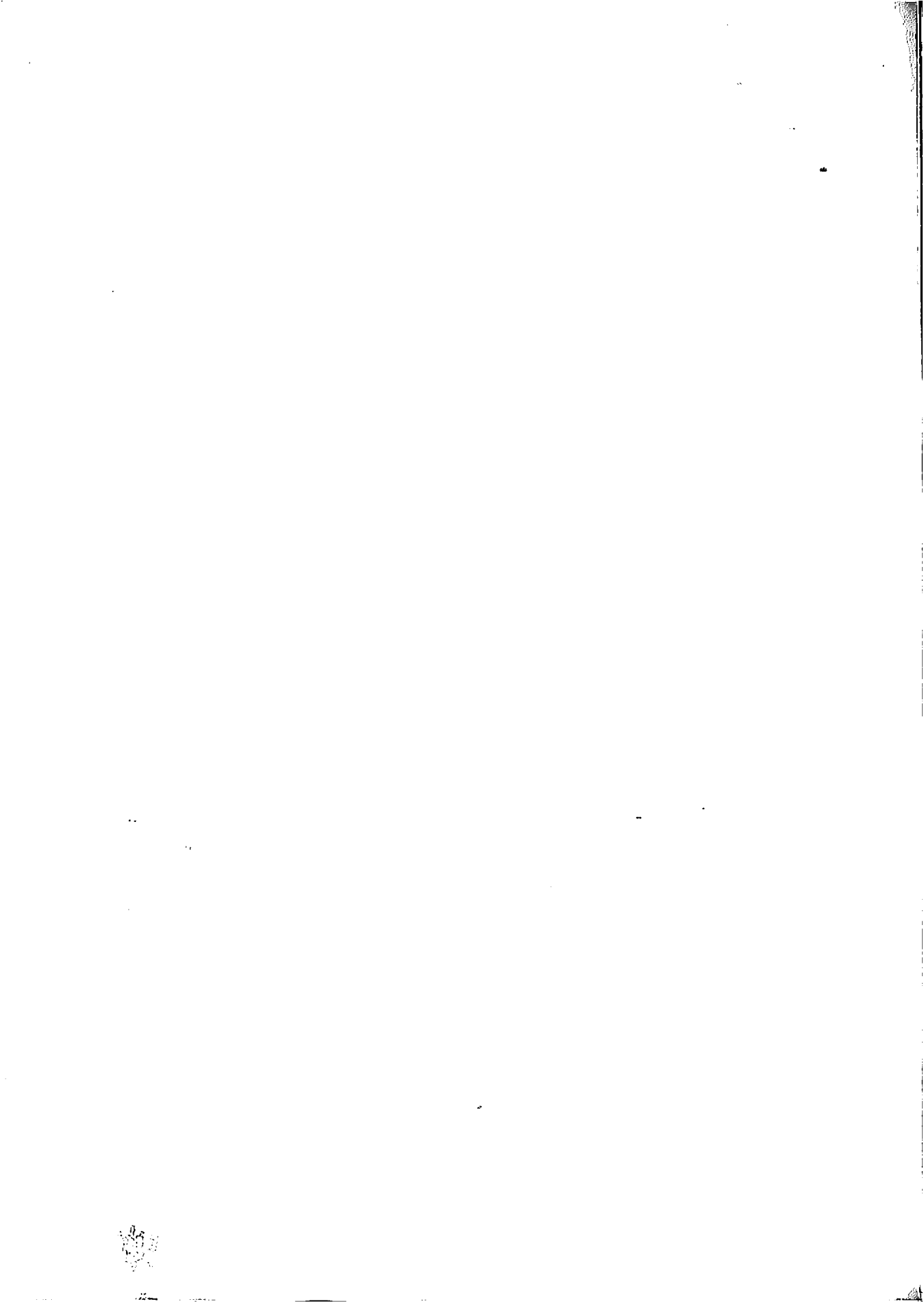
25. siječnja U Rijeci Nijemci su minirali židovski hram i započeli odvoditi Židove iz Rijeke i Istre u Auschwitz, među ostalim i oko 200 židovskih izbjeglica.
11. ožujka Iz Splita je oko 300 židovskih žena s djecom odvedeno u Jasenovac.
19. ožujka Nijemci su se iskricali na Rab i uhapsili grupu oko 100 do 200 bivših židovskih zatočenika koji su svojevrijem ostali nakon rasformiranja logora na Rabu smatrajući da će ovdje sigurni dočekati oslobođenje.

1945.

5. svibnja Donesena *Zakonska odredba o izjednačavanju pripadnika NDH s obzirom na rasnu pripadnost*.

Napola srušena sinagoga u Zagrebu, 1941.

II.

KONTROVERZE OKO
ANTIFAŠIZMA

Fašizam i antifašizam do 1939.

Deset godina poslije dolaska na vlast Mussolini je jubilej svoje pobjede iskoristio ne samo za slavljenje režima koji je uspostavio i učvrstio, već i za izricanje opće prognoze o bližoj budućnosti: za sljedećih deset godina Evropa će postati fašistička ili će biti fašizirana. To se u velikoj mjeri, na žalost, ostvarilo. Samouvjereni *Duce* dodao je tome sudu i tvrdnju da će 20. stoljeće biti stoljeće fašizma u kojem će Italija po treći put preuzeti vodstvo čovječanstva.¹ Rimsko carstvo, međutim, nije uskrsnulo kao ni doba humanizma i renesanse, a naše stoljeće ipak nije postalo onakvim kakvo je Mussolini žarko želio, ali fašizam mu je udario jak i tragičan pečat, pokazao sposobnost regeneracije nakon završetka Drugog svjetskog rata i još je uvijek ispoljava. Oboje opravdava širi osvrt na snage koje su u međuratnom razdoblju nastojale spriječiti uspon fašizma, posebice na pokret koji mu se protivio, nezavisno, uz manju ili veću potporu faktora oficijelne politike.

Kao što se moglo očekivati, antifašizam se pojavio gotovo istodobno s fašizmom, u prvim godinama poslije krvoprolića koje su u Francuskoj s dostojanstvenim uvažavanjem nazvali *la grande guerre*. Prva im je domovina, dakako, bila ista – Italija, gdje je i nikao naziv *antifascismo*, kojeg je ubrzo počeo upotrebljavati i Mussolini, razumije se, u krajnje pežorativnom smislu. Antifašizam kao stanovište, struja, pokret, nije se mogao jače razviti prije nego što je fašizam izašao iz svoje difuzne faze u kojoj njegove udarne oštrice nisu bile posve jasne i stabilna usmjerenja. Doduše, fašističke *squadre* su već u proljeće 1919. godine, netom poslije svoje pojave, nagovijestile prepadima na radničke skupove i redakciju glavnog socijalističkog glasila, lista *Avanti*, koga će smatrati najvažnijim protivnikom.² No, izazovni istupi ranih Mussolinijevih pristaša bili su u svom zbiru bez prava profila i sistema, a i uvelike su ih zasjenjivale intenzivne i gotovo posvudašnje socijalne borbe koje su potresale poslijeratnu Italiju, iskrvarenu, osiromaše-

---

¹ *Dictionnaire encyclopedique d'Histoire*, ur. M. Mourre, Paris 1988, sv. 4, 1785. Vidi i: »Mussolini spricht«, *Morgenblatt*, Zagreb 26.X.1932.

² L. Salvatorelli – M. Mira, *Storia d'Italia nel periodo fascista*, Torino 1959, 57-58.

nu, rastrojenu i punu raznih nezadovoljstava. No, kad je ta oluja jenjala, u doba oseke društvenih borbi, u jesen 1920. godine, fašizam je počeo izlaziti iz svojih šarolikih magli u određenije antisfere, njegove oštrice su se brzo profilirale: razbiti radnički i seljački pokret u uzmicanju, minirati i socijalizam i liberalizam i demokraciju, sve to u ime spasa Italije, uspostave jedinstva, moći i slave nacije. I antifašizam se tad jasnije oblikuje, ali pretežno kao obrana i pokušaj zaustavljanja fašističke ofenzive.³ No, taj otpor bio je raznorodan, nesložan, dijelom anemičan ili barem neodgovarajući žestini, nasilnosti i organizaciji napadača. Uz to, nije uživao potporu vladajućih krugova i državnih organa, velikog kapitala i dijela crkve, što je upravo fašizam s vremenom sve više stjecao, mada su ga neki važni faktori tolerirali ili podupirali tek kao manje zlo, u strahu od mogućeg novog vala socijalnih borbi. U jesen 1922. godine manje zlo je postalo vlast, doduše tek kao ključni faktor u široj koaliciji. Suprotno raznim očekivanjima, dočepavši se kontrole nad državom, ono se nije smanjilo, nego povećalo; fašističko nasilje je postalo oficijelno kao i Mussolinijeva ideologija, organi vlasti imali su im gorljivo služiti. Ipak *Duceu* je trebalo nekoliko godina da izgradi totalitaran poredak. Do njegova dolaska na vlast već je znatan dio antifašističkih snaga, pretežno radničkih stranaka, sindikata i seljačkih saveza, bio razbijen. Usprkos izvjesnoj taktičkoj suzdržljivosti, novi režim je nastavio lomiti otpor, opoziciju raznih boja. Nesložna, nedovoljno odlučna, dijelom i pretjerano zaplašena, ona nije iskoristila priliku za udar protiv Mussolinija nakon mučkog ubojstva G. Matteottia, hrabrog opozicijskog zastupnika i generalnog sekretara jedne od triju zavađenih i vrlo oslabljenih radničkih partija. Poznati »Aventinski blok« iz 1924. godine pokazao se kao promašeni pokušaj da se sruši fašistička vlast čije je krvavo nasilje probudilo široko negodovanje.⁴ Mussolini je sretno isplivao iz krizne situacije, pa je, time ohrabren, nastavio lomljenje ostataka političkih sloboda i parlamentarizma, ne usudivši se ipak prebrzo *smatteottizare* svaku legalnu opoziciju, za što će se kasnije otvoreno založiti R. Farinacci, jedan od osnivača fašizma.⁵ No od kraja 1925. fašistička politička vlast se brzim tempom pretvara u jednopartijski sistem, koji je bilo kakav oblik antifašizma kvalificirao kao nezakonit i stoga teško sudski kažnjiv. Protivnici režima moći će djelovati samo u vrlo skućenim, teškim i vrlo opasnim uvjetima ilegale ili pak u inozemstvu; u oba slučaja njih su moćne brane režima dijelile od stvarnih ili potencijalnih simpatizera u Italiji.

Zbog takve evolucije Mussolinijeve vlasti, u inozemstvu se opet pojavila talijanska politička emigracija, kao otprilike stoljeće ranije, u doba Risorgimenta.⁶ Ona je, uglavnom, kao i davno, djelovala u dvije Italiji susjedne

³ Isto, 203.

⁴ Isto, 306-331.

⁵ Kao generalni sekretar fašističke partije R. Farinacci se 1927. god. založio za *smatteottizare* svake opozicije, v. A. Nolte, *Der Faschismus in seiner Epoche*, München-Zürich 1979, 5. izd., 279.

⁶ P. Gichonct, *Le socialisme italienne*, u: *L'Histoire du socialisme*, Paris 1977, sv. 3, 190.

zemlje, u Francuskoj i Švicarskoj, gdje su se pretežno našli antifašisti socijalističkog, liberalnog i demokratskog opredjeljenja, dok je daleka Sovjetska Rusija postala utočište većem dijelu izbjeglih talijanskih komunista.⁴ Izvan granica vlastite zemlje antifašističke grupe nastojale su, uz ostalo, steći oslonce u brojnoj talijanskoj dijaspori, ekonomskoj emigraciji rasipanoj po evropskim zemljama i Americi. Međutim, za nju će uskoro gorljivi interes pokazati i protivnička strana. Kolikogod privukle talijanske iseljenike, antifašističke snage nisu tim mogle nadomjestiti jači oslon u Mussolinijevoj državi, što je sprečavala ne samo velika fašistička policijska mreža, aktivna i u talijanskoj dijaspori, već i napredovanje opće fašizacije Italije, efekti *Duceove* demagogije ali i neki pozitivni rezultati njegovog režima u ekonomskoj i socijalnoj sferi. Osim toga, talijanska politička emigracija vrlo se sporo i teško ujedinjavala ili barem povezivala; socijaliste, komuniste, liberalne i demokrate dijelile su razlike u shvaćanjima o oblicima i metodama borbe protiv fašizma kao i pogledi o postmussolinijevoj Italiji. Zato je i pokušaj objedinjavanja inozemnih talijanskih protivnika fašističke diktature, učinjen 1927. godine u Francuskoj (»antifašistička koncentracija«) dao skromne rezultate;⁷ ipak, najavio je budući narodnofrontovski otpor fašizmu koji će se sredinom tridesetih godina pojaviti u više zemalja. U tom otporu uloga talijanske političke emigracije neće biti mala. No, dodajmo da je ona već u dvadesetim godinama znatno pridonijela širenju spoznaje o fašizmu u Evropi na osnovu vlastitog teškog iskustva, uvida u nove talijanske prilike koji je imao konkretniju osnovicu i veću uvjerljivost od pogleda stranih kritičkih promatrača Mussolinijeva režima.

Pobjeda fašizma u Italiji, postepena stabilizacija Mussolinijeve vlasti, njegova bučna borbenost i uspjesi u razbijanju radničkog pokreta, liberalizma i demokracije djelovali su kao podstrek i uzor u raznim drugim zemljama. Već u dvadesetim godinama, dio evropskih desnica otkrio je u Mussolinijevoj Italiji svoj ideal, dok je izvjestan dio desničarskih struja, snaga i utjecajnih pojedinaca, makar i neuvjeren u izgled i korisnost fašističkog modela u vlastitoj zemlji, ispoljavao simpatije za režim koji je sa svog tla možda konačno zbrisao »crvenu opasnost«⁸ pri čemu se nisu obazirali na razlike između demokratskog socijalizma i tadašnjeg komunizma, kao što ih ni *Duce* nije uvažavao. Tako je već dvadesetih godina fašizam postao znatno više od nekog specifično talijanskog fenomena. Uostalom, grupe i struje bliske ili slične Mussolinijevom fašizmu pojavile su se odmah nakon Prvog svjetskog rata u više zemalja, u Njemačkoj, Mađarskoj, Rumunjskoj i drugdje, ali bez većeg uspjeha. *Duceov* trijumf bio je važna pobuda za njihovo oživljavanje ili podstrek nicanju fašističkih grupa, organizacija i stranaka

⁷ Isto, 193.

⁸ Na početku 1927. god. W. Churchill je prilikom posjete Italiji izjavio da bi, da je Talijan, bio fašista od glave do pete jer fašizam vodi borbu protiv lenjinizma te je u tome njegovo ogromno značenje (v. *Dokumenty vnešney politiki SSSR*, Moskva 1965, sv. 10, 21.) Churchillova sklonost talijanskom fašizmu zbog antiboljševizma koji ga je, uz ostalo, obilježavao, produžila se i u tridesetim godinama.

izvan talijanskih međa. Već 1923. godine u Rumunjskoj je C. Z. Codreanu osnovao profašističku organizaciju, prethodnicu njegove *Lige arkanđela sv. Mihajla* (1927.) i njezinog okrutnog, nacionalističkog i antisemitskog nastavljača – *Željezne garde* (1930.).⁹ U Velikoj Britaniji niknuli su također 1923. domaći fašisti, tj. desetak godina prije Mosleyeve fašističke unije.¹⁰ U francuskoj je G. Valois osnovao svoje *Faisceaux*, francuske »snopove«;¹¹ Hitlerova nacionalsocijalistička stranka, njemačka verzija fašizma, preživjela je neuspjeh svog puča u Bavarskoj, kojem je, prema Mussolinijevom uzoru, bio cilj pobjedonosni »marš na Berlin«. Fašizam se počeo pretvarati u evropsku pojavu a postepeno i u svjetsku. Odgovarajuće tome i antifašizam dobiva šire razmjere pa se i upotreba naziva internacionalizira. Širenje struje fašizma kao moderne, agresivne i masovne reakcije s idealom totalitarnog sistema koji se u Italiji ostvarivao, doveo je ondje do inicijative za osnivanje fašističke internacionale, za što se krajem 1930. godine, prije Hitlerove pobjede i njezinih međunarodnih odjeka, založio list fašističke intelektualne omladine s karakterističnim nazivom *Antieuropa*.¹² Ta se internacionala, koja je trebala biti uperena protiv »dekadentne Evrope« kao i socijalizma i komunizma, nije pojavila, vjerojatno zbog Mussolinijeve opreznosti a i znatnih razlika interesa i pogleda koje su usprkos općoj idejnoj bliskosti i sličnostima akcijskih metoda dijelile njezine potencijalne članice, ali se ipak inicijativa pozivala na određeni realitet – pretvaranje fašizma u evropski fenomen.

Medutim, pravo bujanje fašizma, njegova još šira internacionalizacija od one dvadesetih godina, povezani su s Velikom svjetskom krizom, dotada neviđenim privrednim slomom. Kao što su korijeni fašizma u Italiji a i drugdje bili velikim dijelom u Prvom svjetskom ratu, krvavoj katastrofi s mnogobrojnim teškim i dugotrajnim posljedicama,¹³ tako ga je nova katastrofa, drugačije vrste ali u uskoj vezi s prvom, dinamizirala u vrlo opasnim razmjerima za budućnost svijeta. Uspion nacista od jesenskih izbora u Njemačkoj 1930. a još više Hitlerov dolazak na vlast početkom 1933. godine, bili su mnogo jači, impresivniji i dalekosežniji poticaji za širenje fašizma u Evropi a i izvan nje od Mussolinijeva uspjeha, već zbog velike razlike u specifičnoj težini između Njemačke i Italije u međunarodnom kontekstu. Bez obzira na neke nepodudarnosti u ideološkom pogledu, oblicima i dometima totalitarnih nastojanja pa i usprkos izvjesnom njihovom suparništvu u neposrednim vanjsko-političkim ciljevima, ova su dva uzorka djelovala komplementarnom snagom preko svojih granica: fašizam kao vlast u

⁹ B. Vago, *Fascism in Eastern Europe, Fascism, A Reader's Guide, Analyses, Interpretations, Bibliography*. Penguin Books, Harmondsworth 1979, 217.

¹⁰ Britanski fašisti su prema vlastitim, sigurno pretjeranim tvrdnjama imali 1926. god. pola milijuna pristaša, v. Nolte, n. dj., 38.

¹¹ Stanley G. Pain, *Fascism in Western Europe, Fascism*, n. dj. 303.

¹² A. Gravelli, *Verso l'Internazionale fascista, Antieuropa*, sv. 11/12, prema Nolte, n. dj., 33 i bilj. 27.

¹³ P. Alatri, *Le origini del fascismo*, Editori Riuniti (Bologna), 3. izd. 1962, 375-418.

dvije od šest najvažnijih zemalja kapitalističkog svijeta, u državama koje su u ovom ili onom pogledu bile velesile sa znatnim međunarodnim vezama i utjecajima. Svjetska ekonomska kriza koja se oteгла godinama i s njom više-manje povezane političke krize u mnogim zemljama ionako su pogodovale bujanju političkih polarizacija i ekstremizma, više desnog nego lijevog, što je uz talijanski i njemački primjer hrabrilo u njima fašističke i profašističke snage, struje, poglede i afinitete. U Francuskoj su procvale razne desničarske lige, s jačim ili slabijim fašističkim crtama, poput *Croix de feu*, »vatrenih križeva«, koji su unatoč nekim razlikama podsjećali na »kukaste« s druge strane Rajne.¹⁴ Otrprilike godinu dana poslije Hitlerove pobjede, desničarske lige su u februaru 1934. godine pokušale oboriti režim Treće republike i uspostaviti autoritarnu vlast,¹⁵ koja bi se, vjerojatno, razvila u fašističkom pravcu. Dvije godine kasnije, J. Doriot, komunistički renegat, osnovao je *Parti populaire français*, koja je s vremenom postala najutjecajnija snaga francuskog fašizma.¹⁶ U Velikoj Britaniji, neposredno prije pojave nacističke Njemačke, donedavno ugledni laburistički lider O. Mosley utemeljio je *British Union of fascists* kojoj su javni ideali bili Mussolini i Hitler, drugog je slijedila i u gorljivom antisemitizmu.¹⁷ U Belgiji L. Degrelle je svoju desničarsko-katoličku organizaciju *Christus Rex*, osnovanu sredinom dvadesetih godina, poveo poslije uspostave Hitlerove diktature također fašističkim putem.¹⁸ Uz njegovo udruženje koje je nastojalo okupiti što više Valonaca pojavile su se i flamanske fašističke skupine. U Nizozemskoj je fašistički pokret utemeljio A. Mussert, a u Norveškoj je nikao istobojni Quislingov *Nasjonal Samlung*.¹⁹ Laponski pokret u Finskoj imao je također izrazite fašističke crte, i za kraće je vrijeme izgledalo da će se domoći vlasti kao i estonski *Vabadusso jalaste Liit*, čije je letonski pandan bila organizacija *Perkondrust*.²⁰ Na drugom kraju Evrope, Jose Antonio Primo de Rivera, sin generala koji je dvadesetih godina diktatorski upravljao starom španjolskom monarhijom, osnovao je 1933. godine *Falange Española*, koja će imati značajnu ulogu u građanskom ratu.²¹ I u krilu mnogobrojne ruske političke emigracije ponikla je fašistička struja.²² U inozemstvu je i nastala hrvatska fašistička skupina ustaša, pod pokroviteljstvom Mussolinijeva režima, kao jedno od njegovih sredstava za ugrožavanje i rastakanje susjedne Jugoslavije.

¹⁴ Stanley G. Paine, n. dj. 302-303.

¹⁵ J. B. Duroselle, *L'Europe de 1815 à nos jours*, Paris 1993, 7. izd., 302.

¹⁶ Stanley G. Paine, n. dj., 303.

¹⁷ Isto, 309.

¹⁸ Isto, 305-306.

¹⁹ Isto, 306, 307.

²⁰ J. J. Linz, *Comparative Study of Fascism*, u: *Fascism*, n. dj. 69, bilj. 18.

²¹ H. Thomas, *The Spanish Civil War*, Penguin Books, Harmondworth 1977, 113.

²² J. J. Stephan, *The Russian Fascists, Tragedy and Farce in Exile*, New York 1978, v. prikaz u *Soviet Studies*, Glasgow 1979, br. 4.

Tridesetih godina fašizam ili njegov utjecaj šire se i izvan Evrope, jače nego u prethodnom desetljeću. U Brazilu su se 1932. pojavili integralisti kao fašistička konkurencija G. Vargasu, iako je i u njegovu populizmu bilo crta koje su podsjećale na daleki talijanski uzorak; u Meksiku je pod vodstvom generala N. Rodrigueza nastala 1933. godine *Acción Revolucionaria* kojoj su udarnu snagu činili odredi s pozlaćenim košuljama (»Dorados«), a u Argentini je L. Lugones udružio osam profašističkih udruženja u organizaciju ADUNA (*Afirmación de una Nueva Argentina*). U Kolumbiji i Boliviji nikle su grupe pod nazivom *Falange*, koje se nisu samo zbog imena mogle uspoređivati s organizacijom Jose Antonia u Španjolskoj.²³ Ideje, grupe i udruženja s fašističkim ili profašističkim crtama mogle su se primijetiti i u Japanu, gdje im je jedan od glavnih inspiratora bio Kita Iki, pogubljen 1937. zbog važnog udjela u pokušaju državnog udara u prethodnoj godini.²⁴

Na evropskoj i svjetskoj sceni – mogli bi se, dakako, navesti i drugi dokazi – očito je tekla pojačana internacionalizacija fašizma, uz međusobne poticaje i utjecaje raznih njegovih ogranaka, bez obzira na brojne specifičnosti po kojima su se razlikovali a neki i sukobljavali ili osporavali. Taj opći fenomen je utoliko više zabrinjavao znatan dio svjetske javnosti što je Hitlerova pobjeda još drastičnije i brže pokazala što donosi fašizam na vlasti negoli Mussolinijeva diktatura. U novom Reichu odmah je započeo suton političkih sloboda, nacistički teror se preko noći institucionalizirao služeći se neviđenom bezobzirnošću državnim aparatom u brzom narastanju; vrste progona se naglo proširuju, iako im glavne oštrice – one protiv komunista i socijaldemokrata – ostaju stalne. Cjelokupni radnički pokret, jedan od najvećih na svijetu, zatrt je u nepunih pola godine, a tek su malo dulje poživjeli preostaci liberalnih i demokratskih ustanova.²⁵ Poredak Vajmarske Republike je s prezirom, bez brige za formalnopravno opravdanje, stvarno likvidiran uspostavom potpune nacističke diktature, jednopartijskog sistema u kojem je bilo kakva javna opozicija skupina ili pojedinaca postala nemoguća ili je, u rijetkim slučajevima, bila tolerirana za kraće vrijeme i zatim ukinuta. Kroz sveobuhvatni *Gleichschaltung* brzo se gradio totalitarni red koji je po obimu i intenzitetu nadmašio ranije nastali talijanski uzorak, kao što je i stekao prvenstvo u široko organiziranoj okrutnosti.

U skladu s Hitlerovom rasističkom ideologijom nacistički režim, netom što je bio tek djelomično uspostavljen, postao je inspirator i okrilje za pojačane napade na Židove. Oni su često bili žrtve brutalnih insulta nacionalista i pogotovo nacista i u Vajmarskoj Republici, čije su vlade na njih reagirale bez osobite odlučnosti. Sada su novi vlastodršci ne samo tolerirali

---

²³ A. Hennesy, *Fascism and Populism in Latin America*, *Fascism*, n. dj., 253, 257-258, 273, 283.

²⁴ T. Furuya, *Sur le fascisme japonaise*, *Revue d'Histoire de la Deuxième guerre mondiale*, Paris 1972. god. 86, 1-16.

²⁵ K. D. Bracher – W. Sauer – G. Schulz, *Die national-sozialistische Machtergreifung*, Köln-Opladen 1962. 2. izd., 169-204.

već i poticali antisemitske izgrede. Nacističke organizacije, napose SA, mogli su ih inscenirati uz blagonaklono ponašanje vlasti pa i njezinu zaštitu, a uskoro su uslijedile i državne, zakonske mjere protiv Židova, kojih je u Njemačkoj bilo oko 550 000, znatno više nego u Mussolinijevoj Italiji.²⁶ Brojne pojedinačne napade na njih nadopunio je već 1. travnja 1933. godine navodno spontani a zapravo širom Njemačke organizirani bojkot židovskih trgovina, ordinacija i odvjetničkih ureda. Kampanja je uključila i divljačku devastaciju židovske imovine i fizičke prepade, sve to kao tobožnji narodni odgovor na proteste inozemnih Židova zbog rasta antisemitizma u okviru nacističkog režima i njihova zalaganja da ga se pokuša urazumiti bojkotiranjem njemačke vanjske trgovine. Iako ta inicijativa, neko vrijeme prilično popularna, nije postigla jači odziv, nacisti su nastavili s represalijama. Iz javnih službi je izbačen velik broj Židova, ne samo iz državne uprave, pokrajinske i lokalne administracije, već i iz pravnih i zdravstvenih ustanova.²⁷ Dvije godine kasnije nearijci su istjerani iz komore pisaca Reicha i gotovo im je posve onemogućena književna djelatnost.²⁸ U jesen iste, 1935. godine, objavljeni su tzv. *Nirnberški zakoni* po kojima je nearijcima uskraćeno pravo na njemačko državljanstvo, što je za njih imalo razna teške posljedice. U ime očuvanja čistoće njemačke krvi zabranjeno im je sklapanje braka s uživaocima njemačkog državljanstva oba spola, s kojima nisu smjeli imati ni vanbračne seksualne odnose; na židovskim kućama nipošto nije dopušteno da se u službenim zgodama, kojima je nacistička država obilovala, pojave zastave s kukastim križem, obvezatni simbol vjernosti *Führeru*, Trećem Reichu i nacizmu, kao ni tradicionalna zastava njemačke države. Tako su njihove kuće indirektno žigosane kao boravišta izopćenih, bespravnih i tuđih elemenata. Zakoni su sadržavali i skalu teških kazni za eventualne prekršitelje.²⁹ Nikakvi inozemni izrazi zgražanja zbog rasističke politike Trećeg Reicha nisu njegove upravljače pokolebale u provedbi tih zakona. Novi val antisemitske pomame započeo je s *Kristallnacht* u jesen 1938. godine, pravim pogromom u kojemu je izgubilo život devedesetak osoba, razorene su, spaljene ili teško oštećene brojne židovske trgovine, stanovi i sinagoge; pohapšeno je preko 30 000 Židova a svi su pripadnici njihove zajednice kažnjeni kao navodni kolektivni krivci novog izljeva »narodnog gnjeva« ogromnom globom od jedne milijarde maraka a uz to im je poništeno osiguranje za uništenu ili oštećenu imovinu.³⁰ Njihovo istiskivanje iz svih oblasti privrednog i društvenog života se pojačalo, sistematski su gurani u bijedu, oćajanje i iseljavanje, koje im je još na razne načine otežavano.

Po intenzitetu, organiziranosti i sveobuhvatnosti progona Židova nacistička Njemačka je postala svjetski unikum. Antisemitski izgredi u raznim

²⁶ Isto, 283.

²⁷ Isto, 278-280.

²⁸ *Chronique du 20e siècle*, Paris 1985., 479.

²⁹ Bracher, n. dj., 284-287. V. i *Encyclopedta Judaica*, Jerusalem 1971, sv. 12, 1281.

³⁰ *Encycl. Judaica*, sv. 10, 1263-1264. Opširnije v. H. Graml, *Reichskristallnacht. Antisemitismus und Judenverfolgung im Dritten Reich*, Frankfurt am M. 1953.

zemljama, učestali u dvadesetim i na početku tridesetih godina, osobito u Madarskoj, Poljskoj, Rumunjskoj i Austriji, ipak nisu nigdje, osim u Trećem Reichu, doveli do zakonskog ugrožavanja samog opstanka Židova, do legalizacije njihova izopćenja iz nacionalne zajednice i službenog žigosanja kao gradana – podanika koji jedva zaslužuju što žive. Taj antisemitizam, dotada neviđen u modernoj povijesti, prouzročio je vrlo teške dojmove u svijetu, posebice u višemilijunskoj židovskoj dijaspori. Rast antifašizma izvan njemačkih granica svakako se temeljio i na tim dojmovima. Do početka 1938. godine oko 130 000 njemačkih Židova napustilo je svoju domovinu;³¹ među njima bili su brojni intelektualci – dio njih pripadao je eliti njemačkog kulturnog stvaralaštva. Mnogi od njih priključili su se u emigraciji antifašističkim krugovima i pridonijeli širenju određenijeg i potpunijeg shvaćanja o fašizmu u njemačkoj verziji. Talijanski fašizam nije pak pothranjivao averziju prema sebi u inozemstvu brutalnim antisemitskim progonima jer ih nije provodio, iako je u njegovu krilu djelovala protužidovska struja mračnog fanatika R. Farinaccia.³² Rasni zakoni doneseni su u Italiji tek 1938. godine,³³ uglavnom kao službeni izraz solidarnosti s nacističkom Njemačkom kojoj je Mussolinijeva država postala prijatelj i saveznik. Njihova oštrina nije odgovarala onoj u Hitlerovim *Nirnberskim zakonima*, a i nisu se previše poštivali. Stoga antisemitizam u Italiji, bez svježije tradicije i popularnosti, nije mogao imati ni izdaleka onakve odjeke u svjetskoj javnosti kakve je izazvao njemački, besprimjeran po raznim svojim obilježjima, a naročito po brutalnosti.

Od talijanskog fašizma njemački se razlikovao i po tome što je odmah nakon Hitlerova dolaska na vlast započeo s progonom kulture, točnije onoga njezinog značajnog dijela koji se odlikovao kritikom društva, naglašenim humanizmom, ljevičarskim idejama i modernizmom. U talijanskoj umjetničkoj i literarnoj avangardi važna je uloga pripadala futuristima koji su nemalim dijelom sudjelovali u osnivanju fašizma; njihov korifej F. T. Marinetti bio je godinama u najužem krugu Mussolinijevih pristalica.³⁴ Uvelike zahvaljujući tome fašistički režim nije se jače uplitao u kulturno stvaralaštvo. U Njemačkoj se, pak, samo mali dio umjetničke avangarde, i to druge razine, zagrijao za nacizam, dok je veći dio njezinih talentiranih pripadnika ispoljio averziju ili čak žestoku odbojnost prema Hitleru i pokretu koji je predvodio.³⁵ Nacisti im te »grijehe« iz dvadesetih i početka tridesetih godina nisu zaboravili, tim više što ih je obilježavao kulturni konzervativizam pa i reakcionarstvo. Netom što su preuzeli vlast, započeli su ofenzivu protiv

³¹ Bracher, n. dj., 283.

³² O antisemitskoj struji u talijanskom fašizmu govorio je Mussolini Ribbentropu prilikom njihova susreta u Rimu u jesen 1937. Ako je vjerovati zapisu njegova tadašnjeg ministra vanjskih poslova, on je tu struju spomenuo uzgredno i neutralno, kao nešto što ga se mnogo ne tiče, v. G. Ciano, *L'Europa verso la Catastrofa*, 1948 (s.l.) 220.

³³ Nolte, n. dj., 294.

³⁴ Salvatorelli, n. dj, 56, 102 i dr.

³⁵ A. Mitrović, *Angažovano i lepo. Umetnost u razdoblju svjetskih ratova (1914-1945)*, Beograd 1983, 189-190, 197.

njima posve nepoželjnog pa i odvratnog dijela njemačke kulture. Nacističko nasilno, nazadnjačko a i primitivno zadiranje u kulturu postalo je uskoro globalno, zahvatilo je književnost, likovne umjetnosti, kazalište i film, a i razne znanstvene discipline.³⁶ Još prije famoznih lomača knjiga, likvidacije *Bauhausa* i avangardnog teatra, došla su na red »bolesna« djela likovnih umjetnosti.³⁷ Ipak će tek nakon definitivnoga Hitlerova opredjeljenja protiv moderne, 1934. godine, doći novi uništavajući udar. Anatemizirane umjetnine bit će uništene, prodane u inozemstvu ili uskladištene.³⁸ Uz ostalo, nacisti su pojačali borbu protiv »židovske fizike« s oštricama protiv A. Einsteina i N. Bohra, crneći, šikanirajući i istiskujući iz znanstvene javne djelatnosti one koji su je priznavali i nastojali razviti.³⁹ Iz javnih pa i privatnih biblioteka, knjižara, galerija i muzeja izbacivana su ili uskladištena »štetna« djela, a i njihov personal bio je podvrgnut čistki, koja je zahvatila i njemačka sveučilišta, akademije, izdavačke kuće.⁴⁰ Nacistički obračun s njemačkom kulturnom avangardom do 1933. godine, poznatoj u svijetu brojnim dome-tima, potakao je mnoge književnike, publiciste, umjetnike raznih grana pa i dio učenjaka koji su svojim istraživanjima unapređivali prirodne i druge znanosti da napuste Treći Reich. Neki pripadnici njemačke kulturne elite, ne odlučivši se zbog raznih razloga za emigriranje, povukli su se u višego-dišnju potpunu ili djelomičnu šutnju, često pod direktnim pritiskom režima, što se, makar u nedovoljnoj mjeri, primjećivalo i u inozemstvu. Tek malobrojni pripadnici te elite, sa zasluženim međunarodnim ugledom, poput R. Straussa, M. Heideggera i W. Furtwänglera, prišli su nacizmu, podupirali ga kraće ili dulje vrijeme,⁴¹ pridruživši se tako onom širokom sloju nje-mačke inteligencije koji je iz sklonosti, računa, oportunitizma ili opće nametljive duhovne klime prihvatio Hitlerovu diktaturu i ideologiju. Mnogi pak od njemačkih intelektualaca koji su napustili novi Reich,⁴² i to ne samo oni židovskog porijekla, dali su značajan doprinos evropskom i svjetskom antifašizmu, poput braće Mann i B. Brechta. Na osnovu svojih poznatih stvaralačkih kvaliteta, međunarodnog ugleda i inozemnih veza, njemačka kulturna emigracija imala je osobit utjecaj u širenju osude i otpora fašizmu u više zemalja. Dakako, njezino antifašističko djelovanje u mnogome se ispreplelo s akcijom njemačke političke emigracije, kojoj su glavna utočišta bila u Čehoslovačkoj (do njezina sloma), Francuskoj i SSSR-u.

---

³⁶ H. Brenner, *Kulturna politika nacional-socializma*, Zagreb 1992, 51-57 i dr.

³⁷ Isto, 53-54.

³⁸ Isto, 106-107, 150-152.

³⁹ Njemački nacionalisti pokrenuli su harangu protiv »židovske fizike« još 1922. god., a nacisti su je većom žestinom obnovili sredinom 30-ih godina, pri čemu je, kao i ranije, imao osobitu ulogu njemački nobelovac P. Lenard (v. Th. Powers, *Le Mystere Heisenberg. L'Allemagne nazie et la bombe atomique*, Paris 1993, 57, 62.)

⁴⁰ Bracher, n. dj., 317-321.

⁴¹ Mitrović, n. dj., 170.

⁴² Isto, 171. Autor je poimence naveo pedeset eminentnih stvaralaca raznih kulturnih sfera koji su zbog nacizma otišli iz Njemačke, uz napomenu iz koje slijedi da bi se lista mogla znatno produžiti, što je neosporno.

Međutim, antifašizam izvan njemačkih i talijanskih granica unutar kojih se u ilegalnosti jedva održavao i slabo čuo, dobiva u tridesetim godinama i one jake impulse kojima podloga nije bila toliko u unutrašnjem razvoju Njemačke i Italije, poticaje koji su snažno poduprli internacionalizaciju tog pokreta. Dijelom se, dakako, radilo o strahovima zbog općeg širenja fašističke opasnosti u nizu zemalja, o izgledima da se ondje uspostavi vladavina koja bi sličila ili odgovarala talijanskom, odnosno njemačkom uzorku. Drugi, s vremenom sve veći razlog zabrinutosti raznih segmenata evropske i svjetske javnosti a i službene politike niza zemalja bila je ratobornost pobjedničkog fašizma, a u manjoj mjeri i onog koji je tek težio isključivoj vlasti u raznim zemljama. Rano su se u Evropi začuli glasovi: »Fašizam znači rat« i »Hitler znači rat«. ⁴³ Taj sud nije bio pristrana, opaka izmišljotina antifašista ili neka površna impresija promatrača koje su više zanimale moguće međunarodne reperkusije uspona na vlast Mussolinija i Hitlera od njihove unutar-političke prakse. Fašizam, bilo u talijanskoj ili njemačkoj verziji, još je u svojoj prepobjedničkoj fazi isticao ideal potpunog nacionalnog jedinstva kao imperativ za obnovu i rast moći države, za njezinu inozemnu afirmaciju i nasilnu ekspanziju. U oba fašizma mogle su se primijetiti jake militarističke crte, i to ne samo u pogledu njihove organizacije i vanjskih oznaka; veličali su protekli svjetski rat, točnije talijanski i njemački udio u njemu, uzgajali ratničke tradicije, aludirali ili prizivali na novi obračun velesila. Ubrzo nakon svog pretvaranja u vlast posvetili su, prvo oprezno i tiho a s vremenom sve otvorenije i bučnije, veliku pažnju naoružanju i ispoljili težnju općoj militarizaciji društva, pripremanju nacije za rat koji je trebao rezultirati preraspodjelom Evrope i drugih dijelova svijeta. ⁴⁴ Doduše, poput Mussolinija i Hitler se čuvao preranih izazova jačih sila. Stvarna ratobornost obojice, napose u prvim godinama njihove diktature, često se skrivala iza mirotvorne frazeologije, kojom su širili i podupirali iluzije o njihovoj nesklonosti novom velikom krvoproliću. ⁴⁵ Ipak opća militarizacija kojoj su stremili i raznolike ratne pripreme nisu mogle biti zabašurene za dulje vrijeme. Od sredine tridesetih godina rasla je i njihova verbalna ratobornost, u zemljama kojima su diktatorski vladali jačao je militaristički duh, podstrekivan širokom i ustrajnom propagandom kojoj se nijedno javno glasilo nije smjelo protiviti; njihovo naoružavanje je dobivalo sve veće razmjere, dijelom u funkciji savladavanja velike krize, a uslijedila je zatim i primjena izgrađene oružane sile (osvajanje Etiopije, remilitarizacija Rajnske oblasti, upotreba Wehrmachta pri likvidaciji austrijske republike i čehoslovačke države te napokon vojna prijetnja Poljskoj u

⁴³ *Faschismus bedeutet - Europas Zusammenbruch*, *Morgenblatt*, Zagreb 30.9.1930.

⁴⁴ Godinu dana prije talijanskog napada na Etiopiju Mussolini je proklamirao kao ključni zadatak režima pretvaranje njegovih podanika u *nazione militarista e guerriera* (v. Nolte, n.dj., 287). O nacističkoj militarizaciji Njemačke v. W. Wette, *Ideologien, Propaganda und Innenpolitik des Dritten Reiches*, u: *Ursachen und Voraussetzungen des Zweiten Weltkrieges*, Frankfurt am M. 1991, 198-208.

⁴⁵ Wette, n. dj., 133-143.

predvečerje Drugog svjetskog rata). Sličnim se putem kretao i Japan još od 1931./32., kad je započelo njegovo osvajanje kineskih prostora, što je u ljeto 1937. rezultiralo japansko-kineskim ratom velikih razmjera, uz vjerojatnost da se u nj, prije ili kasnije, uključe druge države. Važan dodatan razlog za uznemirenost u mnogim sredinama svijeta bilo je povezivanje očito agresivnih sila s fašističkim ili polufašističkim poretkom (Osovina Berlin-Rim i Antikominterni pakt 1936./37.). Nastupanje i udruživanje tih sila predstavljalo je prijetnju ne samo državnoj politici zemalja koje su poslije prvonapadnutih mogle biti ugrožene, što je osobito zabrinjavalo vodeće kolonijalne metropole s posjedima, protektoratima, mandatima i interesnim sferama rasutim po mnogim meridijanima, već i prijetnju velikom dijelu svjetske javnosti, milijunima ljudi koji su teško platili Prvi svjetski rat i milijunima drugih koji su strahovali da ih novo krvoproliće neće mimoići kao ono prije nepunih dvadesetak godina. S obzirom na ubrzani razvoj vojne tehnike i bujanje čak i mirnodopskih armija, kao i na dokazanu brutalnost u zemljama gdje su fašizam i militarizam prevladali, bilo je sigurno da će novi svjetski rat, ako do njega dođe, biti mnogo razorniji i strašniji od prethodnog. Od njegova završetka u mnogim je zemljama djelovao pacifistički pokret koji se zalagao za opće razoružanje i odricanje od upotrebe vojnih snaga u međunarodnim sporovima. Pokret se često pozivao na Ligu naroda kao svjetskog čuvara mira, organizaciju koja se još pri svom osnutku deklarirala za razoružanje. No zbog više razloga njezina je djelotvornost u oba pogleda bila skromna, a s vremenom, kako su više rasle prijetnje miru agresivnih sila, tako se sve očitije očitovala nemoć Lige. Pobornici mira gubili su stoga nadu u nju te su pokušavali svojom aktivnošću utjecati na »visoku« politiku, stranke i javnost kako bi se podigle brane ratobornosti i zaustavila trka u naoružanju u koju su se povučene ponašanjem agresivnih sila uključile razne ugrožene velike a i neke manje države. Čisti pacifizam, koji se klonio određenijih političkih opredjeljenja, bez jasnih oštrica, iskren ali preopćenit, nije imao gotovo nikakvih izgleda u svijetu koji se ponovno počeo dijeliti u tabore vrlo vjerojatnih ratnih protivnika.⁴⁶ U takvim općim okolnostima vodeće mjesto u borbi za mir, ne obazirući se mnogo na sve očitije nemoćnu Ligu naroda, preuzeo je anti-fašistički pokret kojem je pak smisao bio u posve određenom političkom opredjeljenju. Pokret je prihvatio i široko popularizirao ideju: fašizam znači rat. To mu je pak privuklo mnoge koje je u prvom redu vodila težnja da se izbjegne nova krvava kataklizma, što je bilo zapravo nemoguće bez suzbijanja fašizma, sprečavanja njegova daljnjeg širenja te, u krajnjoj liniji, rušenja režima koje je uspio stvoriti. Ako su bili vrlo sumnjivi izgledi da ih antifašistički pokret bilo izvana ili iznutra obori, barem se moglo očekivati da će se fašizam, gdje je postao vlast, prisiliti na oprez i popuštanje u agresivnosti i onemogućiti njegova pobjeda u drugim zemljama.

---

⁴⁶ Isto, 100-102.

Očevidni rast pokreta protiv fašizma i rata započeo je još uoči Hitlerove pobjede stimuliran naglim usponom ratobornog nacizma i japanskom agresijom na Dalekom istoku. U ljeto 1932. održan je u Amsterdamu međunarodni kongres pobornika mira, uz naglašenu ulogu pripadnika humanističke i lijeve inteligencije, napose H. Barbussea i R. Rollanda. Kongresu su prisustvovali predstavnici pobornika mira i protivnika fašizma iz dvadesetsedam zemalja. Oni su rezolutno osudili rat bilo gdje, uz tvrdnju da međunarodni oružani sukobi imaju korijene u kapitalističkom sistemu, što se moglo shvatiti kao pledoaje za njegovo obaranje ili barem temeljitu korekciju. Izabran je velik internacionalni komitet, koji je trebao poticati, organizirati i inspirirati trajnu borbu protiv opasnosti novog svjetskog rata i ratova uopće.⁴⁷ Odjeci kongresa nisu izostali; uz ostalo, u Francuskoj i SSSR-u, održane su velike antiratne demonstracije,⁴⁸ u prvoj bez uplitanja države, u drugoj, vjerojatno, na poticaj vladajućih faktora. No, za obje zemlje prijetnje svjetskom miru, koje su dolazile osobito iz Njemačke i Japana, bile su opasne i za nacionalnodržavnu sigurnost i za njihove inozemne interese i pozicije. Zabrinutost zbog vrlo moguće prevage ratobornog fašizma u Njemačkoj i daljnjeg napredovanja japanske agresivnosti nije u te dvije zemlje obuzimala samo političke visoke krugove, već i velik dio stanovništva. Objе je zemlje svom snagom pogodio Prvi svjetski rat i rastući izgledi za novu masovnu tragediju morali su napose ondje buditi težnju da ju se spriječi. Ipak, nacizam se dokopao vlasti, usprkos pokušajima otpora velikih ali nesložnih i heterogenih antifašističkih snaga u Njemačkoj. Kako ih je uspostavljeni Hitlerov režim brzo drobio, tako su se i uklanjale unutrašnje zapreke za njemačko ponovno naoružanje. U Japanu protivnici agresivnih militarista bili su znatno slabiji nego u Njemačkoj neprijatelji nacista te nije trebalo dugo čekati na definitivnu prevagu ratobornih vojnih krugova, koji su i u unutrašnjoj i u vanjskoj politici zastupali poglede i težnje bliske, srodne ili identične onima koje su ispovijedali i već u znatnoj mjeri ostvarivali evropski fašisti u dvije važne zemlje. Japanski osvajački zahvati uskoro su se proširili preko granica mandžurskih provincija, a naoružanje otočne imperije žute rase u skladu je s time brzo napredovalo.⁴⁹ Na obratnom kraju planete nacisti su prvo tajno a zatim i sve otvorenije gradili moćnu oružanu silu, dok se Mussolini bez skrivanja, čak uz bučnu propagandu, spremao za agresivne pothvate koji su trebali dovesti do oživotvorenja njegovog sna o novom talijanskom carstvu.

U takvim međunarodnim prilikama pokret protiv rata i fašizma stjecao je nove pristaše i gorljive pobornike. O tome je svjedočio i novi međunarodni kongres, održan sredinom 1933. u pariškoj velesali *Pleyel*. Govornici i dokumenti toga skupa, još posjećenijeg od amsterdamskog, povezali su vrlo naglašeno opću ratnu opasnost s fašizmom i također izabrali vodeće tijelo

⁴⁷ E. H. Carr, *The Twilight of Comintern 1930-1935*, London-Basingstoke 1982, 390.

⁴⁸ Isto, 391.

⁴⁹ Barrington Moorc, Jr., *Les origines sociales de la dictature et de la democratie. Le fascisme en Asie*, Pariz 1969, 240-258.

za daljnju svjetsku akciju.⁵⁰ Uskoro, već u ljeto iste godine, spojili su se odbori osnovani u Amsterdamu i *Pleyelu*;⁵¹ nastao je jedinstveni centar svjetskog pokreta protiv rata i fašizma.

U pripremama za oba kongresa a donekle i u njihovu radu važnu je ulogu imala Komunistička internacionala, odnosno neki njezini funkcionari, povezani sa Zapadnoevropskim centrom koji je ranije uspostavila u Berlinu, kao i članovi vodstava nekih evropskih komunističkih partija, napose francuske.⁵² Bez obzira na razne slabosti, unutrašnje kontradikcije i nedosljednosti u idejnom i akcijskom pogledu, Kominternu je već nedugo nakon što je Mussolini preuzeo vlast pokušala organizirati internacionalnu kampanju protiv fašizma i rata.⁵³ No, u oficijalnim pogledima ove internacionale i tada i kasnije mijesalo se uviđanje ozbiljne opasnosti koju je za radničku klasu Italije predstavljao fašizam s nadmenim podcjenjivanjem i samozavaravanjem o njegovu skorom slomu.⁵⁴ Odgovarajuće je bilo i njezino stanovište o nacizmu, i to ne samo u vrijeme njegova uspona na početku 30-ih godina, već i u prvoj fazi Hitlerove vladavine.⁵⁵ Ipak, zanimanje centrale svjetskog komunističkog pokreta za otpor fašizmu, osobito njegovoj pobjedničkoj njemačkoj verziji, postepeno je raslo, naročito nakon što je Staljin došao do zaključka da će Treći Reich ugroziti Sovjetsku Rusiju više i ozbiljnije od ijedne druge velesile.⁵⁶

Kominternu je imala znatne predispozicije za preuzimanje značajne uloge u internacionalnom otporu fašizmu i ratu. Kao velika i u mnogo čemu jedinstvena organizacija raspolagala je mrežom sekcija – komunističkih partija, proširenom po svim kontinentima, koje su se, doduše, jako razlikovale po snazi i utjecaju. Uz to, ona je osnovala niz afiliranih svjetskih organizacija (Profinternu, Komunistička internacionala mladih, Liga protiv imperijalizma, Međunarodna crvena pomoć i dr.), u koje se više-manje mogla pouzdati u provođenju određenih elemenata svoje politike. Izvjesno iskustvo stekla je i organiziranjem komunističkih istupa prilikom prvomajskih manifestacija, pri kojima je najčešće nastojala konkurirati suparničkim ograncima radničkog pokreta, ali i priređivanjem simultanih demonstracija u raznim zemljama a s posebnim ciljevima. Tako je krajem dvadesetih godina uvela internacionalni dan protiv rata (svakog 1.VIII.) a nešto kasnije dan protiv nezaposlenosti (svakog 6.III.), a proglašavala je i neke jednokratne međunarodne dane ili tjedne.⁵⁷ Uspjesi su bili raznomjerni, ponekad prilično

---

⁵⁰ Carr, n. dj., 392.

⁵¹ Isto, 394.

⁵² Isto, 387, 392.

⁵³ J. Degras, *The Communist International 1919-1943, Documents*, London 1971, 2. izd., sv. 2, 1.

⁵⁴ Isto, 100, 139 i dr.

⁵⁵ Degras, n. dj., London-New York-Toronto 1965, sv. 3, 249, 261-262 i dr.

⁵⁶ Carr, n. dj., 118, 122.

⁵⁷ Isto, 385-386; v. i R. Lovrenčić, *Ekonomске veze SSSR-a s inozemstvom u zagrebačkim dnevnicima 1928-1932. Smetnje i zapreke II, Historijski zbornik*, g. XLVII, Zagreb 1994, 115, 118-119.

impresivni, ponekad neugodno »mršavi«, u nekim zemljama nisu mogli biti nikakvi jer su ih vlasti upotrebom policijskih i vojnih snaga spriječili. Ipak je, ukupno uzevši, organiziranje tih »dana« donosilo izvjesno iskustvo, primjenjivo i u borbi protiv fašizma i rata. Nastojeći da se njezina uloga što manje vidi, Kominternu je tu borbu na razna načine, pa i financijski, podupirala i svakako nemalo pridonijela njezinu širenju. U tome su izvjesnu ali manju ulogu imale Socijalistička internacionala i s njom povezana Međunarodna sindikalna federacija, doduše više njihove nacionalne sekcije nego centralna tijela.⁵⁸ U pokretu protiv fašizma i rata našli su se ljudi raznih političkih opredjeljenja te su se kroz nju međusobno približavali, bez obzira na znatne razlike u drugim interesima i težnjama. Uz komuniste i njihove simpatizere u njoj su sudjelovali na skupovima, u demonstracijama, novinskoj propagandi, članovi socijalističkih i drugih radničkih stranaka kao i sindikata, pristalice liberalnih ideja, struja i grupa, brojni pojedinačni intelektualci a i politički emigranti koji je pobjednički fašizam prisilio ili naveo da se sklone u inozemstvo.

Kako se opća ratna opasnost od sredine tridesetih godina, bez obzira na taj pokret i neke zaštitne poteze diplomacija ugroženih zemalja, nije smanjivala, već je dalje rasla kao i fašistička svjetska struja koju su agilno podupirale nacistička Njemačka i fašistička Italija u raznim zemljama, u nekim su sekcijama Kominterne, uz prešutnu suglasnost ili poticanje njezina centra, pojačana nastojanja da se konačno zaista osnuje i izgradi jedinstveni front odavno zavađenih krila radničkog pokreta.⁵⁹ Ideja o tome bila je već prilično stara, ponikla je na početku dvadesetih godina u vrhu Kominterne, ali je ova ustrajala u težnji da taj front bude pod komunističkim vodstvom, organiziran »odozdo« privlačenjem članstva drugih radničkih partija, sindikata i ostalih udruženja.⁶⁰ Njihova je pak vodstva uporno napadala kao grupe agenata i lakeja buržoazije a s vremenom i kao fašiste.⁶¹ Uopće, Kominternu je olako lijepila fašističku etiketu raznim političkim faktorima, što je zamagljivalo i razvodnjavalo ispravnu predodžbu o novoj reakciji. Od 1934. počelo se pomalo u krilu svjetskog komunističkog pokreta afirmirati utemeljenije gledište o fašizmu i stanovište da se zbog njega mora pokušati graditi jedinstveni radnički front ne samo »odozdo«, već i »odozgo«, kontaktima i akcijskim sporazumima s ranije žestoko osuđivanima vodstvima socijal-demokracije i drugih nekomunističkih radničkih organizacija,⁶² što je u nekoj mjeri hrabrila praksa mješovitog pokreta protiv rata i fašizma. Ubrzo, u toku 1934., u Francuskoj je nikla inicijativa da se ta borba proširi

⁵⁸ Wettc. n. dj., 96.

⁵⁹ Guichonct. n. dj., 193; Degras, n. dj., 383-384.

⁶⁰ Degras, n. dj., sv. 2, 32, 56, 72, 77 i dr.

⁶¹ Prvi put je gledište Kominterne o socijal-demokraciji kao dijelu fašizma izložio njezin predsjednik G. Zinovjev u svom izvještaju na V. kongresu ove internacionale, održanom 1924. (v. Degras, n. dj., sv. 2, 95.)

⁶² Prve paktove o zajedničkoj akciji sklopili su sredinom 1935. vodstva komunistička i socijalista u Francuskoj i Italiji (v. Degras, sv. 3, 383, 335).

u obliku narodnog fronta uključivanjem i građanskih elemenata.⁶³ Odlukama svog VII. kongresa u ljeto te godine Kominternu je istakla osnivanje i izgradnju jedinstvenog radničkog i još šireg narodnog fronta kao glavni zadatak ukupnog komunističkog pokreta. Gdje god bi se formirali, trebali su voditi borbu protiv fašizma i rata, ali i za obranu liberalnih i demokratskih prava i ustanova,⁶⁴ kojima je donedavno a još od svoje pojave komunistički pokret osporavao ikakvu vrijednost ili ih podcjenjivao, izrugivao, ignorirao. Stoga je obično i previđao, prešućivao ili zanemarivao da fašizam teži ne samo uništenju radničkog pokreta u cjelini, bez osobitog obaziranja na njegove razne boje, već i razaranju građanske demokracije. Sa znatnim i prilično štetnim zakašnjenjem Kominternu se odlučila za veliki zaokret u svojoj općoj politici, u prvom redu zbog fašističke prijetnje miru i sovjetskoj državi. Stoga je sad očekivala i zahtijevala od svojih sekcija da postanu i čvrsti branitelji građanske demokracije, što je narodnim frontovima trebalo privući lijeve ili barem polulijeve buržoaske stranke. No ciljevi toga novog kursa nisu bili samo obrambeni, narodni frontovi imali su se boriti i za vlast pomoću koje bi podigli zakonske brane fašizmu, onemogućile mu ne samo rast već i politički opstanak, dinamizirali diplomacije u cilju otpora agresivnim silama i ozbiljnim reformama povećali vrijednost i privlačnost demokratskog poretka.

Narodni frontovi su se zaista pojavili u nekim zemljama, štoviše 1936. u Španjolskoj i Francuskoj izbornim su pobjedama uspostavili svoje režime na osnovu političkog poraza domaćih snaga desnice, među kojima su bile i fašističke ili profašističke skupine.⁶⁵ Na osnovu izborne pobjede narodnofrontovski režim uspostavljen je potkraj 1938. i u Čileu.⁶⁶

Svjetski pokret protiv fašizma i rata se uglavnom rastočio u narodnofrontovske akcije po zemljama. No, njegovu specifičnu mada tek djelomičnu obnovu izazvali su uskoro događaji u Španjolskoj, gdje je generalski puč s oslonom na cjelokupnu desnicu nasrnuo na legalnu vladu nastalu na osnovu izborne pobjede *Frente popular*, što je dovelo do dugog i vrlo krvavog građanskog rata u koji su se vrlo brzo uplele evropske fašističke sile. Prvo Kominternu a zatim i sovjetska država odlučile su se da pomognu napadnutom režimu španjolskog narodnog fronta ne samo moralnopolitički, što mu je moglo biti od skromne koristi, već i vojno⁶⁷ (internacionalne brigade, sovjetski vojni stručnjaci i oružje). Dramatična zbivanja u Španjolskoj potakla su brojne antifašiste u raznim zemljama da se uključe u inozemnu pomoć republikanskoj vladi, bilo moralno, materijalno ili vojno.⁶⁸ Opća bor-

⁶³ Za ovu inicijativu bio je zaslužan M. Thorez, vođa francuske komunističke partije i član egzekutive III. internacionale (v. Degras, sv. 3, 383). Nastojeći privući u antifašističku borbu i utjecajne radikale, vjerojatno nije djelovao bez suglasnosti sovjetskog političkog vrha.

⁶⁴ V. Degras, n. dj., sv. 3, 361-365, 375.

⁶⁵ Thomas, n. dj., 153-157.; R. Remond, *Notre siècle. Histoire de France*, sv. 6, 191-192.

⁶⁶ G. Beyhaul, *Süd- und Mittelamerika*, Frankfurt am M. 1974, sv. 2, 283.

⁶⁷ Thomas, n. dj., 352-360, 440-464 i dr.

⁶⁸ Isto, 361, 366-367 i dr.

ba protiv fašizma u svom se znatnom dijelu konkretizirala u podršci ili čak sudjelovanju u oružanom otporu vojnim snagama španjolske stare i nove reakcije poduprte od fašističkih velesila. Protiv svih njih, voljnih da zdrobe i demokraciju i radnički pokret u Španjolskoj Republici, pokret s intenzivnim težnjama ka socijalnim promjenama, ozbiljna i vrlo teška borba nije se ni u toj zemlji ni u inozemstvu mogla voditi samo javnim skupovima, demonstracijama, peticijama i novinskim kampanjama; ti su oblici akcije mogli imati tek pomoćnu, sekundarnu ulogu. Zbivanja u Španjolskoj upućivala su zaključku da se fašizmu kao sili valja u prvom redu protiviti silom. Mnogi su bili razlozi zbog kojih pomoć evropskih pa i svjetskih antifašističkih snaga, napose SSSR-a, režimu Narodnog fronta u Španjolskoj nije bila dovoljna. Nakon skoro trogodišnjeg građanskog rata s jakim međunarodnim primjesama, prva velika vojna borba protiv fašizma završila je trijumfom Franca, Hitlera i Mussolinija. Za agresivne sile nedvosmislenog fašističkog karaktera bio je to novi snažan poticaj za daljnje nastupanje, i, dakako, gorko, teško i deprimantno iskustvo za antifašističke snage i njihov pokret. Međutim, ono je utiralo stazu pogledu da se fašizam ne može zaustaviti a još manje potući bez masivne upotrebe sile – novim svjetskim ratom. Pokret za mir je, zapravo, postao bespredmetan. Antifašizam koji ga je ranije apsorbirao mogao se još samo nadati da će velesile koje nisu postale fašističke, već zbog svojih posebnih interesa, kad-tad prihvatiti neizbježnost općeg oružanog obračuna s državama koje su postale zastrašujućim bastionima reakcije novog tipa, ispoljavajući sve otvoreniju agresivnost, osvajačke ambicije i težnju ka dominaciji u Evropi i drugim krajevima svijeta. No, to je bila sumorna i mračna nada, zasnivala se na očekivanju novog ogromnog krvoprolića, pa ju je bilo teško priznati ili čak zagovarati. Fašizam, ondje gdje je pobijedio, nije se mogao srušiti ni iznutra ni izvana nikakvim pokretima, makar koliko njihovi pripadnici bili uvjereni u ispravnost svog cilja a neki i spremni za najveće žrtve na protivničkom terenu. Ni opća ratna opasnost kojoj su fašističke sile bile sve očitiji generator nije se mogla ukloniti akcijom mnogobrojnih pristalica svjetskog mira. Od zagovornika sile i provodnika nasilja uoči dolaska na vlast, fašizam je nakon toga u Italiji, Njemačkoj a u specifičnom obliku i u Japanu postao prava sila i utjelovljenje nasilja u unutrašnjoj i vanjskoj politici, opća opasnost za čovječanstvo, veća od one u obliku kapitalističkog imperijalizma ili kvazikomunističkog staljinizma. U svojim svjetskim jezgrama fašizam se pretvorio u vrlo moćnu snagu, oborivu samo udruženom oružanom silom ugroženih snažnih država i drugih zemalja i naroda s vjerojatnom perspektivom da mu zbog nedovoljne pojedinačne otpornosti postanu žrtve.

Međutim, u razdoblju od 1931. do predvečerja novog svjetskog rata, veći dio ugroženih zemalja, pa ni »zapadne demokracije« nisu u svoju službenu politiku ugradile antifašizam kao temeljni kurs. Zbog više razloga zapadne velesile, iako zabrinute i za svoju nacionalnu sigurnost i za široke interese diljem svijeta, pretežno imperijalističkog karaktera, vodile su politiku popuštanja, zapravo, u osnovi promašenih pokušaja nagađanja s agre-

sivnim silama.⁶⁹ U njihovu odnosu prema fašizmu bilo je negodovanja, zgražanja, zaplašenosti, ali i izvjesnih sklonosti, uviđavnosti pa i odobravanja, ukoliko se radilo u utjecajnim desničarskim krugovima i pojedincima, kojima je »crvena opasnost« bila dugogodišnja opsesija. Za njih je, doduše fašizam bio odbojan kao razarač demokracije i parlamentarizma, koje su koliko-toliko cijenili i njima se služili, kao i opasnost za imperije u kojima su držali važne ili čak odlučujuće pozicije, ali ih je i privlačio kao dosljedni uništavač ljevice. Jedina velesila koja je za neko vrijeme, na osnovu procjene raznih vlastitih interesa, ugradila u svoju vanjskopolitičku akciju antifašizam bila je Sovjetska Rusija, odakle se od sredine tridesetih godina podupirao svjetski pokret protiv fašizma i rata i poticala narodnofrontovska orijentacija. Osim toga, SSSR je dulje vrijeme pružao istodobno vojnu pomoć španjolskoj republici i napadnutoj Kini.⁷⁰ Uz ostalo, na nebu Madrida i Barcelone borili su se sovjetski avijatičari s njemačkim i talijanskim, kao na nebu Šangaja, Nankinga, Hankowa i Čungkinga s japanskim.⁷¹ Ipak, pri kraju tridesetih godina, dijelom i zbog politike popuštanja i smirivanja zapadnih sila, koju je tek propast Čehoslovačke uzdrimala ali ne i dokrajčila, Sovjetska Rusija je sama krenula putom kompromisa i pogodbi s fašizmom, odnosno s agresivnim silama. To je dovelo do njemačko-sovjetskog pakta u ljeto 1939., zaprepastavajućeg diplomatskog čina za mnogobrojne antifašiste širom svijeta.⁷² Sumnjajući u iskrenost zapadnog odstupanja od politike popuštanja, vodstvo SSSR-a se opredijelilo baš za nju u samo predvečerje novog svjetskog rata, pri čemu su nemalu ulogu imale i težnje teritorijalnoj ekspanziji. Sovjetska država je prestala biti uporište borbe protiv fašizma i agresivnih sila kojima je čak postala prijatelj i polusaveznik.

Vojno moćne države koje su prije ili kasnije sudbonosno ugrozili fašistički agresori bile su tek time gurnute u opći antifašistički rat, koji je i obnovio antifašistički pokret. On će se razviti u akciju milijuna ljudi u mnogim zemljama svijeta. Bez obzira na brojne političke i druge razlike sjedinjavala ih je podrška ili sudjelovanje u ogromnoj oružanoj borbi protiv najveće opasnosti za slobodu narodâ, demokraciju, socijalnu pravdu pa i elementarnu humanost. Ta u osnovi nepobitno pravedna borba država, narodâ, skupina i pojedinaca, u kojoj je neizbježno bilo i mnogo okrutnosti, završila je nakon godina neviđenih žrtvi, stradanja i šteta vojnim slomom fašizma i njegovih »novih poredaka«. Ipak, u proljeće i ljeto 1945. nije došao i kraj fašizmu u ideološkom i općem akcijskom pogledu. Na podlozi političkih, socijalnih i međunarodnih problema poslijeratnog svijeta, uvelike

⁶⁹ J. B. Duroselle, *Histoire diplomatique de 1919 à nos jours*, Paris 1981, 8. izd., 158-159.

⁷⁰ Isto. 337.

⁷¹ *V nebe Kitaja 1937-1940. Vospominanija sovjetskih letčikov-dobrovoljcev*, Moskva 1980, 8-10 i dr.

⁷² Pakt je izazvao široko negodovanje i u zapadnoevropskim komunističkim partijama, osobito u francuskoj. Od 72 člana komunističke frakcije parlamenta Treće republike gotovo trećina (21) je zbog pakta napustila partiju. Egzekutiva *Confédération générale du travail*, glavne francuske sindikalne centrale, osudila je pakt većinom glasova (v. Degras, n. dj., sv. 3, 440).

i uz poticaje dugotrajnog »hladnog rata«, fašizam se u raznim sredinama regenerirao, skrivenije ili otvorenije, opreznije ili bučnije. Riječi Thomasa Manna, izgovorene u predavanju o Nietzscheu sredinom 1947., na sastanku ciriškog PEN Kluba, o fašističkoj eri »u kojoj živimo i još ćemo, usprkos vojnoj pobjedi nad fašizmom, dugo živjeti«⁷³ ne zaslužuju naročitu korekciju a još manje zaborav.

---

⁷³ Th. Mann, *Gesammelte Werke*, Frankfurt am M. 1960, sv. 9, 702.

Kominternu prema fašizmu i antifašizmu godine 1921.*

Hrvatskoj znanstvenoj povijesti predstoje dalja istraživanja odnosa Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) i Komunističke partije Hrvatske (KPH) prema fašizmu i zadaćama antifašističke borbe. Od iznimna su značenja za znanstvenu valorizaciju političkih procesa u Hrvatskoj i u njezinu širem okruženju tijekom rata i u neposrednim poslijeratnim uvjetima. Istraživanja ne bi smjela zanemariti činjenicu da je komunistički pokret bio pod neposrednim utjecajem teorije o fašizmu koja se oblikovala u Komunističkoj internacionali (Kominternu), teorijskom, ideološkom i političkom mentoru vodstava svih njezinih sekcija. Zato su istraživanja određenja u Kominternu prema suštini fašizma i antifašizma bitna komponenta znanstvenog vrednovanja odnosa KPJ i KPH prema fašizmu i antifašizmu. Jedan je od znanstvenih pristupa politička analiza, ne u smislu dnevne politike, nego istraživanja odnosa u Kominternu prema suštini društvenih procesa koji uvjetuju pojavu i razvoj fašizma te sadržaje komunističke koncepcije antifašizma.

Predgovor je dr. Ivana Prpića zbirici selektivnih primarnih izvora u knjizi *Komunisti o fašizmu*, objavljena u Zagrebu 1976. godine, prva rasprava u Hrvatskoj s takvim pristupom odnosu jugoslavenskih komunista prema fašizmu i antifašizmu. U njoj autor upozorava da je središnji problem »svakog marksističkog napora da se teorijski pojmi fašizam (...)« bio, »objasniti odnos kapitalizma i fašizma« (str. 10). U potonjemu odnosu ukazuje na interpretacije dijela jugoslavenskih komunista socijalne geneze fašizma, socijalne i političke funkcije fašizma i na pristup odnosu društvene funkcije fašizma i njegove socijalne osnove.

Koristeći isti pristup analizi odnosa u Kominternu i u Talijanskoj komunističkoj partiji (TKP) prema suštini fašizma i antifašizma tijekom 1921. godine, ovu raspravu shvaćam samo poticajem daljim istraživanjima povijesti hrvatskoga komunističkog pokreta.

---

* Rasprava je dio znanstvenoga projekta *Antifašizam Kominterne 1919.-1934.*, koji je financijski pripomoglo Ministarstvo znanosti i tehnologije Republike Hrvatske.

Kominternu je osnovana u uvjetima teške poslijeratne ekonomsko-socijalne krize i radikalnih promjena u političkoj karti Europe. Pod snažnim je teorijskim i ideološkim utjecajem ruskih boljševika i njihove političke prakse. Boljševizam je utemeljen u teoriji i ideologiji lenjinizma, za koje boljševici-komunisti tvrde da je marksizam »suvremene epohe«. Pod potonjom podrazumijevaju kapitalizam 20. stoljeća, za koji u početku tvrde da je u procesu »raspadanja«, a snage proleterske revolucije »u usponu«. Zato je globalna taktika Kominterne tijekom 1919. i 1920. borba »klase protiv klase«, koja potiče nasilne prevrate kao aktualnu zadaću. Njezin je strateški cilj ostvariti na ruševinama kapitalizma imperijalističke epohe diktaturu proletarijata i socijalističku organizaciju društva, kao prijelaznu etapu u besklasno društvo. Globalna je taktika Kominterne imala i važnu dodatnu funkciju, osigurati potporu zapadnoeuropskoga proletarijata učvršćenju boljševičke diktature u Rusiji. U teorijskome, ideološkom i praktično-političkom smislu Kominternu je suprotstavljena socijalnoj demokraciji i zato sredinom 1920. *Statutom* i *21 uvjetom* potiče do tada neviđeni rascjep u tradicionalnim organizacijama radničke klase.

Socijalna se demokracija u to vrijeme još ne odriče ideje socijalizma, ali poslijeratnu zaoštrenu društvenu krizu shvaća periodičkom pojavom, a ne početkom procesa »raspadanja« kapitalizma. Zato je u sukobu s teorijom i ideologijom boljševizma i globalnom taktikom Kominterne, okrenuta učvršćenju sustava građanskoga društva. U obnovljenoj Drugoj internacionali nisu jedinstveni u izboru taktike, ima i kolebanja u ocjeni zbivanja u Sovjetskoj Rusiji, ali su jedinstveni da boljševizam nije alternativa građanskome društvu.

Revolucionarni optimizam u Kominterni nije bio duga vijeka, jer je Lenjin već sredinom 1920. upozorio na neučinkovitost globalne komunističke taktike. Istovremeno je i politika »ratnog komunizma« ozbiljno ugrozila tekovine boljševičke diktature u Rusiji. Kada je Lenjin početkom 1921. uvjerio većinu u Centralnome komitetu partije ruskih boljševika da je Nova ekonomska politika (NEP) nužni »predah« u funkciji učvršćenja boljševičke diktature, globalna je taktika Kominterne postala kontraproduktivna za interese »jedine zemlje pobjedonosne revolucije«.

Treći je kongres Kominterne, održan od 22. lipnja do 12. srpnja 1921. godine, usprkos otporu trockističke opozicije, podupro NEP i promjenu globalne taktike. U službenim je kongresnim dokumentima poraz prethodne globalne taktike objašnjen »izdajom« vodstva socijalne demokracije, jer je iz ideoloških razloga odbačena mogućnost trajnih regenerativnih sposobnosti materijalnih osnova kapitalizma imperijalističke epohe. Prihvaćeno je gledište o nastupajućoj kraćoj epohi »relativne« stabilizacije kapitalizma, čiji su uzroci isključivo političke naravi. U iščekivanju nove globalne krize kapitalizma, kongres prihvaća novu globalnu taktiku Kominterne, borbu za jedinstvenu proletersku frontu. Prilagođena »relativnoj« stabilizaciji kapitalizma i tendencijama buržoazije da štiti klasne interese »demokratsko-pacifističkim« metodama, nova taktika ne poziva u nasilne prevrate kao aktualnu zadaću. Usmjerena je pridobijanju većine u radničkoj klasi samo »odozdo«, tj. mimo vodstava socijalne demokracije. Nova glo-

balna taktika Kominterne ima iste strateške ciljeve kao i prethodna, a način je njezine primjene posljedica opreza od mogućeg prodora »reformističkih skretanja« i u komunističke redove. Kominternu je toga vremena ipak tek u procesu boljševizacije, a NEP i nova globalna taktika dodatno zaoštavaju u njezinim redovima frakcijske borbe.¹

Teorijske se, ideološke i taktičke razlike između socijalne demokracije i Kominterne u pristupu društvenim procesima u kapitalizmu 20. stoljeća reflektiraju i na njihov pristup suštini fašizma, nacizma i antifašizma. Najprije u talijanskome radničkom pokretu, koji je prvi na udaru naoružanih fašističkih odreda. Fašistički je pokret u procesu teorijskog i ideološkog oblikovanja, sve masovniji spontani pokret ekonomski i socijalno ugroženih slojeva i onih razočaranih teritorijalnim tečevinama Italije u Prvome svjetskom ratu. Ipak, već tada iskazuje odbojnost prema institucijama liberalne demokracije i sklonost sustavu totalitarne države, navodne socijalne pravde i garanta ispunjenja velikotalijanske nacionalističke ideje.

Do tada respektabilni radnički pokret Italije dočekuje fašistički teror u zaoštrenim odnosima između Talijanske socijalističke partije (TSP) i TKP. Rascjep je uslijedio nakon sučeljavanja u TSP između socijaldemokratske većine i komunističke manjine, koja kulminiraju početkom jeseni 1920. zbog suprotnih gledišta o budućnosti talijanskog društva. Socijaldemokratska je većina nastojala i uspjela usmjeriti spontani pokret radništva na sjeveru zemlje za osvajanje uprave nad tvornicama u sporazum s vladom. Komunistička je manjina tvrdila da je društvo zrelo za nasilni prevrat klasno-socijalnih sadržaja. Komunistička je manjina, u skladu sa *Statutom* i *21 uvjetom* Kominterne, stvorila u siječnju 1921. TKP i nastavila s taktikom borbe »klase protiv klase«, bez ikakvih konkretnih rezultata.

U skladu s načelnim određenjima prema kapitalizmu 20. stoljeća, TSP prihvaća građansko-demokratsku koncepciju antifašizma, čija je suština obraniti tradicionalne vrijednosti liberalne demokracije. Suradnja se sljedbenika potonje koncepcije temelji na načelima interklasne suradnje i ideološke tolerancije, služeći se još sačuvanim sustavom parlamentarne demokracije i naoružanim obrambenim odredima. TSP i njezine popratne organizacije prihvaćaju građansko-demokratsku koncepciju antifašizma zato što suštinu fašizma shvaćaju privremenom reakcionarnom pojavom u razvoju građanskoga društva, štetnom i za stečena prava radničke klase. U talijanskoj socijalnoj demokraciji postoji i nejedinstvo u izboru antifašističke taktike, ali u njezinoj dominirajućoj većini i u izboru obrane građanske demokracije kao alternative fašizmu. Već zapaženi neuspjesi u primjeni građansko-demokratske koncepcije antifašizma tijekom 1921. posljedica su snažnoga uspona fašističkoga pokreta, ali i zakašnjela prepoznavanja suštine fašizma od demokratske javnosti. Uzroci su i u nespornoj činjenici da je fašizam nova politička pojava i u procesu teorijskog i ideološkog oblikovanja.

---

¹ Šire o globalnoj taktici Kominterne od 1919. do 1922. godinc, u: Vlajčić, Gordana, *Jugoslavenska revolucija i nacionalno pitanje (1919-1927)*, drugo dopunjeno izdanje, Zagreb: Globus, 1987., str. 58-63, 367-376.

Suprotno određenim dilemama i kolebanjima u bloku građansko-demokratskih i socijaldemokratskih snaga talijanskoga društva u pristupu fašizmu, TKP se odnosi kao prema političkoj pojavi poznatoj u razvoju građanskoga društva. Iako minornog brojčanog i političkog utjecaja u radničkoj klasi i u društvu, TKP najprije prihvaća, a zatim odbacuje suradnju u naoružanim obrambenim odredima sljedbenika građansko-demokratske koncepcije antifašizma. Tijekom 1921. stvara vlastite naoružane odrede za borbu protiv fašizma, koji trpe velike ljudske gubitke, a TKP kritiku demokratske javnosti zbog odbijanja zajedničke suradnje. Njezin je izbor antifašističke taktike znak neslaganja sa strateškim zadaćama građansko-demokratske koncepcije antifašizma. Što je uvjetovalo takvo ponašanje TKP, uz brojne suvremene izvore, otkriva i istaknuti talijanski komunist Palmiro Togliatti. Potonji je sredinom 1921. izjavio da pojava fašizma označava kraj »liberalističke države i njezine koncepcije podjele vlasti (...)«.² Poručio je TSP da nije dorasla »*novoj revolucionarnoj situaciji*«, jer se ne može osloboditi »*reformista*«³ (ist. G.V.). Nakon dolaska fašista na vlast u Italiji krajem listopada 1922. Togliatti izjavljuje da bi se isto dogodilo i u Rusiji da »Boljševička partija nije znala zauzeti vlast«.⁴

Ponašanje TKP prema građansko-demokratskoj koncepciji antifašizma i ocjene Togliattija otkrivaju odnos prema suštini fašizma i antifašizma, izveden iz određenja ideologije boljševizma prema strukturnim promjenama u građanskom društvu kapitalizma imperijalističke epohe. U sferi političkih promjena ideologija boljševizma predviđa slom sustava liberalne države, tj. »prikrivene diktature« buržoazije. Prema tome, oba sustava izjednačava u *funkcionalnome* smislu, a razlikuje po *metodama* primjene buržoaske »diktature« nad proletarijatom. U tome smislu i Togliatti govori o »kraju« sustava liberalne države u Italiji pred naletom fašizma. Suštinu potonjega reducira na proces uspostave sustava »otvorene diktature« buržoazije nad proletarijatom, kao političke prevencije od moguće »proleterske revolucije«. Prema tome, fašistički pokret shvaća u socijalnoj i političkoj funkciji buržoaske »kontrarevolucije«, a u uvjetima »krize« talijanskoga kapitalizma imperijalističke epohe. Zato Togliatti i upozorava TSP na njezinu nezrelost za »novu revolucionarnu situaciju«, koju najavljuje pojava fašizma. Istovremeno TKP stvara vlastite naoružane odrede, uvjeren da se događaji u Italiji kreću smjerom onih u Rusiji pred nasilni boljševički prevrat.

Antifašistička je koncepcija TKP antiimperijalističkih sadržaja, tj. priprema građanskog rata između buržoazije i proletarijata. Suprotstavljena je kako fašizmu tako i strateškim ciljevima građansko-demokratske koncepcije antifašizma. Sustav liberalne demokracije TKP shvaća preživjelom formom primjene buržoaske »diktature« nad proletarijatom, koja je u *funk-*

---

² Petrinović, Ivo, *Politička misao Palmira Togliattija*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, zbornik *Radovi* IX (9) 1976. godine (dalje: Petrinović, I., *Politička misao*), str. 233.

³ Isto.

⁴ Togliatti, Palmiro, *Fragmenti iz dela*. Beograd: Komunist 1965. godine, str. 22-23.

cionalnome smislu i kao *metoda* vladavine osuđena na propast. U vodećim strukturama TKP ima i nejedinstva u procjeni otpornosti sustava liberalne države. Antonio Gramsci će 1924. izjaviti da je službeno gledište TKP tijekom 1921. bilo da neće doći do uspostave vojne ili fašističke diktature.⁵ Međutim, nema sučeljavanja u pristupu suštini fašizma, što potvrđuju i kasnije rasprave u TKP i u Kominterni. Ta se ocjena odnosi i na antifašizam »desnice« u TKP, koja već tada zagovara obranu sustava liberalne države kao alternativu fašizmu. Njezin je antifašizam rezultat racionalne prosudbe, da je u nemogućnosti provedbe nasilnoga prevrata obrana sustava liberalne države manje zlo od fašizma. Antifašizam je komunističke »desnice« izveden iz njezina načelnog odnosa prema društvenim procesima u kapitalizmu 20. stoljeća, u kojima ne vidi mogućnosti nasilnih prevrata, osim u slučaju globalnih imperijalističkih ratova. Ta je koncepcija antifašizma u komunističkim redovima tek u začetku i bez realnih pretpostavki za afirmaciju. Temeljna je u međunarodnome položaju Sovjetske Rusije, a druga jednako važna, u nedostatku *negativnih* iskustava u Kominterni s antiimperijalističkim sadržajima njezina antifašizma. Naime, tek su sredinom tridesetih godina u Kominterni spoznali, da je njezin antifašizam oslobodio politički prostor građansko-demokratskoj koncepciji antifašizma.

Taktika TKP i izjave Palmira Togliattija u 1921. godini otkrivaju suštinu njihova određenja prema fašizmu. *Socijalnu genezu* potonjega vidi TKP u krizi talijanskoga kapitalizma imperijalističke epohe, u smislu neizbježne popratne pojave. Zato *socijalnu i političku funkciju* fašizma reducira na buržoasku »kontrarevoluciju«, čija je strateška zadaća uspostava njezine »otvorene« diktature nad proletarijatom. U određenju su TKP prema suštini fašizma ugrađene dvije pogubne ideje. Prva, da fašizam kao produkt kapitalizma imperijalističke epohe i u funkciji klasnih interesa buržoazije *ubrzava* klasno-socijalni obračun. Druga, da je socijalna demokracija u *funkciji* jačanja fašizma. Obje će ideje nanijeti goleme štete globalnome otporu fašizmu.

Površne i nedorečene rasprave i zaključci Trećega kongresa Kominterne o suštini fašizma i komunističkoga antifašizma otkrivaju podudarnost s gledištima TKP. Određenja su u ideologiji boljševizma prema društvenim procesima u kapitalizmu 20. stoljeća ishodišta i kongresnome određenju prema fašizmu i antifašizmu. O potonjima se raspravlja i donose zaključci kao o poznatim pojavama u razvitku građanskoga društva. Kongresni je interes okrenut prihvaćanju nove globalne taktike Kominterne i suzbijanju »reformističko-oportunističkih« tendencija, koje u radničkoj klasi navodno šire pristaše socijalne demokracije i u Italiji.⁶ Načelne su teorijske i ideološke razlike između socijalne demokracije i Kominterne u ocjeni karaktera društvenih promjena u kapitalizmu 20. stoljeća, a naročito slom prethodne globalne taktike Kominterne, uvjetovali i kongresno određenje prema

⁵ Petrinović, I., *Politička misao*, str. 233, bilj. br. 32.

⁶ Treći kongres Komunističke internacionale, Moskva, 22. jun – 12. jul 1921. *Komunistička internacionala, Stenogrami i dokumenti kongresa*, knjiga 3. Gornji Milanovac: Kulturni centar, JUR »Privredna knjiga«, 1981. godine, str. 213.

društvenoj funkciji socijalne demokracije u pojavi i razvitku fašizma. Potonje će određenje cijelo desetljeće onemogućavati efikasni otpor radničke klase fašizmu i nacizmu.

Tako je delegat TKP Gennaro Egídio bez kolebanja optužio TSP da provodi »oportunističku« taktiku prema fašizmu, navodno svjesno usporavajući »revolucioniranje« radničke klase. Drugi je delegat TKP Missiano Francesco daleko kritičniji, optuživši TSP za »pojavu kontrarevolucionarnih organizacija, kao što je fašistička«⁷ (ist. G.V.). Tako nam otkriva i načelno gledište njegove partije o socijalnoj i političkoj funkciji fašizma kao buržoaskoj »kontrarevoluciji«. U njegovoj je izjavi ugrađena i ocjena uloge talijanske socijalne demokracije u jačanju fašizma, koja će više od desetljeća sprečavati zajednički istup socijalne demokracije i komunista u borbi protiv fašizma i nacizma. Međutim, u kongresnim raspravama o zbivanjima u Italiji nema naznaka izjednačavanja suštine socijalne demokracije i fašizma, iako je izjava Missiana Francesca vrlo blizu izjednačavanju njihove socijalne i političke funkcije.

Globalnu razinu kongresnoga interesa za fašizam potvrđuje i činjenica da se samo u kongresnim *Tezama o taktici* naziru načelna opredjeljenja. Ona su situirana unutar globalne ocjene da je i »relativna« stabilizacija kapitalizma rezultat buržoaske »kontrarevolucije«, koja se manifestira kako kroz sustav liberalne demokracije, tako i kroz jačanje fašizma. Tako se u *Tezama* tvrdi da je fašizam u Italiji dio buržoaske »kontrarevolucije« i pritiska na »radničku klasu (...)«.⁸ Načelno kongresno određenje prema suštini fašizma dodatno pojašnjava i tvrdnja da pojava fašizma u Italiji vodi u »neposredno zaoštavanje socijalnih suprotnosti i socijalnih borbi«.⁹ Navodno, dokazuje da se buržoazija u uvjetima krize talijanskoga kapitalizma imperijalističke epohe ne može braniti od proleterske revolucije »normalnim radom svojih državnih organa (...)«,¹⁰ tj. sustavom liberalne demokracije. *Teze* potvrđuju da je i Treći kongres Kominterne, kao i vodstvo TKP, reducirao suštinu mogućeg fašističkog režima na klasičnu građansku diktaturu. Uspostavu potonje, u slučaju neuspjeha komunističke taktike, kongres shvaća posljedicom jedinstvenoga interesa nacionalne buržoazije, ne ulazeći u analizu strukture socijalne osnovice fašizma i mogućeg sukoba interesa potonje i strateških ciljeva fašizma. U *Tezama* je izričiti naglasak na koordinaciji državnog aparata liberalne države i fašizma, kako bi se dodatno istaknulo jedinstvo unutar građanske klase u pristupu fašizmu. Tako se tvrdi da su fašističke »bjelogardijske bande« u Italiji pod zaštitom aparata liberalne države, što se nije desilo u Rusiji zahvaljujući taktici ruskih boljševika. Drugim riječima, raspad je sustava liberalne države nužna popratna pojava u uvjetima krize kapitalizma imperijalističke epohe, koja vodi u građansku diktaturu, ili, u građanski rat između buržoazije i proletarijata.

---

⁷ Izvor isti, str. 488.

⁸ Izvor isti, str. 650-651.

⁹ Izvor isti, str. 651.

¹⁰ Izvor isti, str. 664.

Zato se u *Tezama* očekuje i od TKP suprotstavljanje liberalnoj državi i fašizmu taktikom borbe za jedinstvenu proletersku frontu. Ona je ujedno i komunistička koncepcija antifašizma, čija je suština slamanje fašizma i mogućnosti obnove sustava liberalne demokracije.

Iako šturi i nedorečeni, rasprave i službeno određenje Trećega kongresa Kominterne o suštini fašizma i komunističke koncepcije antifašizma u potpunosti se poklapaju s onim TKP. Isto tako, poklapa se i njihovo određenje prema socijalnoj i političkoj funkciji socijalne demokracije u razvoju fašizma. Kongres potvrđuje ispravnost onoga gledišta koje socijalnu genezu fašizma povezuje s krizom kapitalizma imperijalističke epohe, a njegove socijalnu i političku funkciju reducira na »kontrarevoluciju« i uspostavu sustava »otvorene« buržoaske diktature. Kongresnim je određenjem prema suštini komunističkoga antifašizma TKP suprotstavljena građansko-demokratskim i fašističkim snagama u društvu, usmjerena razbijanju političkoga jedinstva radničke klase suptilnijim metodama. Cijenu će u ljudskim žrtvama platiti malobrojno članstvo TKP, kako onaj dio naklon braniti sustav liberalne demokracije kao alternativu fašizmu, tako i onaj koji se pripremao za klasni obračun. Jedni su i drugi bili izmanipulirani od vodstva »masštaba« svjetske revolucije.

O antifašizmu jučer, danas i sutra

Svaka diskusija o nekom društvenom ili povijesnom fenomenu nužno odražava vrijeme u kojem se vodi. Danas se razgovara o antifašizmu i fašizmu. Siguran sam da bi diskusija drugačije izgledala da smo je u ovom istom sastavu vodili prije pet ili deset godina, a drugačije će zasigurno izgledati budemo li je u ovom istom sastavu vodili za pet ili deset godina.

Danas je proljeće 1995. godine (a stvari se ne mijenjaju ni godinu dana kasnije kada ovaj tekst ide u tisak), u našem se neposrednom okruženju već četiri godine vodi rat, svi su društveni odnosi na neki način pomućeni, da ne kažem zagađeni. Negativna je energija toliko jaka da strahote koje su do prije koju godinu bile potpuno nezamislive, danas postaju ružna svakodnevnica na koju su se već svi privikli. Stoga, kada se priča o strahotama u ratu 1941.-1945. godine, današnji slušalac više ne reagira onako kako bi to činio prije pet i više godina.

Raspravu o antifašizmu i fašizmu vodimo u Hrvatskoj, u zemlji u kojoj se četrdeset i pet godina o mnogim stvarima, a pogotovo o ovima, nije moglo nesputano govoriti i pisati. Fašizam i antifašizam bili su kristalno jasni pojmovi – antifašizam je bio dio neosporivog ideološkog kamena-temeljca (kao neka tobožnja sakrosanktna postavka) – »u antifašističkoj se borbi kovalo bratstvo i jedinstvo« – pa o istinskoj biti antifašizma ne samo da se nije moglo slobodno diskutirati, nego je to bilo i potpuno izlišno. Danas, pet-šest godina nakon prvih slobodnih izbora, autoritarni režim teži totalitarnim rješenjima u nekim područjima života, pa mu pogoduje djelomičan ili potpun zaborav ili rehabilitacija ustaških zločina kako bi i oni postali »hrvatski borci za slobodu«. Na taj se način odgovor na pitanje – tko je u Drugom svjetskom ratu bio u Hrvatskoj na strani fašizma, a tko na strani antifašizma, bespotrebno zamagljuje.

Konačno, i da diskusija o hrvatskom antifašizmu nije opterećena svim ovim okolnostima, pitanje što je to fašizam i antifašizam bilo bi i s historografskog i s društvenog aspekta vrlo komplicirano.

Valja podsjetiti na primjer Francuske: u toj zemlji, baš kao i u Velikoj Britaniji i u Rusiji, vrlo je lako biti »paradni antifašist« i organizirati blještave svečanosti u povodu obljetnica antifašističkih pobjeda, kao što su bile one u proljeće 1995. godine. Međutim, u Francuskoj je mnogo teže disku-

tirati o antifašizmu i o konkretnim problemima koji se pretaču u politiku još i danas – i to u zemlji u kojoj se rasprave slobodno vode punih pedeset godina, a gdje je broj zločina za vrijeme Drugog svjetskog rata bio mnogo manji negoli u Hrvatskoj i na prostoru bivše Jugoslavije, ipak se još s puno emocija diskutira o slučaju Pétaina i njemu sličnih.

Očigledno jest da se diskusije o antifašizmu, baš kao i prošlosti općenito, vode na dvije razine – jedna je, uvjetno je nazovimo, javno-mitološka, druga znanstveno-racionalna. Na ovoj prvoj razini antifašizam ili fašizam su u službi politike. Na prostoru bivše Jugoslavije dogodilo se, ponajprije u Srbiji u godinama pred rat, da su se u nekim situacijama eksponenti tih dviju razina gotovo ujedinili ili barem usko surađivali, a to je rezultiralo stravičnim posljedicama.

Prvi se put na prostoru bivše Jugoslavije počelo odmicati od komunističkih stavova o fašizmu i antifašizmu na obje spomenute razine tijekom osamdesetih godina u Srbiji. Doduše, službena srbijanska politika, odnosno vladajuća Socijalistička partija Srbije, i danas praktično bez promjena instrumentalizira teze o antifašizmu koje je ostavila četrdesetpetogodišnja komunistička vladavina, ali je snažno prisutan u javnosti i stav kojeg promiču uglavnom desne snage da su četnici jedini borci za slobodu, a Titovi partizani zapravo komunistički barbari. Knjiga Veselina Đuretića *Saveznici i jugoslovenska ratna drama* (Beograd 1985.) značajno je pridonijela razvoju mišljenja da su četnici bili ne samo najznačajniji, nego u neku ruku i jedini borci za srpsku slobodu, a da su partizani sudjelovali u genocidu nad Srbima. No, u tom prevrednovanju povijesti u Srbiji »antifašizam« nije bio posebno važan, bitan je bio mit o genocidnosti Hrvata i broj jasenovačkih žrtava.

U Hrvatskoj je proces »prevrednovanja« povijesti i antifašističkih vrijednosti i u javnosti i u znanosti bio pokrenut znatno kasnije. Nitko od hrvatskih političara iz druge polovine osamdesetih godina nije bio ni sposoban ni dovoljno ugledan da bi se suprotstavio agresivnoj politici koja se od 1987. godine utjelovila u osobi Slobodana Miloševića. Etabilirana hrvatska historiografija nije se žurila s pisanjem »nove povijesti« – činila je to polako, većim dijelom pod pritiskom srpske hajke (tako je pokojni Lj. Boban napisao tri knjige *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, Zagreb 1987-90.).

Hrvatska se politika počela baviti poviješću Drugog svjetskog rata u trenutku kada je na Žumberku kraj Sošica pronađena jama Jazovka. Tada se počelo tvrditi, bez ikakve provjere, u jasenovačkoj maniri srpskih kvazihistoričara, da tamo leže kosti oko 40 000 nevinih osoba koje su pobili komunisti. Danas se procjena o broju žrtava smanjila za otprilike stotinjak puta.

Među političarima koji su se utrkivali u prevrednovanju povijesti (iako se nije posebno bavio Jazovkom) po političkoj se snazi i ugledu, ali i po historiografskom znanju i nekim širim pogledima na prošlost, nedvojbeno isticao Franjo Tuđman. Njegovom izjavom na Prvom saboru HDZ-a, početkom 1990. godine, kako »NDH nije bila samo fašistička tvorevina nego i izraz stoljetne težnje hrvatskog naroda za samostalnom državom« započela

je žestoka diskusija o karakteru NDH. Dr. Tuđman se, shvaćajući sve opasnosti koje iz te dvosmislene teze proizlaze, u kasnijim demantijima jasno ogradio od bilo kakve veze s nacizmom i fašizmom, ali ta je izjava omogućila nekim drugima da pokušaju u potpunosti rehabilitirati NDH i ustaški režim. Prema izjavama nekih političara, pa čak i tako važne osobe kao što je bio predsjednik Sabora Nedjeljko Mihanović, moglo bi se zaključiti da su jedinice NDH bile »regularne hrvatske postrojbe«, a partizani nekakvi »pobunjenici« ili čak »razbojnici«. Mihanović i njegovi istomišljenici sugeriraju da je hrvatski narod doživio tragediju tek u Bleiburgu u svibnju 1945. godine i događajima koji su neposredno potom uslijedili, potpuno zaboravljajući ili namjerno zanemarujući da su mnogi Hrvati i hrvatski građani stradavali tijekom četiri ratne godine znatnim dijelom upravo od ustaša.

Sve je to dovelo do potpunog zamagljivanja onoga što su činile ustaške vlasti: u udžbenicima povijesti o tome se govori vrlo općenito, bez navođenja brojki, u javnosti se već stvorilo mišljenje da istinu o NDH nije oportuno, dakle, »zgodno« iznositi u cijelosti (čini se da bi ohrabrujući pomak nabolje mogao biti nastavni plan i program povijesti za osnovne i srednje škole, koji još nije prezentiran kao dokument, ali je o njemu govorila autorica dr. Agneza Sabo – Vjesnik od 5. siječnja 1996. godine). Bilo je žalosno gledati dvosatnu emisiju na Prvog programu Hrvatske televizije krajem travnja 1995. godine u povodu pedesete godišnjice pobjede nad fašizmom u kojoj su sudjelovali članovi saborskog odbora za obilježavanje tog događaja. Ni pametni ljudi, kao Franjo Gregurić i Vlatko Pavletić, nisu imali hrabrosti reći koji je to fašizam (nacizam), osim njemačkog i talijanskog, čiji se poraz tih dana obilježavao i slavio.

Postoje i otvoreni »ustašonostalgičari«, ljudi koji bi se vjerojatno i naljutili da ih u tom smislu poimence i ne spomenem. Naime, većina njih, od kojih je dobar primjer Ivan Gabelica, ne skriva da im je puna rehabilitacija NDH prvenstveni cilj. Pri tome Gabelica i njemu slični uopće ne negiraju da su se u toj državi dogodili brojni zločini. Posebno je žalosno da se izjavama koje pokušavaju relativizirati zločinački karakter NDH, iako se tobože ograđuje od svih počinjenih zločina, javljao povremeno i potpredsjednik vlade RH Bosiljko Mišetić (1995. godine – u mandatu premijera Nikice Valentića). Gabelica, Mišetić i drugi smatraju, općenito govoreći, da su ustaše bili hrvatski nacionalisti, pravedni i žestoki borci za hrvatsku slobodu u ratu u kojem je uzvišeni cilj – Hrvatska kao neovisna država – dozvoljavao uporabu svih sredstava. Uostalom, kažu oni, Srbi u Hrvatskoj pokrenuli su zajedno s komunistima 1941. godine pobunu, pa je hrvatska vlast morala odgovoriti – što je to učinila neki puta i na neprimjeren način – Bože moj, rat je bio, to se, na žalost, nije moglo spriječiti. U tim se eksplicijama priznaje i genocid nad Židovima (iako se riječ »genocid« ne upotrebljava), ali se tvrdi da to nisu činili ustaše, nego uglavnom Nijemci, ili da su to činili ustaše pod snažnim njemačkim pritiskom, da ustaše nikada nisu bile antisemiti, itd. Takav kvaziznanstven, a zapravo jeftin politikantski stav o ustašama ima vrlo proziran cilj – zapravo se žele relativizirati neprimjereni postupci i zločini Hrvata počinjeni u ratu protiv JNA, Srbije i Crne Gore te srpskih pobunjenika u Hrvatskoj i BiH.

Na razini znanosti stvari ipak stoje bitno drugačije, jer se stavovi koji pretendiraju da budu znanstveni trebaju potkrijepiti kakvim-takvim argumentima. Prvi pomak prema »prevrednovanju« nekih komunističkih dogmi, i to baš onih koje imaju veze s antifašizmom, napravili su još krajem osamdesetih godina Zvonko Ivanković-Vonta s knjigom *Hebrang* i Vladimir Žerjavić s knjigom *Žrtve Drugog svjetskog rata*. No, obje knjige, pogotovo Ivankovićeva izravno i neizravno potvrđuju da je antifašistička borba bila opravdana i pravedna stvar. Činjenica da niti jedan niti drugi nisu profesionalni historičari govori i o historiji samoj – o njezinoj nevoljkosti, možda i nemoći da se brzo prilagođava. Dijelom se to može objasniti i držanjem historičara do digniteta svoje struke, što je u konkretnoj situaciji značilo i suzdržljivost prema politici.

Očekivalo bi se da su od uspostave nove vlasti, dakle, u razdoblju od 1990. do 1996. godine, bila sustavno poticana istraživanja kojima bi se prevrednovali dosadašnji historiografski rezultati u tretmanu fašizma i antifašizma. Posebno je u tom smislu bila snažno medijski predstavljena djelatnost tzv. Vukojevićeve komisije za utvrđivanje ratnih zločina, ali njezini rezultati nisu dostupni ni velikoj većini njezinih članova.

Najopsežnije djelo kojim se otvoreno zagovara rehabilitacija ustaštva jesu knjige Ive Košutića *Domobranstvo u Drugom svjetskom ratu*, ali se one nikada nisu smatrale »znanošću«, već »publicistikom«. U opsežnoj i vrlo skrupulozno napisanoj recenziji prva je knjiga ocijenjena kao težak promašaj i pamflet.¹ Druga je knjiga izašla tek nedavno, pa još nije proteklo dovoljno vremena da joj se procijeni vrijednost – sudeći po prvim dojmovima, ona ni po čemu ne odudara od prve knjige.

Knjiga Jere Jareba *Pola stoljeća hrvatske politike – 1895.-1945.* koja je prvi puta objavljena još 1960. godine u Buenos Airesu, pretisnuta je 1995. godine u Zagrebu, u izdanju Instituta za suvremenu povijest. S obzirom na sve okolnosti, ta bi knjiga, kako se čini, trebala biti najbliža onome što su danas historiografski stavovi službene politike, drugim riječima, samog predsjednika Tuđmana. U ovom kratkom izlaganju je moguće samo u nekoliko rečenica okarakterizirati to djelo: radi se uistinu o znanstvenoj historiografiji, za razliku od velikog dijela tekstova nastalih o hrvatskoj povijesti u emigraciji. Osnovna mu je manjkavost objektivne prirode – tekst pisan u inozemstvu krajem pedesetih godina danas nam se predstavlja kao značajan doseg suvremene historiografske produkcije, a to nije moguće. U međuvremenu je izašao nepregledan broj rasprava i knjiga o tom razdoblju hrvatske povijesti, istraživači su pregledali neizmjeran broj arhivalija koje Jeri Jarebu u inozemstvu i nisu bile dostupne. Spoznaje o prošlosti u odnosu na vrijeme Jarebova pisanja daleko su odmakle. Stoga se on nikako ne može mjeriti s onime što su sedamdesetih i osamdesetih godina o ustašama napisali i objavili Bogdan Krizman u više knjiga o Paveliću i ustašama

---

¹ Vidi: S. Goldstein, *Neprihvatljiva rehabilitacija ustaške NDH*, Bilten 30 Židovske općine Zagreb, travanj/svibanj 1993.

te posebice Fikreta Jelić-Butić u knjizi *Ustaše i NDH*. Ne može se reći da Jareb skriva neke činjenice o ustaškom pokretu (govori o »totalitarističkoj, balkanskoj politici Ustaškog pokreta koja je odmah u Hrvatskoj izazvala živu reakciju i javnu osudu« (93), o »politici uništenja Srba ... koja nije pojmljiva s moralnog gledišta, nego je nerazumna i s gledišta svake realne i moguće politike« (89), ali po neki puta izlazi iz korektnog historiografskog diskursa (102-110): primjer tome je pokušaj opravdavanja hrvatsko-talijanskog razgraničenja, štoviše, predlaganja kako je hrvatska politika tada trebala nastupati prema Talijanima. Konačno, teško se složiti i s Jarebovim zaključkom: »četirigodišnje postojanje NDH svijetla je pojava u hrvatskoj povijesti« (123). Je li režim koji se ne može okvalificirati drugačije negoli kao nacifašistički moguće smatrati »svijetlom pojavom«?

Na kraju, volio bih da ovakvu diskusiju ne vodimo za pet ili deset godina, jer koliko god ona bila znanstveno fundirana, ipak je potpuno utopljena u politiku. Radi se o tome da bi za pet ili deset godina trebala u Hrvatskoj vladati garnitura koja neće biti opsjednuta ni fašizmom ni antifašizmom, ni »pomirenjem ustaša i partizana, odnosno njihovih sinova i unuka« što je u praksi dovelo do toga da se nekadašnji ustaše i partizani, odnosno njihovi sinovi i unuci, svađaju više negoli ikada prije i da je nesnošljivost, pa čak i mržnja samo porasla. Tobožnja politika pomirenja donijela je samo više nepomirljivosti.

Stoga bih o antifašizmu sljedećom prilikom rado govorio samo kao znanstvenik, a još bih radije da o tome više uopće ne govorimo. To bi značilo da tema više nije zanimljiva. Kada antifašizam ne bude više zanimljiv, to će značiti da ni fašizma ni opasnosti od njegova jačanja više neće biti. A to bi uistinu bilo najbolje.

Fašizam i antifašizam u svjetlu bipolarne vrijednosne orijentacije

Antifašizam u sjećanju veterana

Dopustite mi da u razmatranju teme pođem ne od teorijskih konstrukcija – ma koliko ih inače uvažavam – već od vlastita iskustva sudionika antifašističke borbe. Pritom ne prisvajam sebi neko veće pravo da govorim o predmetu već si samo zadržavam poziciju svjedoka očevica.

U vrijeme Drugog svjetskog rata meni je – i ne samo meni – bilo potpuno jasno što je to fašizam. Postojala je jasna, vatrena crta demarkacije: na jednoj strani nalazili su se fašisti (Wermacht, SS, talijanska vojska i crno-košuljaši prije kapitulacije Italije, i njihovi hrvatski, srpski i muslimanski pomagači), a na drugoj antifašisti (Crvena armija, britanska i američka vojska, partizani, pokreti otpora u Europi). Osobno sam imao uvida tek u mali segment te fronte: bio sam pripadnik 26. divizije stacionirane na otoku Visu, odakle je operirala po Dalmaciji. Na početku kninske operacije u jesen 1944. bio sam, kako se to u vojničkom žargonu kaže, »izbačen iz stroja«, i tu moje aktivno sudjelovanje u oružanoj borbi završava.

Moju tadašnju spoznaju karakteriziraju dva momenta: (1) kristalna jasnoća ciljeva antifašističke borbe i (2) internacionalni karakter antifašizma.

Za vrijeme pregovora o nekim lokalnim pitanjima u sustavu obrane Visa, koje sam vodio kao predstavnik I. bataljona s komandom jedne britanske jedinice, bio sam iznenađen time koliko su britanskim oficirima (jedan je bio kapetan, a drugi poručnik, obojica studenti iz Oxforda) bili nedovoljno jasni ratni ciljevi Saveznika. S druge strane i oni su bili iznenađeni koliko su meni ti ciljevi bili »jasni«.

Što se tiče internacionalizma antifašističke borbe, bio je to internacionalni karakter *in concreto* – to su bili kontakti sa živim ljudima na istoj strani barikade: Englezi (s kojima sam povremeno kontaktirao službeno, a gotovo svaki dan neslužbeno), Amerikanci (pirotehničari, avijatičari – neslužbeno), a čak i u mojoj jedinici bilo je petnaestak Talijana, jedan Poljak, četiri Armenca – drugih se više ne sjećam. Postojao je osjećaj zajedništva: povezanosti, solidarnosti, zajedničke sudbine.

Dakle, moj svijet je bio manihejski strukturiran: dijelio se kao u nekom vesternu na *good guys* i *bad guys*. Tek mnogo kasnije stekao sam cjelovitiju sliku o antifašističkoj borbi na tlu Jugoslavije. Evo, kako je rezimira Nebojša Popov: »Kako to obično u građanskim ratovima biva, tačke sukoba i učesnici u njima množe se i teško zaustavljaju. Uzajamno se uništavaju partizani i četnici, ljoticčevci i četnici, ustaše i domobrani, četnici i ustaše. U ovim obračunima nestaje više ljudi nego li u borbi s okupatorom. Vrtlog nasilja je toliko snažan da traje i nakon kapitulacije Trećeg rajha, kada bez suđenja (po 'pobedničkoj pravdi') bivaju ubijani ne samo pripadnici protivničkih vojski, nego i civilno stanovništvo koje se s njima povlačilo (Blajburg, 'križni put', Kočevlje itd.).«¹

Kako reagirati na to naknadno saznanje? Zar onako kako je reagirao Umberto Eco kad je poslije saznao da je legendarni vođa pokreta otpora u sjeverozapadnoj Italiji Franchi (Edgardo Sogno) bio monarhist i zadržati antikomunist koji se pridružio ekstremnoj desnici i bio optužen za suučestvo u planiranju državnog udara? »Ali, baš me briga! Sogno ostaje i dalje junak iz mojih snova u djetinjstvu«, veli Eco. Ili možda prihvatiti ciničnu mudrost Curzia Malaparte da u ratu nema ni pobjednika ni pobjedenih već samo mrtvih i preživjelih. Ja sam preživio – dakle, pobijedio sam; velik je broj mojih suboraca preživio – dakle, antifašizam je pobijedio! Ostavljam to pitanje bez odgovora i vraćam se pedeset godina unatrag.

Neposredno nakon rata moja se percepcija svijeta mijenja, ali struktura je i dalje manihejska. Sada imamo dva tabora: *tabor mira, socijalizma i demokracije* i *tabor imperijalizma*. Oba se tabora među sobom isključuju, gotovo isto kao prije fašizam i antifašizam, samo što to nije vrući nego hladni rat. A budući da su akteri obaju tabora nekoć pripadali antifašističkoj koaliciji, antifašizam se sveo na uspomenu. U socijalističkom taboru propaganda je denacifikaciju Njemačke svodila na rehabilitaciju nacizma. S druge strane, u zapadnom se taboru sve više naglašava sličnost, koja ide do identičnosti, između komunizma i fašizma. Naglašava se totalitarni karakter komunističkih sistema i režima. Termin *totalitarni* (izmišljen u Mussolinijevoj Italiji: *la nostra volontà feroce e totalitaria*) postao je *trade mark* socijalizma².

U vrijeme kad više nije bilo vatrene linije zbog koje bih pristao na neupitnu lojalnost, posežem za zabranjenom literaturom do koje sam mogao doći.³

¹ *Traumatologija partijske države*, »Republika«, 116, 1995.

² Komunistički režim u SSSR-u za Staljinova života imao je sve temeljne značajke totalitarizma kako ih je definirala Hannah Arendt u svom klasičnom djelu *Origins of Totalitarianism* (New York, 1951., Harcourt Brace). Međutim, poslije Staljinove smrti te su se značajke »osušile« (Cornelius Castoriadis, *Domaines de l'homme*, poglavlje »Les destinés du totalitarisme«, Paris, 1986., Éditions du Seuil). Iako, za razliku od hitlerizma, staljinizam nije zamijenjen demokratskim režimom, ipak su optužbe poststaljinističkog SSSR-a za totalitarizam jedva nešto više od hladnoratovske propagande. Nije svaki despotizam identičan s totalitarizmom.

³ Na prvom mjestu knjige Arthura Koestlera *The Yogi and the Commissar*, New York, 1945., McMillan, *Invisible Writing* (dio autobiografije) i *Darkness at Noon*, roman (u nas preveden tek 1975.) i Erica Hoffera *The True Believer*, New York, 1951., Harper.

Tu sam našao informacije o staljinskim monstr-procesima i logorima, ali i prva saznanja o psihologiji *masovnih pokreta* (fašističkog i komunističkog). Stoga Rezolucija Informbiroa nije za mene bila nikakvo iznenađenje – čak sam je primio s olakšanjem. Za mene se pitanja »ima li Staljin ipak pravo«, odnosno »može li Staljin imati krivo«, što su mučila mnoge komuniste i odvela ih na Goli otok, uopće nisu postavljala. Jasan i decidan antistaljinistički stav od samog početka olakšao mi je kasnije kritičko protivanje komunističke utopije.

No, u prvom planu mojih intelektualnih napora bilo je razbiti manihejsku percepciju svijeta. Uvođenje samoupravljanja i pojava nesvrstanosti u prvi mah je poslužila toj svrsi, jer je između dva tabora (koji se sada nazivaju *lageri*) ubacila *treći faktor*, otvorila *treći put* (između privatnog kapitalizma i državnog socijalizma). Dakako, intelektualna mašinerija – isto kao i ratna mašinerija – kad se jednom pokrene, teško se zaustavlja. Ali ta intelektualna analiza jahala je na valu stvarnih događaja. Tako se na kraju manihejska percepcija stabilnoga bipolarnog svijeta razbila i pretvorila u percepciju kaotičnoga svijeta, *novog svjetskog nereda*, kako ju je nazvao Ken Jowitt. Kako sada taj svijet svesti na bilo koju dvodimenzionalnu podjelu?

I upravo u tom svijetu slavi se s velikom pompom pedeseta godišnjica pobjede u antifašističkoj borbi: slavi se u dimu i požaru Bosne, Ruande i Čečenije. Što danas znači to naknadno oživljavanje antifašističke tradicije? Nije li to besprimjerni cinizam? Da, i to, ali ne samo ni prvenstveno to. Napori da se povijesno sjećanje učini djelatnom tradicijom možda imaju neke funkcije. Prva bi funkcija bila neka globalna racionalizacija (uvođenje nekog reda) novog međunarodnog nereda. Druga funkcija – barem za neke zemlje sudionice – mogla bi biti ono što Pascal Bruckner naziva »etnička teologija«: »moći se prikazati kao žrtva genocida... (pri čemu)... genocid postaje pravi postupak zaplene, izvor beskrajnih moralnih i političkih vrednosti, magični ključ koji omogućava sve zloupotrebe, oslobađa od krivice i najgora zastranjivanja, nudi jednom narodu izvanredan status«. ⁴ Bruckner ovdje izričito govori o Srbima – ali zar se taj mehanizam ne može primijeniti i na istrebljivanje Čečenaca »ognjem i mačem«? Jer, službeno je u *Domovinskom ratu* izginulo 20 milijuna Rusa. Naravno, i ovdje je, kao i u slučaju Srba, radio multiplikator: od tih 20 milijuna 6 milijuna neprirodnih smrti može se pripisati Staljinu, a ne vodi se računa ni o tome da najveći dio sovjetskoga teritorija što su ga okupirali Nijemci nije bio ruski (to su bile baltičke republike, Bjelorusija i Ukrajina) – Rusi su činili svega 55% ukupnog stanovništva SSSR-a! ⁵ Konačno, treća je funkcija pretvoriti fašizam u stereotipnu etiketu, koja ne zahtijeva ni dokaze ni analizu, a može se prilijepiti svakome tko bilo čime i bilo kako smeta ostvarenju određene

⁴ »Republika«, 115, 1995.

⁵ Norman Davies, *The Misunderstood Victory in Europe*, *The New York Review*, 25. svibnja 1995..

politike. Ta je etiketa osobito prikladna za vanjsku uporabu: prikazati sve strane u sukobu kao fašiste znači savršeno opravdanje za vlastitu alibi-politiku i dobar sedativ za TV gledatelje u vlastitoj zemlji.

No ovdje sam i nehotice prešao od osobnog iskaza u *Ich*-formi na impersonalnu analizu. Antifašizam je danas, u najboljem slučaju, samo jedna tradicija – točnije, povijesno sjećanje. On nije ni ideologija, ni politički režim, ni društveno-ekonomski sustav, ni socijalni pokret – na svim tim dimenzijama države, koje se deklariraju kao antifašističke, duboko se razlikuju. No, to što po prirodi stvari, vrijedi za antifašizam – ne vrijedi li to i za fašizam? Mogu li se diktatorski režimi koji su obilježili ovo stoljeće: nacional-socijalizam, talijanski fašizam, falangizam, salazarizam, ustaštvo, četništvo, staljinizam-brežnjevizam, titoizam, nacional-komunistički i nacionalistički režimi u postkomunističkim zemljama – potpuno izjednačiti na bilo kojoj zajedničkoj dimenziji? Magična izjednačiteljska riječ je fašizam.

No, što je to fašizam?

Počnimo s terminom. Fašizam se danas upotrebljava kao kvintesenca svakoga totalitarizma. Ali talijanski fašizam uopće nije imao kvintesece. To je bio, prema riječima Umberta Eca, »zbrkani totalitarizam, kolaž različitih filozofskih i političkih ideja, košnica proturječja«. On je kombinirao revoluciju s monarhijom, kraljevsku vojsku sa svojom osobnom milicijom, davanje privilegija Crkvi s državnim obrazovanjem koje veliča nasilje, apsolutnu državnu kontrolu s privatnim tržištem. Bilo bi mnogo opravdanije da je kao kvintesenca uzet nacizam. Jer, *Mein Kampf* je manifest s potpunim političkim programom: od rasističke teorije o izabranom arijevskom narodu, od teorije o degeneriranoj umjetnosti do filozofije o volji za moć i *Übermenschu*. Nacizam je bio definitivno antikršćanski i neopoganski baš kao što je i Staljinov *Dijamat* eklatantno materijalistički i ateistički. Stoga, »ako se pod totalitarizmom misli na režim koji svaki čin pojedinca podvrgava državi i vladajućoj ideologiji, tada su nacizam i staljinizam bili istinski totalitarni režimi«. (Umberto Eco, *Ur-Fascism*, *The New York Review*, 22. lipnja 1995.)

Naprotiv, talijanski fašizam nije bio potpuno totalitaran. Na primjer, dok u Njemačkoj postoji samo jedna, nacistička arhitektura (Albert Speer), u Italiji pored fašističkih arhitekata djeluju i drugi, koji su inspirirani Gropiusovim racionalizmom. U Mussolinijevoj Italiji nije bilo fašističkog Ždanova: postojao je na jednoj strani fanatični i nekultivirani fašist Roberto Farinacci koji promiče umjetnost kao propagandu, a na drugoj strani kultivirani i relativno tolerantni Giuseppe Bottai, koji štiti larpurlartizam i avangardnu umjetnost, zabranjenu u Njemačkoj.

Mnogi su se talijanski partizani i budući partijski intelektualci obrazovali u krilu fašističke studentske organizacije GUF (*Gioventù Universitaria Fascista*). Njezini su klubovi bili svojevrsni *melting pot* gdje su cirkulirale nove ideje bez stvarne ideološke kontrole. Pjesnička grupa oko Montalea, *her-*

metisti, koja je zatvarajući se formalno u kulu bjelokosnu izražavala protest protiv režimskog kulta optimizma i heroizma, bila je izvan svake kontrole. Naravno, sve to nije bio znak tolerancije režima već njegove ideološke raštimanosti i strukturalne konfuzije. Slično kao što je i jugoslavenski »liberalizam« u samoupravnom razdoblju bio više plod ideološke raštimanosti i strukturalne konfuzije negoli stvarnog napuštanja temeljnog kreda *diktature proletarijata*.

Koje je onda opravdanje za upotrebu termina fašizam kao opće *catch-word* kojom se danas tako obilno služimo? Samo historijsko: talijanski fašizam prvi se pojavio na sceni.

Svaki od (do) sadašnjih totalitarnih režima povijesno je specifičan. Mogu li se onda ti režimi izjednačiti na bilo kojoj zajedničkoj dimenziji? Postoje li zajedničke dimenzije? Ili je riječ samo o analogijama?

Ur-fašizam

Umberto Eco smatra da postoje zajedničke karakteristike svih totalitarnih režima koje obilježavaju *Ur-fašizam* ili *Vječni fašizam*. Evo ukratko te liste: (1) kult tradicije i sinkretizam; (2) odbacivanje modernizma; (3) svojevrsni iracionalizam-antiintelektualizam (akcija radi akcije, akcija protiv mišljenja); (4) strah od razlika; (5) pozivanje na frustriranu srednju klasu; (6) nacionalizam i *teorija zavjere*; (7) istovremeno kultiviranje straha od bogatog i moćnog neprijatelja, ali i čvrste vjere da je tog neprijatelja moguće pobijediti; (8) shvaćanje života kao neprekidne borbe koja će završiti Armagedonom *konačnog rješenja*; (9) popularni elitizam – kombinacija elitizma i stroge hijerarhije; (10) kult heroja i kult smrti (*Viva la muerte!*); (11) mačizam: prezir prema ženama i osuda nestandardnih seksualnih navika: od djevičanstva do homoseksualizma; (12) selektivni populizam (narod kao kvalitet, kao monolitni entitet koji izražava opću volju, a tumači je Vođa) i *igranje naroda* (narod kao teatarska fikcija, za koju danas više nije potrebna Piazza Venezia ili nirnberški stadion – dovoljna je televizija ili Internet, ali moguća je i kombinacija: *dogođanje naroda* na Ušću ili Gazimestanu), preziranje *trule* parlamentarne demokracije; (13) novogovor.

Nisam sasvim siguran da bi svi diktatorski režimi u sadašnjosti i bližoj prošlosti *položili* čitavu ovu *bateriju testova*. Ali čini mi se da postoji dimenzija na kojoj se svi ti režimi mogu izjednačiti: to je posebna matrica mišljenja koju ću, u pomanjkanju boljeg termina, nazvati totalitarna matrica. U čemu se ona sastoji i odakle potječe?

Dvovrijednosna orijentacija

Što je to totalitarna matrica? To je manihejska percepcija realnog svijeta utemeljena na, kako to S. I. Hayakawa naziva, *dvovrijednosnoj orijentaciji*. Postoje samo dva vrijednosna pola: *apsolutno dobro* (na tom polu smo mi, naša grupa, naša zajednica, naša nacija i država) i *apsolutno zlo* (na

tom su polu drugi. »Pakao to su drugi«, veli Sartre.) Između ta dva pola ne postoji (odnosno ne percipira se) ništa – *tertium non datur*. Pokušat ću tu matricu ilustrirati primjerima iz Hitlerova Trećeg Reicha i Staljinova SSSR-a.

U Trećem Reichu ti su polovi arijevtstvo-nearijevstvo. Na arijevtskom polu nalaze se: hrabrost, heroizam, samodisciplina, čast, ljepota, slava, zdravlje, radost. Na nearijevskom polu nalaze se: židovstvo, degeneriranost, pokvarenost, demokracija, internacionalizam. Evo nekoliko ilustrativnih primjera:

»Traži se da svaka kokoš snese 130-140 jaja na godinu. Povećanje se ne može postići s bastardnim (nearijevskim) kokošima koje sada napućuju njemačka gospodarska dvorišta. Pokoljite te nepoželjne kokoši i zamijenite ih...« (Novinska agencija NSDAP, 3. travnja 1937.).

»Zec doista nije njemačka životinja već zbog njegove žalosne plašljivosti. On je useljenik koji uživa povlasticu gosta. Ali u lavu se neosporno vide temeljne njemačke odlike. Stoga bi se lava moglo nazvati Nijemcem u inozemstvu« (General Ludendorf, *Am Quell Deutscher Kraft*).

»Krave ili stoka kupljena izravno ili neizravno od Židova ne bi se smjela pariti s općinskim bikom« (Načelnik Koenigsdorfa u Bavarskoj, *Tegerszeitung*, 1. listopada 1935.).

»Nema mjesta za Heinricha Heinea ni u jednoj zbirci djela njemačkih pjesnika... Kad odbacujemo Heinea, to nije zato što smatramo da je svaki njegov stih loš. Odlučujući je čimbenik što je taj čovjek bio Židov. Stoga mu nema mjesta u njemačkoj literaturi.« (*Schwarze korps*.).

»Nacional-socijalisti kažu: legalnost je ono što je dobro za njemački narod; ilegalnost je ono što škodi njemačkom narodu« (dr. Frick, ministar unutrašnjih poslova).

»Rasprave o pitanjima koja se tiču našeg opstanka i opstanka nacije moraju sasvim prestati. Svatko tko se usudi dovesti u pitanje ispravnost nacional-socijalističkih pogleda bit će žigosan kao izdajica.« (Herr Sauckel, nacistički gauleiter Thüringije, 20. listopada 1933.).

»Ne postoji nešto takvo kao što je znanje radi znanja. Znanost može biti samo vojnički trening naših umova u službi nacije. Sveučilište mora biti bojno polje za organizaciju intelekta. *Heil Hitler* i njegov vječni Reich!« (rektor Sveučilišta u Jeni).⁶

U Staljinovoj Rusiji također imamo dva pola. Na jednom su ove odrednice: socijalistički, sovjetski, herojski, progresivni, demokratski, znanstveni, materijalistički. Na drugome su polu: buržujski, imperijalistički, kapitalistički, fašistički, dekadentni, idealistički, nenaučni.

Evo nekoliko primjera:

»Žebrak, sovjetski znanstvenik, trebao je raskrinkati klasno značenje borbe što se vodi u vezi s problemom genetike. Ali, zaslijepljen buržujskom predrasudom, prezira vrijednom servilnošću prema buržujskoj znanosti,

⁶ Svi navedeni primjeri preuzeti su iz knjige Clara Leiser, *Lunacy Becomes Us*, Adolf Hitler and His Associates (Liveright Publishing Corporation, 1939.).

prihvatio je stajališta iz neprijateljskog tabora... Za Žebraka postoji nešto kao 'čista znanost'.⁷

U vezi sa Ždanovljevom direktivom iz 1946. o odgovornosti sovjetskog pisca, po kojoj umjetnost nema drugih ciljeva osim slavljenja sovjetskog načina života te neumorna i nemilosrdna raskrinkavanja zala buržujске kulture, Lash navodi:

»Slikari su opomenuti protiv takvih 'formalista' kao Picasso, Matisse i kubisti, a izvrsna zbirka francuskih impresionista u Moskvi zatvorena je za publiku i spremljena u podrum.

Odluka CK osuđuje formalizam u muzici i naređuje preradu svih muzičkih djela kako bi postala razumljiva sovjetskom narodu... Kompozitori svjetskog glasa Šostakovič, Prokofjev i Hačaturjan osuđeni su zbog muzike koja je 'antidemokratska' i 'tuđa sovjetskom narodu i njegovu umjetničkom ukusu' i koja snažno izražava 'duh suvremene modernističke muzike Europe i Amerike', koja pak odražava močvaru buržujске kulture...

Književni kritičar Jegolin, tumačeći moskovskim piscima značenje Ždanovljeve direktive, stavlja na prvo mjesto patriotizam. Dužnost je pisaca da pokažu 'kako se razvijaju moć i snage karaktera običnih ljudi koji savladavaju teškoće i opterećenja rata, izvršavaju velika djela, postaju heroji...' 'Poezija mora biti prožeta sovjetskim optimizmom i plemenitim težnjama. Raspoloženja tuge i obeshrabrenosti, individualistička preokupacija ljubavlju i osobnom sudbinom, smatraju se tuđim sovjetskom pogledu na svijet.'⁸

Ali nije se to odnosilo samo na znanost, kulturu i umjetnost. Odnosilo se i na modu pa čak i na cirkusku zabavu.

»Tako se sovjetski modni kreatori 'ne smiju oslanjati na iskvarene bulevarske ukuse kapitalističkog Zapada'. Sovjetski autor A. Donski je u *Moskovskom boljševiku* pozvao modne kreatore da kreiraju 'jednostavne, ali lijepe modele koji odgovaraju povećanim kulturnim potrebama sovjetskog naroda'.⁹

Sovjetski artist upozorava: »Samo ako se potpuno demaskiraju... u arena nama sovjetskih cirkusa strane buržujске tendencije može sovjetski cirkus postići novi preporod i postati pravi izražaj snage naše velike domovine.« Napadaju se cirkuski menadžeri da »pokušavaju zdravi sovjetski cirkus, s njegovom ideologijom, optimizmom i osjećajem cilja, zamijeniti praznim, formalističkim imitacijama«. Najgori su prestupnici zapadni klaunovi. Osobito napada čuvenu braću Fratellini, »reakcionarne i buržujске (klaunove) i klasične eksponente lakrdijaških igara«. Ruski kritičar koji ih je hvalio ozbiljno je pozvan na red zato što nije »razotkrio ideološki karakter zapadnog klaunizma«. ¹⁰

Gdje su korijeni te dvovrijednosne orijentacije? Dva su njezina izvorišta: jedno je socio-kulturno, a drugo logičko – diskursivno.

⁷ J. P. Lash, *New Republic*, 3. siječnja 1949.

⁸ J. P. Lash, *New Republic*, 10. siječnja 1949.

⁹ *Herald Tribune*, 29. prosinca 1948.

¹⁰ *Time*, 14. ožujka 1949.

Socio-kulturni korijeni

U svakoj ljudskoj želji uzetoj samoj za sebe postoje samo dvije vrijednosti: stvari koje tu želju ispunjavaju i stvari koje je onemogućavaju. Na primjer, ako smo gladni, onda postoje samo dvije vrste stvari: jestive i nejestive. Ako smo u opasnosti, onda postoje samo stvari kojih se bojimo i stvari koje nam mogu pomoći i zaštititi nas. Na primitivnom nivou egzistencije, kada smo u potpunosti obuzeti traženjem hrane i samoobranom, u tom svijetu ograničenih želja moguće su samo dvije kategorije: stvari koje izazivaju bol (patnju) i stvari koje izazivaju ugodu. U tom svijetu sve što je dobro na jednoj je strani, a sve zlo na drugoj, i sve je objašnjeno. Stvari koje su irelevantne za naš interes sasvim izmiču našoj pozornosti.

Na primjer, u situaciji borbe postojimo samo mi i naš neprijatelj (obratite pozornost da je i u fašizmu i u komunizmu neprijatelj centralna figura). Za vrijeme borbe sve su naše fizičke i mentalne sposobnosti koncentrirane na borbu – izvan toga ništa ne postoji.

U životu mnogih primitivnih i ratničkih plemena, čija je egzistencija neprekidna borba protiv prirodnih elemenata, neprijatelja, divljih zvijeri i neprijateljskih duhova u prirodnim predmetima dvovrijednosna orijentacija je normalna orijentacija. Svakim ljudskim činom striktno upravlja ritualna nužnost ili tabu. Malo je slobode u izboru ponašanja: svaki postupak prisilno je »dobar« ili »loš«. Na primjer, loviti ili ribariti mora se na točno određene načine da bi se postigao uspjeh; ne smije se hodati u sjeni drugih ljudi; ne smije se okretati vrč zdesna nalijevo, već obrnuto; ne smije se ljude zvati njihovim imenom jer to mogu čuti zli duhovi. Ništa nije besmisleno ni slučajno, jer sve što pojedinac vidi mora biti objašnjeno u okviru jedne od dviju mogućih vrijednosti. Stoga se ništa ne može objasniti u smislu novog iskustva, procesa ili objekta već samo u smislu »dobre magije« i »zle magije«. Odstupanje od običaja nije dopušteno, jer bi to bila »zla magija«. Otuda potpuna statičnost načina života ili »zaostalost«. U njihovu jeziku nema sredstava za napredovanje prema novim vrednovanjima, jer se sve stvari svode samo na dva niza vrijednosti.

Logičko-diskursivni korijeni

a) logički korijeni

Aristotelovska logika zasniva se na dvovrijednosnoj orijentaciji i *zakonu identičnosti*. *Mačka je mačka*, ona nije (ne može biti) *ne-mačka*. Bez takve orijentacije ne bi bilo reda u našem vokabularu: jednom kad smo se složili da ćemo neko stvorenje zvati *mačka*, moramo se toga držati. Nepridržavanje te konvencije stvorilo bi komunikacijsku pomutnju što je u *Bibliji* opisana kao *kula babilonska*.

Ali ne smijemo zaboraviti da je riječ *mačka* samo jezična konvencija: da je to – kako veli Hayakawa – *intencionalna* ali ne i *ekstencionalna* (tj. stvarna, empirijska) mačka. Kad je riječ o *ekstencionalnim* mačkama, onda

vrijedi pravilo: mačka (1) nije mačka (2) nije mačka (3) nije... mačka (n). Svaki pojam moramo provjeriti u odnosu na *ekstencionalne* fenomene koje on označuje. Vjerovanje da će logika smanjiti nesporazume obična je zabuda. Logika može voditi slaganju samo kad postoji čvrst preegzistentni sporazum što pojedine riječi (pojmovi) znače – na primjer u matematici i u znanostima (više u prirodnim negoli društvenim znanostima). Ali u svakodnevnoj ljudskoj komunikaciji postoje samo prilično neodređena lingvistička slaganja.

Stoga, izvan matematike i drugih sličnih područja, gdje postoje ili se mogu uspostaviti jasna lingvistička slaganja, dvovrijednosnu orijentaciju valja izbjegavati.

b) diskursivni korijeni

U svakoj debati, čak i u znanstvenoj i stručnoj, ljudi imaju čvrste stavove, koje rasprava često samo radikalizira pojačavajući tvrdnje jedne strane a umanjujući tvrdnje druge strane, pa *pobjeda* u debati često ovisi o posve irelevantnim aspektima prezentacije ili osobnog imidža. Kontroverza izjednačava budale i pametne ljude na isti način, samo što budale to znaju. Motivi inzistiranja na vlastitim stavovima i poricanja tuđih mogu biti vrlo različiti (čest je i vrlo važan motiv borba za društveni status), ali to ovdje nije važno. Važno je da se rasprava (čak i u demokratskom parlamentu) često kreće u okvirima dvovrijednosne orijentacije i pojačava tu orijentaciju.

Dvovrijednosna orijentacija na području bivše Jugoslavije

Objašnjavajući *totalitarnu matricu* uzeo sam antologijske primjere iz Trećeg Reicha i Staljinova SSSR-a. Jednako uvjerljivi primjeri mogli bi se naći i na balkanskoj pozornici. Dvovrijednosna orijentacija bila je karakteristična za sve aktere građanskog rata 1941.-1945.: i za ustaše, i za četnike, i za partizane. Pobjednici-komunisti zadržali su tu orijentaciju sve dok nije nastupila dezintegracija Parije i partijske države. To se ne odnosi samo na prvo razdoblje poslije rata, kada u Jugoslaviji postoji *hard boiled dictatorship*,¹¹ već i na *liberalno* samoupravno razdoblje. Istina, u tom se razdoblju bipolarna orijentacija povukla s nekih, za održanje državno-partijskog monopola marginalnih, područja: vrlo brzo povukla se iz literature,¹² nešto kasnije iz likovnih umjetnosti,¹³ a usto se dopušta uvoz masovne kulture i potrošačkoga stila života sa Zapada. Ali na vitalno važnim sektorima nema odstupanja od dvovrijednosne orijentacije (osim u *teoriji*, koja je često bila

¹¹ To je naslov šestog poglavlja u knjizi: George W. Hoffman and Fred W. Neal, *Yugoslavia and the New Communism*, treće izdanje, New York, 1969. Twentieth Century Fund.

¹² Čuvenci Krležin referat na kongresu jugoslavenskih književnika u Ljubljani 1952., koji je naznačio potpuno napuštanje »socijalističkog realizma«.

¹³ Posljednji. Titov napad na apstraktno slikarstvo zbio se negdje u prvoj polovici šezdesetih.

nejasna ili ambivalentna). U samoupravnom razdoblju bipolarnost je jasno izražena: na jednom je polu *samoupravno* (samoupravljanje je definirano kao oblik diktature proletarijata), a na drugom *nesamoupravno* ili *anti-samoupravno*. A na taj je pol (u priručnicima ONO i DSZ) svrstan čitav bestijarij *tudih* i *neprijateljskih* pojava: etatizam, birokratizam, tehnobirokratizam, liberalizam, nacionalizam, tehnokratizam, tehnomenadžerstvo, anarho-liberalizam (!), klerikalizam i još mnogi *izmi*. Ako su neki od tih *izama* uopće nešto značili u stvarnosti, između svih se stavlja znak jednakosti. Tu kurioznu identifikaciju »*objasnio*« mi je 1972. jedan viši oficir Političke uprave JNA. Na moje pitanje kako može izjednačavati nacionalizam i tehnokratizam, on je odgovorio: nacionalizam je isto što i tehnokratizam, jer su i jedan i drugi neprijatelji socijalističkog samoupravljanja! Bez pojma neprijatelja nema bipolarnosti.

Početkom sedamdesetih godina period nikad potpune liberalizacije završava *puzajućom represijom*¹⁴ – uvođenjem ONO, TO i DSZ. Tada samoupravni socijalizam postaje sve sličniji Brežnjevljevom *real-socijalizmu* (ili obrnuto), pa bi i jednoj i drugoj varijanti dobro pristajao lapidarni opis frankističkog režima: diktatura ublažena korupcijom!

Dvovrijednosna orijentacija doseže svoj vrhunac *post mortem* socijalizma, u ratnom razdoblju. U Miloševićевой Srbiji (»SRJ«) *srpstvo* je apsolutna, čak i *nebeska* vrijednost (*nebeski narod*), a sve *nesrpsko* (ne samo na području bivše Jugoslavije već i u zapadnoj Europi i Americi – iznimke su istočne pravoslavne zemlje) sotonsko je, što valja istrijebiti (na prostoru bivše zajedničke države) ili žestoko napadati (izvan granica bivše države).

Dvovrijednosna orijentacija u Hrvatskoj pokazuje preokrenut sličan obrazac: *hrvatstvo* je apsolutna vrijednost, a *srpstvo* apsolutno zlo. Ali postoji zamjetna razlika: sve što je *nehrvatsko* prihvatljivo je ako nije *srpsko*, dok je u Srbiji sve *nesrpsko* neprihvatljivo. Naravno, i u Hrvatskoj *teorija antihrvatske zavjere* ima pristalica, ali to ipak nije prevladavajući stav kao u Srbiji. Na svakom polu postoji niz karakterističnih *ključnih riječi* (*key-words*) kao: hrvatsko domoljublje, državotvornost, moralna obnova i sl., a na drugoj strani: unitarizam, jugonostalgicarstvo, komunjare itd. Između ta dva pola i njihovih odrednica odvija se velik dio javnog, osobito medijskog diskursa.

Posljedice dvovrijednosne orijentacije

Za nekog neupućenog promatrača sa strane ovo bi moglo nalikovati na neku semantičku prepirku. Da, riječ je o riječima. Ali jezik ima i direktivnu funkciju: riječi čine da se stvari događaju!

Naime, ako je *dobro* definirano kao *apsolutno dobro*, a *zlo* kao *apsolutno zlo*, onda logika bipolarne orijentacije zahtijeva da se *zlo* iskorijeni

¹⁴ N. Popov, ibidem.

svim mogućim sredstvima. Znamo kako je to izgledalo, i još izgleda, u praksi: Auschwitz, Gulag, Jasenovac, Jazovka, Goli otok, Omarska, Manjača, Dretelj – i tko bi sva ta gubilišta mogao nabrojiti! Nešto *blaži* oblik je protjerivanje stanovništva: Sudeti, Šlezija, Krim (Tatari) i Čečenija, vojvođanski folksdojčeri, Vukovarci i ljudi slične sudbine, Bošnjaci-muslimani itd. Nije potrebno dalje nabrajati ni argumentirati: znamo dobro o čemu je ovdje riječ. Upozorio bih samo na jednu zamku u interpretaciji. Svi smo pomalo spremni da te zločine stavimo na teret monstruoznim zločincima tipa Arkana (mogao sam spomenuti i neko drugo ime), koji nam izgledaju kao potvrda davno zaboravljene Lombrosove teorije o urođenom zločincu (*l'uomo delinquente*). Takav stav potvrđuju i suprotni primjeri: čak i u situacijama i institucijama zločina imate pojedinaca koji humano postupaju ili barem bez pretjerane okrutnosti. Svjedočenja o tome možete naći u sjećanjima preživjelih žrtava od *križnog puta* do Manjače. Oba suprotna primjera ukazuju na značenje *osobne jednadžbe*. Ali ipak većinu zločina nisu počinili monstri već obični, obiteljski ljudi, koji samo *vrše svoju dužnost*. Kako veli Hannah Arendt (govoreći o logorskim dužnosnicima iz Majdaneka), to su bili obični namještenici i dobri obiteljski ljudi. Njihova monstruozna nedjela govore o *bankrotu zdravog razuma*, ali ti su dužnosnici sami bili prilično glupe, obične, svakodnevnne osobe – ukratko, banalne osobe. Oni su prihvatili dvovrijednosnu orijentaciju i *vršili svoju dužnost, as a matter of fact*. Razbarušeni dinaridski *showman*, maštoviti mučitelj i ubojica odstupa od te slike krvnika iz Majdaneka – svakako, postoje kulturološke razlike između zločina provedenih na *industrijskim načelima* i onih na *načelima kućne radinosti* – ali ipak mislim da, sve u svemu, ne bi te razlike trebalo preuveličavati. Uostalom, mnogi srpski domaćini su i nakon protjerivanja svojih hrvatskih susjeda *at gun point* ostali i dalje *dobri domaćini*.

Je li i jedna politička zajednica imuna na bipolarnost?

Dvovrijednosna orijentacija pojavljuje se – vidjeli smo – već u *primitivnom* društvu, ali ona dominira i u razvijenijim društvima, kao što je europski feudalizam, takoreći sve do u 19. stoljeća. Sjetimo se samo suđenja hereticima: pobožni ljudi koji su počinili i najmanju teološku grešku zbog prevelike kršćanske gorljivosti spaljivani su kao nevjernici ili oskrvnitelji crkava. No spaljivanje krivovjercata i vještica davna je prošlost o kojoj znamo samo iz knjiga.

Mnogo je važnije što dvovrijednosnu orijentaciju susrećemo u političkom životu čak i zapadnih demokracija. U stranačkom nadmetanju – osobito u predizbornoj kampanji – sve što radi vlastita stranka dobro je, a sve što radi protivnička stranka loše je. Takvu ćemo orijentaciju naći čak i među visokoobrazovanim ljudima. Ti ljudi i njihove novine govore o političkim rivalima kao o neprijateljima države. Naravno, ako neka stranka smatra da je u potpunosti i u svemu u pravu, a da su sve druge stranke suvišne, tada znamo čemu to vodi.

Pa ipak, u zapadnim demokracijama publika zna da je sve to dio *političke igre*. Poslije izbora blaćenje i ocrnjivanje protivne strane gubi na intenzitetu, a parlamentarna procedura ide u smjeru pogodbi i kompromisa ne samo među različitim političkim strankama nego i među zainteresiranim grupama, i u jednom prilično kompliciranom političkom procesu (amandmani, ankete, parlamentarni odbori, saslušanja i sl.) donose se odluke koje su barem donekle prilagođene različitim interesima u društvu.

Hrvatska demokracija nije, na žalost, još postigla da se stranačko nadmetanje shvaća kao *igra*, a ne kao javno suđenje za izdaju i neprijateljsku djelatnost, niti je legistativni proces još poprimio izgled duga i strpljiva pogađanja i usklađivanja različitih interesa. U nas se još događa da neki prijedlog koji dođe iz opozicije vladajuća stranka odbije bez rasprave, a onda ga, nekom drugom prilikom, iznese kao vlastiti prijedlog.

No, ako nam to može poslužiti za utjehu, na taj virus vrijednosnog bipolarizma nije imuno nijedno društvo, nijedna država. U demokraciji su dopuštene, i dobijaju ponekad znatan broj glasova, ekstremne desničarske stranke, a osim toga, sjetimo se makartističke histerije u Americi, ali i antisovjetske histerije u kasnijem razdoblju (u vrijeme hladnog rata). Veći ili manji imunitet, veća ili manja sklonost pobolijevanju, ipak su relativni.

Multivrijednosna orijentacija

Moderna demokracija i civilizacija zahtijevaju multivrijednosnu orijentaciju.

Moderni se čovjek sve manje služi dihotomijom *dobro – loše*. A sve više se služi skalom *uglavnom dobro, dobro, vrlo dobro – uglavnom loše, loše, vrlo loše*. Gotovo u svim oblastima života služimo se skalama, a ne dihotomijama: npr. u meteorologiji (ne postoji samo *toplo i hladno* već cijela skala Celzijevih stupnjeva na termometru); u ocjenjivanju mentalnog zdravlja ljudi se više ne dijele na *lude i normalne*, već postoje različiti stupnjevi (ab) normalnosti; ili u kaznenom pravu, gdje ne postoje samo prestupnik i ispravan građanin, već se razlikuju prekršaji od krivičnih djela, a i krivična djela su gradirana po svojoj težini (po zapriječenoj kazni). Takvo skaliranje uglavnom je prihvaćeno u svim modernim društvima bila ona demokratska ili nedemokratska. Pa u čemu se onda uvjetno nazvane totalitarne države razlikuju od demokratskih?

U tome da li su prihvaćeni različiti, pa i suprotstavljeni interesi kao jednakopravni, ili su svi interesi podređeni jednom temeljnom interesu; drugim riječima, da li je razvijena i prihvaćena fino gradirana skala vrijednosti u društvu ili postoji samo dvovrijednosna orijentacija.

Zašto se u nekim društvima takva skala razvila, a u drugim nije, i kako razviti tu skalu u onim drugim društvima – ta pitanja prelaze granice ovog izlaganja. Ali to su prava pitanja.

Fašizam u teoriji i hrvatskoj praksi

Poznato je da su imenica »fašist« i pridjev »fašistički« tijekom vremena postali nedovoljno precizni, te da se u javnim polemikama koriste kao politički dometak čak i kad nisu prikladni. Upravo zato što je fašizam na jedinstven način obilježio povijest Evrope u dvadesetom stoljeću, ostavivši za sobom desetke milijuna žrtava, a u slučaju genocida nad židovskim narodom dao posebno svjedočanstvo o suvremenom ideološkom zločinu, veoma je važno ustanoviti što je fašizam doista bio, kakvi su njegovi temelji i dometi, te kakvu je ulogu odigrao u povijesti Hrvatske i susjednih južnoslavenskih zemalja.

Riječ »fašizam« talijanskog je porijekla, te u užem smislu označava onaj pokret koji je vladao Italijom od 1922. do 1943. godine. Potječe od oblika političkog organiziranja što se u Siciliji javio još 1895. (*Fasci dei lavoratori*), a Mussolini ga je, uz mnoštvo drugih ranijih simbola i ideologema, ugradio u svoj sustav. Ipak, ime, rimski pozdravi i obojene košulje (u Italiji je sjećanje na Garibaldijeve crvenokošuljaše još uvijek bilo svježe) tek su popratne pojave talijanskog fašizma. Njegova je bit u dinamičnom spoju lijevih i desnih ideologija.

Poznato je da je mladi Mussolini pripadao ljevici i uređivao socijalistički *Avanti*. No, nedovoljno se ističe da je njegovo okruženje bilo sindikalističko, te da se snažan utjecaj Sorelovog aktivizma, uz nužan protuparlamentarizam i ideju o velikom štrajku, jasno razaznaje u ranim pokušajima talijanskog fašizma. Tomu treba dodati ideje nacionalizma i iredentizma, zbog kojih je Mussolini i izbačen iz Socijalističke stranke 1914. godine. Njegov pokušaj da spoji nacionalizam i ljevicu doveo je do hibridnih postavki poput poznate ideje o Italiji kao »proleterskoj naciji«, te je na početku fašističke organizacije (23. ožujka 1919.) teško ustanoviti je li fašizam tek suparnik socijalizma na ljevici ili njegov protivnik na desnici.

Rana fašistička organizacija doduše proziva socijaliste kao izdajnike ratnih veterana, te fizički napada socijalističke ustanove i stranačke prvake, ali također zagovara pravo glasa za žene, porez na kapital, osmosatno radno vrijeme, radničku samoupravu u tvornicama, konfiskaciju crkvene imovine i agrarnu reformu. Jedino se Mussolinijevo karizmatско liderstvo (*Duce*),

militarizacija fašističke organizacije (*squadristi*), te iredentistička vanjska politika teško uklapaju u lijevo ozračje njegove neznatne skupine.

Poslije radničkih zauzimanja tvornica u sjevernoj Italiji kolovoza i rujna 1920. čitava se situacija stubokom mijenja. Mussolini je prozreo političke prednosti intervencije njegovih *squadrista* na strani kapitala. Teror fašista protiv ljevice i lijevih katolika, koji su vlasnici i vojska podržavali novcem i oružjem, potpuno je izmijenio lice fašizma. Pokret su napustili društveni aktivisti, ali su ga silno umnožili desničari. Poslije izbora 1921., fašisti su ušli u parlament sa samo trideset pet mandata, ali su vješto koristili nepremostiv idejni jaz između katoličkih narodnjaka (108) i socijalista (123), da bi uz patronat kapitala (liberalna stranka je držala 105 mandata) uživali nesrazmjerno velik utjecaj. Ipak, njihova je vanparlamentarna aktivnost (pučističko zauzimanje Ferrare i Bologne) bitnija za kasnije osvajanje vlasti od parlamentarne djelatnosti (pohod na Rim u listopadu 1922.).

Premda se konzervativna Italija poklonila Mussoliniju, a kruna mu ponudila vladu, on se još nije odlučio za potpunu diktaturu ili »drugu revoluciju«, kako su to htjeli krajnji fašisti. Njihovo je djelo atentat na socijalističkog prvaka Matteottija u lipnju 1924., što je otvorilo vrata potpunog fašizaciji zemlje. No sveobuhvatna vlast u početku još nije odredila Mussolinijev kurs. On je morao birati između revolucionarnog pohoda protiv monarhije, crkve, vojske i kapitala, ili saveza s njima. Poznato je da se odlučio za potonji kurs, te da su u fašističkoj Italiji, za razliku od nacističke Njemačke, monarhija, crkva i vojska ostale autonomne ustanove.

Zato je Hitler (prema svjedočanstvu Speera), uspoređujući se 1939. sa Staljinom i Mussolinijem, s pravom zaključio da je Mussolini najslabiji, jer se još nije riješio monarhije i crkve. Štoviše, Mussolinijev Lateranski pakt (1929.), koji je priveo kraju gotovo šest desetljeća otuđenja između Katoličke Crkve i talijanske države, putokaz je pravih dometa njegova režima. Talijanski je fašizam bio tek verbalno revolucionaran, a u suštini nije dirao u integritet neparlamentarnih ustanova konzervativne Italije. Čak i poznata doktrina korporatizma, po kojoj bi radnici i kapitalisti zajedno i u skladu upravljali industrijom, predstavljala je tek paravan za neograničenu ingerenciju privatnih vlasnika, koji se nisu morali bojati državne intervencije, sindikata, štrajkova, pa ni poslovnih gubitaka, koje je opet pokrivala država. Državni javni radovi, primjerice sušenje močvara na jugu, prikrivali su stvarnu visoku nezaposlenost.

Njemački nacizam u početku je također obilježen prividom ljevice. Njemačka radnička stranka, u koju je Hitler ubačen kao policijski agent, pokušala je pomiriti socijalizam i nacionalizam, sve pod firmom borbe protiv kapitala. Unatoč neuspjehu Hitlerove politike, nacistički pokret, posve umrtvljen poslije Münchenskog puča u studenom 1923., obnovit će se nakon početka velike ekonomske krize 1929., posebno u ozračju ultralijeveg nastupa komunista. To još ne znači da su nacisti bili tek produžena ruka njemačkog kapitala, prestrašenog od mogućnosti klasne revolucije. No sigurno je da su taktiziranje konzervativaca poput Papena, te neprepoznavanje Hitlerovih krajnjih ciljeva od strane svih političkih činilaca, pa i komunista, omogućili Hitlerov uspon na vlast.

Hitler je, za razliku od Mussolinija, preuzeo svu državnu vlast, te sebi i svojoj stranačkoj diktaturi podredio crkve, vojsku i gospodarstvo. Njegova gospodarska politika nije doduše dirala u privatno vlasništvo, ali je u gotovo svim detaljima provodila autarkični etatizam, te potpunu kontrolu cijena i nadnica. Stranački »ljevičari« poput Röhma i Strassera uklonjeni su 1934., a u državi se ustalila »sveklasna« diktatura utemeljena na antisemitizmu – »socijalizmu budala«. Zato je Gottfried Feder, nacistički specijalist za pitanja tehnologije, i mogao zaključiti da privatna industrija nije u sukobu s totalitetom, pod uvjetom da nije u vlasništvu Židova. Stoga je i njegovo razlikovanje između »kreativnog« i »parazitskog« kapitala bilo u službi kanaliziranja klasne borbe u smjeru antisemitizma. Židov, a ne kapitalist, bankar ili tvorničar, bio je protivnik njemačkog radnika, koji je u Trećem Reichu mogao uživati u ljepoti proizvodnje.

Upravo zbog toga što sjena Auschwitzta lebdi nad poviješću evropskog fašizma, može zvučati cinično da je Mussolinijev režim tijekom dvadeset godina na vlasti pogubio »samo« oko 1000 političkih protivnika, ne brojeći žrtve u Etiopiji, afričkim kolonijama i na Balkanu. Stoga se smisao fašizma jasnije nazire iz talijanskog nego iz njemačkog primjera. Fašizam je prije svega pokušaj pronalaženja »lijevog« odgovora na ljevičarsku revoluciju, ili, jednostavno, na komunizam. No upravo stoga što je novi pokret, fašizam ne koristi samo staro oružje protiv revolucije: tradiciju, protuliberalizam, protusocijalizam, te ponajviše nacionalizam. On tomu dodaje ljevičarske modalitete: potrebu mobilizacije masa i izraze neprijateljstva prema kapitalizmu. »Proleterski« fašizam Doriota u Francuskoj i Szálasiya u Mađarskoj, tek je najjasniji od vidova široke protukapitalističke lepeze fašizma. Nasuprot tomu, Hitlerova osvajačka politika nije dopuštala prinove u kapitalističkoj organizaciji teške industrije, pa je stoga Himmlerov ruralizam, uz poganske elemente i povratak Valhali, ostao u zapečku nacističke ideologije.

Ako je smisao fašizma upravo u protivljenju, a ne u afirmaciji, ako je Mussolini bio u pravu kad je o fašističkoj organizaciji govorio kao o »protustranci«, onda se glavne poluge fašizma sastoje od sljedećih elemenata: (1) Fašizam je protumarksistički pokret. On je protiv internacionalizma, protiv kozmopolitske »dekadencije«. (2) Fašizam je protuliberalan pokret. Protivi se demokraciji, parlamentarizmu i individualizmu. Zato je u njemu prisutan populistički, kolektivistički naboj. (3) Važno je uvidjeti da je fašizam, u određenom smislu, također protukonzervativni pokret. Često protiv ustanova stare Evrope, a u nacističkom slučaju izrazito antiklerikalno, čak s primjesama neopoganističkog kulta. (4) Na kraju, fašizam je često protumoderan, protuurban, protuženski i protukapitalistički pokret, premda je u nacizmu pomiren protuprosvjetiteljski smjer s modernom tehnologijom. Taj »reakcionarni modernizam« često je posve stran konzervativnim fašističkim pokretima s ruba Evrope, te se gotovo i ne nazire u rumunjskoj Željeznoj gardi ili Ljotićevu Zboru.

Tek onda kada su svi navedeni elementi prisutni, može se govoriti o fašizmu u punom smislu riječi. Liberali i konzervativci mogu biti protumarksisti, što im neće smetati u njihovu antifašizmu. Premda je protuli-

beralizam jedan od važnijih obilježja fašizma, ni komunisti ni konzervativci nisu nužno fašisti. Konzervativne sumnje o naravi modernosti mogu biti prisutne u fašizmu, ali je on izrazitije protukonzervativan nego što se često misli. Zato je Goebbelsova sintagma o »čeličnom romantizmu« Trećeg Reicha izraz pomirbe modernog industrijskog društva s predmodernom njemačkom prošlošću.

Razumijevanje glavnih polazišta evropskog fašizma tek će nam uvjetno pomoći u raščlambi ustaškog pokreta – glavne organizacije hrvatskog fašizma. Naime, premda fašizam u Hrvatskoj ne počinje s ustašama (o šestojanuarskom se režimu doista može govoriti kao o fašističkom u mussolinijevskom smislu), važno je ustanoviti da on ne proizlazi iz strukturalne krize modernog hrvatskog društva, nego upravo iz nacionalnog sukoba u kojemu je jedna od frankovačkih tendencija posegla za obilježjima talijanskog fašizma u smislu instrumentalizacije već postojećeg hrvatskog protivljenja beogradskom režimu. To znači da pitanja slabosti građanske klase i liberalizma, poistovjećavanja nacionalizma s protudemokratskim i autoritarnim ustanovama, te strah od komunističke revolucije, nisu bili primarni u nastanku i rastu ustaškog pokreta. Premda su ustaše veoma brzo poprimili sva fašistička obilježja, ne smijemo zaboraviti da su njihovi prvaci, poput Pavelića i Perčeca, u početku pripadali liberalnoj (iako protusrpskoj i nacionalističkoj) Hrvatskoj stranci prava, te da u prvim akcijama nisu nužno odavali karakter protukomunista, protivnika modernosti, pa ni rasista.

No, počeci ne moraju imati izravne veze s naravi ustaške vlasti poslije 10. travnja, kad je ustaška politika bila fašistička u svim pojedinostima. Ovdje moramo imati na umu da nije bilo nikakve ustaške »revolucije«, niti je uopće vjerojatno da bi ustaše ikad došli na vlast da nije bilo aprilskog rata i razbijanja Jugoslavije. To znači da se na NDH ne može gledati kao na suverenu državu – članicu osovinske koalicije – poput Mađarske, Rumunjske i Bugarske, nego kao na posebnu vrstu okupacionog sustava, u kojem okupatori nisu uzeli sve ingerencije, ali su budno pazili da se unutrašnja politika potpuno uklapa u njihova ideološka i strateška polazišta. To znači da se ustaška NDH, poput »neokupirane« Francuske, čak da je i htjela, nije mogla suprotstavljati nijednom zahtjevu okupacionih sila. No za razliku od Vichyja, nije se mogla pohvaliti ni kakvim-takvim kontinuitetom legitimiteta.

Ovakav položaj jasan je iz antisemitskih zakona, koje NDH nije mogla ignorirati, kao što je to učinila Bugarska, ali i iz činjenice da nije bilo nikakvog ozbiljnog otpora nacističkom antisemitizmu unutar režima. Za razliku od svesrdne suradnje u genocidu nad Židovima, u režimskim se redovima nazirao otpor talijanskom okupatoru, ali bez mogućnosti ozbiljnog utjecaja. Režim NDH, naime, bio je nezavisan samo u onim inicijativama, koje su sa stajališta okupatora bile sporedne; primjerice, u progonima protiv Srba. Zato Nijemci i Talijani nisu ni ograničavali protustaške poteze svojih srpskih »ovisnika«, bilo u prosvjedima Nedićeve »uprave«, bilo u četničkim redovima.

Ne možemo prozreti subjektivne nakane svih suradnika ustaškog režima, ali se precizno možemo odrediti prema njihovim učincima, koji su bili sve samo ne »državotvorni«. Stoga su svi pokušaji da se »državotvorstvo« pomiri s ustaštvom unaprijed deplasirani. Štoviše, ustaški je režim svojim zločinačkim postupcima nametnuo tešku hipoteku ne samo hrvatskom nacionalizmu (pa i neustaškom) nego i hrvatskom rodoljublju kao takvom.

Kad se sve ovo ima na umu, nije jasno zašto se danas u Hrvatskoj pokušavaju rehabilitirati »pozitivni« aspekti ustaškog pokreta. No upravo stoga što se »pozitivni« aspekti u povijesnom slijedu ne mogu odijeliti od svakodnevnog ustaštva, svaki takav pokušaj može uspjeti samo pod uvjetom da se rehabilitira cijeli režim, pa i njegovi strani pokrovitelji. To je izuzetno zahtjevan i opasan posao, ali ipak neostvariv. Na žalost, hrvatski »povijesni rat« oko NDH nije još ni započeo.

U hrvatskoj se historiografiji danas tek nazire pritajena borba između onih koji u razdoblju između 1941. i 1945. vide »dvije hrvatske države« (stav HDZ-a), onih koji se drže »antifašizma« bez komunista (ekskomunistički stav), te onih koji otvaraju putove kritičkoj historiografiji, neovisnoj o ideološkim shemama. Spori napredak kritičke historiografije ovisi o uklanjanju novonametnutih prepreka u školstvu i društvenoj svijesti (nacionalistička apoteoza hrvatstva), te u aktiviranju uglednih društvenih činitelja, koji su zatajili propustom. Povijest ne podliježe promjenama, ali naša svijest o njenom sadržaju zacijelo zahtijeva reviziju. To je dug prema žrtvama fašizma, posebno prema kolektivnim kategorijama žrtava poput židovskih, u čijim mučeničkim sudbinama pojedinačni moment nije igrao nikakvu ulogu.

Fašizam kao reakcija na zapadnu pravnu tradiciju

Rasprava o fašizmu vođena prije i nakon Drugog svjetskog rata, napose pedesetih i šezdesetih godina, stvorila je zamjernu literaturu, čija je odlika bila povezivanje novih činjeničnih nalaza i novih konteksta njihovog tumačenja, ali možda podjednako usidrenost tih konteksta u tada glavnim političkim tokovima¹. Tako su, na jednoj strani spektra, liberalno obojene političke teorije naglašavale srodnost fašizma i komunizma nastojeći obuhvatiti njihove zajedničke značajke pojmom totalitarizma². No interes tog

¹ V. kratku, ali reprezentativnu bibliografiju u F. Gress, »Faschismus«, u A. Görnitz (Hrsg.), *Handlexikon zur Politikwissenschaft* (Reinbeck: Rowohlt, 1973), na str. 111. V. naročito iz istog razdoblja, ali i do sada najpotpuniju raščlambu fašizma u četverosveščanom djelu Ernsta Noltea, *Der Faschismus in seiner Epoche: Die Action française. Der italienische Faschismus. Der Nationalsozialismus* (München: Piper, 1965); *Die faschistischen Bewegungen*, kao *dtu-Weltgeschichte des 20. Jahrhunderts*, Bd. 4 (München: DTV, 1968), pretiskano kao *Die Krise des liberalen Systems und die faschistische Bewegungen* (München: Piper, 1968); *Theorien über den Faschismus* (Köln: Kippenhauer & Witsch, 1967); *Der Faschismus: Von Mussolini bis Hitler – Texte, Bilder und Dokumente* (1968); Vidi također izbore literature: Gilbert Allardyce, *The Place of Fascism in European History* (Engelwood Cliffs, N.J.: Prentice Hall, 1971); Reinhard Kühnl (Hrsg.), *Faschismustheorien: Texte zur Faschismuskussion 2 – Ein Leitfadens* (Reinbeck b. H.: Rowohlt, 1979).

² V. nar. C. J. Friedrich and Z. Brzezinski, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, 2nd. rev. ed. (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1965). Shodno Friedrichovoj analizi iz 1953., sljedećih pet čimbenika sačinjavaju totalitarizam ili opravdavaju njegovu upotrebu:

»(a) službena ideologija usredotočena na savršeno konačno stanje čovječanstva; njoj svatko treba da pripada;

(b) jedna jedina i to masovna politička stranka koju obično simbolizira jedna osoba ili je pak takvoj osobi podvrgnuta; stranka je hijerarhijski organizirana te nadređena državnoj birokraciji ili je s njom prepletena;

(c) tehnologijski napredan, gotovo potpun monopol stranke i birokracije koja joj je podložna na sredstvima za oružanu borbu;

(d) sličan, gotovo potpun monopol na sredstvima masovnog priopćivanja;

(e) sustav fizičke i psihologijske kontrole putem straha.«

Citirano prema E. Kamenka, »Totalitarianism«, in R. E. Goodin and Ph. Pettit (eds.), *A Companion to Contemporary Political Philosophy* (Oxford: Blackwell, 1993), na str. 632.

pravca istraživanja usredotočio se, po prirodi stvari, na komunističke (tzv. realsocijalističke) poretke³, a istovremeno je bio zaokupljen i nizom drugih povijesnih poredaka, sve do istočnih despocija⁴. Na drugoj strani, lijeve (tzv. materijalističke, manje ili više marksistički nadahnute) teorije naglašivale su povezanost fašizma i kapitalizma⁵, napose njihove političko-ekonomijske⁶ i socijalno-psihologijske⁷ veze. Pritom su često pokazivale karakteristično »materijalističku« sklonost objašnjavanju svog predmeta na temelju »zakona koji djeluju iza ljudskih leđa«, a da se i ne upitaju što taj predmet jest i kako o njemu mogu nešto znati. Takva teorija, koja fašizam definira kao složenu posljedicu (ideologiju + pokret + poredak) u biti ekonomskih procesa, karakteristično počinje ovako:

...fašizam lje/ produkt specifičnih okolnosti u kojima se našao evropski i svetski kapitalizam krajem i posle prvoga svetskog rata. Koje su to okolnosti? To je niz momenata koji predstavljaju tesno povezane i međusobno isprepletene aspekte jedinstvenog svetskog procesa što ga označavamo kao period opšte krize svetskog kapitalizma i istovremenog rađanja njemu suprotstavljene i antagonističke svetskoistorijske alternative: socijalizma⁸.

Slijedom takve diverzifikacije interesa fašizam je postao predmetom koji je za većinu istraživača u političkim, pravnim i srodnim znanostima ili pojava nepovratne prošlosti ili stvar prvenstveno stranačkog interesa. Naličje je tog stanja pomanjkanje interesa za istraživanje antifašizma kao pozicije, sve do izričitog uvjerenja da antifašizam i nije koherentan skup stajališta⁹. Daljnja je posljedica ta da se šutke, no sve šire (pogotovo u Hrvatskoj), prihvaća pretpostavka da sâm fašizam, kao jedinstven skup nazora i djelovanja suprotstavljen modernom svijetu, nikada nije postojao. A svi ti teorijski obrati još su potencirani činjenicom da je s obzora nestao komunizam, koji je održavao interes liberalne teorije za fašizam te u velikoj mjeri pridonosio uvjerljivosti lijevih teorija.

Taj niz teorijskih obrata možda i ne bi bio vrijedan pozornosti da nema opasne praktičke posljedice. Ponajprije, umanjuje ionako krnju legitimnost današnjeg međunarodnog poretka. Naime, ako su Saveznici bili samo antihitlerovska koalicija pod vodstvom imperijalnih sila, tad su Ujedinjene

³ Vidi isto i Hannah Arendt, *Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft* (Frankfurt a.M.: Europäische Verlagsanstalt, 1962, nar. III. »Totalitäre Bewegung und totale Herrschaft«, na str. 455-699. Vidi također popis sličnih djela u marksističkoj kritici teorija totalitarizma, Martin Greiffenhagen, Reinhard Kühnl und Johann Baptist Müller, *Totalitarismus: Zur Problematik eines politischen Begriffs* (München: List, 1972).

⁴ Vidi Karl Wittfogel, *Oriental Despotism* (New Haven: Yale University Press, 1957).

⁵ V. npr. Kühnl (bilj. 1); E. Kale, *Fašizam i neofašizam u Fašizam i antifašizam*, Zagreb, Fakultet političkih nauka i CDD, 1976., str. 399-405.

⁶ V. nar. Barrington Moore, Jr., *Social Origins of Dictatorship: Lord and Peasant in the Making of the Modern World* (Boston: Beacon Press, 1967), Chapters V & IX.

⁷ V. nar. Th. W. Adorno et al., *Authoritarian Personality* (1950; New York: Wiley, 1964).

⁸ B. Pribičević. »Fašizam i neofašizam«, u *Fašizam i neofašizam* (bilj. 5), na str. 28-29.

⁹ Tako Adorno (bilj. 7), na str. 1.

nacije, stvorene na inicijativu Saveznika krajem Drugog svjetskog rata – a u međuvremenu prerasle u svjetsku organizaciju i stup današnje međunarodne zajednice, već po svom podrijetlu besprincipijelna koalicija koja silu nameće kao pravo (kad su, u rijetkim prilikama, to u stanju učiniti, kao 1991. u Kuwaitu ili rujna 1995. u Bosni). Takvo shvaćanje u najmanju ruku pogoduje onima u Hrvatskoj koji zahtjeve međunarodne zajednice svojoj državi da poštuje međunarodno pravo, napose prava čovjeka, drže nerazumijevanjem tipičnim za one koji su već jednom pridonijeli da Hrvati budu lišeni svog neotuđivog prava na samostalnu državu. Na to se u Hrvatskoj nadovezuje daljnje zamagljivanje problema, koje vodi shvaćanju da u Hrvatskoj, zapravo, fašizma nikada nije bilo, a to što se 1941.-1945. u NDH zbivalo samo su povijesno nevažna (i prilikama opravdana) zastrašivanja hrvatskog nacionalizma, čija bit je – kako to danas drže gotovo sve hrvatske političke stranke – neupitno dobra.

Što to kažemo kad kažemo što je to fašizam?

Pobornici analitičke filozofije znanosti nerijetko još uvijek drže kako su odgovori na pitanja vrste »Što je to fašizam?« definicije, te da su sve definicije nominalne u tom smislu da kažu nešto o značenju riječi (npr. »fašizam«), a ne realne u tom smislu da bi nešto kazale o predmetu (o fašizmu)¹⁰. Pritom se drži da su definicije ili leksikalne, tj. opisi načina na koji se stvarno upotrebljavaju definirane riječi, ili stipulativne, tj. propisi koji kažu kako se definirane riječi trebaju upotrebljavati¹¹. Drži se, također, da su definicije *per genus proximum et differentiam specificam* (npr. »Kuća je zgrada namijenjena stanovanju ljudi«) samo jedna vrsta definicija, koje se nazivaju analitičkima. Među drugim načinima (sintetičke, deskriptivne, pokazne itd.) učestale su i važne genetske ili kauzalne definicije (npr. »Kružnica nastaje gibanjem po plohi pravca kojemu je jedan kraj pričvršćen«)¹². Kauzalne definicije mogu izgledati kao društveni zakoni ili zakonitosti ili pak kao zaključci izvedeni iz takvih zakona. Primjerice, u uvodu citirana definicija »fašizam /je/ produkt specifičnih okolnosti u kojima se našao evropski i svetski kapitalizam krajem i posle prvoga svjetskog rata« može biti čitana i kao zaključak iz hipotetičkoga društvenog zakona »pod specifičnim okolnostima u kakvima se našao evropski i svetski kapitalizam krajem i posle prvoga svjetskog rata nastaje fašizam«.

Postoje *prima facie* razlozi za prigovor da je, tako kako je do sada – sa stajališta analitičke filozofije znanosti – formuliran, zadatak društvenog znanstvenika, koji bi da definira fašizam, postavljen prenisko i, istovremeno, previsoko. Prenisko utoliko što se od znanstvenika intuitivno očekuje da na pitanja vrste »Što je to fašizam?« daje odgovore koji su na neki način

¹⁰ V. nar. Richard Robinson, *Definition* (Oxford: Clarendon, 1950), na str. 149-192.

¹¹ Isto, ch. III. i IV., str. 35-92.

¹² Isto, ch. V., na str. 93-148.

utemeljeni u iskustvu. Zadatak je postavljen previsoko po tome što implicira da umjesto definicije fašizma možda treba formulirati neki društveni zakon. Takva je zadaća nerealna, zbog toga što nije vjerojatno da postoje osobiti društveni zakoni koji su odvojeni od prirodnih zakona¹³, zbog toga što dosadnja praksa pokazuje da je smisleno formirati samo društvene zakone srednjeg dometa¹⁴, što zamislivi zakon o postanku i djelovanju fašizma sigurno nije, te zbog toga što formuliranje iskustvenih definicija nije moguće čak niti u prirodnim znanostima¹⁵.

Teškoće analitičkog pristupa izgradnji znanstvene teorije mogu biti otklonjene na temelju dva metodologijska nalaza Maxa Webera. Prvi je da odgovore na pitanja vrste »Što je to fašizam?« možemo formulirati kao ideal-tipove. Drugi je nalaz da društvene znanosti mogu ustanoviti samo slučajevne odgovarajuće prouzročivosti. Kao što će to biti pokazano, ta dva nalaza, koja otklanjaju teškoće analitičke teorije, nosiva su za veberovski pojmljenu društvenu teoriju.

Pojam fašizma kao ideal-tip

Weberov prvi nalaz temelji se na učenju Heinricha Rickerta da možemo spoznati samo pojave (a ne i biti predmeta), da se svaka pojava odlikuje beskonačnim mnoštvom značajki, pa je stoga već bilo koji pojedinačni pojam moguće izgraditi samo tako da se izborom apstrahira najveći broj značajki te pojave, a svaki opći pojam je nužno misaona konstrukcija koja naglašava samo neke od značajki različitih pojava, i to one koje su važne sa stajališta onoga koji stvara pojam, a ne one koje su zajedničke svim pojavama na koje se pojam odnosi¹⁶. Zahvaljujući tom stajalištu Weber dolazi do svoga, možda najvećega, metodologijskog otkrića, naime, do toga da su pojmovi društvenih znanosti, uključujući ne samo definicije nego i tzv. društvene zakone (naročito one koje su, navodno, otkrili Marx i njegovi sljedbenici), pojmovi u upravo izloženom smislu. Weber takav pojam naziva ideal-tipom, te kaže da on nastaje:

*jednostranim isticanjem jednog ili pojedinačnih stajališta i ujedinjenjem čitavog niza difuznih, diskretnih, ovdje više, tamo manje prisutnih, mjestimice odsutnih pojedinačnih pojava, koje se u skladu s jednostrano istaknutim stajalištima, sklapaju u pojmovnu sliku koja je u sebi jedinstvena*¹⁷.

¹³ Vidi Robert Brown, *The Nature of Social Laws: Machiavelli and Mill* (Cambridge: Cambridge University Press, 1984), na str. 260 i dr.

¹⁴ Tako Robert K. Merton, »On Sociological Theories of the Middle Range«, u Isti, *On Theoretical Sociology* (New York: The Free Press, 1967), str. 39.

¹⁵ Tako Frederick Suppe, »The Search for Philosophic Understanding of Scientific Theories«, u Isti, *The Structure of Scientific Theories* (Urbana, Ill.: University of Illinois Press, 1977), na str. 109.

¹⁶ Vidi Thomas Burger, *Max Weber's Theory of Concept Formation*, 2nd ed. (Durham, N.C.: Duke University Press, 1987), na str. 11-15, 33-43 i 59-65, nar. na str. 33-34 i 39-40.

¹⁷ Max Weber, »'Objektivnost' spoznaje u društvenoj znanosti i društvenoj politici«, u Isti, *Metodologija društvenih nauka*, prlj. (Zagreb: Globus, 1986), na str. 62.

Shodno Weberu, ideal-tip nije ništa od sljedećega: povijesna zbilja; shema u koju bi trebalo svrstati zbilju kao primjer¹⁸; prikaz zbilje; hipoteza¹⁹; definicija *per genus proximum et differentiam specificam*²⁰; idealna misaona tvorba o kojoj se govori u logici; normativni model o tome što treba da bude²¹. Weber kaže da je ideal-tip:

*slika koja ima značenje čistog idealnog graničnog pojma kojim se mjeri zbilja prema razjašnjenju određenih značajnih sastavnih dijelova njezina empirijskog sadržaja s kojim se uspoređuje*²².

Shodno tom shvaćanju, ideal-tip je istovremeno i definicija i iskaz o zbilji, što znači da Weber, zajedno s Rickertom, ne prihvaća pretpostavku (s kojom je započet ovaj dio teksta) da su sve definicije nominalne²³. Tako su barem neki od ideal-tipova koje Weber spominje, npr. individualni ideal-tip kršćanstva ili individualni kapitalizma, tzv. realne definicije, koje kažu nešto o predmetima na koje se odnose, a ne samo o načinu upotrebe riječi koje obilježavaju te predmete²⁴. Doduše, i takav ideal-tip, kao i drugi, uvijek uzima samo neke od mnoštva značajki pojava, ali nije arbitran. Shodno Rickertu, kojega Weber u tom pogledu dobrim dijelom slijedi, stajalište društvenog znanstvenika ograničeno je u tri pogleda: nastojanjem znanstvenika da bude objektivan, tj. da sazna ono što svatko želi da zna²⁵; vrijednosnom važnošću, tj. uzimanjem u obzir da je društveni svijet sastavljen od pojava koje imaju značenje koje su tim pojavama dali drugi, oni koji su ih stvorili²⁶; posebnim stajalištem znanstvene discipline, npr. ekonomske znanosti ili pravne znanosti²⁷. Shodno tom shvaćanju društvene znanosti moguće je, dakle, formulirati i pojam fašizma kao ideal-tip.

Uzroci fašizma kao objektivna mogućnost

Drugo je sredstvo kojim je moguće otkloniti nedostatke analitičkog pristupa izgradnje znanstvene teorije koja bi odredila uzroke nastanka fašizma Weberovo shvaćanje uzročnosti. Suprotstavljeno je, s jedne strane, stajalištu da historija istražuje jedinstvene pojave te da stoga ne može biti znanost²⁸, a s druge, shvaćanju (napose marksističkom) da je uzročnost u samim stva-

¹⁸ Isto, na str. 65.

¹⁹ Isto, na str. 61.

²⁰ Isto, na str. 64.

²¹ Isto, na str. 63.

²² Isto, na str. 65.

²³ Vidi Burger (*bilj.* 16), na str. 120.

²⁴ Isto, na str. 131.

²⁵ Isto, na str. 18.

²⁶ Isto, na str. 39.

²⁷ Isto, na str. 18-19.

²⁸ Vidi isto, na str. 11.

rima ili (milovskom) da je uzročnost osobit način tumačenja stvarnosti na temelju općeg zakona ili zakonitosti²⁹.

Nasuprot tim koncepcijama, Weber kao mjerodavnu prihvaća pravničko³⁰ shvaćanje objektivne mogućnosti i odgovarajuće prouzročnosti.

Shodno tom shvaćanju, historija opisuje uzročne odnose u povijesnoj zbilji, no opisuje, baš kao i pravnici u sudu, pojedinačne uzročne veze, koje su takve na temelju svakodnevnog iskustva te koje, zbog toga što u nastanku svakog pojedinog događaja sudjeluje mnoštvo – a možda i beskraj – uvjeta, ne mogu biti proračunate³¹. Stoga historijski, odnosno društvenoznanstveni opisi uzroka, koji su davani u obliku genetskih ideal-tipova, pokazuju samo objektivnu mogućnost nastanka određenih događaja, i to mogućnost koja se vidi s osobitog interesnog stajališta pojedine znanstvene discipline, odnosno discipline određenog pravca. Tako se, shodno Weberu, s »materijalističkog« stajališta vide jedne objektivne mogućnosti, a s »kulturalističkog«, kojeg on zagovara i prakticira, druge.

Na izloženo shvaćanje uzročnosti nadovezuju se dodatna dva shvaćanja koja su neposredno važna za ovdje raspravljani problem. Prvo, Weber nastoji sustavno povezati razumijevanje subjektivnog značenja i uzročno objašnjavanje tijeka i posljedica društvenog djelovanja, i to do te mjere da pojedina uzročna struktura djelovanja ne bi bila osobitim tipom bez odgovarajućeg sustava vjerovanja koji se u toj strukturi pojavljuje, i obratno³². Drugo, Weber ne traži vjerovanja, odnosno razloge koji pokreću društveno djelovanje metodama empirijske psihologije, nego pretpostavkama o racionalnosti koje naziva neiskustvenim ideal-tipovima, a koji se prešutno oslanjaju na svakodnevna shvaćanja motivacije i razloga za djelovanje³³.

Fašizam kao predmet društvene teorije

Spoje li se Weberova stajališta o značaju ideal-tipova te o objektivnoj mogućnosti i odgovarajućoj prouzročnosti, razlozima kao uzrocima i svakodnevnom shvaćanju razloga, postaje jasnijim zašto je zadatak društvenog znanstvenika, u uvodu ovog dijela teksta, neodgovarajuće postavljen.

Prenisko utoliko što se samo loš politički ili pravni teoretičar (npr. onaj koji pozna samo filozofiju, ali ne i politiku ili pravo) može zadovoljiti time da generira stipulativne definicije svog predmeta. No dobar teoretičar na-

²⁹ Vidi Weber, »Objektivnost...« (bilj. 17), na str. 38-56. Vidi također Stephen Turner and Regis A. Factor, *Max Weber: Lawyer as a Social Thinker* (London: Routledge, 1994), na str. 119-126, nar. na str. 123.

³⁰ Vidi Turner and Factor (bilj. 29), na str. 126-135.

³¹ Stephen Turner, *The Search for a Methodology of Social Science: Durkheim, Weber, and the Nineteenth Century Problem of Cause, Probability and Action* (Dordrecht: Reidel, 1986), na str. 165-70, nar. na str. 169.

³² Tako Susan Hekman, *Weber, the Ideal Type, and Contemporary Social Theory* (Notre Dame: Notre Dame University Press, 1983), na str. 49-59, nar. na str. 57.

³³ Tako Turner (bilj. 31), na str. 184-192, nar. na str. 191.

stoji izgraditi ideal-tip koji, primjerice, uzima u obzir vjerovanja koja sačinjavaju fašizam kao ideologiju te objektivne mogućnosti njihovog nastanka i djelovanja.

Zbog navedenih razloga doista je i previsoko ranije pobuđeno očekivanje da bi puke stipulacije temeljnih pojmova o politici ili pravu uopće mogle biti važne društvenim znanstvenicima drugačije no slučajno. No ideal-tip koji pokazuje sastav i »objektivnu mogućnost« neke političke, pravne ili druge društvene pojave, gotovo je nezaobilazan sastojak u izgradnji empirijske teorije te pojave. Takav element ne može biti u cijelosti zamijenjen posve empirijskim elementima društvene teorije, jer je sadržan u njihovom temelju »u ukinutom obliku«, kako bi kazali hegelijanci. To istovremeno znači da između filozofije (uključujući filozofiju društva, politike, prava itd.) i pojedinih društvenih znanosti postoji mjesto za discipline gotovo posebne razine. Čine ju društvene ili socijalne teorije, naročito sociologijska, politička, pravna, ekonomska i, naprosto, društvena teorija, koje izgrađuju opće pojmove kao ideal-tipove³⁴. Dakako, sa stajališta Weberove metodologije svaka socijalna teorija, pa i ona napravljena s ambicijom da bude opća teorija društva, uvijek je nužno samo parcijalna teorija.

Fašizam kao reakcija na zapadnu pravnu tradiciju

Izložene metodologijske napomene sugeriraju optimalan odgovor na pitanje »Što je to fašizam?« sastavljen kao ideal-tip, tj. kao misaona konstrukcija koja, s interesnog stajališta pojedine znanosti, ističe određene značajke zbilje i povezuje ih u cjelinu koja pokazuje moguće odnose u zbilji i služi za određivanje u kojoj mjeri su ti odnosi prisutni u nekom konkretnom slučaju. Interesno stajalište ovog priloga određuje disciplina pod nazivom teorija prava.

Teorijskopравни interes za (anti)fašizam

Teorija prava mogla bi se naći u iskušenju da pokuša konstruirati i širi pojam fašizma kao genetski ideal-tip koji obuhvaća uvjete i daljnje posljedice (namjeravane i nenamjeravane) fašizma kao ideologije. Takav ideal-tip mogao bi obuhvatiti na jednoj strani brojne uvjete, a na drugoj brojne posljedice, i to na svakoj strani kako procese u individualnoj i društvenoj svijesti, uključujući institucije, tako i nesvjesne procese, napose dubinsko-psihičke (npr. autoritarna nagnuća) i nesvjesne ekonomske (npr. kretanje zaposlenosti). No kao teorija koja slijedi zahtjev vrijednosnog važenja ili, drugačije rečeno, kao razumijevajuća (interpretativna, hermeneutička) socijalna teorija te kao, naprosto, teorija prava, sadrži tri važna ograničenja.

³⁴ Kako to pokazuje, no s nešto drugačijim obrazloženjem, Jeffrey C. Alexander, *Theoretical Logic in Sociology, vol. 1: Positivism, Presuppositions and Current Controversies* (Berkeley: University of California Press, 1982), na str. 2-5.

Prvo, kao razumijevajuća socijalna teorija prihvaća da, nakon što je razumjela fašizam kao ideologiju te tako odgovorila na pitanje »Što je to fašizam?«, tj. definirala ga (primjerice, kao ideologiju koja zagovara iracionalno i etničko), može, sagledavajući uvjete njegova nastanka (primjerice: ekonomske krize u zemljama na rubu kapitalističkog svijeta) redefinirati fašizam (primjerice, kao strukturalnu krizu samog kapitalizma)³⁵. No, razumijevajuća teorija ne može prihvatiti da je moguće konstruirati ideal-tip fašizma, ili bilo koje druge društvene pojave, a da se prvo razumiju, ili makar šutke pretpostave, subjektivna značenja društvenih djelatnika koja sačinjavaju fašizam kao ideologiju. Utoliko je razumijevajuća teorija neizbježno »idealistička« i »desna« u odnosu na marksističke ili druge »materijalističke« i »lijeve« teorije, koje su, kako je na to upućeno u uvodu, sklone da objašnjavaju društvene pojave na temelju »zakona koji djeluju iza ljudskih leđa«, a da se ne upitaju ozbiljno što te pojave jesu i kako se o njima nešto zna.

Drugo, teorija prava kao, naprosto, teorija prava možda bi u nekom idealnom slučaju mogla obuhvatiti veoma velik broj uvjeta i posljedica fašizma kao ideologije: psihičkih, ekonomskih i sl. No u praksi teorija prava, napose kao analitička teorija, može u najboljem slučaju obuhvatiti odnos nekih fašističkih nazora o pravu. Mnogobrojni ostali uvjeti i posljedice fašizma kao ideologije ostaju tako predmetom drugih socijalnih teorija: političke ekonomije, socijalne psihologije itsl. No, u dobroj teoriji prava ti uvjeti i posljedice nisu zanemareni, nego su sadržani u zgusnutom i skraćenom obliku³⁶. Zato teorija prava traži nalaze drugih socijalnih teorija, pa i onih izrazito »materijalistički« obojenih kao što su marksistička politička ekonomija i freudovska psihoanaliza, koje mogu, u najmanju ruku, pokazati jednostranost razumijevajućih teorija.

Treće, teorija prava je, i kao razumijevajuća teorija i upravo kao teorija prava, usredotočena na racionalizaciju društva putem prava i racionalizaciju samog prava te na prirodno pravo, odnosno umno pravo kao nosivi sastojak tih procesa.

Polazeći od iznesenih napomena te od uvodne napomene da fašizam nije moguće na zadovoljavajući način odrediti bez da se definira antifašizam kao stajalište i praksa protiv kojih je fašizam upravljen, ideal-tip fašizma formuliran je u nastavku na dva načina. Idući odsjek formulira okvirni pojam fašizma kao pravnorelevantne ideologije te sažeto upućuje na njegove glavne političke, napose institucionalne, daljnje posljedice i na uvjete nužne za njegov nastanak. Posljednji odsjek navodi nazore i vrijednosti kojima je suprotstavljen fašizam kao pravnorelevantna ideologija i to one koji istovremeno čine jezgru antifašizma: marksizam i zapadnu pravnu tradiciju,

---

³⁵ Tako Georg H. von Wright, *Objašnjenje i razumevanje, prlj.* (Beograd: Nolit, 1975), na str. 184.

³⁶ Toliko čak pravnoj znanosti, koja je po ambiciji manje obuhvatna od teorije prava, priznaje i Niklas Luhmann, *Rechtssoziologie, Bd. 2* (Reinbeck b. H.: Rowohlt, 1972), na str. 354.

napose osobite oblike racionalnosti koji su za nju nosivi; potonja dva sastojka podrobnije su raščlanjena.

Fašizam pojmljen sa stajališta teorije prava

Sa stajališta teorije prava kao razumijevajuće socijalne teorije, glavni nazori i glavne vrijednosti koji fašizam kao pravnu ideologiju određuju pozitivno mogu se, vjerojatno, sažeti u desetak okvirnih postavki, koje su izvedene iz izričitih samointerpretacija ili prešutnih pretpostavki, pa i onih iskrivljenih (ali još uvijek namjeravanih) talijanskog fašizma i njemačkog fašizma, tj. nacizma, u razdoblju od kraja Prvog do kraja Drugog svjetskog rata.

(1) Čovjek je odlučujuće određen svojom pripadnošću nekoj organskoj zajednici, i to prije svega pripadnošću svojoj naciji, odnosno narodu, odnosno rasi, koja je mistično jedinstvo prirodnoga i povijesnoga³⁷. Tako Program Nacionalne fašističke partije Italije iz 1921., na samom početku uvodnog odlomka naslovljenog »Temelji«, kaže: »Nacija ... je organizam sastavljen od beskrajnog niza generacija čiji su pojedini članovi samo prolazni sastojci. Ona je najviša sinteza materijalnih i nematerijalnih vrijednosti rase.«³⁸ U veoma sličnom tonu, Uvod Programa Nationalsocijalističke njemačke radničke partije iz 1922., među ostalim, kaže: »Postankom i nestankom rasa vlada posljednji veliki nama shvatljiv prirodni zakon: njegovo nepoštivanje stvara rasni kaos, s kojim su propale velike arijske kulture Indije, Perzije, Grčke i Rima.«³⁹

(2) Bitna čovjekova značajka nije razum ili um, ili pak sposobnost razlikovanja dobra i zla, nego snaga volje⁴⁰.

(3) Ne postoji znanost bez pretpostavki, nego je, naprotiv, svaka znanost posljedica krvi⁴¹, tj. života rase, odnosno naroda, »koji nije niti filozofija koja se logički razvija niti proces koji se odvija po prirodnim zakonima

³⁷ To stajalište je možda najrazradnije u Alfred Rosenberg, *Der Mythos des 20. Jahrhunderts*, str. 21-28 i 117., München, Hohenheischen-Verlag, 1942. O nastanku takve slike čovjeka i svijeta u Njemačkoj vidi nar. Helmut Plessner, u njegovoj klasičnoj interpretaciji fašizma u Njemačkoj, *Die verspätete Nation: Über die politische Verführbarkeit bürgerlichen Geistes*, 4. Auf. (Stuttgart, 1966.), pogl. 10 »Filozofija u potrazi za svojim izgubljenim pozivom: vrijeme autoritarne biologije«.

³⁸ Prema »New Program of the National Fascist Party (PNF) (Adopted at the Third Congress in Rome, November 7-10, 1921)«, u Charles F. Delzel (ed.), *Mediterranean Fascism* (New York: Harper and Row, 1970), na str. 27-28, prev. iz Renzo De Felice, *Mussolini il fascista, vol. I: La conquista del potere, 1921-1925* (Torino: Einaudi, 1966), na str. 756-763.

³⁹ »Einführung«, u Alfred Rosenberg (Hrsg.), *Das Partei-programm: Wesen, Grundsätze und Ziele der NSADP*, 22. Aufl. (München: Zentralverlag der NSDAP, 1941), na str. 13.

⁴⁰ Tako, oslanjajući se na Schopenhauera, Rosenberg (*bilj.* 37), 2. Buch, II. Kap., na str. 323 i d. Za fašističko samorazumijevanje još je važnije pozivanje fašista, napose fašističkih voda, na vlastitu odlučnost. Vidi nar. Mussolinijev govor nakon državnog udara, »Mussolini's Coup d'Etat of January 3, 1925«, u Delzel (*bilj.* 38), na str. 57-62, prev. iz *Atti del Parlamento Italiano, Camera dei Deputati, Legislatura XXVII, Sessione del 1924-25, Discussioni, 3 gennaio 1925* (Rome: Tipografia della Camera dei Deputati), Vol. III., na str. 2028-32.

⁴¹ Rosenberg (*bilj.* 37), na str. 119-120.

nego obrazovanje mistične sinteze⁴². Tako je važna odlika fašizma povezivanje filozofije, znanosti, mistike, mita i religije⁴³.

(4) Zbog navedenih razloga ne može postojati nikakvo prirodno, tj. naravno pravo kao umno pravo, pa tako ne može postojati niti mogućnost za umno uređenje međuljudskih odnosa, pogotovo za uspostavljanje uređenja koje ostvaruje ili se približava idealu dobra u nekom univerzalnom smislu⁴⁴. Ne može postojati niti zbog toga što fašistička ideologija odbija da postoji razlika između dobra i zla, mimo toga da je dobro ono što arijevci drže da je dobro⁴⁵. Stoga, ako je uopće smisleno govoriti o fašističkom vjeronauku u prirodno pravo, tu kvalifikaciju zaslužuje jedino fašističko vjeronauk u biologijsku determiniranost ljudi, shodno kojemu su biologijski zakoni ti koji djeluju i kao prirodno pravo⁴⁶. Svako pravo izraz je duha pojedinog naroda, kao što su to i njegov jezik, umjetnost i moral⁴⁷. Stoga međunarodno pravo ne može, strogo gledano, postojati⁴⁸.

(5) Društvo se ustrojava tako da ljudi borbom stječu položaje nad slabijima, pa je tako glavno obilježje ustrojstva društva nadređenost jakih ličnosti slabima, snažnih naroda nejakima, viših rasa nižima, moćnih država nemoćnima⁴⁹. Shodno njemačkom nacizmu, najviša rasa je nordijska, koja je na najpotpuniji način utjelovljena u njemačkom narodu⁵⁰. Shodno talijanskom fašizmu, talijanska nacija nastavljač je rimskog imperija⁵¹.

(6) Fašizam je akcija za izbavljanje nacije iz duboke krize u koju je upala zbog niza nepovoljnih međunarodnih i unutarnjih teškoća, no prvenstveno

---

⁴² Isto, na str. 117.

⁴³ Pogled na Mussolinijeve izabrane govore o znanosti ostavlja dojam da je talijanski fašizam poštivao identitet i samostalnost znanosti, pa čak i znanstveni pluralizam. Vidi npr. Benito Mussolini, *Discorsi* [scelti da B. Giuliano; nuova ed.] (Bologna: Zanichelli, 1942), nar.: »L' Università et la Patria« (1923), na str. 28-30; »La ricerca scientifica e l'economia nazionale« (1929), na str. 159-62; »L'insediamento dell'Accademia d'Italia«, na str. 241-42. Međutim, 1200 talijanskih sveučilišnih profesora, tj. gotovo svi (uz svega 12 iznimaka), prisegli su 1931. lojalnost fašističkoj vladi. Vidi Delzel (*bilj.* 55), na str. 147-78.

⁴⁴ Tako nar. Ernest Fraenkel, *The Dual State: A Contribution to the Theory of Dictatorship*, tr. (New York: Oxford University Press, 1941; repr. New York: Octagon Books, 1969), pt. II, »The Legal Theory of the Dual State«, na str. 107-149.

⁴⁵ Rosenberg (*bilj.* 37), na str. 125 i d. O prihvatanju tog učenja u njemačkoj pravnoj znanosti vidi Fraenkel (*bilj.* 44), na str. 108-09.

⁴⁶ Sugestiju u tom pravcu čini Marcel Cot, *La conception hitlertenne du droit* (Paris: Duchemin, 1938), na str. 158.

⁴⁷ Isto, na str. 150 i d.

⁴⁸ Isto, na str. 266 i d. Vidi također Fraenkel (*bilj.* 44), na str. 65-66, nar. citat iskaza Carla Schmitta, utjecajnog nacističkog teoretičara prava, da međunarodno pravo ne treba biti uzeto »previše ozbiljno«.

⁴⁹ Tako nar. Adolf Hitler, *Mein Kampf* (München: Zentralverlag der NSDAP, 1944), na str. 492 i d., 497 i d. Vidi zagovaranje elitizma u npr. Mussolini (*bilj.* 43), »Il discorso alla 'Sciesa' di Milano«, na str. 11 i dr.

⁵⁰ Vidi npr. Rosenberg (*bilj.* 37), nar. 1. Buch, 1. Kap. »Rasse und Rassenseele«, na str. 21-144.

⁵¹ Vidi npr. Mussolini (*bilj.* 43), »L' espansione italiana nel mondo« (1923), na str. 27-28.

poradi slabosti liberalne demokracije i subverzivnog djelovanja lijevih snaga⁵².

(7) Naciju ugrožavaju i drugi neprijatelji, pogotovo oni koji nisu njezini pripadnici a imaju lijeve ili liberalne težnje. S obzirom na to da je većina evropskih fašističkih pokreta u razdoblju od kraja Prvog do kraja Drugog svjetskog rata nalazila da su Židovi takvi neprijatelji⁵³ može izgledati da je fašizam po definiciji antisemitizam. Na takav zaključak navodi i činjenica da je judaizam jedan od nosivih sastojaka zapadne pravne tradicije, koju fašizam tendencijski odbacuje u cijelosti. No, Hannah Arendt upozorava da izvore modernog, antikršćanskog antisemitizma nije moguće naći na temelju zdravorazumskih shvaćanja, kao što je ono o ukorijenjenosti anti-kršćanskog antisemitizma u građanskom nacionalizmu⁵⁴ ili u srednjovjekovnom kršćanskom antisemitizmu⁵⁵ (te kakvim bi se moglo okvalificirati netom izloženo o odnosu fašizma spram judaizma kao elementa zapadne pravne tradicije). Naprotiv, upravo pojava suvremenog antisemitizma u vrijeme zalaska nacionalne države upućuje na to da korijene antisemitizma, pa onda i rasizma, treba tražiti ispitivanjem političkog i socijalnog položaja Židova⁵⁶. Takvo ispitivanje pokazuje opet da se on javio onda kad su se Židovi, krajem 19. stoljeća, ne samo gotovo asimilirali s evropskim narodima nego i afirmirali kao unutarevropski narod⁵⁷. Ti i drugi nalazi čine vrlo uvjerljivim zaključke Hannah Arendt da antisemitizam nema korijene u građanskom nacionalizmu, nego u aristokratskom rasizmu⁵⁸ te da je moderni rasizam oružje ne nacionalizma, nego imperijalizma⁵⁹. Iz tih zaključaka, napose kad se uzmu zajedno s postavkom (10), slijedi da bilo koja etnička skupina može postati predmetom rasizma te da, možda, fašizmu i nije nužno potreban rasni neprijatelj, nego bilo kakav neprijatelj čiji progon može opravdati iracionalno prihvaćanje fašističke imperijalne politike.

⁵² Tako nar. Ernst Nolte, *Die Krise (bilj. 1)*, Kap. 1, na str. 19-32. Vidi npr.: Mussolinijev glavni govor na utemeljiteljskom kongresu fašističkog pokreta u Delzel (*bilj. 38*), na str. 8-12, prev. iz *Opera omnia di Benito Mussolini* [ed. E. and D. Susmel] (Firenza: La Fenice, 1953), na str. 321-24; Hitler (*bilj. 49*), na str. 186-91.

⁵³ Vidi nar.: za Njemačku *Das Parteipogramm (bilj. 38)*; za Italiju »Manifesto of the Racist Scientists«, u Delzel (*bilj. 38*), na str. 174-77, prev. iz *Il Giornale d'Italia* (14.VII.1938), »Mussolini's Defense of Racist Policy«, u Delzel (*bilj. 38*), na str. 177, prev. iz *Il Popolo d'Italia* (19.IX.1938.).

⁵⁴ Arendt (*bilj. 5*), na str. 5 i d.

⁵⁵ *Isto*, na str. 11 i d.

⁵⁶ *Isto*, na str. 15 i d.

⁵⁷ Vidi nar. *isto*, na str. 37 o položaju Židova kao ratnih dobavljača, državnih bankara, prenosnika poruka i mirovnih pregovarača evropskih nacija; na str. 87 o položaju bečkih Židova kao, zahvaljujući postignućima u kulturnom pogonu, simbola društva uopće ali i predmeta mržnje svih onih koji su, ma zbog kojeg razloga, iz tog društva što daje smjer bili isključeni.

⁵⁸ *Isto*, na str. 249 i d.

⁵⁹ *Isto*, na str. 248.

(8) Fašizam kao akcija pokret je nacionalne elite, a ne obična politička stranka⁶⁰. Na čelu pokreta je vođa, koji se u potpunosti poistovjetio s cje-linom nacije kojoj pripada te izražava njezinu ideju; stoga pokret odbija da bude ustrojen kao demokratska organizacija⁶¹ ili pak da uz njega djeluju druge političke stranke⁶².

(9) Fašistička država sredstvo je za ostvarivanje interesa nacije te njezin pravni oblik⁶³. Ona je i pravno podređena fašističkom pokretu, odnosno partiji, i njezinom vodi, kao njihovo sredstvo⁶⁴. No, fašistička država je, uzmu li se u obzir zadaci koje treba obaviti, za fašizam izvanredno važna, pa, protivno fašističkoj propagandi (ili čak samorazumijevanju) treba zaključiti da je glavni cilj fašizma preuzimanje vlasti u državi.

(10) Fašizam ne priznaje postojeći međunarodni poredak i traži njegovu reviziju, napose širenje države do njezinih povijesnih, narodnih, prirodnih ili drugih granica koji mogu zadovoljiti imperijalne težnje fašizma⁶⁵. No, nijekanje postojećega međunarodnog poretka ne isključuje mogućnost suradnje aristokratskih rasa u stvaranju drugačijega međunarodnog poretka, skrojenog ne na temelju jednakosti država nego priznavanju razlike između vodećih i o njima ovisnih država⁶⁶.

(11) Druga strana širenja fašističke države jest njezino čišćenje od pripadnika lijevih pokreta i istaknutih liberala⁶⁷ te pripadnika tuđih rasa i

---

⁶⁰ Rečeno već u prvoj rečenici prvog programatskog akta talijanskih fašista. »Postulates of the Fascist Program« (V. 1920), u Delzel (*bilj.* 38), na str. 14, prev. iz De Felice (*bilj.* 38), na str. 746-48.

⁶¹ Klasičnu formulu tog odnosa daje A. Rosenberg, »Idee und Führer« (1930), u Isti, *Blut und Ehre*. 25. Aufl. (München: Zentralverlag der NSDAP, 1942), na str. 161-63.

⁶² Vidi nar.: za Italiju »The Fascist Electoral Law of 1928«, koji propisuje da birači biraju članove talijanskog parlamenta između kandidata koje na prijedlog priznatih sindikata i sličnih organizacija odredi Veliko fašističko vijeće, u Delzel (*bilj.* 38), na str. 70-74, prev. iz *Gazzetta Ufficiale*, No. 118 (21.V.1928.); za Njemačku »Gesetz zur 'Sicherung der Einheit von Partei und Staat'« (1.XII.1933), koji propisuje da je »nakon pobjede nacionalsocijalističke revolucije NSDAP nosilac njemačke državne misli i s državom nerazdvojno povezana«, u Reinhard Kühnl, *Der deutsche Faschismus in Quellen und Dokumenten* (Köln: Pah-Rugenstein, 1975), na str. 240; i »Gesetz gegen die Neubildung von Parteien« (14.VII.1933.), koji određuje da je NSADAP jedina politička stranka u Njemačkoj, u *isto*, na str. 199-200.

⁶³ Tako »New Program...« (*bilj.* 38, na str. 199-200.

⁶⁴ Vidi izvore u *bilj.* 62 te još nar.: za Italiju »Decree on Powers of the Head of the Government« (24.XII.1925), u Delzel (*bilj.* 38), na str. 62-64, prev. iz *Gazzetta Ufficiale*, No. 301 (29.XII.1925.); za Njemačku »Gesetz zur 'Behebung der Not von Volk und Reich'« (tzv. Ermächtigungsgesetz od 24.III.1933), u Kühnl (*bilj.* 62), na str. 195.

⁶⁵ Vidi npr.: za Italiju »New Program...« (*bilj.* 38), odsjek o stožernim načelima vanjske politike, osporavanje načela Lige Naroda te zahtjev za razvijanjem talijanskih kolonija u Sredozemlju; za Njemačku *Das Parteiprogramm* (*bilj.* 38), tč. 1-3, zahtjevi za ujedinjenjem svih Nijemaca, na temelju prava na samoodređenje naroda, u Veliku Njemačku, za uspostavljanjem jednakopravnosti njemačkog naroda drugim nacijama i ukidanjem mirovnih ugovora iz Versaillesa i St. Germaina, za stjecanje kolonija radi prehrane stanovništva i naseljavanja viška stanovništva.

⁶⁶ U tom pravcu vidi raspravu Arendt (*bilj.* 3), npr. na str. 248, 336 i d.

⁶⁷ Vidi npr.: za Italiju ukratko Federico Chabod, *A History of Italian Fascism*, tr. (London: Weidenfeld and Nicolson, 1961), na str. 68-69; za Njemačku Karl D. Bracher, *Stufen der Machtergreifung* (Frankfurt a.M.: Ullstein, 1974), III. Kap., na str. 237-306.

naroda⁶⁸, odnosno pripadnika drugih skupina čije žrtvovanje može olakšati ostvarivanje fašističkog imperijalizma.

(12) Fašistički društveno-ekonomski nazori i programi razapeti su između početnog odbijanja kapitalizma, koje je implicirano fašističkom glorifikacijom organskih zajednica (napose davno prošlih herojskih vremena), i nastojanja da ne samo pomiri klasne sukobe unutar iste nacije u njezinoj državi nego, kako je bliže političkoj vlasti i duže ju ima, da promiče interese krupnog kapitala. Tako se fašizam, na početku svog djelovanja, zalaže za ograničavanje kapitalizma sve do njegovog onemogućavanja (npr. zabranom kamata)⁶⁹ te za obnovu naturalnog gospodarstva temeljenog na malim zemljišnim posjedima⁷⁰, a sam se postavlja kao alternativa marksističkom socijalizmu pa se i sam naziva socijalizmom⁷¹. No karakteristično fašistička ograničenja ekonomske konkurencije, kao što su to korporativizam⁷², ograničenja vlasništva⁷³, državni radni povjerenici kao zamjena sindikatima⁷⁴ i stavljanje poduzetnika u ulogu vođa proizvodnje pod nadzorom partijskih povjerenika⁷⁵ nema za svrhu ukidanje kapitalizma nego povećanje njegove djelotvornosti ili pak jačanje partijsko-državne kontrole nad privredom.

(13) S obzirom na to da, prema fašističkom shvaćanju, ljude ne odlikuje razum, nego volja, a pripadnici mase imaju osobito malu sposobnost rasuđivanja, propaganda je izvanredno važno sredstvo fašističkog djelovanja⁷⁶. Zbog istog razloga važno je da fašistička država i partija imaju potpunu kontrolu nad javnim medijima, primjerice, putem cenzure ili strogoj kažnjavanju onih koji iznose mišljenja ili vijesti nepovoljne za vlast⁷⁷.

⁶⁸ Vidi nar.: za Njemačku mjere od diskriminacije do genocida Židova, u Kühnl (*bilj.* 62), na str. 269-79 i 384-397; za Italiju »Provisions for the Defense of the Italian Race«, u Delzel (*bilj.* 38), na str. 178-83, prev. iz *Gazzetta Ufficiale*, No. 264 (19.XI.1938.).

⁶⁹ Vidi npr.: zagovaranje progresivnog oporezivanja kapitala u »Program of the Italian Fascist Movement« (1919), u Delzel (*bilj.* 38), na str. 12-13, prev. iz De Felice (*bilj.* 38) na str. 744-45; zalaganje za ukidanje prihoda bez rada i muke te ukidanje kamata u *Das Parteiprogramm* (*bilj.* 38), tč. 11, na str. 16.

⁷⁰ Vidi npr.: za Italiju »Fascist Agrarian Program« (I. 1931.), u Delzel (*bilj.* 38), na str. 18-22, prev. iz De Felice (*bilj.* 15), na str. 736-40; za Njemačku, »Reichserbhofgesetz« (29.IX.1933.), u Kühnl (*bilj.* 62), na str. 248.

⁷¹ Tako npr. Mussolini (*bilj.* 43), »Il discorso alla 'Sciesa' di Milano«, na str. 10. Socijalističke pretenzije njemačkog fašizam pokazuje već naziv Nacional-socijalistička njemačka radnička partija.

⁷² Tako »New Program...« (*bilj.* 38), na str. 29. Vidi također Benito Mussolini, *Lo stato corporativo*, 2a ed. (Firenze: Valecchi, 1938).

⁷³ Vidi nar. Franco Angelini et al., *La concezione fascista della proprietà privata* (Roma: Confederazione fascista dei lavoratori dell'agricoltura, 1939).

⁷⁴ Vidi »Gesetz über 'Treuhänder der Arbeit'« (19.V.1933.), u Kühnl (*bilj.* 62), na str. 245-46.

⁷⁵ Vidi »Gesetz zur 'Ordnung der nationalen Arbeit'« (20.I.1934.) u Kühnl (*bilj.* 62), na str. 249-51.

⁷⁶ Tako nar. Hitler (*bilj.* 49), nar. na str. 197-200.

⁷⁷ Vidi nar.: za Italiju »Decree Regulating the Press«, u Delzel (*bilj.* 38), na str. 53-54, prev. iz *Gazzetta Ufficiale*, No. 159 (18.VII.1923.); za Njemačku »Verordnung der Reichspräsidenten 'zur Abwehr heimtückischer Angriffe gegen die Regierung der nationalen Erhebung'« (21.III.1933.), u Kühnl (*bilj.* 62), na str. 194.

(14) Fašizam ne samo da opravdava upotrebu nasilja, nego u njemu uživa. Najrječitiji primjer je Mussolinijev komentar jednoga od ranih fašističkih pohoda protiv političkih protivnika: »Non la piccola violenza individuale sporadica, spesso inutile, ma la grande, la bella, la inesorabile violenza delle ore decisive«⁷⁸. Shodno tome, fašistički je pokret vojnički ustrojen⁷⁹ ili ima svoju stranačku vojniciu⁸⁰. Kad fašizam stekne političku vlast zadaci oružane borbe povjeravaju se prvenstveno redovnim državnim oružanim organima (vojska, policija), čitavo se društvo militarizira, zato da bi se povećala disciplina stanovništva⁸¹ i borbena spremnost zemlje, a fašističke vojnice koje se ne mogu staviti pod kontrolu stranačkog i državnog vodstva po potrebi se likvidiraju⁸².

(15) S obzirom na to da je pravo izraz narodnog duha, drži se da u fašističkoj državi suci pa čak i zakonodavci samo primjenjuju pravo, a ne stvaraju ga⁸³. Pritom se zakoni ne donose, kao u liberalnoj demokraciji, većinom glasova, nego snagom ličnosti. Tako je vođa, koji je kolektivna osoba, najviši tvorac prava⁸⁴, no sam je izvan i iznad prava, jer je u biti vođa naroda i njegovog pokreta, a ne države⁸⁵. Zbog istog razloga fašističko pravo je ne samo ono koje ima prepoznatljivi pravni oblik, kao što su to redovito zakoni⁸⁶, nego i ono koje je neformalno, a obuhvaća takve akte kao što su političke činjenice (npr. utemeljivanje države, revolucija), neformalne odluke vođe, običaje i sudske precedente⁸⁷. No fašizmu je važno da svoje mjere legalizira, pa se zato služi izvanrednim mjerama⁸⁸.

Izložene ideal-tipske značajke fašizma kao ideologije trebaju biti shvaćene ne samo kao razlozi koji ustanovljuju fašističko pravno djelovanje nego i kao ideal-tipske značajke najvažnijeg dijela tog djelovanja. Tako ostaje da se vide daljnje posljedice fašizma kao pravne ideologije i nužni uvjeti njegovog nastanka. No, svako nastojanje da se to pokaže mora se susresti s izvanrednim metodičkim teškoćama.

⁷⁸ Musolini (*bilj.* 43) »Il discorso alla 'Sciesa' di Milano«, na str. 8.

⁷⁹ Tako »Statut of the National Fascist Party« (12.XI.1932.), u Benito Mussolini, *Fascism: Doctrine and Institutions* (Rome: Ardita, 1935), na str. 198-212, započinje definicijom Nacionalne fašističke partije kao građanske vojnice.

⁸⁰ U Italiji fašistička vojnica, u Njemačkoj prvo Sturmabteilung (S.A.), a nakon njegovog raspuštanja Schutzstaffel (S.S.).

⁸¹ Vidljivo nar. u Italiji, npr. u Musolini (*bilj.* 43), »La disciplina dello Stato«, na str. 80-84.

⁸² Klasičan primjer je obračun Hitlera sa svojim prijateljem i supornikom Röhmom i njegovim njemačkim jurišnim odredima S. A.

⁸³ Tako Cot (*bilj.* 46), na str. 157.

⁸⁴ Isto. Vidi također »Leitsätze des 'Reichsrechtsführers' Frank vom 14. Januar 1936«, u Kühnle (*bilj.* 62), na str. 243-44.

⁸⁵ Cot (*bilj.* 46), na str. 193.

⁸⁶ Isto, na str. 180-191.

⁸⁷ Isto, na str. 191-208.

⁸⁸ Vidi: »The Exceptional Decrees: Law for the Defense of the State«, u Delzel (*bilj.* 38), na str. 67-70, prev. iz *Gazzetta Ufficiale*, No. 281 (6.XII.1926.); »Verordnung des Reichspräsidenten zum 'Schutz von Volk und Staat' vom 28. Februar 1933.« u Kühnle (*bilj.* 62), na str. 192-93. Vidi također akte u bilj. 64.

Dovoljno je prisjetiti se kako relativnom može biti čak naoko vrlo vjerojatna daljnja posljedica, a to je brzo skončavanje fašističke vladavine, zbog činjenice da takva vladavina, ako je vjerna fašističkom programu, gotovo neizbježno stvara neprijatelje u inozemstvu, pogotovo ako postoji u demokratskom okruženju. No, iako je takva posljedica posve vjerojatna uzme li se u obzir iskustvo njemačkog i talijanskog fašizma, postaje krajnje upitnom pogleda li se relativna dugovječnost španjolskog fašizma. Očito je, dakle, da ima smisla govoriti samo o izglednosti veoma blizih daljnjih posljedica fašističke ideologije i njezinih neposrednih posljedica navedenih u postavkama (1–14). Sa stajališta pravne teorije najvažnije takve daljnje posljedice su one koje čine dvojnu državu, koja je podijeljena unutar sebe u prerogativnu državu i normativnu državu. U prvoj je ukinuta vladavina prava (vidi postavke 13 i 14) pa se odluke donose na temelju neformalnih naredaba političkih vođa i tim se odlukama provodi teror nad političkim protivnicima. Istovremeno, najveći dio građanskih odnosa rješava normativna država, koja je zadržala mnoge važne značajke iz predfašističkog razdoblja⁸⁹. Još je teže po daljnje posljedice fašizma kao ideologije odrediti uvjete koji su nužni za njegov nastanak, tj. njegove *conditiones sine qua non*. No analize povijesnog iskustva ipak pokazuju da postoje dosta velike sličnosti između pojava koje su u povijesti nazivane fašističkima te barem neke od važnih uvjeta njihovog nastanka. Korisno je ukratko prikazati dvije takve analize.

Erich Nolte navodi šest značajki talijanskog fašizma iz 1922. koje su općeevropske: 1. fašizam je nastao iz krize liberalnih sistema u koju su oni upali ne zbog svoje slabosti, nego zbog svoje pobjede, naime, zbog širenja prava glasa, koje omogućava masama »crvenih« i »crnih« da uđu u politički život. 2. Fašizam je nastao neposredno iz rata te njegove prve pojave nisu ništa drugo do udruge sudionika rata da obrane njegov smisao protiv raširenog nijekanja. 3. Fašizam je stajao spram građanstva u začudnom odnosu neidentičnog identiteta. Naime, stavio se u prvi red borbe za glavnu građansku nakanu, tj. protiv marksističkih revolucionarnih nartaja na građansko društvo u cjelini, a u toj borbi služio se metodama i snagama koje su građanskim tradicijama razmišljanja i življenja bile strane. 4. Fašizam je bio veoma blizak svojim neprijateljima po tome što su brojni njegovi vođe prije rata bili revolucionarni socijalisti i sindikalisti. 5. Fašizam je prihvatio već dugo poznati nacionalizam i doveo ga do praktičnog vrhunca. No pritom fašizam nije preuzeo nacionalizam jednoga Mazzinija, nego imperijalistički nacionalizam Enrica Corradinija, koji nije pokazivao nikakve skrupule spram Južnog Tirola i Istre, te je proglasio antički Rim uzorom moderne Italije a u Sredozemnom moru vidio »il mare nostro«. 6. Tendencija stvaranja ideologije vidljiva je već u ranom talijanskom fašizmu, iako se rado objavljivao svojim naglaskom na neteorijsko i izražavanjem čiste akcije⁹⁰.

⁸⁹ Vidi pobliže Fraenkel (*bilj.* 44).

⁹⁰ Nolte, *Die Krise* (*bilj.* 1), na str. 86-89.

Barrington Moore, koji ide još dalje u istraživanju društvenih uvjeta nastanka fašizma od Noltea navodi sljedeće zajedničke značajke njemačkog i japanskog fašizma:

I Njemačka i Japan kasno su ušli u industrijski svijet. U obje zemlje pojavili su se poreci čije su glavne politike bile tlačenje kod kuće i širenje u inozemstvu. U oba slučaja glavni društveni temelj tog programa bila je koalicija trgovačko-industrijskih elita (koje su počele sa slabog položaja) i tradicionalnih vladajućih klasa na selu, a ta je koalicija bila upravljena protiv seljaka i industrijskih radnika. Napokon, u oba slučaja iz teškoća sitnog građanstva i seljaka u napredujućem kapitalizmu nastao je desni radikalizam. Taj desni radikalizam pružio je neke od slogana ugnjetavačkim porecima u obje zemlje, no u praksi je žrtvovan zahtjevima profita i »djelotvornosti«⁹¹.

Iako netom prikazane i druge slične analize upućuju na brojne važne – a možda i nužne – uvjete nastanka fašizma u Italiji, Njemačkoj, Japanu i drugim zemljama koje su imale ili možda još uvijek imaju fašističke poretke, teško je da bilo koja može kazati koji su nužni uvjeti za nastanak fašizma, bilo kao pokreta ili porетка bilo kao političke ili pravne ideologije. Čini se da su doista moguće samo manje ili više grube analogije s već poznatim slučajevima. A kako sustavnije istraživanje uvjeta nastanka fašizma ionako nije u djelokrugu teorije prava, preostaje da se pogledaju glavne značajke antifašizma kao pravne ideologije.

Antifašizam pojmljen sa stajališta teorije prava

Ako antifašizam nije bio samo prigodna koalicija liberalnih demokracija i SSSR-a, prve zemlje socijalizma, protiv Sila osovine u Drugom svjetskom ratu te ako je fašizam barem donekle racionalno prepoznao svoje glavne neprijatelje u marksizmu, socijalizmu i komunizmu te u liberalnim idejama i liberalno-demokratskoj praksi, mora da nazori tih pokreta doista sadrže neka zajednička načela te da doista postoji neka načelna razlika između marksizma i komunizma, kao nazora i pokreta najbližeg fašizmu, i samog fašizma.

Polazeći od uobičajenog pojma političke ideologije (koji je znatno širi od pojma pravne ideologije, razmatranog ranije), nije teško dokučiti u čemu se marksizam, odnosno komunizam kao ideologija, načelno razlikuje od fašizma. Marksizam, poput prosvjetiteljstva, ima strukturu sekularnog kršćanstva. Prosvjetiteljstvo zamjenjuje kršćanskoga osobnog Boga neosobnom prirodom, Božje zakone prirodnim zakonima, rajski vrt zlatnim dobom prvobitne zajednice u kojoj su svi ljudi bili jednaki i slobodni, iz koje su izašli da žive u svijetu društvenih i političkih nejednakosti te u koju se vraćaju nakon oslobođenja od feudalizma u ustavnu demokraciju koja štiti građanske slobode i prava. Komunizam čini korak dalje te prirodu zamje-

⁹¹ Moore (*bitlj.* 6), na str. 305.

njuje poviješću, prirodne zakone društvenima, a ustavnu liberalnu demokraciju kao završno idealno stanje komunizmom – besklasnom zajednicom u kojoj više nema nikakvih bitnih sukoba⁹². Štoviše, komunizam je našao zamjenu čak za izabrani narod: komunističku partiju⁹³. Nasuprot takvoj strukturi fašizam kao ideal nudi stanje neprekidne borbe ili, u najmanju ruku, takvo idealno stanje u kojemu, nakon uništenja nižih rasa i mekušaca, aristokracija ili pak koalicija aristokracije odlučnih heroja gospodari pripadnicima svojeg naroda i svoje rase, a zajedno s njima ostalim narodima i rasama.

Ta razlika između mitske strukture komunizma i fašizma može se činiti teorijski zanemarivom a praktički posve nevažnom. No priznanje da su svi ljudi u krajnjoj liniji jednaki, te da je za uklanjanje postojećih nejednakosti među ljudima, pa tako i nejednakih mogućnosti spoznavanja društvenih zakona, u načelu dovoljno da se promjene postojeći društveni odnosi u proizvodnji, čini komunizam načelno otvorenim za racionalnost zapadne pravne tradicije, iako je i on, slično fašizmu, od nje silno udaljen. Ta se otvorenost, ma kako to čudnovato može izgledati, vidi u bolesnoj potrebi komunizma da svojim neprijateljima sudi po postupku stvorenom unutar zapadne pravne tradicije ili da ih, u najmanju ruku, komunistički istražitelj osudi nakon što ih je saslušao. Čak je i iznuđeno priznanje, koje je redovita kruna takvih suđenja, samo perverzija zapadnog prava. Nasuprot tome, nacizam likvidira svoje rasne pa čak i brojne političke protivnike bez potrebe da s njima makar razgovara. Po istom obrascu, rasno ili narodno nečisti, osim posve iznimno, ne mogu postati pripadnicima više rase («počasnim arijevcem» postaje onaj tko je »arijevcima« neophodan, a ne tko je toliko »arijevac« kao i oni). U komunističkoj državi čak je za članstvo u komunističkoj partiji u načelu dovoljno da kandidat to članstvo nastoji postići. Zbog tih je dakle razloga komunizam, ma koliko u doktrini i praksi često sličan fašizmu (a po broju žrtava možda i gori), od njega načelno različit a liberalnoj demokraciji načelno bliži od fašizma.

Iako je identificiranje pravne ideologije liberalne demokracije samo po sebi jednostavan zadatak, nalaženje zajedničkog nazivnika te ideologije i pravnih ideologija evropskog konzervativizma i socijaldemokracije, koji su se u Drugom svjetskom ratu također našli u redovima antifašističke koalicije, mnogo je složenije. Prvi korak u tom pravcu primjereno je pojam zapadne pravne tradicije, kako ga je formulirao Harold Berman.

Berman, u svom već klasičnom djelu *Pravo i revolucija*, osporava još uvijek vladajuće stajalište da se moderno pravo sastoji od nacionalnih pravnih sistema. Prema Bermanu, moderni nacionalni pravni sistemi imaju niz zajedničkih značajki, koje opravdavaju njegovu tvrdnju da je primjereno govoriti o modernom (zapadnom) pravu naprosto to da postoji zajednički korijen ne samo kontinentalnih pravnih sistema nego i njih i anglo-ame-

---

⁹² Vidi поближе Carl L. Becker, *The Heavenly City of the Eighteenth Century Philosophers* (New Haven: Yale University Press, 1932).

⁹³ Tako *A New Catholicism: Catholic Faith for Adults*, tr. (New York: Herder & Herder, 1967), na str. 276-77.

ričkih sistema⁹⁴. Berman navodi deset distinktivnih obilježja zapadne pravne tradicije, ukratko: 1. Utjecaj morala i politike na pravo, ali i analitička odvojivost prava od morala i politike. 2. Posebna pravna profesija. 3. Profesionalno pravno obrazovanje u posebnim školama temeljeno na profesionalnoj literaturi. 4. Pravna nauka koja opisuje pravne institucije te ih istovremeno, putem pravnog obrazovanja, transformira. 5. Shvaćanje da je pravo koherentna cjelina, odnosno sistem. 6. Vjera u trajnost ali i razvoj prava. 7. Shvaćanje da pravo ima internu logiku, i to takvu koja omogućuje i njegovu primjenu i njegovu promjenu. 8. Nadređenost prava politici. 9. Pravni pluralizam, tj. »natjecanje unutar iste zajednice različitih pravnih nadležnosti i različitih pravnih sistema«. 10. napetost ideala i stvarnosti, dinamičkih kvaliteta i stabilnosti, transcendentnosti i imanentnosti, koja »povremeno vodi u silovito obaranje pravnih sistema putem revolucija«⁹⁵.

U navođenju tih deset obilježja Berman ističe da su prva četiri zajednička zapadnoj pravnoj tradiciji i rimskom pravu od doba Republike i Carstva (od 2. st. do 8. st.), ali da ih nije moguće naći u nezapadnim kulturama, pa niti u pravnim porecima koji su postojali među germanskim narodima do 11. st.⁹⁶. Ističe da među preostalih šest načela središnje mjesto zauzima deveto, tj. pravni pluralizam⁹⁷. Napokon, drži da samo prve četiri značajke modernog prava i dalje postoje u suvremenim zapadnim pravima, a da su sve ostale u dvadesetom stoljeću jako oslabljene⁹⁸.

Iako je Bermanovo djelo jedno od najinspirativnijih u pravnoj i povijesnoj literaturi nastaloj nakon Drugog svjetskog rata, ono je možda još uvijek važnije po tome što na sustavan način ponovno postavlja pitanje o jedinstvu zapadnog prava, nego po odgovoru koje na njega daje. Naime, Bermanov zaključak da to jedinstvo ima korijene u 11. stoljeću te da najviše duguje kanonskom pravu ubrzo je doveden u pitanje tvrdnjom da domete interpretacije rimskog prava u 12. – 13. stoljeću nije bilo moguće postići u svega jedno ili dva stoljeća te nalazom da je, nakon zalaska Zapadnog rimskog carstva u 5. stoljeću, rimsko pravo, Bermanu usprkos, vrlo vjerojatno bilo izučavano i primjenjivano u sjeverno-talijanskoj pravnoj praksi već od sredine 9. stoljeća⁹⁹. Taj nalaz je poticajan i zato da se ovdje hipotetski naznače neke daljnje značajke zapadne pravne tradicije. To su, prvo, pravna jednakost svih ljudi i objektivnost iznadpozitivnog prava, koja potječe iz raznih izvora iz razdoblja koje za tisuću ili više godina prethodni 11. stoljeću; i, drugo, suvremena zapadna – bitno višeslojna – racionalnost. Pravna jednakost te objektivnost i racionalnost prava temelji su ne samo zapadne pravne tradicije nego i anifašizma te, po prirodi stvari, točke sukoba s fašizmom.

---

⁹⁴ Harold J. Berman, *Law and Revolution: The Formation of the Western Legal Tradition* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1983), na str. 17-18.

⁹⁵ Isto, na str. 7-10.

⁹⁶ Isto, na str. 8.

⁹⁷ Isto, na str. 10.

⁹⁸ Isto, na str. 37-39.

⁹⁹ Charles Radding, *The Origins of Medieval Jurisprudence: Pavia and Bologna 850-1150* (New Haven: Yale University Press, 1988).

Stoičko uvjerenje da je svaki čovjek razuman i po tome jednak svim drugim ljudima¹⁰⁰, spominje kao ugaoni kamen zapadne filozofije i zapadnog prava o koji se ogrešuje fašizam, ne iznenađujuće, Ernest Fraenkel u svojoj još uvijek nezaobilaznoj studiji o dvojnoj državi u nacističkoj Njemačkoj¹⁰¹. Mogućnost stoičkog zaokreta u filozofiji sadržana je već u počecima grčke filozofije, napose u pitagorejskom shvaćanju da je čovjek razumno biće koje je u stanju procijeniti domašaje svojih postupaka, upravljati njima te za njih odgovarati¹⁰². No, Fraenkel podsjeća, citirajući Carlylea, da »ne postoji promjena u političkoj teoriji koja je toliko zapanjujuća u svojoj potpunosti kao što je to promjena teorije od Aristotela do kasnijih filozofijskih pogleda predstavljenih od Cicerona i Seneke«¹⁰³.

Rimsko pravo ugrađuje grčka filozofijska shvaćanja, napose stoičko učenje da su ljudi zahvaljujući svom razumu slobodni i jednaki, u niz svojih instituta, napose u pretpostavku o načelnoj slobodi i jednakosti stranaka privatnopravnog odnosa. Ugaoni je kamen te pretpostavke pojam apstraktnog pravnog subjekta, koji se ugrađuje u sve institucije privatnog prava i time izjednačuje sve ljude koji se nađu u ulogama njihovih sudionika¹⁰⁴. Ta jednakost, uspostavljena u privatnom pravu, dobiva bitno novu kvalitetu kad se rimsko državljanstvo proširi na sve stanovnike Rimskog Carstva¹⁰⁵. Iako talijanski fašizam izrijeком nastoji slijediti rimsko pravo, njemački ga fašizam odbacuje već zbog toga što nije njemačko¹⁰⁶.

Kršćanstvo uvodi u zapadni svijet shvaćanje da su svi ljudi, kao djeca Božja, jednaki, s posljedicama koje zadiru u gotovo sve odnose među ljudima, počevši s odosima među spolovima i odnosima roditelja i djece¹⁰⁷. Talijanski fašizam je na svom početku antiklerikalno, a možda i protuvjerski usmjeren¹⁰⁸, no kad se uspne na vlast sporazumijeva se s Katoličkom Crkvom oko svih bitnih pitanja¹⁰⁹. Njemački fašizam je, posve u skladu sa svojom ideologijom, izrijeком antikršćanski usmjeren¹¹⁰.

Glavni doprinos Židovstva nastanku zapadne pravne tradicije jest uvjerenje u objektivnost Božjeg zakona, nasuprot subjektivnosti bilo kojeg po-

¹⁰⁰ Vidi poblize Michael B. Crowe, *The Changing Profile of Natural Law* (The Hague: Nijhoff, 1977), na str. 28-51.

¹⁰¹ Fraenkel (*bilj.* 44), na str. 112-13.

¹⁰² Tako Gray L. Dorsey, *Jurisculture: Greece and Rome* (New Brunswick: Transaction Publishers, 1989), nar. na str. 14 i d.

¹⁰³ Fraenkel (*bilj.* 44), na str. 112-13, citirajući A.J. Carlyle, *A History of Medieval Political Theory in the West, vol. 1* (Edinburgh and London, 1903), na str. 8.

¹⁰⁴ Vidi Dorsey (*bilj.* 102), nar. na str.

¹⁰⁵ Car Antoninus Caracalla svojom *constitutio Antoniana* iz 12. g. Vidi Marijan Horvat, *Rimska pravna poviest* (Zagreb: Streltenberger, 1943), na str. 125-26.

¹⁰⁶ Vidi sažeti pregled u Cot (*bilj.* 46), na str. 125-32.

¹⁰⁷ Vidi poblize M. Troplong, *De l'influence du Christianisme sur le droit civil des Romains* (Paris: Hachette, 1968).

¹⁰⁸ Tako »Program of the Italian Fascist Movement« (1920), u Delzel (*bilj.* 38), na str. 12-13 zahlijeva konfiskaciju sve imovine koja pripada vjerskim kongregacijama.

¹⁰⁹ Vidi Delzel (*bilj.* 38), na str. 156-68.

¹¹⁰ Vidi poblize Edmond Vermeil, *Hitler et Christianisme* (Paris: Gallimard, 1939).

zitivnog prava, koje je postupno preraslo u objektivnost zakona i ustava. Uvjerenje je izraženo najjasnije u povijesti nastanka prvog Židovskog kraljevstva, u odgovoru proroka Šamuela na zahtjev naroda da im dade kralja, jer im nije dovoljno da žive po Božjem zakonu¹¹¹. Taj odgovor sadržan je gotovo u istovjetnoj formulaciji u engleskoj ustavnoj maksimi, koja je postala formulom vladavine prava, da kralj treba vladati *non sub homine* (tj. po samom sebi) *sed sub Deo et sub lege*¹¹².

Za razliku od pravne jednakosti i objektivnosti prava, koje su dio zapadne pravne tradicije već dva tisućljeća, ili još duže vrijeme, slojevita racionalnost koja je također nosivi dio te tradicije razvijena je u današnjem obliku tek nešto više od jednog stoljeća. Pitanja »Što je to fašizam?« danas mogu biti na zadovoljavajući način odgovorena samo unutar društvene teorije koja je relativno samostalan dio veoma raščlanjene intelektualne strukture te uvažava svakodnevno poimanje uzročnosti, no različita je i od prava i od svakodnevice. Iako je ta struktura ovdje već dobrim dijelom opisana, da bi se jasno uočio njezin odnos s fašizmom, korisno ju je sustavno razložiti.

Temeljnu razinu te strukture čini, dakako, društveno djelovanje koje je predmet socijalne teorije. Sljedeći zahtjev koji Weber naziva vrijednosnim važenjem, ona mora razumjeti subjektivno značenje koje djelovanju daju oni koji ga izvode. To, među ostalim, znači da se opisi pojedinih radnja koje daju ili bi dali djelatnici i opisi tih istih radnja koje daju znanstveni istraživači moraju barem u nekom stupnju slagati jer u protivnom istraživači naprosto neće govoriti o predmetu koji istražuju¹¹³. Toj razini može pripadati i svakodnevno poimanje uzročnosti. Primjerice, starogermansko uvjerenje da osumnjičenik koji je vezanih ruku i nogu bačen u vodu pluta zato što je kriv¹¹⁴. Historičar, a pogotovo antropolog koji opisuje takvo djelovanje veoma teško može dati opis koji se u dovoljnoj mjeri slaže s razumijevanjem situacije onih djelatnika koje istražuje.

Kelsenovo istraživanje razvoja pojma uzročnosti pokazuje da je on relativno nova zamjena za antropocentrično »ubrajanje«, tj. pripisivanje krivnje prirodnim događajima¹¹⁵. Napokon, treba upozoriti i na glavnu temu Weberovu supstantivnu teoriju društva, a to je razvoj zapadnog racionalizma u smislu kako porasta sposobnosti ovladavanja stvarima proračunavanjem

¹¹¹ 1. Samuelova 12, 1-25.

¹¹² Vidi engleski prijevod u Bracton, *On the Laws and Customs of England*, ed. by S. Thorne, 2 vol. (Cambridge, Mass., 1968), na str. 33.

¹¹³ To prihvaća čak i pokušaj metodologijskog zasnivanja čisto naturalističke teorije društvene znanosti David Thomas, *Naturalism and Social Science: A Post-Empiricist Philosophy of Social Science* (Cambridge: Cambridge University Press, 1979), na str. 95.

¹¹⁴ Vidi поближе Vladimir Bayer, *Kazneno postupovno pravo, 1. knjiga: Povtestni razvoj* (Zagreb: Knjižara Streitenberger, 1943), na str. 86-87, nar. bilj. 35.

¹¹⁵ Hans Kelsen, *Society and Nature: A Sociological Inquiry* (Chicago: The University of Chicago Press, 1943). Shodno Kelsenu, kategorija ubrajanja ima oblik »ako p, tad treba q« te posljedicu pripisuje jednoj konačnoj točki.

njihovih učinaka tako i intelektualne prerade značenjskih sklopova te metodičkog vođenja života¹¹⁶.

Iduću razinu čine netom spomenute prirodne znanosti (među kojima upravo u pogledu uzročnosti postoje značajne razlike, pogotovo između fizičkih i bioloških znanosti¹¹⁷. Daljnju razinu čine društvene znanosti, kao što su sociologija ili ekonomija, i humanističke znanosti, koje, tradicionalno uključuju čitav niz historijskih znanosti. One su danas u sve većoj mjeri važne za ocjenjivanje uzročnosti u pravu¹¹⁸, a istovremeno su u stalnom dijalogu s mjerilima uzročnosti i, uopće, znanstvenosti koja razvijaju prirodne znanosti¹¹⁹. Društvene teorije (ekonomska, politička, pravna itd.) čine relativno samostalnu razinu zato što su njihovi opći pojmovi empirijski dobro informirani, i utoliko različiti od pojmova tradicionalnih posebnih disciplina filozofije, te su sadržani u empirijskim teorijama društvenih znanosti, no njima nisu zamjenjivi. Posljednju razinu čini filozofija, koja je s ostalim razinama u kontaktu u najmanju ruku kao analiza pojmova koji se pojavljuju u posebnim znanostima i teorijama te u pravu i svakodnevnom životu.

Pogleda li se sad, u svjetlu raščlambe današnje zapadne racionalnosti, fašizam kao skup nazora, odnosno razloga za djelovanje, posve je očito zašto je današnja zapadna racionalnost fašizmu prirodan neprijatelj: tamo gdje ona traži promišljanje, zato da bi se uopće moglo postojati, fašizam je za akciju bez teorije; tamo gdje ona zahtijeva tankočutno razlikovanje autonomnih a ipak povezanih razina mišljenja, fašizam miješa ne samo znanosti i filozofiju nego njih zajedno s mitom i religijom. Povezana pak s ranjim izlaganjima o pravnoj jednakosti i objektivnosti prava, rasprava o racionalnosti pokazuje barem obrise racionalne jezgre antifašizma. A u najmanju ruku pokazuje zašto je fašizam nužno uperen protiv društvenih teorija. Uperen je zbog toga što ga svaka teorija sputava te zbog toga što čak najljepija teorija, koja opravdava lijevi totalitarizam i naoko je podjednako udaljena od zapadne pravne tradicije i zapadne racionalnosti kao i fašizam, priznaje da su svi ljudi u načelu jednaki te je barem po tome, čak i kad proklamira posvemašnju partijnost svespoznaje, otvorena za dijalog i utoliko je još uvijek teorija.

TEMA JE AUTORA PRILOGA NAVELA NA OPSEŽNU STUDIJU, KOJA JE ZA OVAJ ZBORNİK SKRAĆENA. STUDIJA ĆE JOŠ 1996. GODINE BITI TISKANA U INTEGRALNOM OBLIKU.

¹¹⁶ Vidi npr. Wolfgang Schluchter, »Die Paradoxie der Rationalisierung: Zum Verhaeltnis von 'Ethik' und 'Welt' bei Max Weber«, u Isti, *Rationalismus der Weltbeherrschung: Studien zur Max Weber* (Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1980), str. 9 i d., nar. bibliografija o problemu na str. 10 u bilj. 10.

¹¹⁷ Vidi nar. William A. Wallace, *Causality and Scientific Explanation, vol. 2: Classical and Contemporary Science* (Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1974), na str. 277-322.

¹¹⁸ Vidi npr. Richard Lemberg and Joseph Sanders, *An Invitation to Law and Social Sciences: Desert, Disputes and Distribution* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1986).

¹¹⁹ Vidi npr. Dudley Knowles (ed.), *Explanation and Its Limits* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990).

Fašizam, antifašizam i političko-ekonomski ciklusi

Fašizam i antifašizam

Fašizam i antifašizam nerijetko se vide kao isključivo konkretni povijesni relativno autonomni i autohtoni fenomeni. Jedan nadasve socijalno-patološki, drugi naprosto kao otpor toj patologiji – kao pokret otpora građanske savjesti ili strategijski napor cijelih zemalja i grupa zemalja. No tome je tako samo iz kuta teorije (ili češće publicistike) političkih pokreta i stranaka, španjolskog i Drugoga svjetskog rata itd., te uz njih vezane stranačke i manje ili više anegdotalne ili pak strategijske ratne povijesti. Ta je povijest važna ali je ipak tek jedna od ploha/faceta koje u integralnoj povijesti možemo uočiti.

Fašizam i antifašizam zasigurno nisu tek neponovljivi kompleksni povijesni oblici vezani samo uz dano historijsko vrijeme i mjesto. Ili uz jednu od historijskih vertikala niza vremena i mjesta. Iako su i to (cf. Wittfogel 1988., 1981.). Nisu ni teorijski jednopoljno, monokauzalno pa ni polikauzalno objašnjivi samo političko-filozofijski, političko-psihologijski ili političko-ekonomijski procesi, ili pak procesi kojima bi se bavila samo teorija države. Iako su svim tim načinima pribavljene važne interpretacije poglavito njemačkog nacizma i talijanskog fašizma, četničkog, ustaškog i sličnih pokreta u bivšoj Jugoslaviji ili pak ruskoga ili drugih lenjinizama i staljinizama, kineskoga maoizma, aktualne srbijanske naci-staljinističke »anti-birokratske revolucije«, itd.¹

---

¹ »Fašizam« se, osobito u polemičkom antifašističkom političkom vokabularu, kao termin proširio s njemačkog nacizma i talijanskog fašizma bezmalo na sve nacional- ili socijalšovinističke i represivne pokrete i tendencije, tako da su pod njegovim znamenom izgubljene preciznije i specifičnije razlike među njima. Dapače, one su ovdje izgubljene još mnogo više nego pod terminom »totalitarizam« H. Arendt, C. Friedricha i R. Arona, kojemu se prigovorelo da te razlike ne uvažava. Kao što ih ne uvažava ni Neumanova »autoritarna država«.

Usp. H. Arendt (1951) *The Origins of Totalitarianism*, New York. Cf. i: Friedrich 1954., 1956., 1965.; Aron 1993., 1965.; Neumann 1974., 1957.).

U postojećoj se većinom tek implicitnoj metodološkoj interpretativnoj situaciji pitanja i propitivanja fašizma prečesto postavljaju vezano bezmalo isključivo uz konkretne povijesne oblike pretežito talijanskog i njemačkog fašizma i nacizma dvadesetih, tridesetih i četrdesetih godina ovog stoljeća. I uz kvinsliške fašizme. Kao i uz različite barem naoko survivalske i resantimanske uz njih doktrinarno ili po analogiji vezane suvremenije pokrete. Slično je i s antifašizmom, odnosno konkretnim europskim i drugim pokretima otpora protiv tih sustava i njihovih nedjela, često vezano naprosto uz vojne okupacije i oslobodilačke pokrete i operacije iz Drugog svjetskog rata.

Samo iz takvog konteksta, naime, može se postavljati pitanje o tome je li »fašizam« u širem smislu bio konačno pobijeden 1945. Kao i pitanje je li antifašizam pretrpio neuspjeh s pojavama i jačanjima različitih neofašističkih, neonacističkih, neostaljinističkih i (recentno) nacističko-staljinističkih, odnosno tome sličnih pokreta.²

Smatram da bi pitanja ove vrste trebalo postavljati šire i od konteksta u kojem se fašizam vidi kao izvanjska doktrinarna i strukturalna suprotnost liberalno-demokratskom modelu poretka.³ (I u kojem se jednako ili tome slično vide i komunizam i socijalizam.) U tom kontekstu – ili u izvedenicama iz njega – antifašizam se dovodi ili ne dovodi u pitanje ovisno o tome stoji li na stajalištu liberalne demokracije ili pak na staljinističkom, lenjinističkom, odnosno nekom sličnom neokomunističkom ili pak radikalnom populističkom ili konzervativnom stajalištu.

Takvim je suženim kontekstom omogućeno da se komunistički antifašizam vidi kao zapravo fašistički, da fašizam s elementima liberalno-demokratskog svjetonazora bude smatran antifašističkim, a radikalni tradicionalistički nacionalizam s elementima rasizma – prividno očito fašističkim.

U okruženju takve pojmovne zbrke leži ponajprije prirodna sklonost da u podlozi određenja fašizma (kao termina koji pokriva različite nacionalne i fašizme i nacizme, ali i mnoge druge »fašističke« orijentacije vezane uz represiju, rasnu, nacionalnu i socijalnu mržnju, te dakako svaki genocid) dominira vrijednosni sud. Zahvaljujući uvjerljivom moralnom naboju toga suda, termin postaje na stanovit način privilegiranim, pa se pod »fašizam« nastoji podvesti mnogo toga što je za osudu a ona bi bez toga termina bila podložnija preispitivanjima.

---

² U budućim analizama među ovima će vjerojatno jednim od paradigmatičkih analitičkih predložaka postati kombinacija staljinizma i nacizma u pokretu za Veliku Srbiju – koja je kombinacija, srećom samo s djelomičnim uspjehom, nametana i ostatku bivše Jugoslavije upravo kao put za ostvarenje toga uglavnom neuspjelog projekta.

Karakteristično je pritom i naknadno mišljenje Ivana Stambolića (cf. Stambolić 1995., str. 236-239), predsjednika Predsjedništva SR Srbije, oborenog famoznom Miloševićevom 8. sjednicom CK Saveza komunista Srbije 1987. koja je ne samo neposredno inicirala raspad SFRJ nego je i anticipirala raspad real-socijalizma. Stambolić i danas smatra da su komunisti i nacionalisti dva svijeta, koja mogu biti i u koaliciji samo ako su staljinisti prethodno uspješno glumili komuniste. Da još nije bilo staljinizma bez velikodržavnog nacionalizma pa mnogogdje i etnicida i genocida – to, kako mu se, izgleda, čini, ne proturječi osnovnoj tezi.

³ Cf. Bellamy (1992.).

Recimo, osuda bi mogla doći zbog drugih razloga, što bi tražilo obrazlaganja koja se kod fašizma većinom podrazumijevaju pa onda i izostavljaju. Ona bi mogla i obuhvatiti unekoliko različite adrese, koje se prešutno ne želi obuhvaćati. Zatim, eventualna drugačija ocjena bi sugerirala drugačije konzekvencije u politici. »Strane« bi bile možda nešto drugačije i ne tako lako i rutinski posložene, itd. Otuda je fašizam kao nadasve vrijednosno obilježen i praktično politički upotrebljiv termin dijelom i nadživio »totalitarizam« kojim se htjelo teorijski povezati različite tipove diktature sredine stoljeća.⁴ Da ne govorimo da je gotovo spontano preopkrpio nacizam.

Mislím da je, kad je riječ o teoriji, ove nejasnoće omogućila i rutinska neupitnost jednoznačnog teorijskog utemeljenja građanskih zajednica kao liberalno demokratskih. Ona u najmanju ruku nikada nije bila dostatno argumentirana. U klasičnoj modernoj teoriji u ovim su pitanjima, prema mome sudu, mnogo temeljniji Hobbes, Petty, Hume i Smith, nego recimo Locke. A baš se teorijski sustav potonjega najčešće uzima kao polazišna matrica za razumijevanje modernoga i suvremenoga građanskoga društva (on će zasigurno i ostati jednim od najuvjerljivijih teoretičara-ideologa doktrine liberalne demokracije, s neposredno većom političkom ali slabijom teorijskom upotrebljivosti).

Receptije klasičnih i kasnijih utemeljenja i reutemeljenja moderne građanske zajednice često zaboravljaju da za nju paradigmatički engleski sustav liberalne demokracije nije izrastao samo na ograničenjima vlasti feudalnih i postfeudalnih samodržaca i vlastodržaca, već da su ograničenja – i ne samo ograničenja političke vlasti – njegov organski temelj i kad se uspostavlja na vlastitoj osnovi.⁵ Ona nisu samo naknadno politički i pravno implementirana, nego se i autonomno generiraju iz samih privrednih i političkih tržišnih procesa. Svaki pomak u strukturi međuodnošenja ta tri momenta (privrede i društva, države i politike, te njihovih međusobnih i internih ograničavanja) izrazito će utjecati na liberalno demokratski ili autoritarni karakter svake građanske zajednice u svakom od modernih i suvremenih razdoblja njenog razvoja.

Rekao bih stoga da su fašizam i antifašizam, poput mnogih drugih fenomena moderne zajednice, fenomeni koji su – čak i sa stajališta sasvim specifičnih današnjih hrvatskih, bosanskih i srbijanskih problema i muka – razumljivi tek na širem i dubljem povijesnom prostoru. To je metodički i vremenski prostor cjeline moderne političko-ekonomske građanske zajednice,⁶ razma-

⁴ Cf. bilj. 1.

Mi ćemo ovdje ovaj pojam upotrebljavati kao uvjetnu političko-ekonomijsku konvenciju, ne osporavajući potrebu političkog i politologijskog razlikovanja fašizama i nacizma, te boljševizama/staljinizama – zbog njegovih političko-ekonomskih pogodnosti koje se u literaturi čine očitim, a kojima pojam autoritarnoga sustava ne može do kraja konkurirati.

⁵ Cf. Carlyle (1963., 1941.); Mellwain (1969., 1939.).

⁶ Dakako, ne u Tönniesovu smislu *zajednice* kao suprotnosti *društva*, već u smislu *privrede i društva, društva i države – povezanih u građansku cjelinu, bez obzira kako ona bila organizirana*.

trane barem u metodologijskoj širini Hobbesova Common-Wealtha. I promatrane u svjetskoj (Wallerstein 1986., 1974.) povijesnoj dinamici šumpeterovsko-brodelovskoga poimanja političko-ekonomskih trendova, konjunktura i kriza upotpunjenog recentnijom teorijom političkih ciklusa i razvoja.⁷

Jer, što zapravo ograničavaju liberalno demokratske organske (ne samo ustavne) konstitucije?

U temelju liberalno demokratske konstitucije zajednica građanskog društva i države-nacije dva su po tendenciji *totalna* procesa. To su robni i politički razmjenski procesi, kao i procesi različitih nepolitičkih i neekonomskih moći koji su bezmalo svi načelno uvijek istodobno svjetski i nacionalni.

Ti se procesi suodređuju i istodobno međusobno ograničavaju (iako se sistemski značajna ograničenja formiraju i autohtono unutar pojedinih sfera građanske zajednice). Ograničavaju se i dalje određuju, kako postavljanjem neposrednih limita djelovanju, tako i različitim međusobnim djelatnim translacijama.⁸

Ako ovi limiti i translacije zakažu donekle ili potpuno (bilo da njihova ograničavajuća/određujuća funkcija ne djeluje normalno, bilo da je sustav u nekim funkcijama neuspješan a taj se neuspjeh može pripisati limitima i translacijama ovih procesa) nastaje jedan od tipova moderne neravnoteže i otvaraju se različite totalitarne opcije. Kako političke, tako i ekonomske.

Različiti daljnji oblici ravnoteža i neravnoteža⁹ ovih procesa formiraju različite varijante modernih građanskih zajednica, njihovih društava i država, te njihovih svjetskih poredaka. Kombinaciju kvantitativno egzaktno mjerljivih i oblikovno relativno jasno opisivih cikličkih trendova u cjelini ove dvije možda temeljne među sukonstitutivnim sferama građanske zajednice, nazivamo *političko-ekonomskim ciklusima*.¹⁰

Dosta velika i poznata literatura izrijeком i vezuje nastanak njemačkog nacizma i talijanskog fašizma uz ekonomske cikluse.¹¹ Poznata je i teza

---

Politička ili političko-ekonomska zajednica teorijski koncipirana u smislu Hobbesova Common-Wealtha metodologijski omogućuje analizu svih oblika građanskih zajednica a ne samo liberalno-demokratskih. Ona osim toga otvara prostor i normativnoj i pozitivnoj, a i formalnoj političkoj i političko-ekonomskoj analizi - zainteresiranoj podjednako za oblike kojima je nužno »razumijevanje« (Weber 1976.) u svojevrsnom *Gestalt* pristupu, kao i za kvantifikacije koje traže što egzaktnije mjerenje.

⁷ Cf. Hobbes (1651.), Schumpeter (1939.), Braudel (1992., 1979.), Alt & Chrystal (1983.).

⁸ U smislu *prjevoda* s praktičnog »jezika« djelovanja jedne socijetalne sfere ili sektora na »jezik« druge (između npr. države, društva, privrede, politike, kulture, itd.). Ovo pitanje »prevodenja« u teorijskom smislu, može se usporediti s funkcijom *interfacea* u informacijskim tehnologijama (cf. Murakami 1987.).

⁹ Cf. Schumpeter (1982., 1935., 1911.) (1939.), Pareto (1964., 1923., 1916.), Gilpin (1993., 1981.).

¹⁰ Za razliku od rečenih poslovnih/privrednih/ekonomskih, i političkih ciklusa.

¹¹ Cf. Schumpeter (1911.) (1939.), Sweczy (1949.), Mandel (1972.).

Strukturalno, Mandel vezuje osobito nacističku privredu uz eksploataciju ekstemporanom apsolutnim viškom vrijednosti, s posebnim mjestom »trećeg sektora« u društvenoj reprodukciji, sektora proizvodnje ratnih sredstava. Sweczy (str. 345) fašizam »u Njemačkoj i

koja omogućuje među ostalim i njihovo vezivanje uz ciklus tehnologije oružja i ratovanja.¹² Promatra ih se i kao originalne oblike modernizacijskog političkog razvoja suočene s izazovom nacionalne kulturne i političke krize ekspanzije uz klasičnu ekonomsku krizu.¹³

Što je, međutim, s mogućnošću interpretacije da oni pripadaju – kao, uostalom, i boljševizam! – jednoj radikaliziranoj varijanti razvijenije dinamike same organske povijesne osnove moderne građanske zajednice? Da nisu njene anomalije ili čak njene suprotnosti, nego upravo njeni uneravnoreženi i u toj neravnoteži do kraja dovedeni vlastiti unutarjni alternativni oblici? U takvoj bi interpretaciji i fašizam i antifašizam prirodno dolazili u najrazličitije neravnotežne kontekste.

Probijanje u prvi plan takvih uvijek latentnih tipova neravnoteže vjerojatnije je u *podijeljenim* i (*nekad u nečemu, ali još živo, ili pak – neposredno poraženim, a istodobno (aspiracijski ili tendencijski) pobjedničkim ili čak trijumfalističkim starim društvima a novim državama* (cf. Huntington 1968., Geertz 1963.). Osobito paralelno s različitim političkim prevratima ili nakon njih, s brojnim urgentnim revandikacijama koje slijede.¹⁴ Tada, istaknuta latentna systemska mjesta, koja »fašizam« i »antifašizam« imaju u modernim ili polumodernim građanskim zajednicama, postaju djelatnima.

Literatura o modernoj državi¹⁵ upitala se već, u istom ili sličnom povodu, što je s državom i društvom XX. stoljeća. Je li moderna država – misleći

---

Italiji« vidi kao »samo jedan oblik koji poprima imperijalizam u razdoblju ratova za ponovnu podjelu«, u posebnim historijskim uvjetima u kojima su se našle Njemačka i Italija nakon Prvog svjetskog rata i u velikoj ekonomskoj krizi. Njegovu strukturu opisuje kao društvo koje je potpuno kapitalističko po klasnoj strukturi, ali u kojem postoji visok stupanj političke koncentracije ekonomske moći i nadasve političke centralizacije upravljačke kontrole te moći (*gesteuerte Wirtschaft*). U takvom društvu »država« (kaže Sweezy, ali je to zapravo stranka koja rabi i zlorabi državu) preuzima većinu velikih ekonomskih rizika ali i traži akumulaciju za ratnu privredu i disciplinira pojedinačne kapitale rigidnom nacionalnom politikom. Sweezy nije međutim sklon da takvo društvo bezmalo izjednači s državnim kapitalizmom. Nasuprot Buharinu koji ga je smatrao društvom kapitalističke klase »ujedinjene u jedinstveni trust«. Problem izjednačenja fašizma i državnog kapitalizma dobiva neugodne konotacije asocijacijom na Lenjinov ideal »državnog kapitalizma u komunizmu«. S Lenjinom/Buharinom bi se ovdje, iako s obratnim vrijednosnim predznakom, složilo i Hayek (1945.) koji ne vidi mogućnost racionalnog ekonomskog funkcioniranja takve privrede i smatra je »putem u ropstvo« ali i u sve veće ekonomske krize.

¹² Cf. npr. P. Kennedy (1987.) i L. Dehlo (1963.) *Precarious Balance*, London.

U rečenoj političko-ekonomskoj literaturi poznati su osobito Sweezy (1959., 1949.) i Mandel (1981., 1972.).

¹³ Cf. Binder (1971.), Grew (1978.).

Teorija kriza političkog razvoja, inspirirana Almondovim radovima šezdesetih godina, promatra svojedobni »denormalizirani« razvoj rubnih zemalja jezgre atlantske zajednice kao denormalizirani slijed i denormalizirano istodobno kumuliranje različitih vrsta kriza koje su u Britaniji i Sjedinjenim Državama slijedile jedna po jedna i u normalnom redoslijedu – što je u ovim potonjima rezultiralo razvojem demokratskih poredaka i liberalnih nacionalnih tržišta.

Cf. i S. P. Huntington (1968.). *Political Order in Changing Societies*.

¹⁴ Klasični primjeri Italije, Njemačke i Španjolske u tome su jednako instruktivni kao i brojni recentni.

¹⁵ Cf. Friedrich (1953.), Lubasz (1964.), Skocpol (1979.), King (1986.), Hall & Ikenberry (1989.).

time na demokratsku državu-naciju – u naše vrijeme iznevjerena, izgubljena ili barem zagubljena. I to ne samo u Njemačkoj, Italiji i Rusiji – nego nadalje u Engleskoj, Francuskoj, SAD. Odgovor teško da može biti jednoznačan. U nekim elementima da, u nekima ne. U zemljama tradicionalne svjetske jezgre kapitala, s liberalno demokratskim političkim konstitucijama, neke su promjene svakako drastične. Kao što su značajne promjene u svjetskom sistemu kao cjelini, a osobito na cjelini prostora inovirane regije jezgre i u dodirnim pojasevima valerštajnovskih vanjskih područja s periferijama.

Liberalno-demokratska forma države-nacije izgubila je i u tradicionalnim zemljama-maticama karakterističnu jasnu odvojenost države od društva a u zemljama novije političke i ekonomske razvijenosti nije je stekla.¹⁶ Država nacija počela je dobivati oblike masovnoga društva i države/društva (ali ne potpuno) s mješovitom privredom, tvorničkim sustavom, podjelom rada i radnom snagom industrijskoga tipa, te različitim tipovima države blagostanja u već trećem političko-ekonomskom dugom valu (cca 1900.-1930.-1945.). Opća vojna obveza i gubljenje nekih pravila ratnoga prava (npr. uzusa zabrana ubijanja civila i nevojničkih ciljeva) promijenila je dotadašnji svjetski poredak, ali i poretke u državama koje su mu bile ili postajale subjektima.¹⁷

Političko-ekonomski ciklusi

U takvim uvjetima ona dva temeljna konstitutivna procesa građanske zajednice – robno razmjenski i političko razmjenski – izgubili su u stanoj mjeri funkcije međusobnog suodređivanja/ograničavanja i počeli se prožimati bez modernih građanskih sfernih/sektorskih translacija i prepreka.

U nemalom broju slučajeva (osobito na različitim razinama modernizacije) to se *prožimanje* dešavalo na *prisilan, nametnuti način*. Dešavalo se unutar političko-ekonomskog ciklusa koji je nosio sobom neki oblik i političke (nacionalne, legitimacijske, suverenitetske, penetracijske itd.), i ekonomske, i neki stupanj modernizacijske ili transformacijske krize.¹⁸

Za nju je često tražen *treći put odgovora postavljenom kriznom izazovu: ni kroz tržišno društvo ni kroz političku državu niti kroz njihovu uzajamno regulacijsku kombinaciju – već kroz zamjensko nasilno političko-ekonomsko, političko* (duhovno ili neke treće vrste) *populističko, korporacijsko kretanje ili stanje, pokret ili stranku. Ili naprosto despotsko vodstvo jednog čovjeka ili grupe koje je postalo osnovnim medijem i infrastrukturom pojedinačnog i nacionalnog opstanka (i, za mnoge pripadnike zajednice, po definiranom ključu neprijateljstva, sustavnog, potpunog ili*

¹⁶ Za jednu interpretaciju svojevrsnog modernog ideal-tipa odnosa države i društva (u teorijama Hegela i mladoga Marxa) u hrvatskoj literaturi vidi: I. Prpić (1975.).

¹⁷ Cf. Clark (1959.), Kennan (1954.), Lubacs (1964.). Cf. i: R. Aron (1960., 1954.) *The Century of Total War*. Boston.

¹⁸ Cf. Binder & co. (1978.) za analogne »krize političkog razvoja«.

djelomičnog prestanka postojanja) a ne samo momentom političke, priredne, kulturne i duhovne dominacije po otvorenim procedurama.

Tada su nastali vjerojatni uvjeti razvoja »fašizma«, staljinizma ili barem radikalno autoritarnog poretka u nekom obliku. Umjesto razmjenski posredovane dinamičke ravnoteže političkih i ekonomskih moći koja karakterizira u različitoj mjeri tržišno-demokratske poretke država-nacija, ovdje dobivamo statičku ravnotežu u kojoj represivna despotska hijerarhija vlasti poput »uravnoteženog« tenka pod sobom ima zgažene državu i društvo.

Prirodni proces razvoja građanske zajednice tada postaje utopijskim, a za novokomponirani poredak prirodnim postaju sve dimenzije ekspanzije tako nametnutog stanja. Sličnog a ipak nejednakog tradicionalnim, orijentalnim ili okcidentalnim despocijama.

Dakako, ovakva varijanta razvoja građanskih zajednica nema samo svoje radikalne primjere. Postoji veliki broj moderiranih slučajeva u kojima despocijski tip vlasti interferira s demokratsko-tržišnim. Različiti povijesni i aktualni »fašizmi« teško da bi inače i bili mogući.

Pritom, iako historijski izbljedjela, despocijska matrica – u uvjetima posebnih tipova ravnoteža i neravnoteža razvijanih i mijenjanih strukturalnih momenata moderne građanske zajednice – često iz pozadine probija u prve planove djelovanja pa se miješa s izvornim totalitarnim i autoritarnim građanskim djelovanjima ili se pak u percepciji zamjenjuje za njih.

Naime, moderna liberalno-demokratska država-nacija (s odgovarajućim joj svjetskim sistemom) historijski se doista sustavno neposredno suprotstavila svojoj »pretpovijesti« despocijskog, tribalnog i feudalnog karaktera. Ali ona tu pretpovijest još uvijek nije u sebi potpuno dokinula kao vlastitu povijest niti strukturalno niti kulturalno.

»Orijentalna« neosjetljivost spram pojedinačnih života podanika¹⁹ i barbara, pa i njihovih masa, nije ukinuta već je samo nadmašena u više no polumilenijskoj »vesternizaciji«²⁰ svjetskoga sistema te izvozu demokracije²¹ i tržišta koji je tu vesternizaciju pratio i prati je i dalje kroz takozvane tranzicijske procese. Kada je dvadeseto stoljeće toj neosjetljivosti dalo nove kategorijalne političke oblike, ona time ipak nije u potpunosti postala novošću.

Otuda će nerijetko ne samo izvoz fašističkih trendova već i izvoz tržišta i demokracije – podjednako kao i autohtone nacifikacije ali i demokratizacije i liberalizacije – rađati »fašističkim« posljedicama. Fašizmi i antifašizmi u tome će se ne samo kombinirati nego i međusobno politički pa i strategijski rabiti.

Šok naglih krahova i kombinacija letargija i bijesa dugih kriznih stagnacija, stagflacija, stagnacija rasta, ili pak stres nesigurnosti apsolutnih i regionalnih svjetskih vodstava, odnosno elementarnog nacionalnog, socijalnog pa i fizičkog opstanka – i dalje će biti okvir autoritarnih zaokreta u politici.

¹⁹ Cf. Wittfogel.

²⁰ Cf. Laue (1987.), Kennedy (1987.), Braudel (1992., 1979.).

²¹ Cf. Muravchik (1991.).

Pritom, kao što siromaštvo ili ekonomska, politička ili bilo kakva druga kriza nisu neposredni dovoljni uvjet despocijskih trendova, tako niti kulturno, privredno pa ni duhovno bogatstvo sami po sebi nisu garancija protiv tih trendova.

Kada je riječ o njihovu proboju, uvijek si metodički treba postaviti pitanje o rečenim strukturalnim neravnotežama ili denormaliziranim pa time uneravnoteženim ravnotežama. Jer im one otvaraju sistemska mjesta u pojedinim situacijama ili na pojedinim pravcima razvoja, promjene, prijelaza i transformacije modernih pa i nama suvremenih društava.

Ta se uneravnoteživanja, čini se, događaju uz stanovite cikličke pravilnosti. Ove pravilnosti ne odgovaraju sasvim niti različitim privrednim ciklusima konjunktura i depresija,²² niti kratkim političkim ciklusima²³ vezanim uz promjene na vlasti u zemljama velikih ekonomskih, vojnih i političkih sila.

Promotrimo sada koliko bi ona mogla odgovarati duljim političkim ciklusima kakve je u analizu uveo Samuel Huntington u svome *Trećem valu demokratizacije* (1993., 1991.). U pregledu posljednjih dvadesetak godina »promjene« u svijetu, Huntington razvoj dijela svijeta u post-komunističkoj tranziciji nakon 1989. svrstava u antitotalitarni trend započet portugalskom demokratskom revolucijom 1974. Po uzoru na velike teorije privrednih ciklusa (cf. Schumpeter 1939.) i teoriju »dugih valova« (Mandel 1981., 1972.), kao i teorije »političkih« i »informativskih« ciklusa i valova razvijene u američkoj politologiji i teoriji društva, napose političkoj ekonomiji (Alt & Chrystal 1983., Mosco & Wasko 1988.), promatrajući samo razvoj demokracije, Huntington u diskusiju uvodi nekoliko »dugih valova demokratizacije«.

Retrospektivno šireći recentniju modernizacijsku paradigmu, Huntington prvi dugi val demokratizacije smješta između demokratiziranih predsjedničkih izbora u SAD 1828.,²⁴ i 1926. kada se nakon rušenja carstava Habsburga, Hohenzollerna i Romanova javljaju nove države, te u Južnoj Americi nastaju demokratski režimi. U teorijama ekonomskih velikih ciklusa ili dugih valova, to je razdoblje približno između visoke konjunktura pred veliku krizu 1847. i početaka krize u Njemačkoj i Italiji, odnosno velikog kraha 1929.

---

²² Kitchin 40-ak mjeseci, Juglar 8-12 godina, Kondratjev-Schumpeterov polustoljetni veliki ciklus ili Mandelov dugi val cca 40-60 godina.

²³ Alt (1983.).

²⁴ Ovaj prilično protzvoljni izbor datuma početka i razdoblja trajanja ciklusa (vala) treba pripisati Huntingtonovoj osobitoj amerikanizaciji povijesti u terminima njezine univerzalizacije.

On će tako ustvrditi da nema »američke političke znanosti« – postoji samo »demokratska politička znanost« »koja se najprije i najpotpunije razvila u Sjedinjenim Državama zato što su Sjedinjene Države bile prva i najpotpunija demokracija na svijetu« (Huntington 1988., str. 6).

Datum je, dakle, termin početka daljnje demokratizacije »prve demokracije« svijeta i nestanka nekih nedemokratskih režima i zemalja u Evropi. A ne, recimo, neki od datuma širenja demokracije u Europi i Americi kroz građanske revolucije XVII. i XVIII. stoljeća, pa tek onda i XIX. stoljeća. Da je i američka demokracija od svojih početaka osobitu primjer modernizacije, to bi Huntingtonu u ovom kontekstu zvučalo sasvim egzotično – iako je i sam u drugom kontekstu (1968.) bio na pragu slične teze.

Na tragu paradigme Clifforda Geerza (1963.) i Louisa Hartza (1964.), Huntington (1968.) od prije vidi Sjedinjene Države kao paradigmatičko »historijski novo društvo ali staru državu« po pedigreu sličnom europskim političkim institucijama, koje u ovom stoljetnom, tendencijski ekonomski uzlaznom i demokratizacijskom dijelu ciklusa (cf. Huntington 1991., 1993.) doživljava svoj društveni procvat. Zemlje, koje su upravo prolazile proces modernizacijske promjene s dijalektikom mobilizacije i institucionalizacije društava u sporaj promjeni i istodobnih brzih zamjena režima na vlasti, označene su u tome smislu kao »stara društva ali nove države«.

Danas bi teško bilo biti tako određen. Često se čini kao da bi nove države većinom trebale i nova društva, a neke koje su ih dijelom već imale kao da se sada strateški orijentiraju na uspostavljanje starih društava. Takve turbulencije, u uvjetima visokih aspiracija i niskih stagnacija – kumuliraju krizne oblike i izazove režimima o kojima govori teorija kriza političkog razvoja.²⁵

O tome može poučiti i Huntingtonov prvi autoritarni »obratni val«. On 1922.-42. započinje Mussolinijevim Maršom na Rim i pojavom niza diktatorskih režima.

»Drugi, kratki val demokratizacije« Huntington vidi 1943.-62. u nastanku niza novih demokratskih poredaka. To je razdoblje konjunktura iniciranih ratnim privredama, i uraslih u poratni ekonomski *boom*.

A drugi obratni val, 1958.-75. prati dugu stagnaciju sredine stoljeća s pojavom vladavine niza latinoameričkih, azijskih pa i europskih vojnih hunta i »birokratskog autoritarizma«.

Portugalskom revolucijom 1974. započinje Treći val demokratizacije, radikaliziran nakon pada berlinskoga zida, Bukureštanske revolucije i raspada SSSR-a. Ali započinje i iščekivanje Trećega antidemokratskog »obratnoga vala«.

Taj je val (1988 /?/-...?),²⁶ prema mome sudu, zapravo bio jedan od paralelnih tokova demokratizacijskoga vala. Nije ga teško locirati političko-ekonomski (iako se datumi tu ne mogu poklapati), u neravnotežnim promjenama obje razine koje smo opisali. Ali ga je uistinu lakše uočiti politički.

Osim načelno naznačenim političko-ekonomskim turbulencijama, on je obilježen i prividnom plauzibilnošću teze koju ovih dana nanovo (i ponovo simbolički) izriče i rumunjski predsjednik Ion Iliescu, demokratsko-revolucionarni ali i konzervativni²⁷ nasljednik Ceausescua od 1990.: »U stano- vitim momentima tijekom faze akumulacije kapitala, autoritarni sustavi su najučinkovitiji.« On smatra Francovu Španjolsku i bivši Sovjetski Savez tipičnim primjerima u prilog takvoj tezi, svjestan da takvi sustavi »dostižu neku točku kvalitativnog razvoja kada više nisu prihvatljivi sa socijalne i političke točke motrišta«.²⁸

²⁵ Cf. Binder (1971.), Grew (1978.).

²⁶ S paralelnim početkom, simbolički označenim Miloševićvom 8. sjednicom CK SK Srbije (cf. S. Inić, u: I. Stambolić 1995.).

²⁷ Ne samo u svojim antisemitskim i antimadarskim poklizućima.

²⁸ Iliescu (1995.-1996.).

Perspektive: Sraz civilizacija ili civilizacijska transformacija i prožimanje velikih svjetskih kultura ?

U međuvremenu odvijala se velika svjetska rasprava intelektualaca i znanstvenika – napose politologa – o idejama »neorealista« Kennetha Waltza (1979.) o povratku ili nastavku tradicionalnih sukoba između država-nacija, Thede Skocpol (1979.) (1995.) o povratku istraživanju države, Paula Kennedya (1987.) o opadanju jednih velesila i usponu drugih, Françisa Fukuyame o »koncu povijesti« (1989., 1992.),²⁹ kao i nekim neoliberalnim i neokonzervativnim predodžbama o prednosti države-nacije ili nacionalne države kako nad tribalizmom tako i nad kozmopolitizmom.

Ta rasprava po Huntingtonovu sudu (u *Srazu civilizacija* 1993.) gotovo u cijelosti »mimoilazi odlučan, dapače središnji aspekt onoga što će vjerojatno biti svjetska politika u godinama koje dolaze«. Glavni razlozi podjela i sukoba čovječanstva bit će ubuduće nadasve kulturalno-civilizacijski, a ne više ideologijski, ekonomijski ili politički. Narodi će se civilizacijski grupirati i među takvim će grupacijama dolaziti do svjetskih konflagracija.

S uporištem u teoriji države oživljenoj u posljednjih petnaestak godina, Huntington vidi da su se do Francuske revolucije i Westfalskog ugovora te pojave modernoga sustava međunarodnih odnosa, u ratovima sukobljavali vladari. U devetnaestom stoljeću vodili su se ratovi nacija. Od konca Prvoga svjetskog rata i Oktobarske revolucije nacionalne konflikte zamijenili su ideologijski. Liberalne demokracije sukobljavale su se s totalitarnim poretcima – nacističkim, fašističkim i komunističkim. Osobit biljeg takvom razvoju dala je činjenica da dvije velesile hladnoga rata, SAD i SSSR, nisu bile nacionalne već ideološke države.

Sada, međutim, međunarodna politika izlazi iz faze u kojoj joj je Zapad bio središtem i subjektom, i postaje poprištem »recipročnih djelovanja između zapadne i nezapadnih civilizacija«. Naime, »narodi i vlade nezapadnih civilizacija nisu više obični objekti povijesti na milost zapadnom kolonija-

---

²⁹ Temeljna je – i pojednostavljena – Fukuyamina teza o »koncu povijesti« da univerzalizacija liberalno-demokratskih poredaka dokida opasnost od međusobnih ratova država-nacija, jer ovakvi poretki nemaju interesa da se sukobljavaju na taj način. U tome smislu prestaje dosadašnja »realistička« morgentauovska i »neorealistička« waltzovska i »deklinistička« kennedijevska povijest.

U eseju *Protiv novog pesimizma* Fukuyama, međutim, ustvrđuje da je svijet nakon sloma komunizma postao ne boljim već gorim. »Umjesto da krene spram modela planetarnog sela, vraća se atavističkom tribalizmu s 'etničkim čišćenjem' koje sad vidimo u Bosni.« Prema gledanjima pesimista »bivša Jugoslavija nije izolirana pojava. Njezin slučaj pokazuje da je modernost vrlo tanak premaz«. Ipak, Fukuyama ni danas ne dijeli gledište pesimista. Iako pesimistički pogled po njemu bolje prolazi na »tržištu ideja«, valja upozoriti da on samo otežava situaciju. Na temelju američkog izlaska iz recesije (ili barem onoga za što vjeruje da predstavlja takav izlazak), na temelju azijskog privrednog čuda (osobito u Kini, Japanu, azijskim »tigrovima«), na temelju stabilizacije i razvoja u Južnoj Americi (osobito u Čileu, Meksiku i Argentini), te na temelju nekih prednosti Jeljcinova položaja u Rusiji – Fukuyama vjeruje da će se sukobi na područjima bivše Jugoslavije i drugdje moći zadržati u regionalnim okvirima i da će se dobiti vrijeme nužno za svjetsku transformaciju u kojoj bi povijest kakvu smo dosada znali, povijest ratovanja, ipak bio kraj.

lizmu, već, poput samoga Zapada, pokreću i oblikuju povijest«. Stoga će »sukobi među civilizacijama biti posljednja faza evolucije konflikata u modernom svijetu«. ³⁰

³⁰ Huntington (1993.).

Huntingtonov *Sraz civilizacija* izazvao je silnu polemiku koju ovdje ne možemo komentirati. (Širi prikaz te polemike, kao i temeljnih Huntingtonovih i Fukuyaminih tekstova autoru je emitirao III. program Hrvatskog radija 1994.).

Izdvojimo, ipak, neke poente. Prema mišljenju Daniela Bella (*Commentaire* 1994.): Huntington je točno uočio izvanzapadni »revolt protiv moderniteta« Zapada, identifikiranog s »individualizmom, liberalizmom, konstitucionalizmom, jednakošću, slobodom, vladavinom prava«. Ali je ovaj put iznimno previdio istinske procese ekonomske i političke modernizacije koji spajaju različite »civilizacije«, kao i moralnu krizu koja im je različita ali sve više zajednička. »Strah od moralne dezintegracije, od nedostatka spiritualnosti i transcendencije, od gubitka religioznosti i svijesti o vlastitim dužnostima spram drugih koje nadilaze materijalne interese« – to je strah koji, prema Bellu, Zapad dijeli ili bi morao dijeliti s drugim civilizacijama. I koji bi sve civilizacije morao okupljati a ne sukobljavati.

Jedan od urednika časopisa *Commentaire*, Alain Besançon, upozorava Huntingtona kao historičar da njegova analiza Rusije kao središta »pravoslavne civilizacije« (Huntington zapravo kaže: slavensko-pravoslavne) ima niz slabih točaka. Npr. ideološko »neo-pravoslavlje rekonstruirano je u Rusiji na umjetan način« tek u devetnaestom stoljeću, i to iz državnih razloga, jer Rusija nije imala ništa drugo (kulturu kao Njemačka, na primjer) čime bi se nacionalno diferencirala od drugih tadašnjih europskih vesila. Nakon duge »komunističke parenteze« koja je utemeljenost pravoslavlja dodatno oslabila, »jugoslavenska kriza i grčka mržnja spram Zapada pružile su prigodu za konstruiranje pravoslavne osovine« sličnog tipa kakva je bila ona u devetnaestom stoljeću. No to bi se teško moglo nazvati bilo kulturnom bilo civilizacijskom vezom – a pitanje je u kojoj mjeri je ona došla i religijska.

No i Besançon, poput Bella, nadalje smatra da ako Huntington i ima pravo, onda se moramo ponajprije pitati o solidnosti vlastite civilizacije. »Ako postoji neki *foyer* apsolutnog zla na zemlji, on se ne nalazi u nekoj drugoj civilizaciji (komunističkoj Rusiji ili Kini, na primjer), već u našoj vlastitoj, s fašizmom, nacizmom, aparthejdom.« Demokratskom duhu nije dolično da razloge za moguće sukobe vidi kao najavu neizbježne konflagracije. Više mu priliči da ih vidi kao prigodu za razrješenje problema koji su ih izazvali, i kao poticaj za kompromis ako ne čak i za partnerstvo.

P. Hassner smatra da Huntington unatoč mnogim pogreškama u mišljenju ima pravo protiv pronositelja ideja »konca teološko-političkog« ili konca povijesti (dakle protiv Fukuyame), kada podcrtava rastuću važnost mištske dimenzije i aspiracija tradicionalista i komunitarista. Tri su velike dimenzije međunarodnog realiteta. Interakcija strategija (osobito diplomatsko-vojnih), međuovisnost interesa (osobito ekonomskih) i međusobna interpenetracija društava (osobito kulturna). Prodiranje jednih svjetskih kultura u druge najdifuznija je i najmnogoznačajnija dimenzija međunarodnih odnosa, dimenzija koju je najteže analizirati. Istodobno je Huntington s pravom vidi kao neophodnu da bi se razumjelo i prve dvije – interakciju strategija i međuovisnost interesa. Ali utoliko je stoga evidentnije da nije moguće kategorički i jednostrano izolirati i afirmirati kulturno-civilizacijsku dimenziju kao primarnu ili čak jedinu koja će u budućim međunarodnim odnosima zadržati važnost.

William Pfaff ističe da su nakon nestanka komunizma antikomunisti ostali dezorijentirani. Za mnoge od njih, kao i za mnoge među komunistima, marksizam je oduvijek bio odlučujućom strukturom političke i povijesne analize. Borba protiv marksizma temeljila je karijere, kako sveučilišne tako i političke, pa je dominirala i geopolitikom druge polovice stoljeća. Disolucijom prostora za ovu rutinu nastala je nedefinirana praznina koju mnogi intelektualci nastoje organizirati nekom novom paradigmom. Ona bi morala omogućiti eksplikaciju geopolitičkog realiteta ili barem pružiti metodu da se o njemu razmišlja i nađe uporište za okupljanje u novim reorijentiranim političko-intelektualnim borbama. Na žalost, smatra Pfaff, ratovi među civilizacijama paradigma su koja nema ni granica ni rješenja. Ta je paradigma primjer apokaliptičke misli koja bi da promišlja povijest »megahistorijski«, i koja je »nevino totalitarna« u žalu za totalitarnim idejama i kategorijama što su dominirale poviješću dvadesetog stoljeća do 1989.

Problem ove Huntingtove polemički mnogostruko osporavane analize nije u tome što je ona proizvod »novog pesimizma« koji ima dobru prođu na tržištu ideja, kako misli npr. Fukuyama³¹ (iako, očito, ima prođu). Njezin je problem u tome što je ona – pod realnom pretpostavkom da »fukuyame« pišu scenarije svjetskog razvoja – eventualno točna, ali joj rezultat nije održiv. Neovisno o brojnim ispravnim metodologijskim primjedbama koje su upućene Huntingtonu,³² temeljni je njegov (i svih nas!) problem u tome što u političko-ekonomski neizbježnoj aktualnoj transformaciji modernoga svijeta moraju nastati njegovi novi oblici. A ako oni ne nastaju ili ne postaju dominantnim, onda se on ne transformira nego se – razlaže. On se, na žalost, u takvom slučaju ne može reducirati na svoje starije civilizacijske osnove jer te osnove ne mogu funkcionirati a nikada prije njegove uspostave u šesnaestom i sedamnaestom stoljeću i nisu funkcionirale samostalno a ipak svjetski (pogotovo ne kao politički subjekti). Nadalje, ono što bi ostalo u takvom razlaganju od postojećih civilizacija (bolje bi ih možda bilo nazivati arhetipskim kulturama) više ne bi moglo funkcionirati »jedno pokraj drugoga« u »suživotu« kao prije pola milenija; tu je mogućnost svijet već davno prevladao. Ona se može ponovo otvoriti samo gubitkom svake stečene civilizacije. Svijet je već duboko u razdoblju međusobnog prodiranja svojih arhetipskih kultura – što doista temelji suvremenu civilizaciju – pa to i jest jedini razlog da one postaju povodima konflikata.

Danas smo u fazi razvoja koja nam pruža samo jednu alternativu. Ili ćemo dostignutu civilizaciju izgubiti ako je dalje ne razvijamo, ili ćemo je razvijati tako da osiguramo miroljubivo međusobno prožimanje tih kultura uz pažljivo čuvanje i njegovanje svih njihovih identiteta: religijskih, nacionalnih, obiteljskih, regionalnih, osobnih, političkih, ekonomskih, socijalnih, tehničkih itd. Nema treće mogućnosti. Šok civilizacija je moguć, čak vjerojatan, ali njihov ratni sukob nije – kako se najbolje vidi iz Hrvatske i Bosne. Rat je moguć, ali onda nije moguća civilizacija. Nijedna.

To je zadano ako ništa drugo tehničkim uvjetima ovih mogućih sukoba, kao što je moderni niz stoljetnih i trostoljetnih političko-ekonomskih trendova³³ sinusoidno (retrospektivno, a anticipativno i prospektivno) ocrtao stvaranje i rastvaranje njihovih strukturalnih uvjeta.

Ono što nam se događa, zaključimo sa Braudelom, ne događa nam se samo iz ovoga vremena. Pa tako, ne samo da u sadašnjem trenutku djeluju svi ciklusi zajedno, nego vrijeme djeluje u svojoj cjelini i iz svih svojih dimenzija – samo ne neposredno i ne neposredno vidljivo. Pojedine njegove povijesne cjeline, poput Moderne, djeluju i dalje na nas iz »prošlosti«. Ekološki problemi (uključiv i nuklearne), neočekivani duhovni razvoj – možda djeluju na nas iz budućnosti. Hoće li naša prilagođavanja, naši odgovori na krize koje možda već neposredno slijede, hoće li biti demokratski ili

---

³¹ Cf. Fukuyama (1994.).

³² Cf. npr. *Commentaire* (1994.).

³³ Cf. Braudel III (1992, 1979).

autoritarni, liberalno-intervencionistički ili totalitarno-dirizistički, fašistički ili antifašistički?

Literatura

- Alt, J. & K. A., Chrystal (1983) *Political Economics*, Berkeley, University of California Press
- Aron, R. (1960, 1954) *The Century of Total War*, Boston, L., B.
- ... (1989) *Leçons sur l'histoire*, Paris, Editions de Fallois
- ... (1993, 1965) *Democracy & Totalitarianism: A Theory of Political Systems*, Ann Arbor, University of Michigan Press
- Barkdull, J. (1995) *Waltz, Durkheim and International Relations: The International System as an Abnormal Form*, *American Political Science Review* 89, 3 (Sep.)
- Bell, D. (1994) *En un combat douteux*, *Commentaire* 66, Été
- Bellamy, R. (1992) *Liberalism and Modern Society: A Historical Argument*, University Park, The Pennsylvania University Press
- Binder, L. & J. S. Coleman, J. LaPalombara, L. W. Pye, S. Verba, M. Weiner (1971) *Crises and Sequences in Political Development*, Princeton N. J., Princeton University Press.
- Benedick, R. E. (1991) *Ozone Diplomacy: New Directions in Safeguarding the Planet*, Cambridge Mass., Harvard University Press
- Braudel, F. (1992) *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII stoljeća*, Zagreb, A. Cesarec
- Caporaso, J. A. (1993) *Global Political Economy*, u: Ada W. Finifter, *Political Science: The State of the Discipline II*, Washington, APSA
- Capra, F. (1986, 1981) *Vrijeme preokreta: Znanost, društvo i nastupajuća kultura*, Zagreb, Globus
- Carlyle, A. J. (1963, 1941) *Political Liberty: A history of the conception in the middle ages and in modern times*, London, Franck Cass 20
- Chilcote, R. H. (1981) *Theories of Comparative Politics: The Search for a Paradigm*, Boulder Col., Westview Press
- Chomsky, N. (1993) *World Orders, Old and New. Introduction*, u: *Altered States: A Reader in the New World Order*, ed. by Ph. Bennis & M. Moushabeck, New York, Olive Branch Press
- Clark, G. K. (1959) *The Modern State and Modern Society: Historic Tendencies and Future Probabilities*, *Proceedings of the Royal Institution of Great Britain* 37
- Cogley, T. & J. M. Nason (1995) *Output Dynamics in Real-Business Cycle Models*, *The American Economic Review* 85, 3 (June)
- Czempiel, E.-O. & J. N. Rosenau (1989) *Global Changes and Theoretical Challenges: Approaches to World Politics for the 1990s*, Lexington Mass. & Toronto, Lexington Books
- Dauten, C. A. & L. M. Valentine (1968) *Business Cycles and Forecasting*, Cincinnati, South-Western
- Friedrich, C. ed. (1954) *Totalitarianism*, Cambridge Mass., Harvard University Press
- Friedrich, C. J. & Z. K. Brzezinski (1965, 1956) *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Cambridge Mass., Harvard University Press

- Foucault, M. (1975) *Surveiller et punir: Naissance de la prison*, Paris, Gallimard
- Fukuyama, F. (1994) *Against the New Pessimism*, *Commentary*, 97, 2 (Febr.)
- ... (1994, 1992) *Kraj povijesti i posljednji čovjek*, Zagreb, Hrvatska sveučilišna naklada
- Geertz, C. ed. (1963) *Old Societies and New States: The Quest for Modernity in Asia and Africa*, New York, The Free Press
- Gill, S. & D. Law (1988) *Global Political Economy: Perspectives, Problems and Policies*, New York & London, Harvester
- Gilpin, R. (1993, 1981) *War & Change in World Politics*, Cambridge, Cambridge University Press
- Gottlieb, G. (1994) *Nations Without States*, *Foreign Affairs* 73, 3 (May-June)
- Grew, R. (1978) *Crises of Political Development in Europe and the United States*, Princeton N. J., Princeton University Press
- Hall, J. A. & G. J. Ikenberry (1989) *The State*, Milton Keynes, Open University Press
- Hansen, A. (1951) *Business Cycles and National Income*, New York, Norton & Co.
- Harris, D. (1954-5) *European Liberalism in the Nineteenth Century*, *American Historical Review* 60
- Hartz, L. ed. (1964) *The Founding of New Societies: Studies in the History of the United States, Latin America, South Africa, Canada, and Australia*, New York, Harcourt
- Hayek, F. A. v. (1945) *The Use of Knowledge in Society*, *American Economic Review* 35. Rpr. (1949) u: *Individualism and Economic Order*, London, Routledge & Kegan Paul
- Herz, J. H. (1956-7) *Rise and Demise of the Territorial State*, *World Politics* 9
- Hinze, O. (1962) *Staat und Verfassung*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht
- Hughes, B. B. (1991) *Continuity and Change in World Politics: The Clash of Perspectives*, Englewood Cliffs N. J., Prentice Hall
- Huntington, S. P. (1968). *Political Order in Changing Societies*, New Haven & London, Yale University press
- ... (1988) *Political Science and Reform*, *American Political Science Review* 82, 1 (March)
- ... (1991) *Democracy's Third Wave*, *Journal of Democracy* 2, 2 (Spring)
- ... (1991, 1993) *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*, Norman & London, University of Oklahoma Press
- ... (1993) *The Clash of Civilizations ?*, *Foreign Affairs* 72 (Summer)
- ... (1993a) *If Not Civilizations, What ? Paradigms of the Post-Cold War World*, *Foreign Affairs* 72 (Nov.-Dec.)
- ... (1995) *Reforming Civil-Military Relations*, *Journal of Democracy* VI 4 (Oct.)
- Iliescu, I. (1995-1996) Intervju E. Becku, u: *The Wall Street Journal Europe's Central European Economic Review (CEER)*, Dec.-Jan.
- Jervis, R. (1994) *Hans Morgenthau, Realism, and Scientific Study of International Politics*, *Social Research* 61, 4 (Winter)
- Jesop, B. (1990) *State Theory*, University Park PA, Pennsylvania State University Press
- Johnson, Ch. & E. B. Keehn (1994) *A Disaster in the Making: Rational Choice and Asian Studies*, *The National Interest*, 36 (Summer)
- Kennan, G. F. (1954) *Totalitarianism in the Modern World*, u: *Totalitarianism*, ed. by Carl J. Friedrich, Cambridge Mass., Harvard University Press

- Kennedy, P. (1987) *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*, New York, Random House
- Kitchen, M. (1976) *Fascizm*, London, Macmillan
- Klingberg, F. (1983) *Cyclical Trends in American Foreign Policy Moods: The Unfolding of America's World Role*, Boston & London, University Press of America
- Kohli, A. & co. (1995) *The Role of Theory in Comparative Politics: A Symposium*, *World Politics* 48, 1 (Oct.)
- Kugler, J. (1993) *Political Conflict, War and Peace*, u: *Ada W. Finifter, Political Science: The State of the Discipline*, Washington, APSA
- Kymlicka, W. (1990) *Contemporary Political Philosophy: An Introduction*, Oxford, Clarendon Press
- LaMond Tullis, F. (1973) *Politics and Social Change in Third World Countries*, New York, John Wiley & Sons
- Laue, Th. H. v. (1987) *The World Revolution of Westernization: The Twentieth Century in Global Perspective*, New York & Oxford, Oxford University Press
- Lienesch, M. (1988) *New Order of the Ages: Time, the Constitution, and the Making of Modern American Political Thought*, Princeton N. J., Princeton University Press
- Lind, M. (1994) *In Defense of Liberal Nationalism*, *Foreign Affairs* 73, 3 (May-June)
- Lindblom, Ch. E. (1977) *Politics and Markets: The World's Political-Economic Systems*, Basic Books
- ... (1988) *Democracy and Market System*, Oslo, Norwegian University Press
- Lodge, G. C. & E. F. Vogel eds. (1987) *Ideology and National Competitiveness: An Analysis of Nine Countries*, Boston, Harvard Business School Press
- Lubasz, H. ed. (1964) *The Development of the Modern State*, New York & London, Macmillan & Collier-Macmillan
- Luttwak, E. N. (1993) *The Endangered American Dream*, New York, Simon & Schuster
- Maddock, R. T. (1990) *The Political Economy of the Arms Race*, Basingstoke & London, Macmillan
- Mandel, E. (1981, 1972) *Kasni kapitalizam*, Zagreb, CKD
- McIlwain, C. H. (1969, 1939) *Constitutionalism and the Changing World*, Cambridge, Cambridge University Press
- Mises, L. v. (1985, 1969, 1944) *Omnipotent Government: The Rise of the Total State and Total War*, Spring Mills, Libertarian Press
- Moon, Ch. & R. Prasad (1994) *Beyond the Developmental State: Networks, Politics, and Institutions*, *Governance* 7, 4 (Oct.)
- Morley, J. W. ed. (1986) *The Pacific Basin: New Challenges for United States*, New York, The Academy of Political Science & East Asian Institute & Center on Japanese Economy and Business
- Mosco, V. & J. Wasco eds. (1988) *The Political Economy of Information*, Madison Wisc., The University of Wisconsin Press
- Murakami, Y. (1987) *The Japanese Model of Political Economy*, u: *The Political Economy of Japan*, vol. 1, *The Domestic Transformation*, ed. by K. Yamamura & Y. Yasuba, Stanford, Stanford University Press
- Muravchik, J. (1991) *Exporting Democracy: Fulfilling America's Destiny*, Washington D.C., AEI Press

- Müller, W. C. & V. Wright eds. (1994) *The State in Western Europe: Retreat or Redefinition*. London, Frank Cass (Special Issue of *West European Politics* 17, 3, July)
- Neumann, F. (1992, 1974) *Demokratska i autoritarna država: Studije o političkoj i pravnoj teoriji*, Zagreb, Naprijed
- Offe, C. (1992) *Vers le capitalisme par construction démocratique ? Ta théorie de la démocratie et la triple transition en Europe de l'Est*. *Revue Française de science politique* 42, 6 (Déc.)
- Ogburn, W. F. (1948) *Are Our Wars Good Times ?*, *Scientific Monthly* LXVII, 1 (July), rpr. u: O. D. Duncan (1964) *William F. Ogburn on Culture and Social Change: Selected Papers*, Chicago & London, Phoenix Books & The University of Chicago Press
- Ohmae, K. (1993) *The Rise of the Region State*, *Foreign Affairs* 72, 2 (Spring)
- Palma, G. di (1990) *To Craft Democracies: An Essay on Democratic Transitions*, Berkeley & Oxford, University of California Press
- Pareto, V. (1964, 1923, 1916) *Trattato di sociologia generale*, Milano, Edizioni di Comunità
- Peterson, E. R. (1994) *A Looming Collision of Capitalisms? The Washington Quarterly* 17, 2 (Spring)
- Poggi, G. (1978) *The Development of the Modern State: A Sociological Introduction*, London, Hutchinson
- Poulantzas, N. (1974, 1970) *Fascisme et dictature*, Paris, Seuil – Maspero
- Prpić, I. (1975) *Država i društvo*, Beograd, Mladost
- Prpić, I. ur. (1976) *Fašizam i neofašizam*, Zagreb, FPN – CDD
- Przeworsky, A. (1993) *Democracy and the market: Political and economic reforms in Eastern Europe and Latin America*, Cambridge, Cambridge University Press
- Przeworsky, A. & M. Wallerstein (1988) *Structural Dependence of the State on Capital*, *American Political Science Review* 82, 1 (March)
- Ritter, G. (1950) *Die Neugestaltung Europas im 16. Jahrhundert*, Berlin, Verlag des Druckhauses Tempelhof
- Roberts, B. ed. (1990) *The New Democracies: Global Change and U.S. Policy. A Washington Quarterly Reader*, Cambridge Mass. & London, MIT Press
- Rogowsky, R. (1993) *Comparative Politics*, in: Ada W. Finifter, *Political Science: The State of the Discipline II*, Washington, APSA
- Rojnica, I. (1995) *Susreti i doživljaji*, Zagreb, DoNeHa
- Ross, M. H. (1993) *The Management of Conflict: Interpretations and Interests in Comparative Perspective*, New Haven & London, Yale University Press
- Rostow, W. W. (1990) *Theorists of Economic Growth from David Hume to the Present. With a Perspective on the Next Century*, New York & Oxford, Oxford University Press
- Schelling, Th. C. (1966, 1960) *The Strategy of Conflict*, Cambridge Mass., Harvard University Press
- Shin, D. C. (1994) *On the Third Wave of Democratization: A Synthesis and Evaluation of recent Theory and Research*, *World Politics* 47 (Oct.)
- Schlesinger, J. (1993) *Quest for a Post-Cold War Foreign Policy*, *Foreign Affairs* 72, 1
- Schumpeter, J. A. (1939) *Business Cycles: A Theoretical, Historical, and Statistical Analysis of the Capitalist Process*, New York & London, McGraw-Hill
- ... (1982, 1935, 1911) *Teorija ekonomičeskog razvitka*, prijevod s njemačkog šestog izdanja na ruski, Moskva, Progres

- Skocpol, Th. (1987, 1979) *States & Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia & China*, Cambridge & New York, Cambridge University Press
- Sen, A. (1995) *Rationality and Social Choice*, *The American Economic Review* 85, 1 (March)
- Sorokin, P. (1957, 1937-1941) *Social and Cultural Dynamics: A Study of Change in Major Systems of Art, Truth, Ethics, Law and Social Relationships*, Boston, Porter Sargent Publ.
- Stambolić, I. (1995) *Put u bespuće: Odgovori Ivana Stambolića na pitanja Slobodana Inića*, Beograd, Radio B92
- Sullivan, Leonard Jr. (1994) *Meeting the Challenges of Regional Security*, Carlisle Barracks, US Army War College & Strategic Studies Institute
- Sweezy, P. (1959, 1949) *Teorija kapitalističkog razvitka*, Zagreb, Naprijed
- Šćetinec, J. (1934) *Socijalna organizacija fašizma*, *Mjesečnik*, LX 9-12
- Tebg-hui, Lee (1995) *Chinese Culture & Political Renewal*, *Journal of Democracy* VI 4 (Oct.)
- Toffler, A. & H. Toffler (1993) *War & Anti War*, Boston, Little, Brown
- Wallerstein, I. (1986, 1974, 1980) *Suvremeni svjetski sistem*, Zagreb, CKD
- ... (1990) *Societal Development, or Development of the World-System*, u: *Globalization, Knowledge and Society*, ed. by M. Albrow & E. King, London, Sage
- Weber, M. (1976, 1922) *Privreda i društvo*, Beograd, Prosveta
- Wittfogel, K. A. (1988, 1981) *Orijentalna despotija: Usporedno istraživanje totalne moći*, Zagreb, Globus

O psihičkoj strukturi antifašizma

Kad govorimo o antifašizmu *nakon Drugog svjetskog rata*, slažem se s onima koji govore o njegovu neuspjehu. Smatram da taj neuspjeh datira od završetka Drugog svjetskog rata, od – ma koliko to paradoksalno zvučalo – vojne kapitulacije fašističkih i nacističkih država. Iz te perspektive vojni poraz Italije, Njemačke i Japana kao i njihovih satelita izgleda da je bio ne samo kulminacija antifašizma već i područje njegova najvećeg uspjeha. Uvjeren sam da bi se detaljnijom analizom dalo pokazati kako nakon spominjanih vojnih pobjeda civilni (u ovom kontekstu mislim na nevojni) antifašizam, odnosno njegova politička forma, doživljava neuspjehe i poraze. Ispočetka neuspjesi i porazi antifašizma nisu bili bjelodani, između ostalog i stoga što su bili pre- i pri-krivani poteškoćama poslijeratne denacifikacije, no smatram da su u posljednjih najviše desetak godina to postali.

Spomenuta bjelodanost utvrđenog neuspjeha antifašizma pobuđuje na razmišljanje o razlozima.

Smatram uputnim ponajprije upozoriti da se neuspjeh antifašizma daje argumentirati i potpuno formalno. Sam je naziv uvelike mišljen programatski, kao naziv za pokret koji se hoće suprotstaviti fašizmu ili njegovim ostacima te onemogućiti njegov eventualni ponovni nastanak, a kako i antifašizam dijeli sudbinu ostalih pokreta s prefiksima *anti-*, *protu-*, *post-* utoliko što ostaje uvjetovan svojim predloškom, što pak onemogućava da se od njega dovoljno emancipira da bi postigao željeni cilj, na taj način viđena narav anti-fašizma ostaje zarobljena samim fašizmom.

Ovdje nemam namjeru, a ni mogućnost, razmatrati bit fašizma kao ni analizirati razloge poteškoća u definiranju njegova pojma (na što je upozoreno na samom početku). Pokušat ću na pitanje o razlozima neuspjeha antifašizma odgovoriti iz jednog gotovo sistematski zapostavljanog rakursa – iz rakursa psihičke strukture na kojoj počiva antifašizam. U tome ću se pokušaju ograničiti na zagonetku koju različitim intenzitetom, ali uglavnom nedovoljno plodotvorno, razmatraju brojne društvene znanosti: što to određene kolektivne – ili društvene – pojave čini prihvatljivima? Kojim se motivima, dakle psihičkim sadržajima ili pak »mehanizmima« njihova nastanka hrane njihovi sljedbenici? Na kojim psihičkim procesima počivaju?

Pitanje o psihičkim osnovama fašizma, s obzirom na njegovu prirodu, dio je šireg pitanja o psihičkim osnovama totalitarizma. I premda smatram da brojni autori, koji izjednačuju *bit* nacizma i socijalizma nedovoljno razlikuju programske i povijesne kako pretpostavke tako i konsekvencije tih dvaju pokreta i poredaka, naizgled ću, u krajnjoj liniji, postupiti jednako njima jer sam uvjeren da su *svakodnevene pragme* (ranog) socijalizma i nacizma srodne, kako s obzirom na političko-totalitarnu prirodu tako i na njihove masovno-psihičke pretpostavke i posljedice.

Smatram da nas neki aspekti geneze socijalističkih država približavaju odgovorima na postavljena pitanja.

Najveći dio ovostoljetnog političkog pokreta i iz njega izraslih poredaka socijalizma slijedi nasilno-revolucionarni i izrazito voluntaristički program.

Ubrzo nakon uspostave vladavine Boljševičke partije u Rusiji, spletom unutarnjih prilika (napose neorganiziranost nove vlasti kao i sveopća bijeda, uvećana velikim ratnim stradanjima) i vanjskih okolnosti (inozemna intervencija i oružani otpor zvan »bijeli teror«, međunarodna izolacija), posebno nakon u krvi ugušene pobune mornara u Kronstadtu 1919. godine, boljševička vlast ukida opozicijske političke partije te postaje jedinom dopuštenom političkom organizacijom u državi. Tako monopolizirana Partija počinje upravljati sferama »društva« (industrijom, energetikom, kulturom, zdravstvom, školstvom...) a funkcioneri te jedine preostale »političke« organizacije svoj program sve neskrivenije ali vehementnije poistovjećuju s vlastitim viđenjem interesa države, s jedne, odnosno naroda – ponajprije proletarijata kao njegove avant-garde a kasnije i naroda u cjelini – s druge strane. Tim zbivanjima radnička demokracija sovjeta, kao zamisli novog načina uređenja odnosa među ljudima ali i načina upravljanja državom, nepovratno pada pod čvrstu kontrolu Partije i postaje njezina puka transmisija, što onemogućava da se sovjeticima ostvare njihove elementarne namjere, da postanu institucije neposredne demokracije. Na taj je način uspostavljen »crveni teror« ne samo kao protuteža bijelome već prvenstveno kao način opstanka prve zemlje socijalizma, čime je utemeljeno golo nasilje kao oblik postojanja tog novog poretka. Kao obrazloženje neizbježnosti političke uporabe sile uzimana je činjenica da se socijalizam, umjesto očekivane svjetske revolucije proletarijata, izolirano gradi u jednoj zemlji. Na koncu se »crveni teror« protegnuo na sve socijalističke države, kao imanentan način njihova funkcioniranja.

Otvoreni je teror u Sovjetskom Savezu prakticiran na različitim područjima i u valovima, različitim intenzitetom u različitim razdobljima. Nakon prve stabilizacije režima, partijski aparat razvija posebne oblike pridobivanja i privoljavanja stanovništva za »socijalizam u jednoj zemlji«, u čemu su korištene posebno razvijane metode sekundarne socijalizacije.

Pridobivanje i privoljavanje odvija se prvenstveno putem karizme vođe. Sama činjenica postojanja političkog vođe implicira da se političko tijelo pretvara u sljedbeništvo a njegovi članovi u sljedbenike, što znači agente tuđe volje koji usvajaju i izvršavaju vodine, dakle sebi izvanjske odluke. U konačnici postati nečijim političkim sljedbenikom znači od potencijalnog političkog subjekta pretvoriti se u pukog agenta, u krajnjoj liniji objekta vodine politike.

Voda je biće potpuno drugačijeg statusa jer mu je priznat puni psihički integritet. On jedini funkcionira kao subjekt, što postaje stvaranjem svoje karizme i aure, čiji mu sjaj služi ne samo kao magnetna snaga za sljedbenike odnosno kao sredstvo za njihovu afektivnu mobilizaciju već i kao garant ispravnosti zastupanog političkog programa. Između vode i vođenih, karizme političkog vode i njegovih sljedbenika uspostavljaju se odnosi između osobe prvoga reda i preostalih bića drugog reda. Karizmat kroz svoju karizmu biva tretiran kao osoba posebne vrste i gotovo nadnaravnih karakteristika a u svom voditeljstvu kao osoba prvorazredne društvene funkcije. Prema takvoj osobi kao i prema takvoj društvenoj funkciji svi sljedbenici se – uglavnom – odnose na jednak način, upravo kao sljedbenici. Stoga se oni, u svom sljedbeničkom odnosu i statusu, međusobno izjednačuju u odnosu na vođu, u čemu apstrahiraju od svojih osobnih specifičnosti koje, u slijedenju vode, postaju ne samo suvišne već i štetne. Stoga sljedbenički odnos, tendencijski ili faktički, ukida osobne razlike i individualne karakteristike, čime sljedbenici bivaju pretvoreni u »masu«.

Istovremeno razvitku aure vode (u socijalističkom slučaju najčešće se – retrospektivno – govorilo o »kultu ličnosti«) sistematski je razvijan kolektivni ponos zbog same činjenice bivanja državljaninom prve zemlje socijalizma, zbog herojske borbe njezina naroda za opstanak odnosno zbog samožrtvovanja za izgradnju novog poretka. Tako izgrađen »ponos« redovito je rezultirao osjećajem superiornosti prema drugima koji nemaju ističane karakteristike.

Politički gledano, »socijalizam u jednoj zemlji« postao je jednopartijskom državom, građenom na kombinaciji partijsko-polijskog terora i ideologiziranog privoljavanja stanovništva za socijalistički projekt. S obzirom na uspostavljeni i stimulirani tip odnosa među ljudima, riječ je o zajednici,¹ ali zajednici bez modernog odnosno civilnog društva i njegovih institucija. Vjerojatno jedini segment prepoznatljive društvenosti očitovao se u fetišiziranju tehnike i njezine uloge u izgradnji socijalističkih odnosa (poznata Lenjinova izreka »Socijalizam = sovjeti + elektrifikacija«).

Psihički gledano, uspostavljena je vrlo posebna kombinacija terora i privole², praćena razvitkom sretne svijesti³ kao snažne proizvodne snage, koja je završavala u »kolektivnom narcisizmu«⁴ kao istovremeno mobilizacionom

---

¹ Klasičnu zajednicu kao (pukom) prirodom, ili općenito nužnošću, prožete međuljudske odnose treba razlikovati od modernog društva, tog dominantnog oblika novovjekovnog kolektivnog života kao dobrovoljnog ili pak interesnog povezivanja ljudi. Tek iz te razlike nadaje se puno značenje sintagme »zajednica bez društva« odnosno »bezdruštvena zajednica«.

² Što podsjeća na analize Michela Foucaulta o kombinaciji kažnjavanja i nadziranja – usp. njegovu knjigu *Surveiller et punir* – u našem prijevodu: *Nadzor i kazna*. Zagreb: Informator, 1995.

³ Treba se prisjetiti da su prve godine »izgradnje socijalizma« počivale na moralnoj stimulaciji, na tipu vrijednosti koje su ponajčešće iskazivane kao trudbeništvo i udarništvo, institucionalizirano u stahanovizmu.

⁴ Bez obzira na kontroverze između Ericha Fromma i Christophera Lascha u razumijevanju ove sintagme, smatran je legitimnom jer ona označava ne (samo) kritičku afektivnu vezu među ljudima tako povezanim u dogovarajući tip mase.

psihičkom faktoru izgrađenom na zajedničkom *osjećaju* kojim je sugeriran racionalno pojmljiv *sadržaj* da ljudi koji grade socijalizam u jednoj zemlji, kao viši stadij društvenih odnosa stoje na samome vrhu svjetske povijesti, što ih čini superiornima svima ostalima.

Magnetski ali još više garancijski faktor vodine karizme dovodio je do iz-jednačavanja, ob-jedinjavanja različitih pojedinaca. Time je, pak, ne samo njegovana mitotvorna iluzija o jedinstvu naroda i nacije (bez potrebnog razlikovanja toga dvoga) već su istovremeno ukidane individualne razlike, te pretvaranje naroda kao političkog faktora u masu⁵ koja je predmet manipuliranja odnosno »subjekt« vršenja tuđe volje.

Tako uspostavljena *masovna psihologija*⁶ sebi je imanentnim antiindividualizmom onemogućavala uspostavu modernoga društva i njegovih institucija, građenih upravo na pojedinačnim interesima i voljama.

Integrativna osnova takvih kolektiva nije bila spoznat i uopćiv vlastiti interes već afektivna mobilizacija, potaknuta i pospješivana sudbinskom borbom protiv »unutarnjih neprijatelja« i »izdajica« zajedničke stvari.

Ostavimo li po strani talijanski fašizam, valja se podsjetiti na neke osnovne karakteristike nacizma. Nakon demokratskog dolaska na mjesto kancelara Njemačke, Hitler ukida oporbene političke partije, eliminira potencijalne suparnike u vlastitoj partiji već 1934., poistovjećuje interese svoje partije s interesima države i naroda na osnovu rasne čistoće i prava (naj)jačih. Tehnika postaje laičkim, ovozemaljskim božanstvom⁷.

Modelsko-politički gledano, (i) Hitler uspostavlja jednopartijsku državu, partijsko-milicijsko-policijski teror totalne kontrole podanika, dakle totalitarni sistem. Novouspostavljeni odnosi među ljudima nisu oni karakteristični za društvo već za (bezdruštvenu) zajednicu, koja dokida oblike⁸ modernog društva i njegovih institucija.

Psihički gledano, i ovdje se radi o kombinaciji terora i privole. Osnovni sadržaj Hitlerove »politike« u početku je bio razvitak očaja i pobune protiv unutarnjeg neprijatelja (prvenstveno Židova ali i nedovoljno odlučnih, dakle kolebljivih i slabih pripadnika SA) a kasnije pobjedničke arogancije superiornosti. Taj je osjećaj pak završio u kolektivnom narcisizmu, izvođenom iz pripadnosti nadmoćnoj germanskoj rasi kao i njezinim onovremenim pobjedama.

---

⁵ *Massa* na latinskom znači »tjesto« te implicira da sama po sebi nema nikakve karakteristike već ih dobiva od izvanjskih utisaka.

⁶ Od Le Bona preko Freuda i Reicha do Graumanna i Moscovicia masovnu psihologiju određuje – tendencijsko ili faktičko – ukidanje osobnih psihičkih karakteristika zbog usvajanja (psihoanalitički govoreći: introjiciranja, pounutrenja) karakteristika gomile, grupe, zajednice..., počesto i oprečnih izvornim pojedinačnim psihičkim osobinama. U tome smislu »masa« postaje sinonimom za ukidanje individualnosti odnosno za psihičku podređenost pojedinca kolektivu.

⁷ Valja se prisjetiti radova Hansa Jüngera ali i Heideggerovih uvida u sudbinsku moć tehnike.

⁸ Govoreći o Weimarskoj republici bilo bi ispravnije kazati: zemetke.

I u slučaju nacizma na djelu je snažni karizmatički vođa kao magnetičar-hipnotizer i garant ispravnosti dominirajuće politike. On djeluje na osnovi masovno-psihologijskog anti-individualizma kojem kao integrativna osnova služi afektivna mobilizacija, s tendencijom ukidanja (osobnog) rasuđivanja, sažetog u sloganu – *država misli za tebe, Führer misli za državu*. Hitlerova politička pragma početne impulse dobiva od presudne borbe protiv unutarnjeg, a kasnije i vanjskog neprijatelja.

Bez mogućnosti, a nadam se i potrebe dokumentiranja ovdje uporabljene karakterizacije, nadaju se ranije spomenute paralele (rano)socijalističke i nacističke svakodnevnice pragme.

Krajem tridesetih godina, uvidi u unutarpolitički teror socijalizma pridonose njegovu ozbiljnom raščarobljenju.

Nakon »noći dugih noževa« čak je i pristašama rasne politike postalo jasnim da SS-režim počiva na zločinu.

Bez obzira na ideologijske i programske pretpostavke kao i proklamirane (svjetsko)povijesne konzekvencije ovih dvaju sistema, vjerujem da nije nužno podrobno dokazivati njihove totalitarne naravi.

Uloga Sovjetskog Saveza u Drugom svjetskom ratu znatno je promijenila poglede na tu zemlju i njezinoga vođu. Ratni saveznici, oni koji su se suprotstavili nacizmu kao prijatni opstanku kulture pa i čovječanstva uopće, zadobili su epitete boraca za slobodu i napredak ljudskog roda. Ključni doprinos Sovjetskoga Saveza u pobjedi nad fašizmom pridonio je takvom gledanju na tu zemlju te novom, premda kratkotrajnom, ponovnom začarobljenju socijalizma kao i potiskivanju spoznaja o političkim procesima, unutarnjepolitičkom teroru i političkoj prirodi prve socijalističke države. Zbog značenja Sovjetskog Saveza u zaustavljanju i vojnom slamanju Hitlerove soldateske, antifašizam, nakon rata smatran civilizacijskom obavezom *par excellence*, postaje gotovo monopolom poslijeratnih komunista Evrope. Euforično višegodišnje slavlje pobjede nad fašizmom i zanos obnove ratom razrušenih krajeva zakriva činjenicu kako je riječ o jednakoj, ili pak srodnoj *psihičkoj shemi* funkcioniranja fašizma i (socijalističkog) antifašizma, bez obzira na njihova dijametralna sadržajna određenja.

U tome je slučaju (socijalistički) antifašizam proizvodio jednake – u najmanju ruku srodne – psihičke rezultate kao njegov negirani predložak. Stoga, ostavši pokretom manifestacione prirode, bez bitnih samosvojnih određenja i bez elemenata liberalno-političke tradicije, antifašizam nije mogao donijeti bitno drugačiji međuljudski ustroj u odnosu na osporavani predložak.

U tome su, čini mi se, razlozi njegova neuspjeha.

Smisao antifašizma

Na ovim prostorima prisustvujemo procesu uspostavljanja **nacionalnih država**. Ovdje se dovršava proces koji je na europskom zapadu započeo još tijekom 17. i 18. stoljeća, te je potom zahvatio gotovo cijeli svijet tako da je poslije Prvog svjetskog rata nacionalna država priznata kao načelo strukturiranja svjetskog vladavinskog poretka. Nužno je stoga raspraviti pojam »nacionalna država«.

Iole pažljivija analiza lektira različitih leksikona otkriva svojevrsan paradoks. Pojam »nacionalna država« ne kazuje ništa o obliku države. Nacionalna država može biti republika ili monarhija. On ne kazuje ništa ni o tipu vladavine. Nacionalna država može biti parlamentarna i demokratska, ali i diktatura (vojna, partijska, komunistička, fašistička i sl.). Zagovornik uspostavljanja nacionalne države može biti liberal, konzervativac, socijaldemokrat, komunist ili fašist. On može biti republikanac i monarhist. Pojam »nacionalna država« ne kazuje ništa o eminentno **političkim fenomenima**. On je gotovo neuporabiv za spoznaju ustrojstva i djelovanja vladavinskog poretka.

Istovremeno, nacije su bili spremne, i danas su, u ime uspostavljanja ili obrane nacionalne države dizati revolucije i voditi ratove. Pojedinci, zagovornici uspostavljanja nacionalne države spremni su žrtvovati život i imovinu, ali i ubijati i pljačkati ne misleći da čine zločine. Nema, dakle, dvojbe da pojam »nacionalna država« iskazuje politički fenomen.

Ovaj se paradoks može razumjeti jedino ako se rasprave oba sastavna dijela sintagme »nacionalna država«.

Pridjev »nacionalna« je izvedenica od imenice »nacija.« U danas golemoj znanstvenoj literaturi o naciji i nacionalizmu pojam »nacija« nije jednoznačno određen. Razumijevanje nacije i određenje pojma »nacija« su izraz autorova izabranog teorijskog obrasca, metodičkog pristupa i, dakako, političkog stajališta. Ipak, neke su spoznaje nedvojbene i na njih valja podsjetiti s obzirom da su u našem suvremenom političkom govoru zanemarene ili svjesno potisnute.

Iako izraz i pojam »nacija« potiču iz starovjekovnog Rima, u društvenim je znanostima danas gotovo općenito prihvaćen stav da su nacije izvorno izraz i rezultat novovjekovnog prevladavanja feudalnog vladavinskog poret-

ka u zapadnoj Europi. Nacije nastaju, ili točnije, bivaju stvorene u procesu modernizacije feudalnog poretka¹.

Otuda je proces modernizacije metodičko izlazište svake teorije nacije, ali i istraživanja oblikovanja svake pojedine nacije...

Ne ulazeći iscrpno u raspravu o ovom procesu – njegovo istraživanje, unatoč vrijednim početnim radovima naših povjesničara, tek predstoji – valja podsjetiti na neke njegove, i za raspravu o kojoj govorimo, relevantne značajke. Riječ je o procesu koji izvorno počinje na europskom Zapadu, ali postupno zahvaća cijeli svijet. Neistodobnost procesa modernizacije očituje se i kao različitost njegova načina i oblika u pojedinim područjima². Jedna je od bitnih značajki procesa modernizacije odvajanje teorije i prakse, lučenje praktičkih i teorijskih znanja. Time je stvorena mogućnost da pojedini učinci modernizacijskog procesa budu preuzeti, a da se ne preuzme socijalni supstrat koji ih je izvorno proizveo. Ilustrativan i, za problem konstituiranja nacije, izuzetno je važan primjer mogućnost preuzimanja tehnologija i znanja upravljanja tehnologijom bez preuzimanja socijalnih i političkih odnosa koji su ih izvorno proizveli. Jedna od posljedica karakterističnih za zakašnjelu modernizaciju jest fenomen koji se u literaturi naziva »istodobnost neistodobnoga.« Istodobno s najnovijim tehnologijama i njihovim socijalnim učinkom traju tradicionalni socijalni odnosi i strukture moći. To je jedan od bitnih razloga što pojmove društvenih znanosti koji bivaju formulirani istraživanjem razvijenijih društava valja prilikom njihove recepcije rabiti, ako je to uopće moguće, **izuzetno kritički**.

¹ Među brojnim istraživanjima o povijesti značenja pojma »nacija« izuzetno mjesto zauzima studija grupe autora naslovljena *Volk, Nation, Nationalismus, Masse* u *Geschichtliche Grundbegriffe – Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, Bd. 7. S. 141-433., Stuttgart 1992. Minucioznom rekonstrukcijom povijesti značenja pojma poglavito u njemačkom i francuskom jeziku od antičkog Rima do danas, autori su pokazali kako **demokratizacija, politizacija ideologizacija i sekularizacija** uzrokuju radikalnu strukturnu promjenu u značenju pojma »nacija.«

S obzirom na golemu literaturu o procesu tvorbe nacija poslije Drugoga svjetskog rata nema, vjerujem, potrebe dokazivati kako nacije nastaju, odnosno bivaju stvorene tijekom povijesti. Budući da se ta istraživanja uglavnom bave procesom konstituiranja nacija u »trećem svijetu«, uputno je upozoriti da je riječ o procesu koji se i danas zbiva i u Europi. Za nas je posebno interesantan proces konstituiranja austrijske nacije. Većina je Austrijanaca još šezdesetih godina ovog stoljeća sebe smatrala Nijemcima. Kako pokazuju suvremena istraživanja – krajem osamdesetih godina velika se većina danas smatra Austrijancima.

² Ova je činjenica izlazište brojnih interpretacija osobito »posebnog puta« u njemačkoj povijesti kojima se pokušavalo istražiti razloge pojave i pobjede nacionalsocijalizma u Njemačkoj. Uspoređujući oblike i načine modernizacije u Njemačkoj i Francuskoj, Helmuth Plessner je u vrlo inspirativnoj studiji »*Zakašnjela nacija*« pokazao kako je raznodobnost modernizacijskog procesa odredila različitu nacionalnu svijest i političku kulturu ovih dvaju naroda. Nacionalna svijest Francuza se oblikovala tijekom 17. i 18. stoljeća u borbi protiv vlastitog monarha te ju je suodredila nova ideja države. Nasuprot tomu, njemačka nacionalna svijest se oblikuje u 19. stoljeću nošena nastojanjem da se uspostavi jedinstvo njemačke nacije pod neposrednim vodstvom jedne od njemačkih monarhija.

Barrington Moore je, istražujući socijalne izvore diktatorskih i demokratskih poredaka u 20. stoljeću, nastojao usporedbom razvoja Engleske, Francuske i Indije te Njemačke, Japana i Rusije pokazati kako je upravo način prevladavanja agrarnih društava odredio zbiivanja u 20. stoljeću.

Modernizacija je, drugo, protuslovan proces. On se filozofijski zbiva kao prosvjetiteljska kritika kršćanskog i promicanje novog univerzalizma isticanjem uma kao instance pred kojom se mora legitimirati svako čovjekovo djelovanje. Kritika religije ima pored spoznajnog i političko značenje. Ona dovodi u pitanje legitimiranje monarhijske vladavine Božjom voljom i istovremeno zahtijeva ukidanje utemeljenosti zakona u religiji i njihovo utemeljenje u racionalističkom pravu. Proces modernizacije zbiva se kao podvrgavanje vladavine apsolutnog monarha pravu. Nositelj je ovoga procesa na zapadu Europe ekonomijski ojačano građanstvo koje, promičući tržišnu proizvodnju, industrijalizaciju i racionalizaciju proizvodnje, zahtijeva sigurnost i slobodu ekonomijskog djelovanja i pravo i obvezu individuumu da sam skrbi za vlastiti život. Individualizam je tako bitno dostignuće procesa modernizacije.

Ozbiljujući privatnost vjeroispovijesti, ekonomijskih odnosa, te slobodu znanstvenog rada i javnog mišljenja Moderna ispraznjuje sadržaj države kao vlasti kojoj su pojedinci podvrgnuti i reducira je na apstraktno pravo kao formu odnosa među pojedincima. Vladavina prava umjesto osobne vlasti jedno je od temeljnih dostignuća obrata koji se zbiva u procesu modernizacije.

Već tijekom 18. i osobito 19. stoljeća filozofi su istakli kako proces modernizacije feudalnog poretka rastvara neposredne, osobne odnose među pojedincima. U društvu utemeljenom u tržištu, apstraktnom radu, industrijalizaciji i privatnom pravu individuumi bivaju integrirani na temelju takvom društvu immanentne općenitosti.

Jedan od temeljnih oblika integracije je država kao institucija koja može legitimno primjenjivati silu ukoliko to čini sukladno zakonu. Postupno izborna neutralna funkcija države koja joj omogućava nepristranu intervenciju u društvenim sukobima osobito pogoduje integracijskoj funkciji države. Ali integracija se zbiva i posredstvom tržišta, industrijalizacijom, urbanizacijom itd. Integracija posredstvom države i društva je jedan aspekt zbivanja. Analitičari ovoga društva vrlo su rano zamijetili da ono vlastitom logikom proizvodi razlike, suprotnosti i sukobe. Nije pri tomu riječ samo o klasnim sukobima, iako su ti sukobi u početku modernizacijskog procesa osobito istaknuti. Kako je pokazao njemački sociolog Ulrich Beck u studiji *Die Erfindung des Politischen* riječ je o znatno dubljem protuslovlju posljedica kojega jest da Moderna proizvodi Antimodernu. Moderna obznanjuje pravo i obvezu pojedinca da sam skrbi za svoj život i određuje uvjete njegove egzistencije i istovremeno konstituirani državni aparat opskrbljujući ga u povijesti nepoznatom koncentracijom sredstava sile i apsolutnim pravom da tu silu primijeni i protiv eventualno neposlušnih pojedinaca. Ona obznanjuje univerzalizam ljudskih prava i istovremeno ograničava njihovo važenje na građane jedne nacionalne države.

Naznačene osobitosti procesa modernizacije metodički omogućuju razumijevanje značaja nacije kao moderne tvorbe. Nema nikakve dvojbe da su država i društvo bili i jesu još uvijek mediji integracije. Ali jednako tako nema dvojbe da su oni bili nedostatni mediji integracije. Država zato što se izvorno konstituirala kao država sile (*der Machtstaat*). Ona ostaje takvom

i neposredno nakon svrgavanja apsolutnog monarha. Proces preobrazbe države sile u državu prava (*der Rechtsstaat*) i socijalnu državu (*der Sozialstaat*) bio je dug i mukotrpan. Proces razvoja autonomnih institucija društva (urbanizacija, koncentracija proizvodnih pogona, sredstava komunikacije i drugih oblika nužne infrastrukture, sindikata, političkih stranaka i sl.) bio je izuzetno spor i suočen s mnogim poteškoćama i otporima. Bar jednako je, međutim, važan drugi razlog. Upravo zato što država i društvo integriraju pojedince i grupe prije svega na temelju imanentne općenitosti, oni nisu dovoljni za integraciju. Nema dvojbe, kako to pokazuju sva istraživanja građanskih revolucija, da su zahtjevi za demokratskom legitimacijom vladavinskog poretka i uspostavljanjem republike kao zajednice građana koja jamči njihovu slobodu i sigurnost imovine motivirali pojedince u njihovu djelovanju i sadržavali mogućnost identifikacije pojedinca s novim poretkom. Oni su nedvojbeno sukonstituirali svijest ovih pojedinaca o zajedništvu. Dovoljno je sjetiti se patosa republikanaca u Francuskoj revoluciji da bi se uvidjelo značenje ovih procesa. Ali oni ipak nisu bili dostatni prije svega zato što pojedinac u državi kao apstraktnoj, u pravu utemeljenoj zajednici, sudjeluje kao apstraktni građanin. To pogotovo vrijedi za društvo koje također integrira posredstvom apstraktnog rada i apstraktnog prava, ali isto tako proizvodi suprotnosti koje prijete razaranjem zajednice građana. Upravo su protuslovlja između obznanjenog univerzalizma i individualizma, između društva i države, izlazište konstitucije nacije. Dapače, nacija jest, kako je to pokazao Albert F. Reiterer, specifičan odnos modernog društva i države. Ovakvo razumijevanje nacije proizlazi iz komparativnog istraživanja integracijskih procesa na raznim prostorima.

Među danas brojnim, vrlo različitim znanstvenim određenjima pojma nacije, prevladava shvaćanje koje naciju određuje kao zajednicu. Zajednica je, kako je pokazao već Ferdinand Tönnies, osobiti tip odnosa među pojedincima. Cjelinu tih odnosa pojedinci doživljavaju kao organizam. Zajednica ujedinjuje i ujedinjuje relativno velike skupine pojedinaca preobražavajući ih u djelatno biće s jedinstvenom voljom. Zajednica je organizam koji pojedincu prethodi vremenski i logički. Ona pojedinca nadmašuje omogućujući mu njegov individualni opstanak. Pojedinac jest po zajednici. Iako zajednice nastaju djelovanjem pojedinaca, pojedinci se odnose međusobno, ali i prema zajednici kao da je ona vječna. Navodeći ove značajke odnosa individuum – zajednica, Tönnies je pokazao kako zajednicu mogu utemeljivati tlo, krv i ideologija. Temeljno je pitanje svake teorije nacije: što je to što čini zajedništvo nacije kao zajednice? Recimo odmah: sve one teorije koje su pokušale navesti neka objektivna svojstva ili kriterije što čine zajedništvo nacije (poput Staljinove) nisu uspjele. To nije država jer pojedinci koji pripadaju istoj naciji žive u različitim državama; to nije društvo jer se ono konstituiralo kao proces koji nadmašuje sve granice; to nije religija zato što ljudi koji ispovijedaju istu religiju pripadaju različitim nacijama, odnosno zato što pripadnici iste nacije ispovijedaju različite religije; to nije jezik zato što pojedinci i skupine koje govore isti jezik konstituiraju različite nacije.

Zato se plauzibilnijim čine subjektivne teorije nacije koje ističu da su osjećaji određene skupine ljudi da su jedno biće, da pripadaju zajedno zato što su po nečemu jednaki, te svijest da su voljni djelovati zajedno, konstituiraju naciju kao zajednicu. Benedict Anderson stoga određuje naciju kao zamišljenu zajednicu ističući da nije riječ o tomu da nacija nije zbiljska zajednica. Naprotiv, ona je izuzetno zbiljski činitelj samosvijesti svakog pojedinca. Riječ je, međutim, o tomu da određene, relativno velike skupine pojedinaca koji se međusobno ne poznaju i nikada se neće upoznati ili vidjeti, pojedinaca koji žive odvojeni tisućama kilometara i, vrlo često, odvojeni državnim granicama vjeruju da su jedno, da su jednaki po tomu što imaju nešto zajedničko, što ih više ujedinjuje nego odnos sa susjedom ili bračnim partnerom koje pojedinac poznaje gotovo cijeli život, ali koji ne pripadaju istoj naciji.

Temeljna je poteškoća subjektivnih teorija nacije da pokažu zašto i kako se oblikuju ovi osjećaji i svijest. U ovoj raspravi ne možemo iscrpno analizirati različite odgovore na ova pitanja. Mora se, međutim, naznačiti pravac traženja odgovora.

I ako se metodički prihvati uvid da je nacija prije svega oblik osjećaja i svijesti, odgovor na ovo pitanje se ne može zadobiti isključivo analizom svijesti i osjećaja pojedinaca i skupina. Filozofija i psihologija, kao znanstvene discipline koje se primarno bave istraživanjem konstitucije svijesti, mogu bitno pridonijeti objašnjenju fenomena »nacija«, ali nastanak i konstituciju nacije valja objasniti valjanom teorijom društvenoga. Protiv apsolutnog monarha građanstvo, tamo gdje se nacija ponajprije konstituira, ističe novi univerzalizam osporavajući razlike među pojedincima i grupama po rođenju. Ono mobilizira podanike apsolutnog monarha obznanjujući slobodu i jednakost kao svoj program, ali istovremeno promiče privatnost znatnosti, savjesti, obrazovanja i ekonomije. Građanstvo tako istovremeno razara tradicionalne posebne zajednice i ispražnjuje sadržaj tradicionalnog zajedništva. Ono obznanjuje poredak kojemu bi trebali pripadati svi ljudi. To je poredak političkog humanizma koji, prije svega zbog nerazvijene integracije, ne može trajno opstajati kao djelatni subjekt budući da je njegovo jedinstvo prvobitno zajamčeno silom. Otuda je potreba i interes nove elite razvijanje strategije integracije koja će zajamčiti jedinstvo poretka. Ta je strategija, i to je jedan njezin bitan aspekt, nacija. Ona je općenitiji oblik integracije od staleža kao posebnih zajednica utemeljenih pored ostaloga i rođenjem, ali i dovoljno ograničena da može određenu skupinu preobraziti u jedinstven djelatni subjekt.

Medij uspostavljanja ovog zajedništva je kultura, prije svega jezik kao neposredni izraz jedinstva i istovjetnosti određene skupine ljudi. Pored integracije posredstvom države i društva nacija se kao kulturna tvorba uspostavlja kao transpolitičko utemeljenje jedinstva poretka. Upravo po ovom svom značaju nacija može biti i bila je relativno pogodan temelj uspostavljanja jedinstva poretka. Budući da jedinstvo poretka uspostavlja u svijesti o zajedništvu mimo pitanja o vladavini, o ekonomiji ili pak o religiji, nacija može uspostaviti temeljni politički konsenzus prije sučeljavanja o interesnim su-

kobima unutar zajednice. Ona može olakšati postizanje kompromisa u interesnim sukobima i odgađanje uporabe sile u razrješenju konflikta.

Nacija je ograničena zajednica. Kako je upozorio Benedict Anderson ni najgorljiviji nacionalisti koji zagovaraju snagu i veličinu vlastite nacije ne misle da bi svi ljudi svijeta mogli ili trebali pripadati njihovoj naciji. Nacionalno se jedinstvo i zajedništvo ne uspostavlja samo isticanjem i uspostavljanjem istovjetnih osobina, nego i isticanjem razlika i granica spram drugih identiteta. Odnos unutra – van bitno je konstitutivan za konstituciju nacije i preobrazbu određene velike skupine ljudi u jedinstven djelatni subjekt.

Nacija je, na kraju, i za individuum primjeren medij integracije. Budući da nacija opstoji kao određena nacija koja se i imenom razlikuje od drugih sličnih zajednica, ona je za individuum pogodan medij uspostavljanja vlastita identiteta. Shvaćena kao organizam koji opstoji prije i poslije života pojedinog člana zajednice, ona pojedincu omogućava da transcendirati vlastiti opstanak vjerujući da tek nastavlja tradiciju svojih predaka, te da će potomstvom, koje će pripadati istoj naciji, opstojati i u budućnosti. Identificirajući se s nacijom, pojedinac zadovoljava svoju potrebu za transcencijom.

Nije, međutim, riječ jedino o vremenskom transcendiranju osobna opstanka. Svijest o pripadnosti naciji omogućava pojedincu da prevlada i druge značajke vlastita opstanka. Iako nije jak, pojedinac se može ponositi snagom svoje nacije; iako nije uspješan on se može ponositi uspješnošću svoje nacije itd., te vjerovati kako je to i njegova snaga, njegov uspjeh.

Kao transpolitičko, nematerijalno utemeljenje poretka nacija u sekulariziranom svijetu biva shvaćena kao Bog koji omogućava i opstanak poretka i opstanak individuumu.

Ove osobitosti upućuju na značajke nacionalizma kao oblika svijesti. Nacionalizam je svojevrsna religija. Istaknuti konzervativni pravnik i politolog Karl Joachim Friedrich stoga odriče nacionalizmu značaj političke ideologije. Ističući da su političke ideologije sistemi ideja koji nužno sadrže iskaze o vrijednostima zajedničkog života, o vladavinskom poretku, ustrojstvu vlasti, pravednosti, te o strategiji i ozbiljenju tih vrijednosti, Friedrich napominje da to u nacionalizmu nije slučaj: »On je u prvom redu osjećaj ili kompleks osjećaja koji je povezan sa sviješću samoidentiteta određenih nacija. U svom tipičnom obliku on ne sadrži nikakve predodžbe o političkom poretku kao takvom, osim što inzistira na tomu da poredak mora biti u suglasnosti s 'nacionalnim tradicijama.'«³

S Friedrichovim mišljenjem da nacionalizam nije ideologija ne moramo se složiti. Ono je određeno razumijevanjem ideologije. Valja, međutim, uvažiti njegovo upozorenje da se nacionalizam očituje u sprezi s nekom političkom ideologijom. Upravo zato što se zajedništvo nastoji uspostaviti i iskazati transpolitički, nacionalizam ne prejudicira odluku o ustrojstvu po-

³ Usporedi K. J. Friedrich, *Prologomena der Politik*. Duncker & Humbolt Verlag, Berlin 1967. S. 95. Istog mišljenja je i Benedict Anderson.

litičkog poretka. Otuda je alternativa **vladavina prava** ili **diktatura imanen-**
tna nacionalizmu kao obliku svijesti.

Nacionalizam kao samosvijest o identitetu zajednice biva konstituiran korištenjem raznih segmenata društvenog života. Istraživanja nacionalizma različitih nacija pokazuju da se u tu svrhu mogu koristiti i zajedničko porijeklo i tradicija, ali i kuhinjski recepti. Ona isto tako pokazuju kako se pritom mogu koristiti razna sredstva – od istinske brige za vlastitu tradiciju, do izmišljanja vlastite prošlosti i potiskivanja sjećanja na neugodne događaje iz prošlosti zbog kojih bi se i pojedinac i zajednica morali stidjeti. Pamćenje i zaborav su podjednako podobni za konstituiranje nacionalne svijesti.

Nacionalna samosvijest se istovremeno konstituira, to je njezina bitna značajka, i isticanjem **razlika** spram drugih zajednica. Ona nastaje **uspostavljanjem granica** i **isključivanjem** različitih. Povijest različitih nacionalizama pokazuje kako pritom nipošto nije riječ tek o intelektualnim raspravama, nego često o izrazito nasilnim nastojanjima da se zatru ili, kad to ne uspijeva, unište različitosti podsticanjem mržnje i netrpeljivosti prema različitom. Otuda je nacionalizmu, kao obliku svijesti i kao pokretu, svojstven **sukob** i **osobita zatvorenost** poretka zajednice. Odnos prijatelj–neprijatelj bitna je odrednica i nacionalističkog mišljenja.

Na kraju ovih natuknica o osobitostima nacionalizma kao oblika svijesti valja istaknuti jedan njegov paradoks. Upravo zbog potiskivanja značenja materijalnih interesa i u njima utemeljenih sukoba za konstituciju nacionalne svijesti, s jedne strane, te zbog istovremenog obznanjivanja univerzalnih načela u konstituciji vladavinskog poretka u zajednici, s druge strane, nacionalna svijest kao svijest zajednice može podnijeti različite interese i svjetonazore o raščlanjenju unutrašnjeg poretka zajednice. Paradoks je nacionalizma da on, konstituirajući se u društvima koja istodobno obznanjuju nužnost legitimiranja unutrašnjeg poretka općenitim načelima uma, **odustaje** od ideje uspostavljanja životne zajednice određene skupine pojedinaca utemeljene u naciji.

Ustanovljavanjem općenitih pravnih normi kao oblika odnos državljana i načina rješavanja sukoba, promicanjem rasprave o racionalnom legitimiranju vladavine, omogućavaju se i potiču integracijski procesi utemeljeni na ekonomijskom razvoju, materijalnim interesima i racionalnom diskursu o mogućnostima njihova razrješenja te stvaraju za to primjerene institucije. Dugotrajnim procesom sučeljavanja i učenja koji spoznaju da transpolitičko utemeljenje vladavinskog poretka nije dovoljno, te da vodi u sukobe s drugima, država se uspostavlja kao racionalno zajedništvo. Otuda tamo gdje su ovi procesi ponajprije započeli, nacionalna svijest postupno gubi svoju funkciju utemeljenja poretka. Ona ne nestaje, ne »odumire,« ali biva »privatizirana«.

Time je naznačena i razlika između nacionalizma i fašizma. Fašizam jest ideologija. Ta ideologija sadrži već spomenute »vrijednosti« i iskaze o vladavinskom poretku, uređenju ekonomijskih i pravnih odnosa. Ali nije riječ jedino o tomu. Ta ideologija u trenutku krize novovjekovnih građanskih vladavinskih poredaka, u vrijeme kada se činilo da ti poretki ne uspi-

jevaju ni posredstvom obznanjenog univerzalizma, ni na temelju nacionalizma reduciranog na svijest o zajedništvu, radikalizira ideju nacionalnog zajedništva pokušavajući ju materijalizirati. Proces ozbiljenja zbiva se dvojako. Ponajprije se zbiva u **unutrašnjem** raščlanjenju zajednice isticanjem nužnosti uspostavljanja **jednog** načela unutrašnjeg ustrojstva poretka i **ujednačavanja** razlika unutar nacije. U modernom društvu, raščlanjenom na posebne sfere i interesno suprotstavljene grupe, ozbiljenje ovog načela nužno je nasilno. **Fašizam je nužno diktatura**. Ovaj je uvid jedino u čemu se slažu sve definicije fašizma. Riječ je o specifičnom tipu diktature. On je **ideologijski** obrazložena diktatura, odnosno pokušaj ozbiljenja jedne ideologije. On smjera ukidanju vladavine prava i građanskih sloboda pripadnicima nacije u kojoj se uspostavlja fašizam kao poredak.

Dakako, fašizam osobito u obliku nacionalsocijalizma, radikalizira razlike spram drugih nacija do mržnje i genocida. Dapače, osim nasilnim unutrašnjim zatiranjem razlika unutar vlastite nacije, fašizam nastoji socijalne probleme nacije riješiti »izvozom« sukoba i ratom s drugim nacijama. Utoliko je fašizmu imanentna mogućnost rata među državama. Odnos fašizma prema drugim nacijama, poglavito odnos nacionalsocijalista prema Židovima, značajan je razlog suprotstavljanja fašizmu i jedan od motiva međunarodnog antifašizma. Ali nije dovoljan.

Uspostavljajući **monizam** kao načelo unutrašnjeg raščlanjenja poretka, ukidajući građanske slobode i prava pripadnika vlastite nacije, te uspostavljajući teror kao temeljnu metodu vladavine, fašizam **desubjektivira** pojedinca pretvarajući ga u česticu koja je tek dio mase. Ona ga istovremeno čin **neodgovornim** za vlastite postupke u ime navodno viših ciljeva zajednice. Fašizam uništava moralni integritet pojedinca.

Otuda proizlazi i zbiljski smisao **antifašizma**. To nije tek rat s fašističkom državom koja je izazvala rat. To nije ni suprotstavljanje fašizmu zbog racionalno neobrazložive mržnje prema drugim narodima, iako je to njegov značajan aspekt. Zbiljski je **antifašizam** zagovaranje političkog humanizma kao načela vladavinskog poretka. Zbiljski je antifašizam zagovaranje vladavine prava nasuprot pseudoreligijski obrazloženoj diktaturi.

Antifašizam je moralni stav svakog pojedinca kako bi sačuvarao subjektivnost vlastite osobe, slobodu i sigurnost. Otuda je antifašizam prije svega stav pripadnika nacije u kojoj se fašizam pokušava uspostaviti kao poredak.

Antifašizam je obveza i zato što fašizam uništava vlastitu naciju. Izolirajući je od drugih nacija i ukidajući njezinim pripadnicima slobodu, on joj sputava mogućnosti stvaralaštva i razvoja. Dovoljno je pogledati fašističke spomenike i pročitati književna djela da bi se vidjela opravdanost ove tvrdnje. On ju razara i vodeći ju u rat s drugim nacijama. Sudbina Njemačke, ali i Nezavisne Države Hrvatske, mogu biti poučni primjeri.

***

Ove napomene o fašizmu i antifašizmu imaju prije svega metodičku svrhu. One bi trebale osvijestiti bar neke pretpostavke rasprava o suvremenim zbivanjima u Hrvatskoj. Dvije mi se čine osobito značajne.

Prva je pretpostavka da se rasprave prestanu voditi ideologijskim rječnikom, te da prestanu biti reducirane na sferu ideologije. Metodičko polazište rasprava mora biti istraživanje ustrojstva društva i države u Hrvatskoj, a ne samo rasprava o ideologijama.

Valja se, drugo, kritički suočiti s posljedicama činjenice da smo mi, Hrvati, »zakašnjela nacija« koja je sticajem povijesnih prilika na specifičan način ozbiljila modernizacijski proces.

Posebnosti našeg povijesnog iskustva mogu se spoznati tek komparativnim istraživanjima. Ona nisu posebnosti samo zato što smo svoju nacionalnu emancipaciju doživljavali unutar višenacionalnih državnih tvorbi, nego i zato što smo, upravo zbog zakašnjelosti, bili osuđeni na preuzimanje ideja formuliranih na drugim prostorima. Nužno je pritom kritički ispitati pretpostavke i mogućnosti preuzimanja ideja.

Tek pošto se respektiraju ove pretpostavke, postaju vidljivi problemi s kojima smo danas suočeni. Oni sežu od nužnosti kritičkog oslobađanja od ideologizirane povijesti do analize konstitucije moći u suvremenoj Hrvatskoj. Takva analiza unutar ove rasprave nije moguća. Moguće su tek neke napomene.

Hrvatska nacionalna država uspostavlja se u izrazito specifičnim okolnostima. Ona nastaje nakon kolapsa komunističkog vladavinskog poretka u Jugoslaviji kao višenacionalnoj državi. Nasuprot nacionalističkoj promičbi riječ je o dva bitno različita, iako povezana tipa krize. Jugoslavija je kao državna zajednica bila u krizi i kad nije bila komunistička. Komunizam je doživio kolaps i u višenacionalnim zajednicama. Analitičko razlikovanje ovih dviju vrsta krize nužno je jer omogućava da se vide osobitosti suvremenih zbivanja.

Ono osobito omogućava uvid u pravi značaj komunističkog vladavinskog poretka na ovim prostorima. On je uspostavljen u ratu protiv fašističkih velesila koje su u Drugom svjetskom ratu okupirale ove prostore. Osobito u Hrvatskoj uspostavljen je u ratu protiv pokušaja da se uz pomoć fašističkih velesila i po njihovu uzoru formira hrvatska nacionalna država. On je uspostavljen zahvaljujući ishodu Drugoga svjetskog rata, ali i činjenici da ni na prostoru bivše Jugoslavije, ni u Hrvatskoj nije postojala socijalna snaga koja bi se djelotvorno suprotstavila pokušaju uspostavljanja i fašističkih i komunističkih poredaka. Komunisti su bili antifašisti. Sukladno njihovoj strategiji Narodnog fronta oni su na ovim prostorima mobilizirali pripadnike svih ugroženih nacija – Srbe, Židove – ali i Hrvate, poglavito Hrvate iz područja koja su ustaše morali odstupiti drugim državama kako bi došli na vlast. U antifašističkom otporu djelovali su i Hrvati kojima je bilo do uspostavljanja demokratskog poretka u Hrvatskoj nakon poraza fašizma. To je jedan aspekt hrvatskog antifašizma koji se ne može previdjeti i ne smije zaboraviti.

Komunisti kao partija, nisu se borili za vladavinu prava i demokratski poredak ni u Hrvatskoj ni u Jugoslaviji. Komunizam je bio također ideologija zajednice.

Komunističko je razumijevanje zajednice bitno različito od nacionalističkog. Inspirirajući se novovjekovnim racionalizmom i političkim humani-

zmom, te kritikom protuslovlja ranog građanskog društva, komunizam je promičbeno zagovarao zbiljsku, materijalnu ali umno ustrojenu zajednicu. Utoliko je komunizam kao ideologija zajednice bitno suprotstavljen svim drugim ideologijama zajednice. Na ovim prostorima komunizam je zatirao takve ideologije i onemogućio rat među nacijama.

Ozbiljenje ove ideologije povijesno nije uspjelo. Razlozi kolapsa danas su eminentni predmet znanstvenih istraživanja. I u nas ta rasprava tek predstoji. Jedno se ipak može reći. Kao pokret i kao poredak komunisti su morali primjenjivati metode imanentne ideologijama zajednice i namjerama da se uspostavi poredak koji je ozbiljenje ideologije. Komunizam je otuda bio diktatura. Upravo po tomu komunizam ima značajke koje ga čine srodnim fašizmu. Po ovim svojstvima on nije bio zbiljski antifašizam.

Komunizam nije uspio proizvesti socijalni sloj koji bi bio egzistencijalno zainteresiran za njegovo održavanje i stoga se urušio. U trenutku krize svih institucija poretka, nova je ideologija zajedništva bila jedina alternativa.

Ta ideologija zajedništva nije moglo biti jugoslavenstvo kao nacionalna ideologija zbog dva osnovna razloga. U prvoj Jugoslaviji ono se kompromitiralo pokušajem da se jugoslavenstvo ozbilji kao velikosrpstvo. Iako su komunisti zagovarali Jugoslaviju kao državu, oni nisu promovirali jugoslavenstvo kao nacionalnu ideologiju koja bi im omogućila transpolitičko utemeljenje njihova poretka. To je mjesto zauzimala komunistička ideologija. Otuda su se komunisti prema jugoslavenstvu, kao i prema svim nacionalnim ideologijama zapravo odnosili instrumentalno. Kad su im prijetile oni su ih zatirali, ali kada su mislili da pomoću njih mogu ozbiljiti svoju vlast oni su ih podsticali. Suvremeni nacionalizmi u Jugoslaviji su i komunistički proizvod.

Liberalni i demokratski nacionalizmi činili su se jedinom zbiljskom mogućnošću. Zbivanja nas na ovim prostorima uče da to nije bila jedina mogućnost. Karakter nacionalizma kao ideologije, ali još više nepostojanje građanstva kao dovoljno moćnog sloja da uspostavi takav poredak, pokazuje da je riječ o alternativni koja se danas očituje u različitim sudovima o zbivanjima u Hrvatskoj, ali i na drugim prostorima na kojima je postojao komunistički poredak. Koja će se od mogućnosti što ih nudi ova alternativa ozbiljiti, pitanje je na koje se ne može sada odgovoriti prije svega zato što odgovor bitno ovisi o zbivanjima u svijetu.

Literatura

Anderson, Benedict: *Nacija: zamišljena zajednica, razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizma*, Zagreb 1990.

Beck, Ulrich: *Die Erfindung des Politischen*, Frankfurt 1993.

Friedrich, Carl Joachim: *Prologomena der Politik*, Berlin 1967.

Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland, Bd. VII, Stuttgart 1992.

Plessner, Helmuth, *Die verspätete Nation*, Stuttgart 1992.

Pedeset godina neuspjeha antifašizma

Neuspjeh se antifašizma o kojemu je ovdje riječ odnosi ponajprije na očitu činjenicu političke, ideologijske, svjetonazorske, konačno: metodičke nazočnosti upravo onoga fenomena – naime fašizma – nad kojim je antifašizam, navodno, pred pedeset godina trijumfirao¹. A čak i posve elementarno povijesno mišljenje nedvojbeno upućuje na to da je nastavak ne tek epohalne aktualnosti, nego u mnogim aspektima i povijesne relevantnosti fenomena koji je proglašen pobijeđenim/ukinutim dostatan razlog za sumnju u pobjedu, te stoga svakako i dostatan razlog za osporavanje svečar-

---

¹ Riječ je, prije svega, o fenomenu koji bi možda najbolje bilo nazvati *postfašizmom*. Jer, aktualni politički opstanak niza fašističkih, profašističkih ili neofašističkih skupina teško može podnijeti teret postavljen dosta proširenim poimanjem o permanentnoj nazočnosti fašizma i u suvremenosti. Problem nastaje, međutim, onda kada se – a upravo to kontekstualno i označuje naziv *postfašizam* – današnje stanje (nikako zanemarivo upravo u Hrvatskoj) razumije i kao *legitimni nastavak* ranije u osnovi fašistički određene epohe. Baš je to, čini se, ozbiljan razlog za sumnju u značenje koje je i u mnogim historiografskim prikazima pridavano ratnoj pobjedi antifašističkih sila kao povijesnome prijelomu koji je odista imao značiti konačno uklanjanje skupa fenomena vezanih uz fašizam/nacionalsocijalizam kao ideologiju, gibanje i/ili poredak. Ovakav postav problema upućuje, dakle, na pretežno ideologijsku ili svjetonazorsku nazočnost doktrinarnoga sklopa karakterističnoga za fašizam/nacionalsocijalizam. Demokratska i pluralistička politička izvedba je danas – za razliku od tridesetih i četrdesetih – naprosto zadana, no može se, prije svega u uvjetima nacionalističke homogenizacije, ipak dogodati da ideologijsko-promičbeni elementi oslonca na »staro« unatoč okvirima političkoga sustava dovedu do teških posljedaka. Medijski i službeno proširena radikalno nacionalistička interpretacija napada JNA na Hrvatsku kao tek jednoga od nastavaka »vjekovnih srpsko-hrvatskih sukoba« nije tek posve evidentno falsificiranje povijesti (jer je tih sukoba bilo malo, novijega su datuma, a čak ni za II. svjetskoga rata nije bilo nijednoga ozbiljnijeg oružanog sukoba četnika s jedinicama NDH; dapače, zajedno su bježali prema Austriji 1945. – i tamo stradali – no, obje su strane u ratu marno ubijale »protivničke« civile), nego i uvjet jasnoga propagandnog deficita što ga je Hrvatska imala početka zbog očite (i javne) nazočnosti i neke vrsti radosne pripravnosti za razumijevanje sadašnjega rata kao prilike da se obavi ono što je bilo propušteno 1941.-1945. Uostalom, u medijima šireno samorazumijevanje temelja nove hrvatske zajednice u nizu tradicionalističkih (ili kvazitradicionalističkih) naputaka napadno slični onima koji su bili rabljeni u ustaškoj promičbi (usp. D. Crljen (ur.), *Načela Hrvatskog ustaškog pokreta*, Zagreb 1942.; sadržaj barem prvih deset poglavlja ovoga ideologijskog kompendija može se – *mutatis mutandis* – naći i u suvremenim sredstvima informiranja i političkim govorima).

sko-obljetničkoga tona koji se u ovom povodu naširoko (pretežno u inozemstvu, doduše) čuje.

Uzroci ovoga – u mnogo čemu doslovce grandioznoga – nesporazuma mogu se svesti na niz promašaja djelatno-povijesnoga, ali i teorijsko-historijskoga domašaja. Ovdje će, međutim, biti riječi šamo o onim razlozima tih promašaja koji su, kako se čini, ključni za poimanje ovoga neuspjeha iz današnje perspektive. Ti su razlozi sljedeći:

- a) *pogrešno načelno poimanje naravi političkoga procesa;*
- b) *konceptualne nejasnoće vezane uz antifašističko shvaćanje fašizma i njihove političke posljedice;*
- c) *odsutnost – toliko često ideologijski reklamiranih – svjetonazorskih postavki antifašizma kao pozicije;*
- d) *hladni rat;*
- e) *raspad real-socijalističkih/komunističkih sustava.*

a) *Pogrešno načelno poimanje naravi političkoga procesa*

Najstarija je greška u političkome prosuđivanju i poželjnome konzekventnom djelovanju njihovo zasnivanje na pretpostavci da, u realnim, povijesnim, socijalnim, političkim, vojnim, ukratko: praktičkim uvjetima odista važi načelo *omnis determinatio negatio est*. Riječ je, međutim, o dobro znanome (Spinozinu) *metafizičkom* načelu²; u realnome svijetu, u polju djelovanja koje je po svojoj determiniranosti bitno »ispod« metafizičke razine, ovo načelo, u najmanju ruku, ne važi međutim bez daljnjega³.

»Realistički« (u najmanju ruku pojednostavnjeni) prijevod ovoga principa gotovo posve jasno pokazuje zašto je tomu tako. Taj prijevod uobičajeno glasi: »Neprijatelj mojega neprijatelja moj je prijatelj«, no odista je teško pokazati važenje ovoga gesla izvan domene metafizike ili barem osnovne matematike (na elementarnoj obrazovnoj razini ovako se prepričana metoda rabi kod podučavanja osobina umnoška brojeva s negativnim predznakom). Jer, morala bi se moći zadati vjerodostojna interpretacija političkoga polja kao jednodimenzionalnoga konteksta konzekventnih djelatnika svodivih na jedno nosivo načelo, a to odista ne pogađa ni teorijski naslijeđene niti brojne, osobnim iskustvom zadobijene spoznaje o problemu.

Kada je o antifašizmu riječ, ova se takorekuć tradicionalna greška iskazala posebice pogubnom. Jer, posve je elementarna historijska činjenica

---

² Usp., uvjerljivu analizu problema, u H. Arendt, *The Life of the Mind*, Harcourt Brace Jovanovich, San Diego, New York, London 1978., p.183 i d.

³ Unatoč svoj svojoj neprijepornoj originalnosti i dalekosežnosti najčišće to pokazuje najbolji među teoretičima politike na ovome metodičkom tragu, C. Schmitt (usp., prije svega, *Pojam politike*, Matica Hrvatska, Zagreb 1943.). U osnovi iz lenjinizma preuzeti interpretacijski par prijatelj-neprijatelj moguć je radikaln obrazac unutar političke teorije, no kao politička činjenica u osnovi ne funkcionira (što, pored ostaloga, pokazuje i niz – beziznimno neuspješnih – autorovih pokušaja ostvarenja vlastitih načela u dnevnoj politici).

da ratni »protivnici fašizma« nisu ni približno mogli biti razumljeni kao svjetonazorski ili politički iole konzistentan blok. Nužda obrane od fašističkih (ili u fašističkoj ideologiji aktualiziranih) presizanja i napada, suprotstavljeni interesi, konkurencijski obrasci, svjetonazorske protimbe, sve to nedvojbeno bijahu konstitutivni elementi odluke pojedinih država, gibanja ili stranaka da se pridruže antifašističkoj koaliciji⁴. Čak ni u vrijeme rata – a kamoli nakon njega – ovako ustrojeni antifašistički *mixtum compositum* nije mogao uroditi ničime drugim do različitim interpretacijskim i djelatnim obrascima uvjetovanim zasebnim motivacijskim sklopovima. Riječju, iz čiste negacije u posve nečistim okolnostima mogao je nastati tek sadržajno posve prazan »pojam« uporabiv, donekle, za opravdanje ratovanja⁵. Njegova je spoznajna i interpretacijska vrijednost stoga gotovo posve zanemariva, barem kada je o poslijeratnoj situaciji riječ.

b) *Konceptualne nejasnoće vezane uz antifašističko shvaćanje fašizma i njihove političke posljedice*

Ako je odista održiva teza da negacija ne dostaje za jasnu odredbu djelovanja, situacija mjerodavna za povijesni nastup antifašizma postaje još poraznijom uzme li se u obzir niz očito nazočnih nejasnoća i nesporazuma u antifašističkome »pojmu« fašizma⁶. Nije pritom riječ tek o profesorskome cjepidlačenju, jer su ove nejasnoće – i opet – sa sobom nosile niz dalekosežnih konkretnih posljedaka.

Ponajprije – kako to i sam naziv antifašizam jasno pokazuje – za rodni je pojam protupozicije uzeta oznaka jednoga (doduše najstarijeg) od gibanja, ideologija odnosno poredaka koji su se nalazili na drugoj strani. No, tako odabrani pojam – u svojem više-manje preciznom i stoga smislenom značenju – ni u kojem slučaju nije predstavljao ono najgore, najneprihvatljivije, ono protiv čega je rat (za čijega se trajanja jedino i može koliko-toliko suvislo govoriti o antifašizmu) najvećma i voden. Nema sumnje da je po zloćudnoj koncentriranosti ideologije, ali, prije svega, po konzekventnosti sustavne izvedbe masovnoga uništenja, te, konačno, po vojnoj sili, njemački model svojevrsna kvintesencija pojma koji je, međutim, bio nazvan po talijanskoj »inačici«.

⁴ Usp., sažet prikaz »unutrašnjih« geopolitičkih i ideologijskih sukoba Saveznika u *Povijesti svijeta*, Naprijed, Zagreb 1990., posebice str. 678.

⁵ O ovakvu skraćenu političkih opravdanja ratnih djelovanja usp., R. Norman, *Ethics, Killing & War*, Cambridge U.P., Cambridge 1995., posebice pp. 215 ff.

⁶ Činjenica da je na drugoj – točnije, u ratnome smislu, zapravo prvoj – strani vladala slična konfuzija teško može biti smatrana opravdanjem. Nije, naime, neobično da takav prototipski totalitarni govornik kakav bijaše Hitler može izleći rečenicu: »Iznutra i izvana došlo je do one, nama poznate urote između Židova i demokrata, boljševika i reakcionara s jednim ciljem, spriječiti osnivanje nove njemačke narodne države i Reich iznova baciti u nemoć i bijedu« (*Proglas vode Reicha njemačkom narodu* – u povodu napada na SSSR – Müller & Sohn, Berlin 1941., str. 5). Problem je kada se odgovarajuća – uspaljene retorike doduše lišena – konfuzija nalazi i kod političara koji su, u pluralističkim uvjetima, bili načelno izloženi kritici i konkurenciji.

Pa, ipak, raznovrsni su nesporazumi bili terminološki promicani sve tamo od Togliattijevih predavanja o fašizmu⁷, preko prvih liberalnih kritika⁸, jer je upravo talijanski oblik fašističkog/nacionalsocijalističkog totalitarizma uziman kao paradigma cjeline. Činjenica prvotnosti talijanskoga fašizma pritom nije dostatan argument, ona, dapače, skriva i dio historijskih izvora nešto kasnije razvijenoga oblika nacionalsocijalističke doktrine. Pođe li se, primjerice, od teorijskih pretpostavki, od Chamberlaina i njegovih *Temelja*⁹, ili pak od Maria Morassoa i koncepta »umjetničkoga imperijalizma«¹⁰, očite su sličnosti već na i ovoj »embrionalnoj« razini – no njihov je dovršeni model iskazan baš kao Hitlerova vladavina¹¹.

U teorijskome pogledu tek je naizgled indikativno to što je već i etimološki fašizam jedina moderna ideologija koja u imenu nema sadržane ni političke niti socijalne programatske naznake. Jer, za razliku od liberalizma, raznih varijanti socijalizma (pa čak i komunizma¹²), konzervativizma i nacionalsocijalizma, fašizam izrijeком upućuje tek na metodu¹³. Kolektivistička, dapače (prinudno) kolektivizatorska bit fašizma (sve je drugo podložno variranju¹⁴) iskazuje se u brojnim njegovim programatskim

⁷ Usp., P. Toljati, *Predavanja o fašizmu*, BIGZ, Beograd 1981.

⁸ Usp., A. Hamilton, *The Appeal of Fascism: A Study of Intellectuals and Fascism 1919-1945*, Macmillan, New York 1971.

⁹ H.S. Chamberlain, *Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts*, F. Bruckmann, München 1907. (VIII. izdanje; prvo izlazi 1899.).

¹⁰ Usp., M. Morasso, *Impertalismo artistico*, Torino 1903. Premda se Morasso pozivlje i na Chamberlaina i druge »junake novoga imperijalizma«, njegov je – za talijansku scenu specifičan – pristup označen osviještenim nastojanjem da se imperijalistički pohodi (od američkoga rata 1898. na dalje) pojme kao umjetnička djela. Ma koliko takav pristup sadržavao i dalekosežno lucidnih uvida (npr. onaj – formuliran prije futurističkoga programa – o »automobilizmu kao izrazu nove nasilnosti«), on prije svega svojim estetičizirajućim komponentama, kako se pokazalo, ideologiju nasilja i samo nasilje čini za mnoge privlačnim fenomenima.

¹¹ Točnije bio je predznačen već u njegovoj programatskoj knjizi *Mein Kampf* (koja je objavljena 1925./27.) u kojoj se, indikativno, termin fašizam uopće ne pojavljuje, a Mussolini – koji je u vrijeme nastanka knjige već fašistički vladar Italijom – je spomenut tek jednom (618./ 619. Auflage, Zentralverlag der NSDAP., Frz. Eher Nachf., München 1941, S. 774). Valja, međutim, imati na umu i to da Mussolinijev nacionalizam u prvoj fazi dovodi i do formulacija tipa: »Podignimo zastavu Imperija, našega imperijalizma koji se ne smije pomiješati s onim pruske ili engleske marke« (Mussolini, Drugi govor u Trstu, 8. veljače 1921., cit. po M. Missiroli, *Što Italija duguje Mussoliniju*, 1941., str. 18, izdano bez oznake mjesta izdanja ili izdavača).

¹² Jer, termin komunizam tradicijski ne dolazi isključivo od *communitas* – što bi upućivalo na striktno metodički sadržaj u nazivu gibanja/ideologije, na težnju ostvarenja istinske zajednice ljudi – nego ponajprije od pridjeva *communis* koji jasno ukazuje na program ozajedničenja u društvenome i političkom postavu (usp., P. Concoran (ed.), *Before Marx: Socialism and Communism in France 1830-1848*, Macmillan, London 1983.).

¹³ Naziv, kako je znano, dolazi od talijanskog izraza *fascio* – snop, svežanj, a u prenesenome smislu znači koliko i udruga. Utoliko fašizam jest, doslovce preveden, udružništvo, pokret udruživanja, kojemu na nazivnoj, pristupnoj razini nedostaje ideologija u punome smislu riječi (no, u realnosti je ideologija ovog udružništva, već od samoga početka nazočna u gibanju). Usp., R. Kühnl, *Oblici građanske vladavine. Liberalizam – fašizam*, Komunist, Beograd 1978.

¹⁴ Dobro je u ovome kontekstu pogodena interpretacijska formula o »plebejskom antikapitalizmu« (ili, bliže današnjoj uporabi odgovarajućih pojmova, populističkome antikapitalizmu), usp., B. Moore Jr., *Social Origins of Dictatorship and Democracy. Lord and Peasant in the Making of the Modern World*, Penguin, Harmondsworth 1973., p. 448).

dokumentima, posebice jasno u jednome od ključnih, u *Povelji rada*¹⁵. No, ova – tek posve formalno prazna – općost odredbe fašizma nije rabljena kao eventualno opravdanje za poopćenje fašizma do razine antifašističke vrijednosne metakategorije. Stoga se, prema svemu sudeći, najvjerojatnije radi o sklopu povijesnih okolnosti – vezanih uz prvenstvo talijanskih fašista među ipak srodnim gibanjima i ideologijama¹⁶.

c) *Odsutnost – toliko često ideologijski reklamiranih – svjetonazorskih pretpostavki antifašizma kao pozicije*

Sve je ovo imalo i daljnju logičku konzekvenciju – odsutnost svjetonazorskih konstitutivnih pretpostavki antifašističke »ideologije«. Dapače, suvremenim preferencijama političkih analitika nasuprot, moglo bi se s dostatnim razlozima ustvrditi kako je antifašizam, od samih početaka, bio zapravo nedovoljno ideologiziran. U osnovi se ipak radilo prvenstveno o vanjskopolitičkim motivima djelovanja većine država na obje strane¹⁷. Čak i često spominjana *Atlantska povelja* (14. kolovoza 1941.) navodi gotovo isključivo državne razloge kao kontekst antifašističkoga savezništva (s izuzecima druge i treće točke – od devet – koje ipak uvode pravo puka da izabere oblik vladavine po svojoj volji, odnosno da svojom slobodno izraženom voljom utječe na teritorijalne promjene).

---

¹⁵ »Talijanska je nacija organizam koji ima neprispodobivo dulji život, više ciljeve i jača izražajna sredstva no pojedinci ili čak skupine individua od kojih se sastoji. Ona predstavlja moralnu, političku i privrednu jedinicu koja do punoga razvoja dopijeva u fašističkoj državi.« (B. Mussolini, *Über den Korporativstaat*, Valecchi, Firenze 1936., S. 75); usp., slične izvode u programatskim radovima Mussolonijeva ministra pravosuđa Alfreda Roccoa (A. Rocco, *La dottrina politica del fascismo*, Aurora, Roma 1925.).

¹⁶ Osnovne se programatske pretpostavke talijanskoga nacionalističkog totalitarizma mogu uvjerljivo vezati uz osnivanje *Associazione Nationalista Italiana* prosinca 1910. u Firenci. Pod utjecajem prve generacije talijanskih radikalnih nacionalista (Enrica Corradinija prije svih) već se tada razvijaju bitni elementi kasnije fašističke ideologije, npr. poimanje nacije u paradigmi proletarijata – upravo u Corradinijevu referatu na tom skupu pod indikativnim naslovom *Classi proletarie: socialismo, nazioni proletarie: nacionalismo*, ali i antisemitizam (koji je kasnije bio ipak drugorazrednom značajkom talijanskoga fašizma), te, posebice organsko poimanje nacije, uz nipoštašavanje individualnosti, usp., W. Alf, *Der Begriff Faschismus und andere Aufsätze*, Suhrkamp, Frankfurt 1973., posebice odjeljak *Die associazione Nationalista Italiana von 1910*.

¹⁷ To je dovelo do toga da načelno nije posve jednoznačno moguće pripisati isključivu ulogu žrtve primjerice Poljskoj koja je godinu dana prije no što je i sama bila napadnuta sudjelovala (posve malim »zalogašem«, doduše) u komadanju Čehoslovačke, ili SSSR-u koji je prije njemačkoga napada na vlastiti teritorij koristio ranije njemačke napade za vlastite teritorijalno proširenje (spram Finske ili Poljske). Uostalom, svaka ozbiljnija analiza bi ionako morala pokazati da: a) pozicija žrtve nije po sebi moralnoga karaktera, nego je neposredno posljedak odnosa snaga; b) države nije bez daljnjega moguće razumjeti po interpretacijskoj paradigmi podobnoj za razumijevanje i tumačenje ponašanja pojedinaca; c) »država-žrtva« po logici vlastita (državnoga) ustroja teži nadmašiti, dakle tući agresora, nerijetko ponavljajući barem neke od značajki njegove ranije prakse (konac je Drugoga svjetskoga rata jedan od primjera za ovo pravilo).

No, uvođenje demokratske klauzule – ma koliko sramežljivo nazočne u provedbi ratne politike antifašizma – na drugi način opet upućuje na ozbiljne poteškoće čitava svjetonazorskoga koncepta. Jer, propagandna je premissa Saveznika bila da su Nijemci, Talijani, Japanci, Slovaci, Hrvati, itd., žrtve tiranije »svojih« vođa, te ih od njih treba osloboditi – pa makar i protiv volje onih koji su, primjerice, branili posljednju kuću u Berlinu, ali i u drugim njemačkim i ne samo njemačkim gradovima i selima. Nije se, riječju, na vrijeme shvatilo da su korijeni fašističkog/nacionalsocijalističkog poretka znatno dublji i da zahvaćaju velik broj osoba koje nisu imale – ili razmjerno dugo nisu imale – svijest o svojoj podaničkoj ulozi¹⁸. Metodička je osnova radikalnoga antifašizma stoga nužno u opreci neposredno ideologijsko-politički izvedenome omasovljenju kao društvenome »usudu« u suvremenosti. No, to politički nije doprlo do iole relevantnih posljedaka, da pače: liberalno-demokratske ideologijske predrasude na crti vjere u to da je puk svagda u pravu rezultirale su čestim svodenjem fašizma/nacionalsocijalizma na puku diktaturu¹⁹.

Propustivši načelnu mogućnost da se konstituiraju kao antitotalitarizam, antifašizam je bio osuđen na ideologijsku prišivku podobnu za ratna vremena (ali, djelomice barem, i za poratne legitimacijske potrebe, posebice u komunističkim režimima). Upravo u tom pogledu očit je ideologijski deficit antifašizma, koji je s vremenom postajao samo sve očitijim. Posebice se to odnosi na jedan od posljednjih gotovo općeprihvaćenih mitova našega vremena, mit o pobjedi koja je uslijedila zato što su Saveznici bili u pravu.

---

¹⁸ Indikativno je da su prije svega autori ljevičarske provenijencije pojmlili ovu bitnu masovnu ukotvljenost fašizma/nacionalsocijalizma. Posebice to važi za one među njima koji su, pored već klasičnog modela na Marxu i njegovim nasljednicima zasnovane raščlambe, rabili i sredstva »socijalizirane« Freudove metode. Reich, Fromm, Marcuse, Neumann i drugi na ovom su tragu ostavili teorijske uvide koji nadilaze same povode (usp., Ž. Puhovski, *Kritika nacionalsocijalizma u radovima »frankfurtske škole«*, I. Prpić (ur.), *Fašizam i neofašizam*, FPN-CDD, Zagreb 1976.). Na drugoj je strani, među misliocima liberalne provenijencije jedan od značajnih izuzetaka Walter Lipmann (koji u ovome aspektu analize masovnosti djeluje pod utjecajem Ortega y Gasset); usp. o ovome kontekstu, G.L. Mosse, *Masses and Man*, Howard Fertig, New York 1980.

No, mnogo prije svih njih to je jasno bio predznačio jedan od formativnih ideologa nacionalsocijalističkoga pokreta, Alfred Rosenberg. Dalekosežno indikativno (i metodički, jer riječ je o samome izvoru jedne totalitarne ideologijske tvorbe, ali i formalno, jer riječ je, naslovno, o »mitu dvadesetoga stoljeća«) njegova najpoznatija knjiga, prvi puta objavljena 1930., započinje odjeljkom naslovljenim »Rasa i duša rase« u kojemu je rasa interpretirana u jasnome obrascu nekritičkoga omasovljenja individualno-antropologijski »ustanovljenih« osobina (A. Rosenberg, *Der Mythos des 20. Jahrhunderts. Eine Wertung der seelisch-geistigen Gestaltkämpfe unserer Zeit*, Hoheneichen Verlag, München 1942., S. 21 ff.).

U tom pogledu režim kakav je bio NDH ne može biti konzekventno smatran fašističkim/nacionalsocijalističkim u političko-izvedbenome smislu, jer, s izuzetkom samih početaka, nije uživao širu, a posebice ne »masovnu« podršku. Neprijeporna ideologijska zasnovanost politike NDH na fašizmu/nacionalsocijalizmu može se, međutim, pokazati ne samo službenim dokumentima (i zločinačkim rasnim i drugim zakonima), nego i u njezinoj autolegitimiranosti. Provedba je, ipak, bila znatno bliža klasičnoj tiraniji.

¹⁹ Usp., Ž. Puhovski, *Fašizam i diktatura, Naše teme*, Zagreb, br. 9/1975.

Činjenica pak da je do pobjede došlo zato što su Saveznici – koji su po svim bitnim političkim, pravnim i moralnim kriterijima odista bili u pravu – uspješnije uništavali protivnike no ovi njih, bijaše u poraću posve zametnuta, čime je samo nastavljena dugotrajna tradicija bez koje većina mitova naprosto ne bi imala smisla. S vremenom historijska je interpretacija povijesnih zgoda odista dovela do jednostavne, ali dalekosežno pogubne interpretacijske zamjene: ako se i već ne može dokazati da uvijek pobjeđuje strana koja je u pravu *zato* što je u pravu, važit će, s vremenom sve uvjerljivije, jednostavan (i jednostavno iskoristiv) obrat: strana koja je zaista pobijedila morala je i biti u pravu²⁰.

d) *Hladni rat*

Završetak je rata bio popraćen masovnim istrebljenjem fašista (i »fašista«). Činilo se da je pritom riječ o posljedicama odlučnosti da se zauvijek završi svaka veza s prošlošću, ali i da se radikalno onemogućiti ponavljanje bilo čega sličnoga u budućnosti. No, dioba među nekadašnjim saveznicima pokazala je uskoro sve posljedice programski neosvijestjenoga antifašizma – uobičajen je naziv za te posljedice »hladni rat«²¹. Nova savezništva – i, još važnije, novi antagonizmi – opet su jednom pokazali kako su samo aktualna savezništva relevantna. A uz aktualna savezništva potrebna su i ideološki pokrića; zbog toga je sve više bilo riječi o antikomunističkim odnosno antimperijalističkim saveznicima, dok su stari zaboravljeni. Pa i antifašizam s njima. Zapad je – s početka djelomice i protiv volje pučanstva – uvodio demokraciju u države koje je okupirao; Istok je – uglavnom stalno uz više-manje nazočan otpor pučanstva – u svojim dijelovima uvodio socijalizam. S jedne je strane nastao tip postmoderne države (Njemačka, Italija, Japan) koja je bila i demokratska i (ubrzo) razvijena, ali, zapravo, nije bila suverena²². S druge je pak strane došlo do prinudnoga homogeniziranja u okviru Varšavskoga pakta.

No, kritike ovakva razvoja događaja često su – pogrešno – polazile od toga da je do njega bilo došlo zato što je jedna od strana napustila »antifašističke ideale« – ili, u radikalnijim verzijama, zato što su to učinile obje. U zbilji se, međutim, radilo baš o posljedicama već pokazane nedomišljenosti antifašizma kao koncepta – posljedicama koje su se pokazale još težima zato što je za vrijeme rata za velik broj političkih čimbenika stvoren privid postojanja posve konzistentna programskog sklopa.

²⁰ Usp., R. Norman, *Ethics, Killing & War*, Cambridge U.P., Cambridge 1995.

²¹ Usp., D. Nohlen (Hrsg.) *Wörterbuch Staat und Politik*, Pieper, München, Zürich 1991., S. 385 ff.

²² Usp., Ž. Puhovski, *Suverenost i njezine granice*, u F.H. Hinsley, *Suverenitet*, A. Cesarec, Zagreb 1992.

e) *Raspad real-socijalističkih/komunističkih sustava*

Zbivanja koja su uslijedila 1989./1990. nisu u ovome sklopu relevantna tek kao slom realnog socijalizma/komunizma, nego i kao radikalna promjena poslijeratnoga poretka u Evropi i svijetu. Prije svega, pobjednici iz 1945. su se do kraja raspali kao cjelina, jer je dio pobjedničkih država iz onoga vremena pobijeđen iznutra (SSSR, Jugoslavija). Pobijeđeni iz 1945. pak više nisu u svim konzekvencijama morali igrati drugorazrednu političku ulogu, premda je ujedinjenje Njemačke i u političkim sredinama kakve su Francuska ili Velika Britanija dočekano s elementima interpretacijskoga nazora očito formiranoga za vrijeme Drugoga svjetskoga rata.

Na ideologijskome planu opet se – s gotovo podjednako teškim posljedicama – prihvaća formula o neprijateljevu neprijatelju. Pobjeda je antikomunizma za mnoge tako značila i nužnu rehabilitaciju fašističkih/nacističkih (ili njima srodnih) sastavina antikomunističkoga stajališta. S druge strane, postkomunistički uspon nacionalizma²³ povratno je djelovao i na rehabilitaciju nacionalističkih ideologema u demokratskim zemaljama Zapada. Široka javnost je u osnovi prihvatila sliku liberalno-demokratskoga modela u opoziciji spram raznih – međusobno ne posve razlučivih²⁴ – totalitarnih modela (fašizma/nacionalsocijalizma, realnog socijalizma/komunizma).

Ono što svakako ostaje problemom jest očita nužnost da se – nakon što antifaašizam nije uspio u svom dosegu svojih nakana – barem spriječi ne tek perspektivno mogućí (i opet aktualni) sljub (kako bi to – za sintezu – ljupko rekao Ante Pavelić²⁵) nacionalizma i danas politički, obrazovno i medijski moguće proizvodnje omasovljenja. Demokratska pravila, sama sobom, ne dostaju, ako i kritička svijest – koja bi, za promjenu, jednom mogla nešto i naučiti iz prošlosti – ne bude sastavnim dijelom demokratske političke kulture. A ta kultura mora biti *antitotalitarna*²⁶, ili će jednostavno ostati bez vlastita supstrata, baš kako se to – nakon njegove naizgled neupitne pobjede – i dogodilo s antifaašizmom.

²³ Usp., Ž. Puhovski, *Nationalism and Democracy in the Post-communist key*, Ž. Puhovski, I. Prpić, D. Vojnić (eds.), *Politics and Economics of Transition*, Informator, Zagreb 1993.

²⁴ Pa, ipak, sudjenja su nekim od vođa propalih komunističkih poredaka (npr. Honneckeru u Njemačkoj) ukazala na važnu razliku. Dok se, naime, Hitlerovim suradnicima u Nürnbergu (i na sličnome procesu u Tokiju) nije moglo suditi po njihovim zakonima, te je bio nužan čitav dalekosežni postupak rehabilitacije prirodnooga prava da bi se taj proces mogao održati, komunističkim je vođama moglo biti suđeno po zakonima njihovih režima. Socijalizam/komunizam je, očito, živio u raskoraku legalnosti i legitimnosti, jer je – uglavnom bez opasne samosvijesti kakvu su pokazivali fašisti/nacionalsocijalisti – težio skrivati neke od svojih bitnih osobina u striktno formalnome obliku pravnosti.

²⁵ A. Pavelić, *Strahote zabluda*, Kugli, Zagreb 1941., str. 266.

²⁶ O aktualnim protuslovljima problema usp., J. Godfarb, *Beyond Glasnost. The Post-Totalitarian Mind*, Chicago U.P., Chicago 1989., te Ž. Puhovski, *Socijalistička konstrukcija zbilje*, Školska knjiga – Pitanja, Zagreb 1990.

Personalistički prinos antifašizmu

Totalitarističko naličje ljevičarsko-komunističkog antifašizma

Ovo mi je treći put u životu da javno govorim o temi »fašizam«: dva puta u bivšem komunističkom režimu, i to na obrani svoje disertacije o personalizmu Emmanuela Mouniera 1965., tematiziravši njegovu personalističku kritiku fašizma, nacionalsocijalizma i komunizma¹; drugi put na međunarodnom znanstvenom simpoziju koji je pod naslovom »Fašizam i neofašizam« održan na Fakultetu političkih nauka u Zagrebu 1975.² I sada, treći put, na ovom okruglom stolu s temom »Kontroverze oko antifašizma«.

Karakteristično za moja spomenuta prva dva tematiziranja bilo je da sam se držao isključivo Mounierove kršćanski inspirirane personalističke kritike fašizma, što znači da nisam ulazio u kontroverze o fašizmu na našim prostorima. Razlog je tome jednostavan. Potječem iz hrvatske katoličke obitelji u kojoj sam još prije Drugog svjetskog rata slušao kako su jednako zlo fašizam, nacizam i komunizam jer sva tri su bezbožna i predstvaljaju podjednako ropstvo za čovjeka i narode.

Kako na taj svoj iskonsko osobni način nisam mogao u komunističkom režimu govoriti o fašizmu i nacizmu jer bi ih morao svesti na isti, totalitaristički nazivnik s komunizmom³ i nacizmom, »povlačio« sam se na »akademski« plan iznoseći »samo« Mounierovu *kršćansko-personalističku kritiku* fašizma uključujući je u kontekst personalističke kritike triju spomenutih totalitarizama XX. stoljeća na općem, europskom planu, kao što je to uostalom nalagao i predložak Mounierove kritike.

---

¹ F. Zenko, *Personalizam Emmanuela Mouniera*. Zagreb 1980., str. 39-73. (Kako je vidljivo, moja doktorska disertacija mogla je biti uskana, i to u skromnoj nakladi, tek nakon petnaest godina.)

² F. Zenko, *Fašizam i nacionalsocijalizam u svjetlu Mounierove personalističke kritike tih pokreta iz ranih 1930-ih godina*. U: *Fašizam i neofašizam*. Zbornik izlaganja na međunarodnom znanstvenom simpoziju. Zagreb (CDD), 1976., str. 333-338.

³ F. Zenko, *Mounierov pokušaj personalističke kritike komunističke civilizacije*. *Razlog* 44-45/1965., str. 909-926. (Napominjem da je moj izvorni naslov glasio »Mounierova kritika komunističke civilizacije«, analogno poglavlju u mojoj disertaciji, ali je tadašnji urednik *Razloga* Milan Mirić, koji je svakako htio objaviti taj moj esej, tražio izmjenu naslova, tj. ne »Mounierova personalistička kritika ...« nego »Mounierov pokušaj personalističke kritike...«.)

Kada bih se pak suočio s temom »antifašizam«, moram reći da sam svagda osjećao određenu *metodologijsku* nelagodu. Radi se naime ne o izvornom nego izvedenom, reaktivnom fenomenu: ne o fašizmu nego *antifašizmu*. Kod izvornog fenomena, pogotovo kada se radi o idejnom, političkom, socijalnom, nacionalnom ili religioznom pokretu, lakše izlazimo na kraj s točnim određenjem. Svagda postoje dokumenti koji izravno govore o početnim idejama jednog pokreta, njegovim ciljevima, sredstvima za postizanje tih ciljeva, dokumenti o razvoju, uspjehu ili konačnom neuspjehu političkog pokreta o kojemu je riječ.

S reaktivnim fenomenom, odnosno pokretom kao što je antifašizam, jedva da se može krenuti s mrtve točke: svagda naime ostaje spor oko određenja antifašizma na globalnom, međunarodnom planu. On nema takvih dokumenata na temelju kojih bi se jasno moglo precizirati njegovu jedinstvenu ideju, jedinstveni cilj, jedinstvena sredstva te jedinstvenu strukturiranost.

Postoji, međutim, i specifična nelagoda što je izaziva gotovo nerješivi spor oko određivanja antifašizama unutar jednog naroda, jedne države. Instruktivni je primjer s našim domaćim, *hrvatskim antifašizmima*. Odmah da razriješim, za neke možda izazovnu enigmu, pluralnog oblika: kakvi »hrvatski antifašizmi«, reći će jedni, kada se »zna« da postoji samo jedan, ako ga se baš hoće nacionalno imenovati, hrvatski antifašizam: onaj NOB-a što su ga organizirali, predvodili i do pobjede doveli hrvatski komunisti! Vjerujem da se toga predobro sjećamo da bi to trebalo dokazivati.

Upravo taj i takav monopolizirajući *hrvatski komunistički antifašizam* je uvijek bio za mene vrijednosno problematičan. Prvo zbog toga što je ideologijski i politički isključiv i dvoznačan: njegova je krajnja politička namjera bila preko antifašističkog pokreta kao »revolucije« osvojiti i uspostaviti apsolutnu, komunističku vlast.⁴ Stoga se drugi, nekomunistički, *demokratski* hrvatski antifašizmi prije i tijekom Drugog svjetskog rata, odnosno točnije, pod NDH, nisu smjeli ni ideologijski, a pogotovo ne politički i vojno-organizacijski profilirati: antifašizam hrvatske liberalne inteligencije, antifašizam Katoličke crkve, antifašizam HSS, na primjer. Konačno, postoji Vokić-

⁴ Tu će činjenicu priznati hrvatski komunisti tek mnogo kasnije preobrativši se iz komunističko-jugoslavenstvujućih Hrvata u »čiste«, danas hadezeovske Hrvate. Tako u publikaciji Odbora za obilježavanje 50. obljetnice pobjede antifašističke koalicije u Europi i svijetu Sabora Republike Hrvatske u poglavlju pod naslovom »Pojava i djelovanje antifašističkog pokreta u Hrvatskoj od 1941. do 1945. i njegov doprinos pobjedi antifašističke koalicije u Europi i svijetu« stoji sljedeće: »Komunisti počinju sustavno organizirati otpor protiv okupacijskih snaga i domaćih kolaboracionista, osuđujući politiku okupacije, terora i progona. Oni ističu kao jedini izlaz iz ovakova stanja potrebu organiziranja borbe protiv okupatora i domaćih kolaboracionista, i to u obliku antifašističke narodnooslobodilačke borbe. Tom oslobodilačkom borbom, u kojoj bi sudjelovali svi narodi i nacionalne manjine, trebalo se postići nacionalno oslobođenje, ostvariti demokratsko društvo i obnoviti Jugoslavija kao zajednica ravnopravnih naroda. Tako vješto demagoški prikrivajući *svoje prave političke namjere* (istaknuo F.Z.), komunisti su uspjeli privući i pristaše *hrvatskog demokratskog antifašizma* (istaknuo F.Z.), kao i antifašiste iz redova ostalih naroda u Jugoslaviji i nacionalnih manjina.« *Doprinos Hrvatske pobjedi antifašističke koalicije*, Zagreb, svibnja 1995. godine (izdavač: Odbor za obilježavanje 50. obljetnice pobjede antifašističke koalicije u Europi i svijetu Sabora Republike Hrvatske), str. 38.

-Lorkovićev pokušaj državnog udara koji bi se također mogao i morao kvalificirati kao antifašistički ukoliko se prihvati komunistička kvalifikacija NDH kao fašističke države zbog osobnog Pavelićeva ustaškog režima.

U slučaju, međutim, da se prihvati pluralno određenje, tj. *hrvatski anti-fašizmi*, tada ni komunistička kvalifikacija NDH kao fašističko-totalitarne države ne može biti monopolnog karaktera u smislu da su samo hrvatski komunisti moralno i politički »kvalificirani« da određuju što je bilo »fašističko« tijekom Drugog svjetskog rata, odnosno, u NDH: da li NDH u cjelini bez ikakvog »ostatka«, tj. uključujući i samu ideju hrvatske države i pokušaj njezina ostvarenja, pa bilo to i u ratnim prilikama i putem »ustaške nacionalne revolucije«, što su u početku podržali, uz većinu hrvatskog naroda, i politički autoriteti kao što je Maček i moralni autoriteti kao što je tadašnji zagrebački nadbiskup Stepinac, ili, pak, samo osobni Pavelićev ustaški režim.

Indikativno za totalitarističko ponašanje komunista je bilo da su Stepinca i Mačeka kvalificirali kao fašiste i identificirali ih s ustaškim režimom i nakon što su obojica jednoznačno osuđivali ustaška zlodjela uključujući i Pavelićev ustaški režim. Zašto? Vjerojatno zbog dva razloga: nisu vjerovali da su se odrekli i same ideje nezavisne hrvatske države koja je nakon odluke komunističke centrale da treba sačuvati državu Jugoslaviju, postala i za hrvatske komuniste »ustašoidna«, odnosno »fašistoidna«; drugo, na samom početku građanskog rata u Hrvatskoj komunisti su htjeli diskvalificirati sve druge hrvatske antifašističke snage da im se kasnije, nakon rata, na izborima ne bi pojavili kao moralno i politički ravnopravni suparnici u demokratskom natjecanju u osvanju i podjeli vlasti.

Bez problematiziranja ovakvih i sličnih pitanja nisam se mogao tada upuštati u tematiziranje i »hrvatskog« fašizma/antifašizma. »Utočište« mi je stoga bio neke vrsti »historicističkog« pristupa: rekonstrukcija Mouniereove personalističke kritike svih triju manifestnih totalitarizama XX. stoljeća s njihovim imenima i prezimenima: ruskog boljševičkog komunizma, talijanskog fašističkog etatizma i njemačkog nacionalsocijalističkog nacizma. Kako za kršćanina Mouniera, tako i za mene, izostavljanje kritike bilo kojeg od njih bilo bi opasno. Lako bi se moglo zbog prešućivanja kritike jednog od tih totalitarizama doći na pomisao da se u iznesenim kritikama prešutno brani onaj nespomenuti i nekritizirani. Ta i takva situacija traje od ranih 1930-ih, kada se kritika boljševizma s kršćanske, posebno s katoličke strane kvalificirala na ljevici kao kapitalistička i/ili klerofašistička propaganda. Jasno je to uočljivo i u Mounierovim tekstovima o fašizmu, komunizmu i nacizmu iz tih godina.

Svoj esej pod naslovom *Duhovne fašističke pseudovrijednosti (Des pseudo-valeurs spirituelles fascistes)* iz prosinca 1933. godine, Mounier piše u procjepu između fašizma koji sebe naziva spiritualističkim i marksizma koji monopolizira kritiku kapitalizma. Mounier počinje esej sljedećim Mussolinijevim stavom: »Fašizam se ne će razumijeti u mnogim svojim očitoivanjima bilo kao organizacija stranke, bilo kao sustav odgoja, bilo kao stega ako ga se ne promatra u funkciji njegova općenitog shvaćanja života. To je shvaćanje spiritualističko.«

Mounier i njegov personalistički pokret u najranijim programatskim proglasima i tekstovima »reklamiraju« se, međutim, parolom »prvenstva duhovnoga (nad materijalnim) kao razlogom našeg postojanja«. Time se, veli Mounier, koji svoj personalistički pokret shvaća između ostaloga i kao »antikapitalistički« i kao »revolucionaristički«, dovodi u »opasnost« da ga se proglasi fašistom po teoremu koji su lansirali integristički marksisti: »Svaki antikapitalistički pokret koji nije marksistički jest po definiciji fašistički.«⁵ I kada su personalisti protestirali protiv te ljevičarske arogancije, marksisti bi odgovarali, nastavlja Mounier, kako »nas je sve Marx najavio« kad je rekao »da će kapitalizam pred svoj kraj pustiti s lanca sve demone sebi u pomoć« te kako je »najbolji dijalektički dokaz našeg fašizma upravo naše odbijanje fašizma«.⁶

Iz navedenog je očito kako je Mounier živio i djelovao u vrijeme kada je vrebala opasnost da vas se, ukoliko podvrgnete kritici samo jedan od navedena tri totalitarizma, nužno strpa u pristalice jednog od druga dva. Tu su globalnu »dilematsku« situaciju nametnuli komunistički nastrojani ljevičari po formuli: ako si antikomunist, odnosno antimarskist nužno si fašist. Mounierova je reakcija bila dvostruka i ona je konstatna od 1932. kada je nastao njegov »personalistički pokret« osnivanjem časopisa *Esprit*. On ju je formulirao u svom *Personalističkom manifestu* iz 1936. ovako: »Antimarksizam nije manje konfuzan ni lažan nego što je antifašizam.«⁷

Na »tržištu« ideja o fašizmima ranih 1930-ih vladala je opća konfuzija, od nade da »fašizmi, s obzirom na režime koje smjenjuju, donose sa sobom element zdravlja« i »povišenu napetost« što sve sugerira da se radi o »energijama« koje ne treba prezirati, do mišljenja da postoje »znatne razlike« među fašizmima i njihovim institucijama što je sve zamagljivalo njihovu istu totalitarističku narav. Stoga Mounier nastoji, s onu stranu različitih »modaliteta«, doprijeti do »njihove biti«, odnosno do *biti fašizma*.

U već spomenutom eseju *Duhovne fašističke pseudovrijednosti* Mounier u prosincu 1933. godine imenuje »fašizmom na političkom, socijalnom i gospodarskom planu jednu obrambenu reakciju« koja:

- »napušta liberalizam u korist jednog državnog kapitalizma« a da pri tom ne »revidira same temelje kapitalizma: prvenstvo profita, plodovitost novca, moć gospodarske oligarhije«;
- »integrira radnički pokret u državnu vlast« ali »pod diktaturom autoritarne vladavine«;
- »nastoji uzdignuti zemlju u jednu vitalnu mistiku javnog spasa (naročito u svojim počecima) i nacionalne veličine, jedno i drugo utjelovljeno u

---

⁵ Escj je objavljen u Mounierovoj knjizi *Revolution personaliste et communautaire*, Paris (Ed. Montagne) 1935. Pod tim je naslovom Mounier izdao svoje rane, najvećim dijelom personalističko-programatske radove od 1932.-1934., uključujući i citirani esej koji, kao i sve drugo, citiram prema Mounierovim sabranim djelima u četiri sveska *Oeuvres de Mounier I-IV*, Paris (Ed. du Seuil) 1961. navodeći, samo, rimskim brojem svezak a arapskim stranu. Cit. mjesto: I., 223.

⁶ I., 223.

⁷ Emmanuel Mounier, *Manifeste au service du personalisme*, Paris (Édition Montagne) 1936. I., 508.

mistici jednog čovjeka, šefa stranke, utjelovljenja države, zaogrnuti totalitarnim autoritetom u ime države – stranke, vršeći po njemu vladavinu ljudima s uporištem u duhovnoj policiji.«⁸

Više od ukazivanja na »strukture« Mounieru je u njegovoj personalističkoj kritici totalitarne biti fašizma stalo do prokazivanja »jednog tipa ljudskog držanja«, koji je pretpostavka uspjeha ne samo fašističkog nego svakovrsnog totalitarizma: nepromišljeno prihvaćanje »pseudohumanizma, pseudospiritualizma koji savija čovjeka pod tiranijom najtežih »duhovnosti« i najdvosmislenijih »mistika«: kultom rase, nacije, države, volje za moć, anonimne discipline, šefa, športski uspjeha i gospodarskih dostignuća«. Za Mouniera kao kršćansko-personalistički nadahnutog antitotalitaristu fašistička etatiistička, nacionalsocijalistička nacistička i marksističko-komunistička kolektivistička »mistika« nije, na kraju krajeva, ništa drugo nego »novi materijalizam«, ako materijalizam znači »svoditi i podčiniti, na svim planovima, ono više onom nižem«.⁹

Koliko je Mounierov personalistički pokret pridonio ne samo »teorijskom« nego i političkom antifašizmu u Europi vidljivo je iz svjedočanstava što su stizala u redakciju časopisa *Esprit* odmah po završetku Drugog svjetskog rata a koja je Mounier objavio u 1946. Tako je personalizam u Poljskoj bio ono »duhovno mjesto« mladih intelektualaca koji su prije rata bili kritički raspoloženi prema konzervativnom poljskom katolicizmu a u ratu su se našli u oružanoj rezistenciji, gdje su preveli i umnožili Mounierov *Personalistički manifest* kojim se budio zanos za personalističke vrijednosti i bodrilo u borbi protiv nacizma.¹⁰

U Holandiji, gdje se *Esprit* prije rata čitao samo u uskim intelektualnim krugovima, poslije rata je termin »personalizam« prodro u časopise i dnevne novine te postao politička snaga. Za vrijeme rata su se, naime, našli u zatvoru pripadnici konfesionalnih, nekonfesionalnih i socijalističkih stranaka koji su se međusobno prepirali i optuživali ali su se na kraju složili oko temeljnih vrijednosti »personalizma«. Henri Brugmans, ministar informacija holandske poslijeratne vlade, izvješćuje o holandskom personalističkom pokretu: »Složili smo se o temeljnim načelima i izišli programom i imenom: personalistički socijalizam. Tako je, nastavlja dalje, personalistički pokret dao holandskom narodu nakon oslobođenja ne samo prvog ministra nego i ostale ministre koji su prihvatili socijalnu filozofiju personalizma.«¹¹

Posebno valja spomenuti personalistički doprinos antifašizmu u Sloveniji pod vodstvom Edurda Kocbeka koji je prvi broj Mounierovog časopisa *Esprit* primio 1932. u Bjelovaru gdje je službovao kao profesor i odakle je slao svoje prve priloge u personalističku centralu u Parizu. Osniva kasnije časopis *Dejanje* oko kojeg su se okupljali najprije slovenski katolički a zatim i drugi intelektualci koji su se našli u Kocbekovoj grupaciji »kršćanskih

⁸ I., 224-225.

⁹ I., 225.

¹⁰ *Esprit* 118/1946., str. 30-31.

¹¹ Isto, str. 35.

socijalista« koja je, uz slovenske komuniste, bila osnivač slovenske Oslobođilne fronte.¹²

U Hrvatskoj je također personalistički pokret imao utjecaja, ali više na pojedine intelektualce koji se nisu uspjeli profilirati kao značajna duhovna ili politička snaga. Najviše je »personalistički« ozračio određene krugove isusovac Stjepan Poglajn koji je ostavio trag i u međunarodnim relacijama, mada je to ostalo neistraženo. Istaknuvši se svojim antinacističkim propovijedima u Splitu, on se, na nagovor jednog slovačkog diplomata, uključio u pokret otpora protiv nacizma u Slovačkoj, a kasnije protiv komunizma u SSSR-u, Kini i Indiji, gdje je istraživao antikomunističke pokrete i o tome izvješćivao relevantne političke čimbenike kao i sam Vatikan.¹³

Ako se naslov ovog mog priloga doima pomalo historicistički, »antikvarno«, onda bih s istim pravom mogao ustvrditi da se tako, barem što se mene tiče, doima i naslov, a i sadržaj većine priloga na održanom kolokviju pod naslovom »Kontroverze oko antifašizma«. Prešutno se pretpostavlja da je tema fašizma i danas aktualna kao i nekad kada su fašizmi u europskim državama bili u usponu, a u nekim došli i na vlast. Tako se čuju, bez ikakva nužnog razlikovanja, kvalifikacije da su režimi u pojedinim državama koje su se oslobodile komunizma, pogotovo u novonastalim državama na tlu bivše Jugoslavije, »fašistički«, odnosno »fašistoidni«. Takve su kvalifikacije znak linije manjeg otpora analitičara koji umjesto da analiziraju nove oblike totalitarizama i autoritarizama pribjegavaju »antikvarnom« etiketiranju koje više zamagljuje no što rasvjetljava tendencije u društvima »tranzicije«.

Ukoliko se nastoji oko identificiranja socijalno, politički i duhovno svagda osebnijih totalitarnih tendencija u suvremenim društvima, posebno onima u »tranziciji«, uključujući naravno i hrvatsko, onda se može naći pri takvim analizama još uvijek dovoljno svježeg nadahnuća i u Mounierovim filozofijskim, politologijskim i sociologijskim tekstovima koji su prepoznatljivo inspirirani kršćanstvom, ili preciznije, katoličkom personalističkom teologijom. Tako inspirirani personalizam i personalistički pokret je i nastao kao odgovor masovnoj modernoj depersonalizaciji koja je bila pretpostavkom uspona totalitarizama XX. stoljeća. U tom smislu se može govoriti o personalističkom prinosu ne samo antifašizmu u vremenskom rasponu od osnutka personalističkog pokreta i osnivanja njegova časopisa *Esprit* 1932. godine pa do vojnog i političkog sloma talijanskog fašizma te njemačkog nacionalsocijalizma, uključujući sve profašističke režime oslonjene na njih, 1945. godine, nego i o trajnom personalističkom doprinosu antitotalitarističkim tendencijama ma kada se i ma u kojem obliku i sadržaju one javljale.

¹² O idejama, dilemama te poteškoćama slovenskih kršćanskih socijalista personalističke orijentacije u suradnji s komunistima u oružanoj rezistenciji protiv fašizma i nacizma vidi u: Edurad Kocbek, *Osvobodilni spisi I*. Ljubljana /Društvo 2000/, 1991.

¹³ O svom djelovanju i svojim iskustvima s klandestinim antitotalitarnim pokretima Stjepan Poglajn je diktirao novinarki Greti Palmer koja je to objavila u knjizi *Maquis de Dieu – Revelation du R.P. George*. Paris 1956. (Napominjem da je »R.P. George« bilo klandestino ime patra Poglajna, koji je prije nekoliko godina u visokoj starosti preminuo u Vatikanu. Na žalost, njegov život i djelovanje nisu još pobliže istraženi.)

Hrvatski katolici između dva saveza sa Sotonom

Dobro je ako nas okuplja barem strepnja pred mogućim oživljavanjem bilo kakvog fašizma odnosno totalitarizma.

Ne namjeravam ulaziti u znanstvenu analizu pojmova fašizma i antifašizma. Vjerojatno bi najveći dio sudionika ovoga okruglog stola morao priznati da ne zna točno, osobito ne na znanstvenoj razini, reći što je zapravo fašizam u različitim svojim pojavama prošlog i sadašnjeg doba. Značilo bi da ne znamo točno definirati ni antifašizam koji se svakako javlja kao ustuk fašizmu. Ali, to neznanje nas ne udaljuje od teme, nego nas još više u nju uvlači. Najdublje smo uvučeni i najviše zaokupljeni pojavama koje ne znamo iscrpno definirati, a ipak točno znamo o čemu govorimo i kako ih doživljavamo. Svi mi, osobito naraštaj koji pamti doba Drugoga svjetskoga rata, duboko smo opečaćeni iskustvom fašizma i antifašizma. Naši životi i sva povijest u kojoj smo živjeli označena je tim riječima i onim što su one naznačavale, pratile, izazivale, pritiskale. Fašizam i antifašizam nisu nam, dakle, riječi oko kojih se sporimo, tražeći im smisao, nego bolni podsjetnici na ono što smo doživljavali i što još nismo preživjeli. Predgovornici su s različitih polazišta prikazali različite teorijske, psihološke, politološke, ideološke i povijesničke pristupe fašizmu i antifašizmu. Usuđujem se ustvrditi da zanimanje koje ova tema izaziva i stanoviti odmah s njom povezani nemir u nama, nije ni sociološko znanstveni, ni povjesnički, ni političko-polemički, premda ne može izmaknuti tim pristupima i mjerilima. U srži je riječ o stavovima i traumama koje su uvjetovane porijeklom, iskustvima i pripadanjem. Stoga će, kad je o ovome riječ, netko biti ponajprije motiviran time da počne braniti pokret kojemu je pripadao, u ratu ili poraću, čemu se ne treba čuditi. Drugi će pak željeti skidati ljagu s nekih osoba koje su mu važne, što je također razumljivo. Ali, uvjeren sam da nas, unatoč svim mogućim različnostima, problematika fašizma i antifašizma zanima ponajprije zato što doživljavamo strepnje u ovome svijetu u kome se počinju buditi neke slične aveti u Europi i drugdje, čak vrlo blizu. Za nas koji smo to ovako ili onako proživjeli, ta je strepnja stvarna bez obzira kako ćemo je nazvati i kako ćemo se svrstati. Moramo se suočiti s tim pitanjem da li

i kako strepnja o kojoj je riječ, ima svoje temelje u našoj povijesti, u povijesti naših pojedinačnih života, povijesti našega naroda i u aktualnom ozračju u svijetu.

Razumije se da nitko od nas ne može u tome izbjeći vlastita iskustva ni zanijekati vlastite korijene. Mi, koji smo kao kršćanski vjernici, kao katolici, u hrvatskom narodu proživljavali ratno i poratno razdoblje, moramo jednostavno priznati da nam je bilo nemoguće identificirati se s antifašizmom, jer se je s njime deklarativno identificirala komunistička partija koja zapravo nije ni tajila da namjerava prožeti cijeli javni život marksističkim ateizmom. Znali smo da ima zemalja u kojima otpor protiv fašizma ili nacizma nisu predvodili poglavito komunisti, te su ondje – u Francuskoj, Njemačkoj, Italiji i drugdje – katolici mogli svjesno i bez skanjivanja biti antifašisti. Kod nas je to bilo nemoguće u onoj mjeri u kojoj je djelatni antifašizam bio označen komunizmom ili barem pokornim prihvaćanjem komunističkoga političkog programa.

Istodobno nikako nismo mogli, po svojoj kršćanskoj i ljudskoj savjesti, prihvatiti fašizam, osobito ne mi koji smo već u ono doba kao zauzeti djelatnici katoličkih organizacija bili o fašizmu i nacizmu dobro informirani. U predratnim godinama katolički tisak i u svojim tiražnijim izdanjima i u nizu specijaliziranih priručnika vrlo je dokumentirano izvješćivao ne samo o bezbožnoj teoriji i zločinačkoj praksi boljševika u Sovjetskom Savezu, nego također o nimalo čovječnijoj teoriji i praksi hitlerovskoga rasističkog nacizma – čemu se nije mogao, zapravo ni želio, othrvati ni talijanski fašizam. Doslovno smo iz tog tiska i tih priručnika naučili da je nacizam zajedno s fašizmom jednako tako savez sa Sotonom, kao što je to na svoj način bio sovjetski boljševizam. Treba čak priznati da su nas naši katolički stručnjaci u ono doba upozoravali kako je nacizam po svojoj naravi bezbožniji, izrazitije protivan Bogu i Kristu i od samog boljševizma, jer taj drugi barem načelno govori o sveobuhvatnom humanizmu, dok onaj prvi i teorijski niječe jednakovrijednost i jednakopravnost svake ljudske osobe. Znali smo da nacisti preziru kršćanstvo kao izdanak morskoga im židovstva, te da bi Isus Krist, da se je u ono doba osobno i vidljivo pojavio u Njemačkoj, morao nositi žutu zvijezdu i kao Židov završiti u konclogoru. O svemu tome nismo mogli imati nikakvih dilema. Nije ih imao ni ondašnji najistaknutiji čovjek Katoličke Crkve među Hrvatima zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac. Dok je zajedno s većinom hrvatskog naroda izrazio oduševljenje zbog uspostave suverene hrvatske države, istodobno je – kako bilježe i svjedoče njegovi bliski i odgovorni suradnici – govorio kako je opasno što je sve to povezano s njemačkim nacistima, jer da se od njih ni kao Hrvati ni kao katolici ne možemo dobru nadati.

Onodobni zauzetiji i informiraniji hrvatski katolici bili su uvelike svjesni da su se zajedno sa svojim narodom našli u vrlo opasnom i u stanovitom smislu bezizlaznom procjepu. U trenutku raspada Kraljevine Jugoslavije, koju smo velikom većinom smatrali tuđinskom okupacijom a nipošto svojom državom, vidjeli smo kako se borci za uspostavu pravednijega državnog uređenja u korist hrvatske slobode opredjeljuju na dvije suprotne strane. Jedni, na čelu s ustašama, prihvatili su savez s nacističkom Njemačkom

i fašističkom Italijom. Drugi, na čelu s komunistima, prihvatili su savez sa sovjetskim komunizmom. Bez obzira na moguće poštovanja vrijedne dobre namjere sudionika na jednoj i na drugoj strani, za svjesne katolike to su bila dva jednako neprihvatljiva »saveza sa Sotonom«. U tome je zapravo sadržana sva tragičnost položaja u kome su se našli katolici onog tako presudnoga povijesnog razdoblja.

Teoretski se može razmatrati mogućnost, koja se očito nije ostvarila, da humanisti i rodoljubi katoličkoga usmjerenja, sami ili u savezu s drugim nekomunističkim i nefašističkim snagama, nastupe kao antifašisti uključujući i oružanu borbu. Činjenica je da se to nije dogodilo. Traženje uzroka toj pojavi iziskivalo bi posebnu, nimalo jednostavnu studiju. Vjerojatno bi takvo proučavanje najprije naišlo na podatak da je Nezavisnu Državu Hrvatsku vodio ustaški pokret starčevićanske tradicije uz početno slaganje, ili barem neprotivljenje, radićevskog HSS na čelu s Mačekom. Mnogi, osobito nedovoljno informirani Hrvati, nisu u ustaškom pokretu, glede njegova podrijetla i njegovih načela, prepoznali fašizam, odnosno nacizam. Kad je razvoj događaja pošao nizbrdo, bilo je već kasno za pokušaj drugačijega političkog ili čak vojnog okupljanja hrvatskih katolika. Tako se dogodilo da su neki od njih pristupili ustašama a drugi partizanima, jedni i drugi hraneći se očito neutemeljenom nadom da će se ti pokreti kad jednom pobijede, odnosno kad jedan od njih pobijedi, nekako očistiti od bezbožnih i nehumanih sadržaja. Treba također priznati da je u tijeku one četiri ratne godine na našem tlu, kad informacije nisu kao u naše dane mogle kružiti uz pomoć radija i televizije, bilo moguće da mnogi građani ne saznaju istinu o masovnim fašističkim zločinima, kao što odmah nakon rata mnogi zaista nisu saznali za strahote Bleiburga i križnoga puta.

Iz onih ratnih i dijelom predratnih dana dragocjene me uspomene vežu s dvojicom svećenika don Josom Felicinovićem i don Jurom Palčićem. Don Joso je bio vrlo istaknuti organizator više onodobnih katoličkih laičkih društava, promicatelj katoličkoga socijalnog nauka, u svoje doba čak organizator uspješnog radničkog štrajka. Ustaškom pokretu pristupio je nešto prije rata kao uvjereni hrvatski rodoljub i obradovao se proglašenju NDH. Bio je i osobni znanac Ante Pavelića i s njim je izmijenio nekoliko pisama. Kad su ustaše već u lipnju otvorili na otoku Pagu, u uvali Slano, koncentracijski logor za Srbe, Židove i svoje političke protivnike i kad su došli prvi glasovi o zločinima koji su se ondje vršili, don Joso je priredio u Crkvi javne molitve protiv tih zločina i vrlo se oštro sukobio s komandantom toga logora. Znali smo da je pokušao i poglavniku slati prosvjedna pisma, ali da ta pisma više nisu mogla stići u Zagreb. Cijelo vrijeme rata spašavao je mnoge ljude, koliko mu je bilo moguće, od deportacija i terora, osobito je poslije 1943. štutio i materijalno pomagao obitelji onih Pažana koji su pošli u partizane. No, kao duhovnik i glavni organizator katoličkoga laičkog društva križara, sustavno nas je informirao o prilikama u Sovjetskom Savezu i nastojao nas zaštititi od utjecaja marksizma. Don Jure je pak bio kao rodoljub blaženo naivan, predavao nam je u nižoj gimnaziji hrvatski jezik i sa suzama u očima recitirao s nama pjesme iz tragične hrvatske povijesti. I dogodilo se u veljači ili početkom ožujka 1945. da je don Jure

htio s nama dacima početi pripreme za proslavu 10. travnja, dana proglašenja NDH, a valjda smo svi u gradu osim njega već znali da te proslave više neće biti, da će partizani prije doći u grad. Kao don Jurin redoviti ministrant usudio sam se u razredu otvoreno usprotiviti i ne prihvatiti prijedlog da na toj proslavi nešto recitiram. Don Jure me je ljutito izbacio iz razreda i poslao me da se javim direktoru, upravo don Josi. S njim sam se susreo na hodniku i za cijeli život pamtim taj trenutak. Kao ministrant i vođa malih križara nisam imao pred don Josom što kriti pa sam dosta bezobzirno rekao: »Onaj munjeni don Jure me potjerao iz razreda zato što neću recitirati za 10. travnja, a 10. travnja neće biti.« Don Joso je zašutio a ja sam nastavio: »Don Joso, ako vrag nosi ustaše, zašto mora i Crkvu i narod?« Don Josi su suze pošle na oči i doslovno mi je rekao: »Sinko, snadi se ako možeš, na vlasti je krvnik a u šumi je bezbožnik.« Na žalost nemam svjedoka, ali da je bilo svjedoka, on to ne bi tako bio ni rekao. A to je doista bila naša strašna dilema: nismo mogli ni s krvnicima ni s bezbožnicima – premda smo znali da i na jednoj i na drugoj strani ima ljudi koji nisu ni jedno ni drugo. To je bilo naše određenje prema fašizmu i antifašizmu. Naša katolička raspetost toga povijesnog trenutka. Ali, nije istina da su katolici ostali pasivni i neodgovorni za sudbinu naroda. Kad je zavladao komunistički totalitarizam, makar se predstavljao kao antifašizam, mnoštvo uvjerenih katolika, osobito mladih intelektualaca i svećenika, nije se dalo pokoriti. Premda nije bilo nikakve šanse za oružani otpor, oni su svjedočili ne samo svoju katoličku vjeru nego i svoju demokratsku svijest. te su u velikom broju bili suđeni na teške robije, mnogi su bili ubijeni, bilo bez suda, bilo osudama montiranih procesa. Također su vrlo mnogi izgubili mogućnost napredovanja u društvu, potisnuti u životarenje na rubu egzistencije. Mi, informirani katolici, znali smo da se to svojevrsni crveni fašizam zaogrće plaštom antifašizma te da je protivljenje toj diktaturi pravi antifašizam. Ne želim ovdje ulaziti u polemike s mogućim drugačijim mišljenjima, ali za sve je nas u tim teškim desetljećima nadbiskup Alojzije Stepinac bio veliki znak, poticaj i snaga. Znali smo da se je jednako dosljedno protivio predratnoj diktaturi u Kraljevini Jugoslaviji, ratnim nečovještva u doba NDH i poratnoj komunističkoj diktaturi koja je bila izravno uperena i protiv Katoličke Crkve i protiv hrvatskoga naroda i protiv ljudskih prava i sloboda uopće.

S tim u vezi sjećam se jednoga novogodišnjeg primanja za predstavnike vjerskih zajednica u Dvorima na Griču nekoliko godina prije sloma komunizma. Sjedili smo s profesorom Ivanom Lalićem i još nekolicinom istaknutih komunističkih djelatnika. Prigovarali su mi zbog mojih, navodno reakcionarnih stavova. Rekao sam im: »Dečki, vas je zabluda spasila. Da ste vi kao dječaci i mladići znali istinu o Sovjetskom Savezu, koju sam ja znao, sigurno ne biste bili ušli u SKOJ. Sad ste ministri.« Većina tih ministara, osobito onih iz Dalmacije, bili su nekoć ministri kao što sam i ja bio. Nasmijali su se i kao u šali priznali da imam pravo.

Iz svih tih uspomena, iz svega toga iskustva, trebalo bi se u ove naše dane ispravno snaći kojim snagama i spoznajama u ovom društvu i ovom narodu doista raspolažemo da bismo se suprotstavili svemu što podsjeća

na fašizam i u čemu se fašizam ponovno javlja, bez obzira pod kojim nazivom. Nije riječ o tome da vodimo više ili manje znanstvene, zanimljivije ili manje zanimljive rasprave i pouke, niti samo o tome da svaki pokuša opravdati svoje bivše stavove, postupke svoje partije ili stranke, svoje države i svojih vođa, recimo u našem slučaju kardinala Stepinca. I nije riječ o tome da ustuk povampirenom fašizmu naših dana nazovemo antifašizmom, imenom koje je također kompromitirano, razvodnjeno i nejasno. Važno je naći snage i spriječiti obnovu svakoga fašizma.

Ima li ovdje među nama takvih snaga? Dopuštajući svakome da ima više podataka i da bude pametniji, rekao bih da ovog časa u ovoj našoj sredini nemamo dovoljno mogućnosti za razvijanje doista djelatne svijesti koja će biti kadra oprijeti se i uspješno se opirati svakom pokušaju s bilo koje i s bilo čije strane – bili ti pokušaji od snaga koje su protiv vlasti ili uz vlasti ili pri vlasti. Mnogi primjećuju da kod nas ne postoji razvijeno civilno društvo. Ni Crkva koju poznajem nije zaživjela u dovoljnoj mjeri na način zajednice, kao društvo. Civilno društvo kao da se iscrpljuje u državnim strukturama, a crkvena zajednica u crkvenim strukturama. Zato nemamo pouzdanoga i snažnog javnog mnijenja ni u Crkvi ni u građanskom društvu. Zato nam se može dogoditi da i dalje raspravljamo o ovome i onome, da se prepiremo tko je nešto bio ili nije bio i što bi trebalo ili ne bi trebalo biti, a da ne pronademo snažni oslonac. Rekao bih da je barem mogućnost toga oslonca, kad je riječ o crkvenoj sredini i onim dijelovima društva na koje Crkva može djelovati, suvremena biblijska antropologija i na njoj osnovana etika – biblijsko poimanje čovječnosti. Iz te svijesti izvire nezaobilazno upozorenje Ivana Pavla II. da nacija, kao ni rasa ni država ni partija, ne smije iznova postati mit, uzdignuti se na razinu božanstva kao kumir ili idol. To je Ivan Pavao II. viknuo na zagrebačkom Hipodromu, a gotovo milijun hrvatskih katolika iz svih krajeva domovine prihvatili su to oduševljenim pljeskom. Ako je itko u Hrvatskoj, na hrvatskom tlu u najnovijoj povijesti najglasnije proklamirao najpozitivniji antifašizam, onda je to učinio Papa koji se usudio donijeti takvu poruku hrvatskome narodu i svima ponuditi svoju, na *Bibliji* utemeljenu, definiciju nacije koja je zajedništvo osoba, stvaralačke baštine, svih vrijednosti koje naraštaji stvaraju, razvijaju i dalje predaju. Nacija je, dakle, prema Papinu poimanju, zajedništvo bliskih osoba, te nema drugog bivstva ni nekih navodno viših ciljeva za koje bi se smjelo nametati žrtvovanje, nijekanje, gaženje ili diskriminacija bilo koje osobe. To uzdizanje osobe kao bezuvjetne vrijednosti je u Papinoj misli doista biblijski personalizam. To ljudi lako shvaćaju i s pouzdanjem prihvaćaju bez obzira na veće ili manje predznanje. To uvjerenje i odgovarajuće zauzimanje može okupiti ljude bez razlikovanja po nacionalnom, religijskom, ideološkom ili drugom kojem podrijetlu. No, ni ta svijest ne može zapravo djelovati ne bude li javnog mnijenja koje neće biti u rukama ni crkvene ni državne niti ikoje ideološke ili političke vlasti, nego će postati svojstvo zaista odgovorne javnosti mimo struktura. Dok se to ne počne događati preostaje nam strepnja za sudbinu čovječnosti, bojazan od oživljavanja fašizma u bilo kojem obliku. Dobro je ako nas ta strepnja doista zaokuplja i okuplja.

Bilješke o autorima

ŠIME BALEN (1912), publicist, novinar, književni prevoditelj. Sudionik anti-fašističke borbe od 1941; nositelj visokih političkih funkcija (vijećnik AVNOJ-a i ZAVNOH-a, šef Propagandnog odjela ZAVNOH-a), član Privremene narodne skupštine Jugoslavije (1945), delegacije u OUN-u (1946/1947); direktor Tanjuga; 1948. izbačen iz KPJ zbog prosvjeda protiv hapšenja A. Hebranga; direktor NZ Znanje (1962/1966). Pokretač i urednik mnogih novina i časopisa. Kao autor i prevoditelj objavio veći broj knjiga.

IVO BANAC (1947), povjesničar, profesor Sveučilišta Yale; urednik časopisa *East European Politics and Societies*; dopisni član HAZU. Knjige: *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika* (1988), *Sa Staljinom protiv Tita: Informbirovski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu* (1990), *Hrvatsko jezično pitanje* (1990), *Dubrovački eseji* (1992), *Protiv straha* (1992), *Cijena Bosne* (1994).

LUCIJA BENYOVSKEY (1940), povjesničarka, magistar povijesnih znanosti. Muzejski savjetnik u Hrvatskom povijesnom muzeju u Zagrebu; bavi se zbirkom dokumentarne građe 20. st. Autor mnogih izložbi, stručnih i znanstvenih radova.

GVOZDEN FLEGO (1946), profesor socijalne filozofije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu; gostujući profesor na Srednjeeuropskom Sveučilištu i direktor Summer University CEU-HESP u Budimpešti. Knjiga: *U ime Erosa* (1991).

IVO GOLDSTEIN (1958), docent na katedri za opću povijest srednjega vijeka na Filozofskom fakultetu u Zagrebu; publicist, prevoditelj. Knjige: *Bizant na Jadranu od Justinijana do Bazilija* (1992), *Hrvatski rani srednji vijek* (1995).

SLAVKO GOLDSTEIN (1928), izdavač i publicist. Bio je urednik nekoliko novina, časopisa i izdavačkih poduzeća; sada direktor Novog Libera. Autor oko 400 publicističkih tekstova, tridesetak predgovora za knjige, scenarija za igrane i dokumentarne filmove; suautor knjige *Okrug Karlovac* (1964), te autor knjige *Prijedlog 85* (1985). Urednik više od 150 knjiga. Od 1986. do 1990. predsjednik Židovske općine Zagreb; od 1989. do 1990. predsjednik Hrvatske socijalno-liberalne stranke. Od 1993. urednik časopisa *Erasmus*.

JURAJ HRŽENJAK (1917), pravnik, publicist. Sudionik antifašističke borbe od 1941. i nositelj visokih političkih funkcija. Knjige: *Istra i Slovensko primorje* (1952), *Mjesne zajednice u komunalnom sistemu* (1963), *Mjesna zajednica* (1974); *Jalžabet – selo u promjenama* (1968), *Pravni savjetnik: moja prava, moje dužnosti* (1979), *Organizacija teritorija i samoupravljanje* (1982), *Društvena struktura naselja u Hrvatskoj* (1982), *Jalžabet između prošlosti i budućnosti* (1989), *Lokalna samouprava i uprava u Republici Hrvatskoj* (1992), *Međunarodni evropski dokumenti o ljudskim pravima* (1992).

DOLORES IVANUŠA (1938), povjesničarka umjetnosti i muzejska savjetnica u Hrvatskom povijesnom muzeju u Zagrebu. Godinama istražuje hrvatsku likovnu umjetnost nastalu u antifašističkoj borbi u vrijeme Drugoga svjetskog rata i priređuje izložbe (individualne i skupne) na tu temu u zemlji i inozemstvu.

DUŠKO KEČKEMET (1923), profesor povijesti umjetnosti na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Splitu u m. Direktor Muzeja grada Splita (1949/1970), direktor Galerije Meštrović u Splitu (od 1979). Knjige: desetak likovnih monografija; *Bibliografija o Splitu I, II* (1955/1956), *Počeci filma i kinematografije u Dalmaciji* (1969), *Židovi u povijesti Splita* (1971), *Louis François Cassas i njegove slike Istre i Dalmacije 1782.* (1978), *Kaštel-Sućurac* (1978), *Grad za čovjeka* (1981), *Splitsko groblje Sustipan* (1994).

ĐUKA KOSAK (1914-1995), učitelj, andragog, pjesnik, publicist. Sudionik antifašističke borbe i od 1943. član Kulturno-umjetničkog odjela ZAVNOH-a. Suautor prve početnice za osnovnu školu i pjesmarice *Naše pjesme*, objavljene na oslobođenom teritoriju u doba rata. Autor četiri udžbenika. Knjige: *Partizanska pozornica* (1946); zbirke pjesama: *Vitovita rijeka* (1983), *Čežnja zavičajna* (1986), *Lirski kladenac* (1990); suautor zbornika *Dugoselski kraj kroz vjekove* (1992).

OGNJEN KRAUS (1945), predsjednik Židovske općine Zagreb od 1992. i predsjednik Koordinacije židovskih općina u Hrvatskoj od osnutka, 1995. Liječnik, urolog, i profesor Medicinskog fakulteta u Zagrebu.

JURE KRIŠTO (1943), znanstveni suradnik Hrvatskog instituta za povijest u Zagrebu; doktor filozofije i teologije. Predavač na nekoliko sveučilišta u SAD (1978/1991). Knjiga: *Looking for God in Time and Memory: Psychology and Theology in Augustine's Confessions* (1991). Brojne studije u američkim časopisima.

NARCISA LENGEL KRIZMAN (1934), povjesničarka, doktor povijesnih znanosti. Knjiga: *Borbeni Zagreb* (1980); više desetaka znanstvenih rasprava, posebno o žrtvama fašističkog terora (*Koncentracijski logori talijanskog okupatora u Dalmaciji i Hrvatskom Primorju 1941-1943.* (1983), *Prilog*

proučavanju terora u tzv. NDH – *Ženski sabirni logori 1941-1942 godine* (1986), *Sudbina Roma 1941-1945* (1986), *A Contribution on the Study of Terror in the So-Called Independent State of Croatia: Concentration Camps for Women in 1941-1942*, *Yad Vashem Studies*, XX, (1990).

ŽIVKO KUSTIĆ (1930), svećenik, publicist. Od 1963. do 1990. novinar, te urednik lista *Glas koncila*. Od 1994. direktor *Informativne katoličke agencije* (IKA). Knjige: *Velike religije svijeta* (1974), *Denis dječak u prozoru* (1971), *Domagoj misni ključ vjerovanja* (1983), *Mali ključ Biblije* (1974), *Mali ključ povijesti Crkve u Hrvata* (1976), *Tomica i njegova pisma* (1972), *Bog za odrasle* (1985), *Zaljubljeni robovi* (1973).

RENÉ LOVRENČIĆ (1928), profesor svjetske povijesti novoga vijeka na Filozofskom fakultetu u Zagrebu u m. Knjige: *Opća povijest novoga vijeka 1815-1870* (1955), *Geneza politike novog kursa* (1972); studije: *Ekonomski problemi u Supilovom Novom listu* (1974), *Prva ruska revolucija i građanska javnost u Hrvatskoj* (1976). Veći broj rasprava o povijesti Rusije i SSSR-a.

MIRKO MIRKOVIĆ (1913), građevinski inženjer i profesor književnosti. Publicist, književni prevoditelj; od 1980. glavnih tajnik Hrvatskog PEN centra; član Vijeća Židovske općine Zagreb. Veći broj eseja o kulturno-književnim temama. Knjiga: *Izabrani pogledi* (u tisku).

IVAN PADJEN (1947), pravnik, profesor Fakulteta političkih znanosti u Zagrebu; voditelj međusveučilišnog projekta *Vladavina prava* (od 1990). Knjige: *Vanjski poslovi Jugoslavije* (s B. Bakotićem, 1972), *Marxism and positivism in Soviet Theories and the Foundations of International Law* (1975), *(Ne)ćudorednost (međunarodnog) prava* (1988).

JAROSLAV PECNIK (1950), predavač filozofije i logike na Evangeosko-teološkom fakultetu u Osijeku. Veći broj stručnih i znanstvenih radova iz filozofije religije (filozofija judaizma, fenomen antisemitizma i pitanja totalitarizma).

IVO PRPIĆ (1936), profesor povijesti političkih ideja na Fakultetu političkih znanosti u Zagrebu (1990/1992 dekan). Knjige: *Država i društvo* (1976), *Fašizam i neofašizam* (1976, urednik, predgovor), *Komunisti o fašizmu* (1976, urednik, izbor, predgovor), *Leksikon temeljnih pojmova* (suautor, 1990).

ŽARKO PUHOVSKI (1946), profesor filozofije politike na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Suosnivač Udruženja za jugoslavensku demokratsku inicijativu (1988) i Hrvatskog helsinškog odbora (1993). Knjige: *Interes i zajednica* (1975), *Kontekst kulture* (1979), *Povijest i revolucija* (1980), *Um i društvenost* (1989), *Socijalistička konstrukcija zbilje* (1990), *Leksikon temeljnih pojmova politike* (1990).

MIHAEL SOBOLEVSKI (1938), povjesničar, doktor povijesnih znanosti. Knjige: *Ogulinski proces Josipa Broza 1927.* (1968), *Drežnica 1941.* (1970), *Bombaški proces Josipa Broza* (1977), *Komunistički pokret u Gorskom Kotaru i Hrvatskom Primorju 1917-1929.* (1985). Autor više od 200 znanstvenih radova.

DAG STRPIĆ (1946), docent političke ekonomije na Fakultetu političkih znanosti u Zagrebu. Knjiga: *Politička ekonomija početka, promjene i razvoja* (u tisku). Više studija na teme: britanska klasična politička teorija i politička ekonomija; Marxova kritika političke ekonomije; suvremena politička ekonomska teorija i sistemi.

IVO SUPEK (1915), fizičar i književnik, predsjednik HAZU. Djeluje u Prosvjetnom odjelu ZAVNOH-a (1943), od 1946. profesor teorijske fizike Prirodoslovno-matematičkog fakulteta u Zagrebu; 1969. rektor Sveučilišta u Zagrebu; suosnivač Instituta *Rugjer Bošković*, Instituta za filozofiju znanosti i mir JAZU, Interuniverzitetskog centra u Dubrovniku, časopisa *Encyclopaedia Moderna*, te međunarodnog udruženja Pagvaš; sazivač i predsjednik svjetske organizacije *Svijet bez bombe*. Knjige: *Teorijska fizika i struktura materije* (5. izd. 1949/1990), *Povijest fizike* (1980, 1990), *Spoznaja* (1971), *Filozofija znanosti i humanizam* (1979), *Superbomba i kriza savjesti* (1962), romani: *Heretik* (1969), *Otkriće u izgubljenom vremenu* (1987), *Buna Janusa Pannoniusa* (1990), drame: *Mirakul* (1965), *Heretik* (1968).

LUKA VINCETIĆ (1939), svećenik, teolog, novinar. Župnik u Trnavi kod Đakova. Zbirka pjesama *Liturgovi bolji dani* (1978), feljton *Organizirani katolicizam - moderni katolički pokret* (Kana, 1968/1987), serijal *NDH i kršćanska načela* (Danas, 1990/1991).

GORDANA VLAJČIĆ (1930), povjesničarka, profesorica Fakulteta političkih znanosti u Zagrebu (suvremena hrvatska politička povijest i povijest hrvatske političke misli). Knjige: *Osmo konferencija zagrebačkih komunističara* (1976), *Revolucija i nacije - evolucija gledišta od stava KPJ i Kominternu 1919-1929* (1978), *KPJ i problemi revolucije - rasprave o idejnom i organizacijskom razvitku KPJ između dva svjetska rata* (1979), *Osmo konferencija zagrebačkih komunističara; Izvori* (1980), *Jugoslavenska revolucija i nacionalno pitanje (1919-1927)* (1984; 3. dop. izd. 1987), *Kominternu i taktika borbe »klase protiv klase« (1927-1934)* (1989).

FRANJO ZENKO (1931), znanstveni savjetnik Instituta za filozofiju u Zagrebu (1980/1985. predstojnik). Suosnivač Hrvatske socijalno-liberalne stranke; od 1991. predsjednik njenog Velikog vijeća; od 1992. do 1995. zastupnik HSLS-a u Zastupničkom domu Sabora RH. Knjige: *Personalizam E. Mouniera* (1980), *Aristotelizam od Petrića do Boškovića* (1983), *Samo-kritika komunističkog revolucionarizma* (1991).

VLADIMIR ŽERJAVIĆ (1913), ekonomist. Od 1964. kao ekspert UN djelatnik kao savjetnik za industrijski razvoj u Ekonomskoj komisiji UN za Afriku i kod pojedinih vlada Afrike, Azije i Srednje Amerike. Od 1982. bavi se analizom kretanja stanovništva Jugoslavije. Knjige: *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu* (1989, izd. na francuskom, njemačkom i engleskom), *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*, *Gubici stanovništva u Jugoslaviji drugom svjetskom ratu* (1992), *Kretanja stanovništva i povijest jugoslavenskih naroda* (u tisku). Pedesetak radova o istoj tematici.

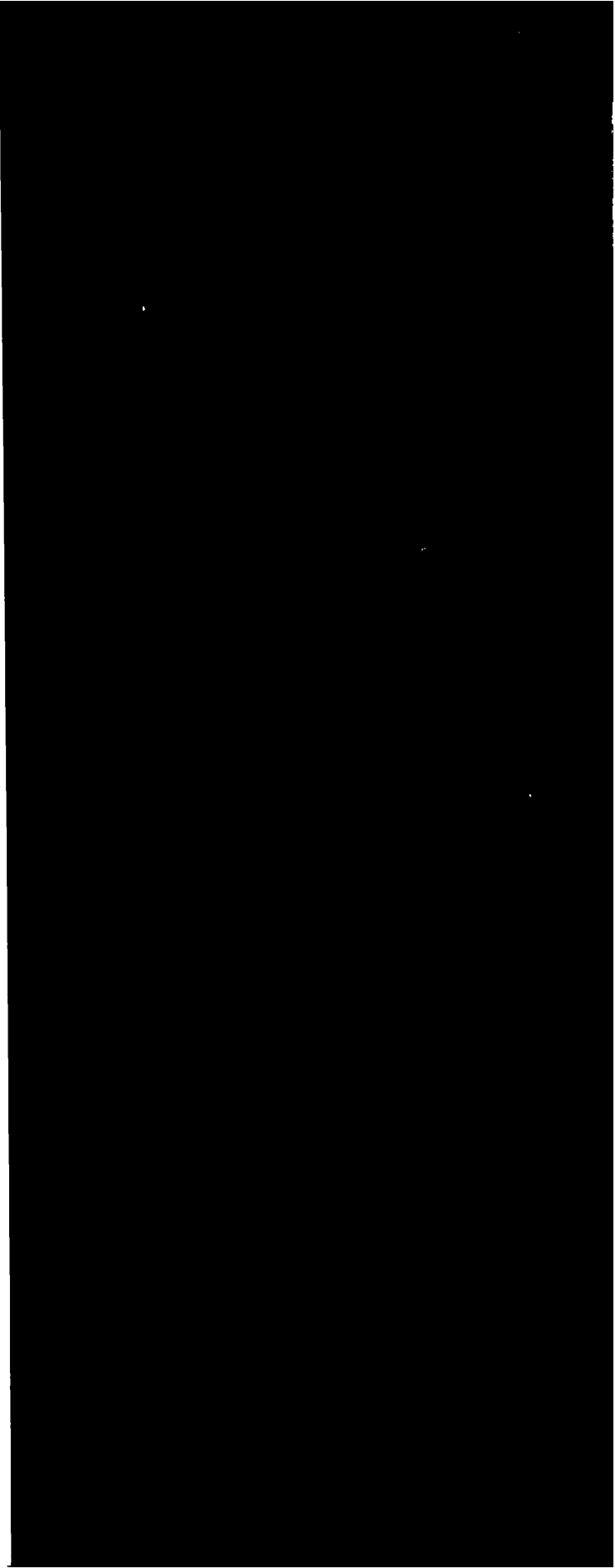
JOSIP ŽUPANOV (1923), pravnik; profesor Fakulteta političkih znanosti u Zagrebu u m. Bio glavni urednik IP Kultura (1951/1955), znanstveni suradnik Instituta za društveno upravljanje (1956/1962), Ekonomskog instituta (1962/1966), profesor Ekonomskog fakulteta u Zagrebu (1962/1966); od 1992. redovni član HAZU. Istraživački projekti: *Struktura društvene moći* (1961/1963), *Kolektivno poduzetništvo* (1965/1967). Knjige: *Sociologija i samoupravljanje* (2. izd. 1987), *Marginalije o društvenoj krizi* (1983), *Samoupravljanje i društvena moć* (2. izd. 1985).

Kompjutorski slog i prijelom
Krešo Turčinović

Tisak
KRATIS – Zagreb

Tiskanje završeno u travnju 1996. godine

Naklada
1000 primjeraka

ISBN 953-96836-0-2